DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Bahaeddin Ögel

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

6

Atamkorkud
eskikitaplarim.com
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

VI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 638
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
***Kültür Eserleri Dizisi* / 46**

TÜRK
KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

TÜRKLERDE TUĞ VE BAYRAK
(Hunlardan Osmanlılara)

Cilt : VI

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2000 / ANKARA
ISBN 975 - 17 - 0872 - 9 (Takım)
ISBN 975 - 17 - 0878 - 8 (6.Cilt)
Kapak Düzeni / Ömer Ersin TUŞTAŞ

Ögel, Bahaeddin
Türk kültür tarihine giriş / Bahaeddin Ögel.
- 4. bak. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2000.
9 c. : res. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 638. Yayımlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi ; 46)
İçindekiler:1.c.Türklerde köy ve şehir hayatı-2.c.Türklerde ziraat kültürü -3.c. Türklerde ev kültürü-4.c.Türklerde yemek kültürü-5.c.Türklerde giyecek ve süslenme -6.c.Türklerde tuğ ve bayrak-7.c.Türklerde ordu, ordugah ve otağ-8.c.Türklerde devlet ve ordu mehteri-9.c.Türk halk musikisi aletleri
ISBN 975-17-0872-9 (tk.)
I. k.a. II. Seriler: .
306.09561

www.kultur.gov.tr
e-mail:kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı,1984. 5.000 Adet
İkinci Baskı, 1991, 10.000 Adet
Üçüncü Baskı, 3.000 Adet

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi
Tel : 0.312 212 64 95 / 108

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Millet olmanın en belirgin özelliği insanları zaman ve mekân içinde birleştiren ortak noktaların bulunmasıdır. Bunu sağlayan ise kültürdür. Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddî ve manevî değerlerin bütününden oluşur .

Tarihle yaşıt bir medeniyete sahip olan Türk Milleti'nin çok yönlü, köklü, zengin ve renkli bir kültürü vardır. Zaman içinde daha da zenginleşen ve gelişen bu kültür yüzyıllar boyunca Türk toplumlarını ayakta tutan unsurların başında gelir. Güzel ve faydalı olan her şeyi töre ve gelenek haline getiren milletimiz, tarihi seyir içinde diğer milletlerin medeniyetlerinin gelişmesinde de olumlu katkıda bulunmuştur .

Kimliklerin daha bir ağırlık kazandığı üçüncü bin yılın başında geçmişimizden bize kalan zengin kültür mirasını, sağlam temeller üstüne oturtmak isteyen, kim ve ne olduğunun bilincine varmayı amaçlayan yeni nesillere eksiksiz olarak aktarabilmek görevlerimizin başında gelmektedir.

Bakanlığımız fikir ve sanat ürünlerinin yanı sıra bütün kültür değerlerimizi tanıtan, araştıran, toplayan; böylece yaratıcı çalışmalara zemin oluşturmayı amaçlayan kaynak eserler yayınlamayı ilke edinmiştir.

Değerli tarihçimiz merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in 9 ciltlik "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eseri de Türk kültürü üzerine araştırma yapanların vazgeçilmez kaynağı durumundadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kültür tarihimizin bu dev eserini yeniden bilim dünyasına sunmanın sevincini yaşarken, merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'i şükranla anıyor, kitabın yayımlanmasını sağlayan Yayımlar Dairesi Başkanlığı'na teşekkür ediyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ XXI
KISALTMALAR XXXI

I. BÖLÜM

TÜRK DEVLET VE AİLE GELENEĞİNDE TUĞ VE BAYRAK

GÖKTÜRKLERDE MEMURİYET ALAMETİ, «KURT BAŞLI BAYRAK VE DAVUL» :

1. Göktürk bayrağının *ilâhî kökleri :* (S. 11) : *(Türk soyu ile ilişkileri).* -2. Komutanlık ve yüksek memuriyet alâmeti olarak, *«altından kurt başlı bayrak» :* (S. 13). *(Davul ve bayrak verme).* -3. *«Kuş başlı»* bayraklar : (S. 17).

ESKİ TÜRKLERDE KAĞANLIK BAYRAKLARI :

1. Göktürklerde, kağanlık sancağı ve muhafız birliği : (s. 19). -2. Uygur kağanlarının *«altın otağı ve bayrağı» :* (s. 19). -3. Hunlarda, başkomutanlık *otağı : «Kuyruklu tuğu, bayrağı, davulu»* : (s.21). -4. Çingiz Han'ın büyük *«beyaz sancağı» :* (s. 23). -5. Çingiz Han'ın büyük *hilâlli* sancağı : (s. 25).

HANLIK TUĞU, SANCAĞI, DAVULU VE NEVBETİ :

1. *«Dokuz tuğlu Han» :* (S. 27). *Nevbet vurma.* -2. «B a y r a k ve d a v u l» : «Hakimiyet alâmeti : (S. 29). 3. Tuğu *tutma;* nevbet tuğunu, *vurma :* (S. 30).

TÜRKLERDE SALTANAT SANCAĞI, «AK» MI; YOKSA «AL» MI İDİ?

1. Halk ve devlet geleneklerinde ayrılma : (S. 31). -2. Hakanlık bayrağı, *«beyaz»* mıydı? : (s. 33) -3. Türklerde al veya kırmızı, *«savaş bayrağı» :* (S. 34). -4. *AL BAYRAK :* (S. 36). -5. *KIRMIZI BAYRAK :* (S. 38). -6. *«Türk bayrağı, yer ile gök arasında dalgalanıyor» :* (S. 39). (Oğuz Kağan'ın, bayrağı güneş).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TUĞ VE BAYRAK SAYILARI : (Rütbelere göre) :

1. 9 dan, 7 ye geçiş : (S. 42). -2. «*Dokuz Tuğlu Han*». (Türklerde dokuzlu düzen) : (S. 43) - 3. «*yedi Tuğlu Han*» : (Türklerde yedili düzen) : (S. 44). - 4. «*Üç tuğlu*»lar : (S. 46). - 5. *24 Oğuz :* (24 lü düzen) : (S. 46). - 6. *Onikili düzen :* (S. 48). - 7. Altı sayısı : (S. 48). - 8. Dört sayısı : (S. 49).

TÜRK TOPLULUK VE BOYLARINA VERİLEN, TUĞ VE BAYRAK :

— H u n l a r d a : (S. 51). -1. H ı t a y devletinde : *(Boyların politik statüsü) :* (S. 52). -2. G ö k t ü r k l e r d e : *(Soylara, bayrak ve davul verme)* : (S. 55). -3. Oğuzlarda : *(Kuş ongunu) :* (S. 56). -4. Adı, bayrak adı olan boylar : (S. 58). -5. «*Kara bayrak*» ve kara boy meselesi : (S. 59). -6. Göktürklerde, «*beş boy ve beş bayrak*» meselesi : (S. 61). -7. Destanlarda, bayrak ve boy ilişkileri : (S. 61). -8. Türk İslam devletlerinde, bayrak ve boy ilişkileri : (S. 62).

HAKANLAR VE SANCAKLAR HAKKINDA BAZI NOTLAR :

-1. Bayrak ve davulların, «*verâseti*» meselesi : (S. 63). -2. Tuğlar ve sancakların, «*kurultaya gelmeleri*» *:* (S. 65). -3. Sofra ve bayrak : (S. 66). -4. «*Padişahâne levazım*» *:* Tuğ ve bayrak : (S. 66). -5. Savaşta bayrak ve «*şaman töreni*» *:* (S. 68). -6. Bayrağı, «*yasama*» *:* (S. 66). -7. «*Armağan*» olarak, bayrak : (S. 71).

BELGE, NİŞAN VE ALAMET :

-Belgü ve belge : (S. 71). -Bayrak belgesi. Hanlık belgesi : (S. 73).

TUĞ VE BAYRAK SAHİBİ : «TUĞLU» :

-1. Dokuz,. yedi ve üç tuğlu : (S. 74). -2. «*Tuğlu, tuğluk*» *:* (Unvan olarak) : (S. 75). -«*Ak sancaklı, ak alemli*», -«*Tuğ-ı humayun*» *: (S.* 77).

II. B Ö L Ü M

TÜRKLERİN O R D U GELENEĞİNDE TUĞ VE BAYRAK

ORDU DÜZENİNDE, TUĞ İLE BAYRAK :

-1. H u n l a r d a, «*beş renkli bayrak*» *:* (S. 79). -2. D e d e K o r k u t'ta, «*ak sancaklı alay*» *:* (S. 80). -3. «*Aycığı altın bayraklı ordu (kol)*» *:* (S. 81). -4. Gece davullu, gündüz bayraklı ordu : (S. 81).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

-5. Ordunun kontroluna yarayan, tuğ ve bayraklar : (S. 83). -6. Savaşta, *«ala ve kara tuğlar» :* (S. 83). -7. Baş komutanın *«savaş sancağı» :* (S. 85).

ORDU BİRLİKLERİNİN, TUĞ VE BAYRAKLARI :

-1. Göktürklerde *«altın kurt başlı bayrak»* ve ordu : (S. 87). -2. Göktürk askerî birliklerinin *«tuğ sayıları» :* (S. 87). -3. *İsyanı, bayrakla bastırma :* (S. 89). -4. *Kadınlar birliği* ve savaş bayrakları : (S. 90). -5. Savaş ve *«Şahin»* sembolü : (S. 90). -6. *Tümen bayrağı* ve kösü : (S. 92). -7. *Hassa* birliklerinin bayrağı : (S. 92).

«Ö N C Ü» BİRLİKLERİ VE ÖNCÜ BAYRAĞI :

Osmanlılarda öncülerin Tuğları :

-1. Hakanın, tuğ veya bayrağının bulunduğu yer : (S. 94). -2. İki tuğun, iki konak ileride gitmesi : (S. 94). *-Öncü tuğlar,* sınırda duruyorlar : (S. 95). -3. Saltanat sancaklarının yeri : (S. 97).

MISIR MEMLÜKLARINDA «CALIŞ» VE ÖNCÜLER :

-1. Mısır'da Memlûk-Türk geleneği ve *«çalış».* *«Çalış»* hem öncü ve hem de, *«tuğ-bayrak»* demektir : (S. 97). -2. Mısır'da, *«yezek»,* öncü anlayışı : (S. 101).

TÜRKLERDE «ÖNCÜ» BİRLİKLERİ :

-1. Türklerde *«yezek»,* öncü ve kılavuz : (S. 103). -2. *«Yezek»* ve kılavuz anlayışı : (S. 103). -3. *«Yezek»* öncülerinin vazifeleri : (S. 104). -4. Yezek öncülerinin, *«gözü, kulağı uzaklarda», «düşmanla da, çarpışmaya hazır»* olmalı : (S. 104). -5. *Yezekler* ve *keşif birlikleri :* (S. 106). -6. Gece keşif birliği : *«Tutgak» :* (S. 106).

OSMANLI VE MEMLÜK ÖNCÜ BİRLİKLERİ : (KARŞILAŞTIRMA) :

-1. *Çarkacı ve calışlar :* (S. 107). -2. Büyük ve küçük öncü birlikleri : (S. 107).

TUĞCU, BAYRAKDAR VE ALEMDARLIK :

-1. *Karahanlı* devletinde : (S. 109). -2. *H ı t a y* devletinde ve *Proto-Türk geleneklerinde :* (S. 111). -3. Ç i n g i z H a n'ın devlet geleneklerinde : (S. 114). -4. Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde : *(Şamanlarda, Timurlularda) :* (S. 115). -5. D e d e K o r k u t'ta : (S. 118). -6. O s m a n l ı devletinde : (S. 120). -Diğer Türk devletlerinde : (S. 121).

TUĞ VE SANCAKLARIN, «MUHAFIZ BİRLİKLERİ» :

-H u n l a r d a, G ö k t ü r k l e r d e, Çingiz Han devletinde Hıtay devletinde : (S. 123). *-SANCAK VE «G E Ç İ T R E S M İ» :* (S. 124).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TUĞ VE SANCAĞI «D İ K M E» :

- S e f e r b e r l i k ilânı : (S. 165). -1. Savaş sancağı ve hakanlık sancağı -*«Tuğu ve sancağı yükseltme» :* (S. 165). -2. K a l e y e, tuğ ve sancak dikme : (S. 168). -3. *«Z a f e r sembolü»,* tuğ ve bayrak : (S. 168).

TUĞLAR, SAVAŞ BELGESİ VE ALETİDİR :

- Tuğ, sevk ve idareyi düzenleyen bir belge : (S. 169). -1. Ordu birliklerinin tuğları : (S. 171). -*Üç tuğlu Türk kavmi,* - *üç tuğlu sadrazam,* - *Tuğ taşıyan öncü,* - İki sancak ve iki tuğ : (S. 173).

TAARRUZDA VE KUŞATMADA TUĞLAR :

-1. Taarruzlarda, tuğlar ve bayraklar : (S. 173). -2. Kuşatmada bayraklar ve renkler : (S. 175). -3. *Otağın önünde,* tuğun altında savaş : (S. 179). -4. Tuğ ve bayrakları *yırtma ve düşürme :* (S. 179). -5. Tuğ ve bayrakları, *kılıçlama* ve *yağmalama :* (S. 180). - *SULH VE TESLİM BAYRAĞI :* (S. 182).

İŞARET BAYRAKLARI VE FİLAMALAR :

- Büyük sancaklar ve küçük bayraklar. -1. Savaşta gündüz bayrak; gece ise, davul : (S. 182). -2. *«Tuğlamak»,* tuğ veya bayrakla, savaşta işaret verme : (S. 183). -6. *«Dülbend salmak», «el eylemek» :* (S. 185). -4. İşaret bayrakları -A v l a r d a bayrak : (S. 185).

IV. B Ö L Ü M

TÜRKLERİN D İ N VE İNANIŞLARINDA TUĞ VE BAYRAK

TUĞLARIN, EN ESKİ DİN KÖKLERİ :

-*Türk soyunun atası* ve Türk bayrağı : (S. 189). -1. Çinde *«tuğ»* sözü ve tuğ anlayışı : *(-Tüylü mızraklar. - Tülylü bastonlar. - Püsküllü ve yelekli mızraklar. - Y a k öküzünün kuyruğu. -Ç i n'de tuğ çeşitleri) :* (S. 191).

«TUĞ» VE EN ESKİ TÜRK GELENEKLERİ :

-ATA BAĞLI GELENEKLER : - *Atlı Türk kültürü.* - At kuyruğu ve Türkler : (S. 197). -1. *At kuyruğunun* evde, mezarda ve başta, *sembol ve bayrak* olması : (S. 199). -At kuyruğunu kesme : *«Dullama»,* -Savaşa hazırlanan at : *«Dul at».* -2. Ölü veya şehidin atının kuyruğunun, evde veya mezarda asılması : (S. 199). -*Mızraktaki at kuyrukları;* -At boyunlarındaki *munçuklar :* (S. 201).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRKLERDE, TUĞLU VE BAYRAKLI, AYİN VE TÖRENLER :

-Şamanların «*boston tuğları*» : (S. 203). -1. Şamanlar önceleri, *davul,* mu; *tuğ* mu kullanıyorlardı? (S. 203). -2. «*At kuyruklu bastonlu*», büyük şaman : (S. 205). -3. Tuğlu, bayrak donanımlı ve kamçılı şamanlar : (S. 205).

TUĞLAR İLE BAYRAKLARA SUNULAN, «K U R B A N VE S A Ç I L A R» :

- Tuğ ve bayrağın, *mukaddesliği ve kudsiyeti.* -Bayrak ve *ataların ruhu.* -Savaşta, *koruyucu ruhluğu :* (S. 208). -1. O s m a n l ı devletinde, savaş için çıkarılan, *tuğlara k u r b a n :* (S. 209). -2. H ı t a y devletin akından önce, *bayraklara kurban :* (S. 212). -3. Tuğ ve bayrağa, «*ak-boz kısrak kurban*» : (S. 213). -4. Tuğlara ve bayraklara yapılan, «*kan, kımız ve yağ saçıları*» : (S. 215).

ÇİNGİZ HAN ÇAĞINDA, TUĞ VE BAYRAĞA «KURBAN VE SAÇI» :

-1. Bayrağa, *saçı* mı: yoksa *kurban* mı sunuluyor? (S. 217). -2. Çingiz Han'ın, «*dağa kurbanı*» ve «*güneşe saçısı*» : (S. 220). -3. Bayrak, güneş ve kutlu dağın, eşit mukaddesliği : (S. 221). -4. Tuğ ve bayrakta, koruyucu ruhlar : (S. 221).

M E Z A R L A R D A , TUĞ VE BAYRAKLAR :

-1. Türklerin çeşitli «*mezar bayrakları*» : (S. 225). -2. *Ölü ve yas evlerine* asılan bayraklar. -*Şehid evinin, bayrağı.* -Dağ doruklarında bayraklar : (S. 227).

V. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE B A Y R A K ANLAYIŞI TÜRKLERİN BAYRAK VE SANCAKLARI

TÜRKLERDE «B A Y R A K» ANLAYIŞININ EN ESKİ KÖKLERİ :

-Kişi ve alplara ait bayraklar. -Türkçede *sancak* sözü. -Türkçede, *bayrak* sözü. -*Bayrak* ve *tuğ* sözleri : (S. 231). -*Ala-bayrak, kızıl-tuğ* sözü : (S. 233). -«B A Y R A K» *SÖZÜ, BATI TÜRKLERİNDE YAYGIN :* -1. *Bayrak* sözünün, Arapçadaki yeri : (S. 235). -2. Bayrak anlayışının başlangıcı ve gelişmesi : (S. 235). -3. «*Yer, gök ve bayrak*» : (S. 237). -4. «*Güneş, toprak ve bayrak*» : (S. 239). -5. Bayrağı, «*yükselterek, dikmek*». -Bayrağın *düşmesi.* -«*Bayrak dikmek*» ile «*devlet kurmak*», aym manada : (S. 241).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BAYRAĞIN GÖLGESİ, DEVLET VE KANUNLARIN YÜRÜDÜĞÜ YER :

-1. «Bayrağı neredeyse, Çingiz de oradaymış gibi», inanılıyor : (S. 243). -2. Bayrağın *dalgalanması :* (S. 244). -3. Bir destan parçasındaki bayrak çeşitleri : (S. 245). -4. Büyük sancaklar : (S. 247). -5. Küçük bayraklar ile «*boy bayrakları*» : (S. 249).

MIZRAK UÇLARINDAKİ BAYRAKLAR :

-1. Bayrağın *koruyucu ruhu :* (S. 253). -2. Savaşta *şehid* olmağa hazırlanma : (S. 253). -3. Mızraklı bayraklar, devletin değil; erlerin *uğur ve savaş sembolü :* (S. 253). -4. «*Bayrak ve batrak*», tek erin, savaşçının bayrağı : (S. 255). -5. «*Armağan, tanğuk*» *ve* mızraklı bayraklar : (S. 257). -6. G ö k t ü r k l e r d e, bayraklı asker mızrakları : (S. 258). -7. Türklerin «*beçkem, perçemleri*» ve mızrak bayrakları : (S. 260). -8. *Tepeli mızraklar :* (S. 260). -9. *Yelekli mızraklar :* (S. 260). -10. «*Yörük bayrağı*» *ve kebir sancak :* (S. 261). -11. *Asım Efendi* ve bazı Farça deyimler : (S. 263). -12. Ağaçlar, yapraklar ve kızarmış mızraklar : (S. 263). -13. Altın tuğlu mızraklar. -14. *Başaklı ve ak* süngüler. -15. *Din törenlerinde* kullanılan, bazı bayraklar : (S. 265).

TÜRKLERDE, «BEÇKEM VE PERÇEMLER» :

-*Beçkem* ve *perçem* sözleri : (S. 267). -1. Atlara ve mızraklara vurulan belgelerin ayrılıkları : (S. 271). -2. K u r t ve «*beçkem*» : (S. 273). -3. «*Perçem*» ve tuğlar. -Selçuklularda, Osmanlılarda ve Mısır Memlûklarında : (S. 273). -4. İpekli kumaşlar ve beçkem : (S. 277).

TÜRKLERDE, «BONCUK VE MONÇUKLAR» :

-1. Bayrak olarak, «*boncuk*» : (S. 279). -2. Atın boynuna takılan, «*bonçuk, moncuk*» : (S. 280). -3. *Monçuk ve perçem :* (S. 281).

MISIR MEMLÜKLARINDA «CALIŞ», TUĞ VE BAYRAK :

-1. «*Calış*» sözünün manası : (S. 283). -2. Mısır'daki «*calış*», tuğ mu; yoksa bayrak mı? : (S. 285). -3. Savaş tuğu ve saltanat sancağı. : (S. 287). -4. Osmanlı ve Memlûklarda, «*öncü tuğları*» : (S. 287).

TÜRKLERDE DİĞER BAYRAK ÇEŞİTLERİ VE ADLARI :

-1. *Calav, yalav ve yalaz :* (S. 289). -2. Alev ile bayrağın ilgileri : (S. 289). -*TANĞUK :* (S. 291). *ORUNGGU, VURUNGU, VURGU* (-«vurmak» sözünün bayrak, anıt ve yazıtlar ile ilgileri. -«Urgu, urunggu ve urungguluk» adlı bayraklar) : (S. 295). -*KÜÇÜK BAYRAK ADLARI VE ÇEŞİTLERİ* (-Rüzgâr ve yarış bayrakları», -«Yelek veya celek», -«yelev», -«celes», -«rüzgâr ve bayraklar») : (S. 297).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRK BAYRAKLARININ TANITILMALARI : (Din ve inanışlara göre):

-1. *«Ay» ile ilgili :* (S. 299). -2. *«Güneş»* ile ilgili : (S. 299). -3. *«Tuğ-ı pürfürûğ».* -4. *«Yedi iklim ve kıt'a»* ile ilgili. -5. *«Yedi seyyâre ve burçlar»* ile ilgili. -6. Dünya ve cihân ile ilgili. : (S. 201). -7. «Zafer *tuğu».* -8. *«M u b a r e k» tuğ :* (S. 302). -9. Astroloji ve *«sarı bayrak».* -10. Gökten bir *«boz doğan» ile inmiş olması :* (S. 303). -11. *«Hilâlin, ay; at kılının da, güneş»* ile ilgisi : (S. 305).

BAYRAĞIN, «YALAZLANMA» VE DALGALANMASI :

-1. *Alyanma,* dönmesi : (S. 305). -2. *Calav* ve alevlenmesi. : (S. 305). -3. Dalgalanma ve rüzgârlanması. -4. Parlaması ve sallanması. -5. «Çok uzaklardan görülen tuğ» : (S. 306).

TUĞ VE BAYRAKLARIN, BAŞI VE TEPELİĞİ

-Sözler ve deyimler. -1. *ALTINDAN YAPILMIŞ «KURT BAŞLI» BAYRAKLAR :* (S. 309). -2. *«KUŞLU» BAYRAKLAR :* (S. 309). -3. *DEMİR BAYRAKLAR :* (S. 311). -4. *EJDERLİ BAYRAKLAR.* -5. *«ALTIN BAŞLI, KARA BAŞLI VE BAŞI GÖĞE YAYILAN» BAYRAKLAR :* (S. 312).

VI. B Ö L Ü M

TÜRK TUĞLARININ «A T K I L I» VE PERÇEMLERİ

-DEYİMLER : Kuduz, kudurma : (S. 315). *-Y A K ÖKÜZÜ : YERİ VE GELENEĞİ :* (S. 315). -1. *«Hotoz»* ve *«kutuz»* sözleri, -2. Türklerin, *«at kültürü».* -3. *«Savaş sembolü»* at kuyruğu : (S. 318).

KUYRUKLU TUĞLARIN GELİŞMELERİ :

-1. Çin'de *«tuğ»* sözü ve tuğların çeşitleri : (S. 319). -2. «Elçi itimadnâmesi» olarak tuğ : (S. 320). -3. Çingiz Han ve annesinin, kuyruklu tuğları : (S. 320). -4. Tuğların *«perçemi» :* (S. 323). *-5. Tuğ ve bayrak ayırımı :* (S. 323). -6. *«Dokuz perçem»* anlayışı ve Ç i n g i z H a n : (S. 325). *-TÜRKLERDE «KUTUZ (KUDUZ)», YANİ VAHŞİ SIĞIRLAR :* (S. 325).

TÜRKLERDE KUYRUKLU TUĞ ÇEŞİTLERİ :

-1. Mısır'da Memlûk Türklerinde *«at kuyruklu»* tuğlar : (S. 327). -2. *Mütercim Asım Efendi'ye* göre, tuğ ve kutaslar : (S. 330). -3. *Kutuz* ve *kutas meselesi.* -4. *«Hotoz»,* atların boyun süsü : (S. 331). -5.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

«*Bahri hotaz*» ve Dede Korkut. -6. Atların *boyun hotazı* ve alp erenler. -7. G ö k t ü r k l e r d e «*sorguç*» : (S. 333). -8. Ç i n g i z H a n tuğlarındaki *perçemler* ve Türk gelenekleri : (S. 334). -9. A n a d o l u da, «*çadır tuğları*». -10. Kuyruklu «*Mezar tuğları*» : (S. 336). -11. *Ş a m a n l a r ı n* at kuyruklu bastonları : (S. 336). -12. Renkli ve «*kızıl tuğlar*». -13. A n a d o l u S e l ç u k devletinde tuğ var mıydı? : (S. 337). -14. *BAYRAK VE TUĞLARIN, KUMAŞLARI İLE TEPELERİNDEKİ, «AYLAR HİLALLER VE AYCIKLAR» : -Aycığı altın tuğ, -«Ay ve yıldız»* konusu : (S. 341).

VII. B Ö L Ü M

BAYRAKLARIN GÖNDERLERİ VE KUMAŞLARI

BAYRAKLARIN GÖNDERLERİ :

-1. Sancak, bayrağı ve gönderiyle birlikte, «*mubarek*» idi : (S. 343). -2. *Gönder,* nedir? (Süngüden, bayrak direğine) : (-Renkli gönder, -gönder ve direk. -O s m a n l ı devletinde gönder) : (S. 345). -3. Türk bayraklarının adları, «*batırmak, vurmak, sançmak*» gibi sözlerle ve direklerinde dolayı türemişlerdir : (S. 347). -4. «*D i r e k*» ve gönder : *-Atış direği :* (S. 347).

TÜRK BAYRAKLARI VE KUMAŞLARI :

-H u n l a r d a : (S. 349). -2. G ö k t ü r k l e r d e : (S. 350). -3. Bayrak kumaşları. «*AL*» *:* (S. 352). *(Al bayrak,* bayrak kumaşı, hakanlık kaftanı, örtü ve şal, akın armağanı). -4. *İPEKLİ DİĞER BAYRAK KUMAŞLARI :* (S. 355). -5. *BAZI ÇİN KUMAŞLARI :* (S. 357).

VIII. B Ö L Ü M

ALTINLI BAYRAKLAR

-«*Sarı altın, beyaz gümüş*» : (S. 359). -1. *ALTINLI B A Y R A K :* (-Altın kurt başlı bayrak, -Altın o t a ğ, -«*Aycığı altın tuğ*», -Altınlı tuğ, -(«*Kara başı altın tuğ*», -*Yeleği altın tuğ,* -Hilâli altın tuğ, -sarı tuğ- sarı ala tuğ.,) : (S. 359). -2. *H A K A N L I K ve ALTIN SEMBOLÜ :* (Altın Han, -*Altın kağan,* -Altun tarım..). : (S. 363). -3. «*HAKANLIK SEMBOLLERİ*» *VE ALTIN :* (Altın Aba, -altın taht, -altınlı bayrak, -altın ev, -altın kuşak, -altın kadeh ve sürahi, -altınlı davul ve boru, -altın akçe, -altın defter..) : (S. 367. -4. *ALTIN ELBİSE, ALTIN EŞYA :* (-Altınlı süs, bezek, altın yüzük, altın küpe, -Altınlı cübbe, -al-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tınlı bez, -altınlı bel bağı..) : (S. 369). -5. *SİLAHLAR VE ALTINLI ÖZLERİ :* (-Altınlı miğfer, -altınlı mızrak, -altınlıca kamçı, -altınlı ok, -altın yay..). : (S. 371). -6. *ALTIN VE TABİAT VARLIKLARI :* (-Altun kazuk, -altın yıldız, -altın ay, -Altın dağ) : (S. 371). -7. *ALTIN O T A Ğ VE ALTIN E V : (-Altın başlı ban evler», -«Dünlügi altun ban ev»,* -Altun günlük, günlüğü altın oda, -altın tahtı altın evde.., -altın yatak..) : (S. 372). *«A İ L E L E R» VE ALTIN SEMBOLÜ :* (-Altın çocuk, tak..) : (S. 372). -8. *«A İ L E L E R» VE ALTIN SEMBOLÜ :* (- Altın çocuk, -altınlı beşik, *-altın (nışan) yüzüzü, -Al altun,* (kız adı), -altın göğüzlü, altın omuzlu çocuk..) : (S. 374). -9. *İ N S A N I N Ö Z Ü VE ALTIN :* (S. 374). -Mal ve varlık olarak altın : (At, aygır, altun, gümüş). *-ALTIN VE BAK/R KARŞILAŞTIRMASI. -«Kızıl altın» :* (S. 375).

IX. B Ö L Ü M

R E N K L E R VE T Ü R K L E R

(Bayraklar dolayısıyla)

1. «AK», BEYAZ

-Ak elbise, ak at : (S. 377). -Ak alem, ak sancak. -Yön renkleri. -1. *«AK» DEYİMİ. «AKLAMA» :* (S. 378). -2. *AK VE «ÜRÜNG» SÖZLERİ :* (-Duygu ve madde beyazlığı) : (S. 379). *-Ak-soy* ve aksoylu. -Ruh ve öz aklığı. -3. *SOYUN ÖZÜN VE RUHUN SOYLULUĞU : (-Ak Han, Kara Han. -Ak ata.* -Anne ve babanın *aklığı. -Ak şamanlar :* (S. 382). -4. *BEYAZ «ŞEHİD BAYRAĞI» : Ak sancak :* (S. 383). -5. *EVİN VE OTAĞIN AKLIĞI :* (S. 385). -6. *TABİAT VARLIKLARININ AKLIĞI :* -(Ak gün, ak-yıldız, ak-dağ, akdeniz, ak-taş, ak-yazı...) : (S. 386). -7. *İNSAN VÜCUDUNUN AKLIĞI :* (S. 389). -8. *SAVAŞIN VE SİLAHLARIN AKLIĞI :* (S. 389). -9. *EV VE AV HAYVANLARININ AKLIĞI :* (Ak-koyun, ak-geyik, ak-kuş, ak-doğan..) : (S. 393). -10. *«H I Z I R» VE AK SAKALLI KOCALAR :* (S. 394). -11. *AK VE AKLIĞIN DERECELERİ :* (Ak, apak, akça, ağca, aklı..) : (S. 396). -2. *AKKARA, AK-GÖK.. GİBİ PARALEL SÖZLER :* (Ak-kara, aklı göklü, ak-boz, ak-kır..) : (S. 400).

2. «A L»

-Al renk ve *turuncu :* (S. 400). -Türklerde ve Moğollarda *«al»* sözü. -1. *AL RENK, AL KAFTAN VE H A N L I K SEMBOLLERİ :* (Al kaftan, al damga, al gözler, yüz allığı) : (S. 401). -2. *DİNDE VE SİHİR-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DE «AL» RENK : (Al kanatlı, al orman, al kurt, al karısı, al bastı..). (S. 405). -3. *ELBİSENİN ALI : (AL YEŞİL GİYME,* tablatın al giyinmesi, al giyim) (S. 406). -4. *KIZ VE GELİNLERİN ALLARI :* (Al duvaklı, al yanaklı, al altun, al gül) : (407) -5. *AL BAYRAK VE YER İLE GÖK :* (S. 409). -6. *ALCA KAN VE ALCA KOPUZ :* (Alça kopuz, alça kan) : (S. 410). -7. *AL AYGIR, AL ŞARAB :* (S. 411). -8. *AL İLE PARALEL SÖYLENEN RENKLER :* (Al yeşil, al kızıl, al gök, al sarı, al kara, turuncu). : (S. 415).

3. «KIZIL», KIRMIZI

-Kızıl, krm'yr, kırmızı, kırbız : (S. 417). -1. KIRMIZI RENGİN SEMBOLÜ *«K A N». :* (S. 417). 12. *KIRMIZI VE AHLÂK İLE DUYGULAR :* (Kızıl hilekâr, kızıl dil, kızıl öz, kızıl od...) : (S. 419). -3. *KIZLARIN ERGENLİK RENGİ KIRMIZI :* (Kırmızı renk ve düğün, gerdek, kırmızı renk ve karakter..) : (S. 420). -4. *İNSAN VÜCUDU VE KIZILLIK, KIRMIZILIK :* (Kızıl ağız, kızıl dil, kırmızı yüz ve yanak, gülen yüz) : (S. 423). -5. *KIRMIZI «O T A Ğ, E V» :* (Kızıl ala gerdek) : (S. 423). -6. *HAYVANLAR VE KIZILLIK. KIRMIZILIK :* (Kızıl tilki, kızıl deve, kızıl geyik, kara-kızıl böri (k u r t) : (S. 424). -7. *S A V A Ş T A VE ZAFERDE KIRMIZI RENK :* (Kızıl bayrak, kızıl tuğ, al bayrak) : (S. 425). -8. *KIRMIZI İLE İLGİLİ RENK PARALELLİKLERİ :* (Ak kızıl, al kızıl, kızıl ala, kızıl yeşil, kızıl doru, kızıl boz, kızıl kara, kızıl yağız, kızıl sarı...). (S. 429).

4. «KARA», SİYAH

1. *DÜNYANIN YÖNLERİ VE KARA :* (S. 431). : (Kara ve kuzey, kara yel, kara gece,). -2 *KARA YER VE YER YÜZÜ :* (Kara, kara toprak, kara yer, kara yağız yer) : S. 432). -3. *«KARA DONLU», KARA ELBİSELİ :* (Keşiş elbisesi, *kara donlu kâfir,* yas rengi mezar bayrağı). *-KARA RENK VE H A L K ÇEŞİTLERİ : (Karaca,* kara cahil, *kara* vergi) : (S. 437). -4. *İNSANIN ÖZÜ İLE RUHUNUN KARALIĞI : (Kara kılınç,* kara iş, kara yaratılış, içi kara, kara yüz, kara kılma...). (S. 439). -5. *KARA O T A Ğ VE EV :* (Kara ev, karalı göklü otağ, kara domuz damı, kara mutfak...) : (5.441). -6 *KARA ÇELİK, -KARA TUĞ, KARA BAYRAK, KARA O R D U :* (Kara polad, kara tuğlu kâfir, *kara başı altın tuğ, kara çerig..) :* S. 442). -7. *«K A R A» SÖZÜ VE TABİAT VARLIKLARI :* (Kara dağ, kara su, kara orman, kara yol..) : (S. 443). -8. *İNSAN VÜCUDUNUN KARALIKLARI :* (Kara baş, kara kaş, kara göz,...) : (S. 444). -9. *EV HAYVANLARININ KARALIĞI :* (Kara ka-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zılık at, kara deve, kara koç, kara arslan, kara domuz, kara eşek,...) : (S. 446). -10. *KARA VE KARALIĞIN DERECELERİ :* (Karaca, karaçuk, karaltı, karalçın, karalı, kap kara, çöm kara) : (S. 447). -11. *KARA İLE PARALEL SÖYLEYİŞLER :* (Kara ve ak, kara sarı, kara kızıl, kara gök, kara boz, kara doru...) : (S. 450).

5. «ALA» VE «ALACA»

-Ala ve alak : (S. 450). -1. *HANLIK VE TOPLULUK ADLARINDA «ALA» :* (Ala Kuş Tegin, Ala yuntlu, Ala atlı-kişi donlu,...) : (S. 451). -2. *«İNSANIN ALASI, KABASI. :* (S.452). *HAYVANLARIN ALASI VE ALA RENKLİSİ :* (Ala öküz, ala kuş, ala atlı, kara ala kartal, ala aygır, ala baş yorga at...). : (S. 452). -4. *ALA TUĞ VE ALA BAYRAK :* (S. 453). -5. *KIZIL ALA OTAĞ. :* (S. 454). -6. *TABİAT VARLIKLARI :* (Al dağ, ala yazı..). -7. *İNSAN VÜCUDU VE HASTALIKLARI :* (Ala et, ala ten, ala ve *çegir, çakır) :* (S. 455). -8. *DİĞER RENKLERLE YAPILAN EŞLEMELERİ :* (Ak ala, alak bulak, alaca bulaca alamık, kara ala, kara alak, gök ala, kızıl ala, ala kula) : (S. 457).

6. «GÖK» VE MAVİ

-1. *GÖK, GÖĞÜMÜZÜN RENGİ; DÜNYA VE VARLIĞIMIZIN SEMBOLÜDÜR :* (S. 457). (Gök ve gökler, Göğün rengi ve *«Gök kurt»,* gök renk, Tanrının belgesidir; Gök renk, *mubarektir).* -2. *GÖĞÜN RENGİ, TÜRKLERDE ESKİDEN, TANRININ RENGİ VE SEMBOLÜ İDİ :* (Gök böri, Gök sakallı *(Hızır),* kökçin sakal, *kökşin, gökşin) :* (S. 461). -3. *DİN İNANIŞLARI VE GÖKRENK* (S. 462).... -4. *YAŞDA VE ÖLÜMDE GÖK RENK :* (S. 463). -5. *ELBİSE VE SÜSLERDE GÖK RENK : (Gök kaftan, gök çizme..) :* (S. 464). -6. *HAYVANLARDA GÖKLÜK VE «GÖKLEME» :* (Gök teke, gök serke, *gökçin, gökçen,* gök şahin, aklı göklü güvercin, gök sungur...) (S. 465). -7. *TABİATIN GÖKLÜĞÜ VE GÖK RENKLER :* (Gök çayır, gök çemen, gök alan, *gök güneş,* gök doğu, *Gökçe deniz,..) :* (S. 466). -8. *GÜZELLİK VE «GÖKÇELİK» :* (S. 467). -9. *EV VE OTAĞLARDA «GÖKÇELİK :* (S. 467). -10. *SİLAHDA VE ATLARDA «GÖKÇELİK» :* (Gök bidevi at, gök polad, gök demir, *«gök demirli kâfir»...). :* (S. 469). -11. *GÖK İLE İLGİLİ RENK EŞLEMELERİ :* (Gök ala, ak-kırmızı - gök, karalı göklü, kara yeğil..) : (S. 470). -12. *GÖK RENGİN DERECELERİ :* (Göğem, gök kırağı, gökçen, göğüs, gökçül, gömgök..). : (S. 471).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

7. YEŞİL

-*«Yeşil» ve «gök»* renklerin karışması : (S. 471). -1. *DİN VE KOZMOĞONİDE YEŞİL :* (Yeşil gök, yağız yer..) : (S. 472). -2. *TABİAT VARLIKLARI VE YEŞİL :* (Yeşil ağaç, yeşil su ve ırmak, *yeşil kaya,* yeşil çiçek..) : (S. 474). -3. *GÖKTÜRKLERDE «YER-SU» :* (S. 474). (Yağız yer„ yeşil su). -4. *ELBİSELER VE YEŞİL :* (Yeşil-gök bezemek, yeşil ipek, yeşil giyme, yeşil boya..) : (S. 476). -5. *YEŞİL İLE RENK EŞLEMELERİ :* (Yağız yeşil, yeşil kızıl, yeşil gök) : (S. 478).

8. SARI

-*ÇİN'DE SARI RENK :* (S. 479). - Ç i n g i z H a n ile sarı rengin Türklerde yaygınlaşması. -1. *YABANCILAR VE SARI ELBİSELİLER. :* (S. 479). -2. *SARI RENK, KÖTÜLÜK VE FELAKETİN SEMBOLÜ :* (Sarı oğlan, sarıca, sarı ejder, sarı çöl, sarı yılan, sarı çıyan...). : (S. 482). -3. *HASTALIK SEMBOLÜ SARI RENK :* (yüzün sararması, sarılık, sararıp, solma, *sarıgrak,* sap sarı.) : (S. 483). -4. *SARI OTAĞ, SARI ORDU :* (Sarı renk ve altın). : (S. 484). -5. *TABİAT VE SARI RENKLER :* (Sarı çiçek, sarı çöl, sarı kır, sarı su, *sarı bayrak) :* (S. 486). -6. *HAYVANLAR VE SARI RENK :* (Sarı bülbül, sarı ala, sarı geylk *(celke),* ak sarı başlı koyun) : (S. 486). -7. *KIZ ELBİSELERİ VE SARI RENK :* (Dede Korkut'a). : (S. 487). -8. *«SARILI», KİŞİ ADLARI :* (Sarıca, sarı çoban.) : (S. 487. -9. *«SARI BAŞ» ve SARIŞINLIK :* (Sarı, konur, ak sarı) : (S. 448). -10. *RENK İKİLEMELERİ VE SARI :* (Al sarı, kızıl sarı, ak sarı, *sarıgçın, sarışın..) :* (S. 489). -11. *SARININ DERECELERİ :* (Sarıça, sarışın, *sargıl,* çiye, *konğur...) :* (S. 490). -12. *«SARI IŞIK» VE HAMİLELİK :* (S. 491).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. *MIZRAĞI BAYRAKLI BİR SİPAHİ : Sturminger,* birinci ve ikinci Viyana kuşatması ile ilgili ünlü kitabında, bu resmi çok önemli görmüş ve yayınlamıştır. At koşumu ile sipahinin paltosu, üzengisi ve filamasında, Avrupa resim geleneğinin izleri vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Bayrak, bir ruhtur. Binlerce yıldan beri elde taşınmış, eve asılmış, mezara dikilmiştir. Avda ve savaşta, ondan yardım dilenilmiştir. Uğur ondadır. Türklerin başlarını bağladıkları, iyi kaderin anahtarı da odur. O, kötülüklere karşı koruyan, bir muskadır. Her şeyin tılsımı ondadır. *Bayrak, koruyucu bir ruhtur!* Ataların ruhları bizi, onun içinden gözler; sözleri ise, dalgalanmalarıyla uçuşan, kutlu seslerdir. O, bir *«zafer tanrısıdır»!* Hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın bu görüşü, duyuşu ve tezi, şimdilik yeterince vesikalarla desteklenemiyor. Ancak bizim duygumuz da, o yoldadır. Bunların hepsini, vesikalardan okuyacağız.

Bayrak, kutlu ve mubarek, bir kişi gibidir: Bir insan gibi kızar, sevinir. Kırılır, düşerse, onu tutanlar da yok olur. Başı, göklerdedir. Büyük rüzgârlar, şimşekler ve göğün diğer büyük güçleriyle, içiçedir. Başı, aya ve güneşe değer. Bunlar da yetmez. *Oğuz Kağan*, güneşi, bir bayrak yapmak ister. Bayrak, kökü, dibi yerde; başı ise, göklerde olan bir varlıktır. Göklerde yayılır, enginleşir, yücelir. Bazen de kötü kader, onu da kovalar ve düşer, kırılır! Bayrak ölür mü? Ölmez! Çünkü o, Türk milletinin soyunun bir kökü ve sembolüdür. Bundan dolayı, yaşayanlar değil; eski şanlı soylar ile gelecekteki soylar da, manalarını onda bulmaktadırlar. Bu mana, onun parlak renklerinde yansır. Dalgalanmalarıyla, ses verir. Soylar, onunla aynı tarladan bitmişler ve yücelmişlerdir. Soyun damgası olmuştur. Türk devletleriyle de, yücelmiştir. Böylece, *«ay kaşında bir yıldız»* olmuştur. Bunların hepsini de, yine vesikalardan okuyacağız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bayrağa kurban, binlerce yıldan beri Türklerin, değişmez bir geleneği ve sığınağı olmuştur. Bayrağın, ruhunu ve gönlünü doldurmalı ve ona daha yakın olmalıdır. Saçı ile sulamalı ve onu rahat tutmalıdır. Kitabımızdaki resimlerde de görebileceğiniz gibi bayrak, hakan meclisinden ayrılmaz ve kılıfında uyurken bile, *saçı testisi*, onun yanından ayrılmıyordu. Zaten resimlerde görülenlerin çoğu da, *savaş meclisleri* idiler. Gece gündüz, tuğun veya bayrağın başında durulmalı ve *nöbet* tutulmalı idi. Böylece onlar, hem saygılanmalı ve hem de korunmalıydılar. *Bayraklar ile tuğların muhafızlarını*, hem vesikalarda ve hem de, resimlerde görebileceksiniz. Bayraklar ile tuğların, madde varlıklarına verilen bir zararla, hem ruhlar yaralanır; hem de yüce devletin, uğur ve gururu sarsılırdı.

Metod bakımından bu kitabımızda, değişik bir yol izlenmiştir. Rahmetli büyük hocamız F. Köprülü'nün, İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı bayrak maddesi, gerek materyal ve gerekse Türk kültür tarihi görüşünden, bir şaheserdir. Her şeyi çok derin olarak toplamış ve çok ince olarak da görmüştür. Ancak kronolojik sıraya göre sıralanmışlardır. Ayrıca bir ansiklopedi maddesi olduğundan dolayı da, her şeyi verme zorunda kalmışlardır. Bayrakların renklerini ayrı ayrı vermişler, fakat ilgi kurulamamıştır.

Bizim metodumuz ise, oldukça değişiktir. Biz, Türk bayrakları ile tuğlarını, *kronolojik bir sıra* içinde değil; Türklerin *sosyal yaşayış ve inanışları* içinde ele almayı diledik. Bundan dolayı da, Türk devletlerinde görülen bütün filama ve bayrakları, ele alma zorunluğunu duymadık. Türk topluluklarını, düşünce, inanış ve gelenek bakımından birbirine bağlayan, örnekleri seçip, aldık. Onları derinlemesine incelemeye çalıştık. *Ak sancak* veya *kırmızı sancak* gibi... Elbette ki bizden sonraki nesiller, çeşitli çağlarda ve çeşitli yerlerde yaşamış Türk topluluklarının, müşterek inanış ve düşüncelerini yansıtan başka örnekler de bulabileceklerdir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türk devlet ve aile geleneğini, Türk bayrağı ile tuğlarının doğdukları ve geliştikleri, bir toprak ve ana rahmi olarak kabul ettik. Aileden devlete, alplardan ordulara doğru bu inanışların, nasıl geliştiklerini izlemeye çalıştık. Bayrak, toplulukların malıdır. Toplulukların ruhlarından doğar ve değerini, toplulukların ruh ve duygularından alır. Yoksa şimdiye kadar yapıldığı gibi, filan padişah, bayrağın rengini değiştirdi; şöyle yaptı gibi, bayrağı bir bez parçası varlığıymış gibi düşünen, görüşlerden uzak durduk. Elbette ki Osmanlı devletinde olduğu gibi, yeni ihtiyaçlardan dolayı, birçok yeni bayraklar ve filamalar alınmış ve yapılmıştır. Ancak her zaman Osmanlılarda da, *baş sancak* veya *baş alemler,* ak ve kırmızı sancaklar olarak kalmışlardı. Halkın, belki de binlerce yıldan beri, sevdiği ve tuttuğu bazı renkler vardır. Bayrak diye, ancak onların peşinden giderler. Savaşlarda, onların altında ölürler. Bundan dolayı, Türk bayrağı hakkında ilk yazıları yazanlardan Miralay Ali Bey'i, burada rahmetle anmak istiyoruz. O da zaman zaman, *kırmızı yörük bayrağı* üzerinde duruyordu. Osmanlı ordularındaki Yörük ve Türkmenlerin bu renge, bütün varlıkları ile bağlı olduklarını sık sık söylüyordu. Bazen de çok temiz duygularla, Osmanlı padişahlarının, halkın bu duygularına uyduklarını, düşünmek istiyordu.

Türklerin din inanışları da, Türk tuğları ile bayraklarının doğuş ve gelişmesinde, ana temeli oluşturmuşlardır. Bundan dolayı bu temele de ayrı bir bölüm ayrılmış ve bu ana temelin, çok daha derinliklerine inilmek istenmiştir? Eğer hocamız ve büyük üstadımız Prof. *Abdulkadir İnan* olmasaydı, bu konularda bir adım bile ilerleyemezdik. Ancak dikkat edilirse, onun verdiği bir vesikaya, bu kitapta iki tane daha eklenmiştir. Böylece vesikaların sayısı üçe, dörde, hatta beşe çıkarılmıştır. Az da olsa, onun görüşlerine bir şey eklenememişse, adı rahmetle anılmış ve görüşleri, kitabın planı içinde yer almıştır. Tabii olarak, bunlar, küçük küçük notlardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

B a y r a k ve d i n, Türklerde başlangıçlardan beri, içiçe girmiş ve içiçe yaşamıştır. Bu gelenek birliği ve kaynaşması Çin'de de görülür. *Tuğlar* Çin'de, daha çok ölüm törenleri ile bazı mâbet törenlerinin sınırları içinde kalmışlardır. Boyları küçüktür. Baston şeklindedirler. Bu küçük perçemli bastonları din ve and törenlerini idare eden ve *«baş şaman»* rütbesini taşıyan, Türk şamanlarının da ellerinde görülmüyor değildi. Ancak Büyük Türk devletlerinde tuğlar, *«din-savaş-tuğ»* gibi, üçlü düşünce ve inanış düzeninin potası içinde, erimiş ve birleşmişlerdir. Bu üçünü, birbirinden ayırarak, ayrı düşünebilmek mümkün değildir. *Devlet* ve *ordu* da, bu düşünce potasını çevreleyen ve pratik hayata uygulayan, birer düzen halinde görülmüşlerdi.

B a y r a k m e r â s i m i, bundan dolayı Türklerde devlet, topluluk ve aile içinde, vazgeçilemez bir din, bir gelenek, bir sosyal vazife olarak, binlerce yıldan beri uygulanagelmiştir. Bayrak veya tuğ için yapılan törenler, aile ve Türk topluluklarında, daha çok bir din gereğini yerine getirme, bir uğur bulma aranışı veya mistik ihtiyaçları doyurma amacına yöneliyordu. *«Devletteki bayrak merasimi»* nin ise, daha yüce ve daha büyük emellere yöneldiği görülüyordu. *«Savaş ilanı»*, tuğ veya bayrak merâsimi ile başlıyordu. Tuğ ve bayrağa *saçı* veya *kurban sunma,* ile geleneklere bağlı çeşitli törenlerden sonra, *savaş andı* yapılmış oluyordu. Bundan sonra artık savaş hazırlıkları yapılıyor ve akına çıkılıyordu. O s m a n l ı devletinde de, bu gelenekler değişmiyorlardı. Bu törenler ile protokolları, İslam gelenekleri içinde bulabilmek ise çok zordur. Zaten aramak da, gereksizdir. Aslında, İslam geleneklerinde, *tuğ* diye bir alâmet ve devlet sembolü yoktur.

T u ğ l a r, bir s a v a ş alâmeti veya aleti idiler. Tuğun başı, at kılları ile süslenmiş ve büyük sırıklar ile gönderlere takılmışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çin'deki rahip tuğları ile şamanların perçemli tuğları, birer baston gibi idi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ler. *Savaş tuğlarının* gönder veya sırıkları ise, çok uzundurlar. Bunların bazılarını, Topkapı Sarayı müzesinde görebiliyoruz. Savaş tuğları, çok uzaklardan bile görülebilirlerdi. Türk devletlerinde bu tuğlar, rütbelerine göre komutanlara verilir ve onlarla beraber bulunurdu. *Savaşta baş komutan, uzaktan orduyu tuğların yardımı ile, sevk ve idare edip, kontrol edebilirdi.* Taktiğini, *satranç* oyunundaki gibi, kurabilir ve geliştirebilirdi. Bu işi bayraklar ile yapabilme, çok daha güçtür. Tuğlar pratikteki yarar ve manalarını, bu önemli rollerinden dolayı alıyorlardı. Böylece, din ve devlet sembolü olarak da, sancakların önüne geçiyorlardı. Bunları kitabımızda vesikalardan okuyacağız.

At kültürü ile tuğlar, birbirlerine yakından bağlı idiler. Atlı Türklerin, ailelerinden sonra, ikinci değerli varlıkları, atları idi. Bundan dolayı Türk devletlerinde, en önemli devlet sembolünün, at perçemleriyle donatılmış ve süslenmiş gönderlerin olması, yadırganmamalıdır. Her kavmin bir yaşayışı ve bu yaşayışlarına bağlı gelenekleri vardır. O çağlarda, İslam tarihinin en büyük sultanı ve gururu olan Sultan *Alparslan,* Malazgirt savaşından önce, *atının kuyruğunu kesmiş,* yani «*dullamış*», ondan sonra atına binerek, savaşa başlamıştı. Böylece önceden *şehid* olmaya kendini, bir fedai olarak hazırlamış; atının da kuyruğunu keserek, dulluğa, yani efendisizliğe hazırlamıştı. Bu, ne geri bir zihniyet ve ne de İslamiyete aykırı bir gelenektir. Aynı şeyi askerler de yapıyor; savaştan önce, atlarının kuyruklarından kestikleri perçemleri, mızraklarının uçlarına asıyorlardı. Böylece kişiler ile devletin dileği ve andı, aynı amaca yönelmiş oluyordu. Ölenlerin de, atlarının kuyruk veya yelelerinden alınan perçemler, bir sırığa bağlanarak, *mezarlarının* üzerine dikiliyordu.

Mezar bayrakları, Türklerde çok yaygın bir gelenek halindedir. Bu gelenek, Anadolu'da da görülmüştür. Özellikle evliyaların ve büyük kişilerin mezarlarında. Mezarlara

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bazı Türkler bayrak veya bez asmışlar; daha eski proto-Türk geleneklerini saklayan Türkler ise, at perçemli tuğlar asmışlardır. Bazıları da, yalnızca ölü veya yas evine asmışlar; Dede Korkut'ta görüldüğü gibi, «*karalı göklü otağlar*» diye anılmışlardır. Bizce Anadolu'da mezarlara paçavra bağlama geleneği de, buradan gelmiş olsa gerektir. Kitabımızda bu konulara sık sık dokunulmuş olduğunu ve yeni vesikalar verildiğini göreceksiniz.

«*Tuğ ve bayrak ayırımı*»da, üzerinde önemle durduğumuz bir konudur. Osmanlı devletinde, *tuğ* ve *sancak* anlayışı ile yapıları, kesin olarak birbirlerinden ayrılmıştır. Kitabımızda sunduğumuz, gerek yazılı vesikalardan; gerekse resimlerden anlaşılacağı üzere bu kesin ayırım diğer Türklerde her zaman görülmüyordu. «*Tuğ ve bayrak birleşiği sancaklar*» da görülüyordu. Sancağın, başlık veya tepeliğinin altında, *perçemler* bir püskül halinde yer alıyordu. Onun altında da, *kumaş* bölümü yer alıyordu. Çingiz Han ile Memlûk devletindeki, sancak-tuğlar, böyle olmalıydılar.

«*Büyük sancaklar, askerî birlik, boy ve er bayrakları*» ile bunların ayırımı üzerinde de, dikkatle ve çok geniş olarak durulmuştur. Savaşa giren her er, mızrağının ucuna bir bez, bir bayrak asabilirdi. Bu, ya düzenli olabilir veyahut da kişilerin dileklerine göre asılabilirdi. Bu gelenek, Göktürk devletinden beri gelmektedir. Bu konu ile ilgili vesikalar, bu kitabımızda çok geniş olarak sunulmuştur. Osmanlı devletinin ilk çağlarındaki «*Yörük bayrağı*» ile «*kırmızı sipahi bayrakları*» da, çok ünlüdürler. Bu bayrakları, resimlerden de görebileceksiniz.

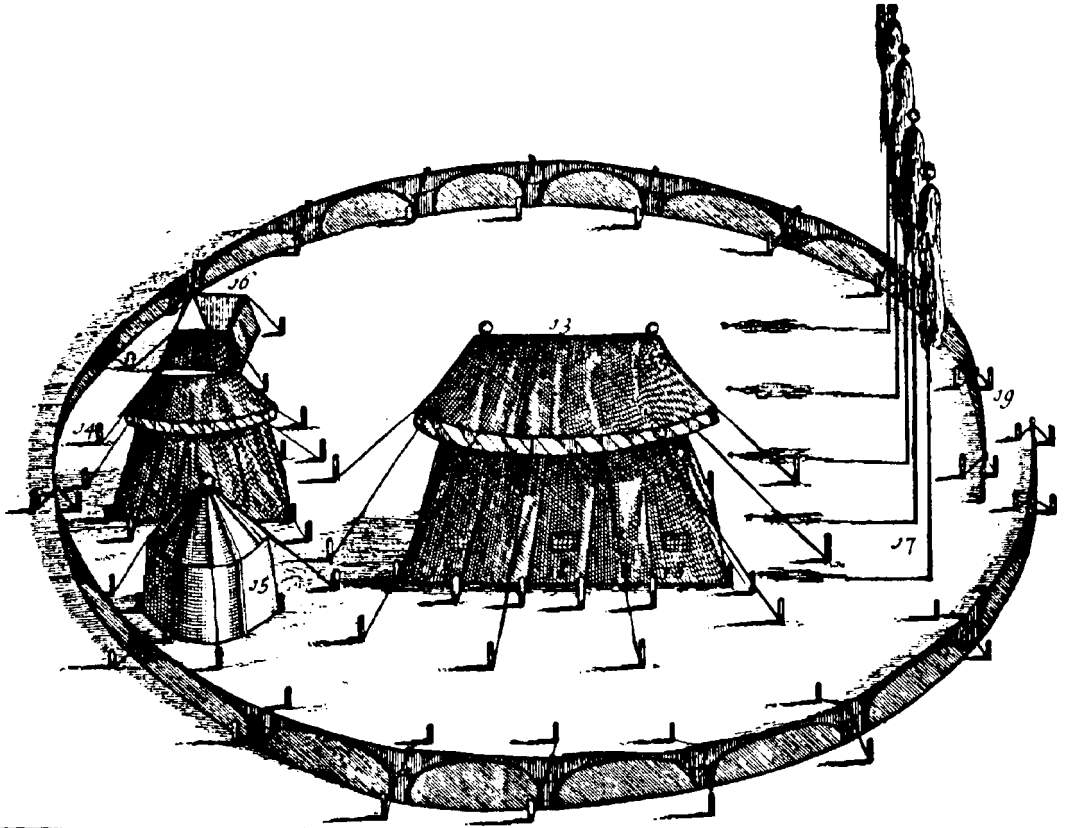
«*Renkler ve Türkler*» ise, kitabımızın son bölümünü oluşturmaktadır. Belki bu bölüm teknik nedenlerle, kitabımızın ikinci cildine, *otağ* bölümünün sonuna gelecektir. Çünkü otağların da renkleri ve bu renklerin manaları vardır. Bayrak demek, renk demektir. Türk kavimlerinin sevmedikleri

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

veya uğurlu saymadıkları bir rengi, bayrak olarak kabul etmeleri ve onun peşinden gitmiş olmaları, pek düşünülemez. Hakanlar, Abbasoğullarına vâris olabilmek için, *siyah sancak* kullanmış olabilirler. Ancak bunun, halk ve ordu içinde de yaygın olarak kullanıldığı, pek düşünülemez. Bir gerçek varsa, bütün Türk devletlerinde, «*kırmızı savaş sancağı*»nın hiç değişmediğidir. Erlerin mızraklarının uçlarında da, kırmızı bayraklar dalgalanıyordu. Ancak bunun yanında, devletin sembolü olarak, Çingiz Han devletinde de, Osmanlı devletinde de, *baş sancak,* baş alem olarak, «*Ak sancak*» dalgalanıyordu. Halkın ve devletin gelenekleri bu noktada birleşiyordu. Yavuz, kendi akınlarında, *ak ve kırmızı* sancakları birleştirerek, *iki saltanat sancağı* kullanmıştı. *Sarı* sancaklar, ancak Çingiz Han'dan sonra, bir Uzakdoğu geleneği olarak, Türk-İslam devletlerinde yayılmaya başlamış gibi görünmektedirler. Çünkü Türk kavimleri bu renkte, fazla bir uğur görmemişlerdir. Ancak Çin'de sarı renk, millî ve mukaddes bir renk idi. Bundan dolayı, *altın* ile onun benzeri olan *sarı* rengi, birbirinden ayırdık. «*Altınlı bayrak*» başlıklı bölümümüzü, renkler ile ilgili bölümde değil; bayrak cildimizin sonuna koyduk. Ancak «*al bayrak*» ile ilgili bilgiler, yine de renkler bölümündeki, *al* renk üzerindeki araştırmalar içinde kaldı. Bundan dolayı okuyucularımız kitabı, bayraklar ile renkler arasında bir ilgi kurarak okurlarsa, belki kendileri için daha yararlı olabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. *TUGLU, TÜRK OTAĞI : Marsigli*'ye göre sadrazamın beş tuğu vardı. Burada da beş tuğ görülüyor. Ancak otağ ve çitlerde, geç Avrupa resim geleneğinin izleri açıktır (Marsigli'den).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

Abg., 1881 : Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türki, (Histoire des Mongoles et Tatares)*, St. Petersbourg, 1881.

Abg., 1971 : *Şecere-i Terâkime :* (B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 209 - 269).

AH : Abu Hayyân, *Kital al-idrâk li lisan al-atrâk*, İstanbul, 1931.

AM : Asia Major.

Brock., KSz, 18 : C. Brockelmann, *Mahmud al-Kaschgaris darstellung des türkischen Verbalbaus*, Keleti Szemle, XVII, (1919), s. 29 - 49.

Brock., Spr. Nr. : *Alttürkestanische Volksweisheit*, OZ, VII, (1920), s. 49 - 73.

Brock., AM, Pr. : *Alttürkestanische Volkspoesie*, Asia Major, (Probeband), 1924, s. 3 - 24.

Brock., AM, II : Asia Major, II, s. 110 - 124.

Brock., Indeks : *Mitteltürkisches Wortschatz*, Leipzig - Budapest, 1928.

CTS : *Chiu T'ang-shu.*

DK : *Dede Korkut kitabı*, Muharrem Ergin yayını, metin, Ankara, 1964.

Dörfer : *Die türkischen und mongolischen Elemente im neupersischen.* IV, Bde.

DS : *Derleme Sözlüğü*

HCK : P. Pelliot - Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Paris, 1950.

HS : *Han shu.*

HT : *Hsüan Tsang :* 1. Çince metin. 2. A. von Gabain, SPAW, 1935, s. 151 - 180; 1938, s. 371 - 415.

HTSL : *Hei-Ta-shih-lu.*

İnan : Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, Ankara, 1954. *Makaleler*, Ankara, 1968.

KB : *Kutadgu Bilig :* A. Herat kopyası. B. Taşkent. C. Mısır kopyası. R. Arat, I - III, İstanbul, 1947 - 1979.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KÇ : *Küli Çur yazıtı :* W. Kotwicz, RO, IV, 1928, s. 60 - 107; Orkun, I, 153 vd.; Malov, 1959, s. 25 - 30.

KT : *Kül Tegin Yazıtı.*

LMT : Liu Mau-ts'ai, *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost - Türken,* Wiesbaden, 1958.

LS : *Liao shih.*

Malov, 1951 : *Pamyatniki drevne Tyurskiy pismennosti Mongolia,* M. - L., 1951.

Malov, 1952 : *Yeniseyskiy pismennost Tyurkov,* M. - L., 1952.

Malov, 1959 : *Pamyatniki drevne. Tyursk. pism. Mongolia i Kirgizii,* M. - L., 1959.

Man : A. von le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho,* I - II, Berlin, 1911 - 22.

MÇ : Moyun Çur veya Şine Usu yazıtı : G. Ramstedt, JSFOu, 1913; Orkun, I, 164 - 185.

ME : *Mukaddemet-ül-edeb,* Poppe yayını. Diğer kopyaları, metin içinde anılmıştır.

MGT : *Moğolların Gizli Tarihi :* (Tercümeleri), bk. YCPS.

MK, : Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk,* bk. Brock., diğer yayınları...

MTPL : *Mêng Ta Pei-lu.*

OD : *Oğuz destanı :* Hafız Abru, Reşideddin, Bang, Uzunköprü . . kopyaları, kitabın içinde gösterilmiştir.

Ong : *Ongin yazıtı :* Radlof, Atlas, XXV, 1 - 5; Orkun, I, 128 - 132; G. Lauson,1957, 177, 192.

Orkun : Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* I - IV, İstanbul, 1936 - 1941.

Pb. : Bk. Radlof, *Proben.*

Radlof, KB : *Das Kutatku Bilik,...* (Herat kopyası).

Radlof, Wb. : *Versuch eines Vörterbuches der türkischen Dialecten,* I - IV.

Radlof, Pb. : *Proben der türkischen Volkslitteratur,* XII cilt...

Reşid. : Reşideddin, *Câmi üt-Tevârih :* Reşid., Ber. : Berezin yayını. Reşid., Bl. : Blochet yayını. Reşid., KJ. : Karl Jahn yayını (1940 - 41).

Saray : İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı,* Ankara, 1941.

SC : *Sihih-chi.* SS : *Sui-shu.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Suv. : *Altun Yaruk :* Radlof-Malov, *Suvarnaprabhâsa,* Spb., 1913 : (Bu eser, kitabımızda Çincesiyle karşılaştırılmıştır).

Şec. Türkî, Şec. Terâkime : Bk. Abg.

Thomsen, ZDMG : *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei,* ZDMG, 1924/25, s. 121 - 175; (Eserimizde, «Thomsen'in son yorumu», diye anılmıştır).

TK : *Türk Kültürü.*

Ton. : *Tonyukuk yazıtı.*

ThS : A. Stein el yazması : V. Thomsen, JAOS, 1912, s. 181 - 277; Orkun, II, 63vd.

TS : *Tarama Sözlüğü.*

TT : *Türkische Turfan Texte,* I - X.

Tuhfe : *Ettuhfet-üz-Zekiyye,* İstanbul, 1945.

Türk Mit. : B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* Ankara, 1971.

Uig. : F. W. K. Müller, *Uigurica,* I - IV, 1908 - 1931.

USP. : W. Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler,* Spb., 1928.

YCPS : Bk. MGT. Moğolların Gizli Tarihi : (Çince metin). YCPS, Pelliot : Histoire secréte des Mongoles, Paris, 1949. YCPS, Haenisch : YCPS, Temir E. Haenisch ve A. Temir tercümeleri.

Yakinef : *Sobraniye svedeniy o narodah ob. Sredney Azii...,* M. - L., I - III, 1950.

Yud. : Yudahin, *Kırgız Sözlüğü,* I - II, Ankara, 1945 - 48.

Yüg. : Yügneki, *Atebetü 'l-hakayık,* R. Arat yayını, İstanbul, 1951.

Zarif Ongun : *Osmanlı İmparatorluğunda tuğ ve sancak,* (vesikalar), Tarih vesikaları dergisi, IV (1, 2).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. *ÇENGİZ HAN ÇAĞININ YÜRÜYEN EVLERİ :* Resim, *Marco Polo* adlı kitabında, kaynaklara göre, *Yule tarafından* yaptırılmıştır. Bayrak, Çin İmparatorununki gibi, arabanın yanına asılmıştır. Bayrakta, kurt resmi, kurt başı ve yak öküzü kuyruğu, yanyana getirilmiştir. Askerlerin tuğlu mızrakları, gerçeğe yakındır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

GİRİŞ

TUĞ VE BAYRAK
«YER İLE GÖK ARASINDA»

Böylece Türk düşüncesinde bir kozmogoni konusuna gelmiş bulunuyoruz. Buradaki konumuz, yer ile gök değil; yine bayrak ile tuğdur. Türkler bayraklarını, bir sırık ile bir bez veya at kıllarından oluşmuş, bir madde olarak, kabul etmiyorlardı.

Onlar kendi hayallerinde, bayraklarının yerin derinliklerinden, göğün sonsuzluklarına kadar uzanıp, yüceliğini; ay ile güneşe kadar ulaştığını; bayraklarının şimşek, yıldırım ve rüzgârlarla ilişki kurduklarını düşünmüşlerdi. Bu görüş ve inanışları, bazan bin yıllık Türkçe vesikalara inerek, inceleyeceğiz. Bazan da, eski ve yeni folklora girip, Türk halk bilgisinden haberler vererek; bunların yanında, tarih vesikalarıyla dil materyaline de başvurarak, bu görüşümüzü pekiştirmeye çalışacağız. Elbette ki sunduğumuz vesikaların hepsi, bu kadar değildir. Bu metotla örnekler, daha da çoğaltılabilir. Görülecektir ki bu eski Türk inanış ve anlayışları, İ s l a m dininin inanış ve deyişleriyle de çok yakından bir uyum göstermekte idiler. Yani Türkler bu anlayış ve inanışları, yalnızca İslamiyet ile kazanmamışlardı. Biz burada, yalnızca vesikaları sunacağız. Takdiri ise, okuyanlara bırakıyoruz. Ne eski gelenekleri ve ne de İslamiyetin büyük tesirlerini, inkâr etmeyeceğiz.

1. «GÜNEŞ TUĞUMUZ, BAYRAĞIMIZ; GÖK DE OTAĞ VEYA ÇADIRIMIZ OLSUN!»: Bu söz, Uygur yazısıyla yazılmış O ğ u z destanı içinde geçiyordu. Bu sözler hem kendisi ve hem de gelecek nesiller ve soylar için, O ğ u z K a ğ a n ta-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rafından verilmiş bir buyruk idi. Bu buyruğun içinde, bir «*Cihân devleti*» kurulması direktifi ile ideali de yatıyordu. Batıda bu devlet anlayışına, «*Universalismus*»; böyle bir devletin tanımı için de, «*universal state*» deniyordu. Yani bu Türk devlet görüşünün, hukuk tarihinde de yeri vardı. Böylece bir Cihan devleti anlayışı, halkın, ruhu ile bilgisine de yerleşmiş ayrıca bu görüş, destanlara da, yansımıştı. Unutmayalım ki bu destanlar da, birer «*siret ül-mülûk*», yani halkı ve devleti idare edenlere, yol gösteren eserlerdi. «*Türklerde Devlet Anlayışı*» adlı eserimizde, bu konular geniş olarak ele alınmıştır. *Bu Otağ üzerinde dalgalanan bayrak ile; gök, kubbesinin üzerinde, aydınlık veren güneş arasında, bir uyum ve benzerlik arama*» idi. Türk düşüncesi, bu kadar gerçekçi ve bu kadar tabiatla içiçe idi. (Oğuz d., Bang, 12, 2).

2. «*BAYRAĞIN, DİBİ YERE ÇAKILI; KENDİSİ İSE GÖKLERDE DALGALANIYOR*» : Yani, bayrak veya tuğun kazığı yere çakılı; kendisi ise, yedi veya dokuz kat göklerde dalgalanmakta idi. Bu konuda ilk önce, dış tesirlerin çok az girdiği hayvancı Kırgız Türklerinin eski destanlarından bir örnek verelim; ondan sonra da, 11. yüzyıl Türk kaynaklarına inelim :

«*A l a - b a y r a k, k ı z ı l - t u ğ'un, dibini yere sançınız veya çakınız; başını göklere yayınız, dalgalattırınız*». Bu, M a n a s destanınında savaştan önce söylenen ünlü bir çağırış ve haykırıştır. Yani savaşa, çığlık veya narâ ile başlanmıyor; manası derin, savaşçıları, duygulandıran ve düşündüren sözler ile harekete geçiliyordu. Biz her zaman, kaynaklardaki yerli sözleri, bizim Türkçemizdeki karşılıkları ile karşılamaya çalışıyoruz. Kaynağımızdaki, *sayınar* sözünü, *sançınız; cayınar* sözünü de, *yayınız* sözleri ile karşıladık. Ancak manayı daha da aydınlatabilmek için, çakınız, dalgalatınız, gibi sözleri de buna kattık.

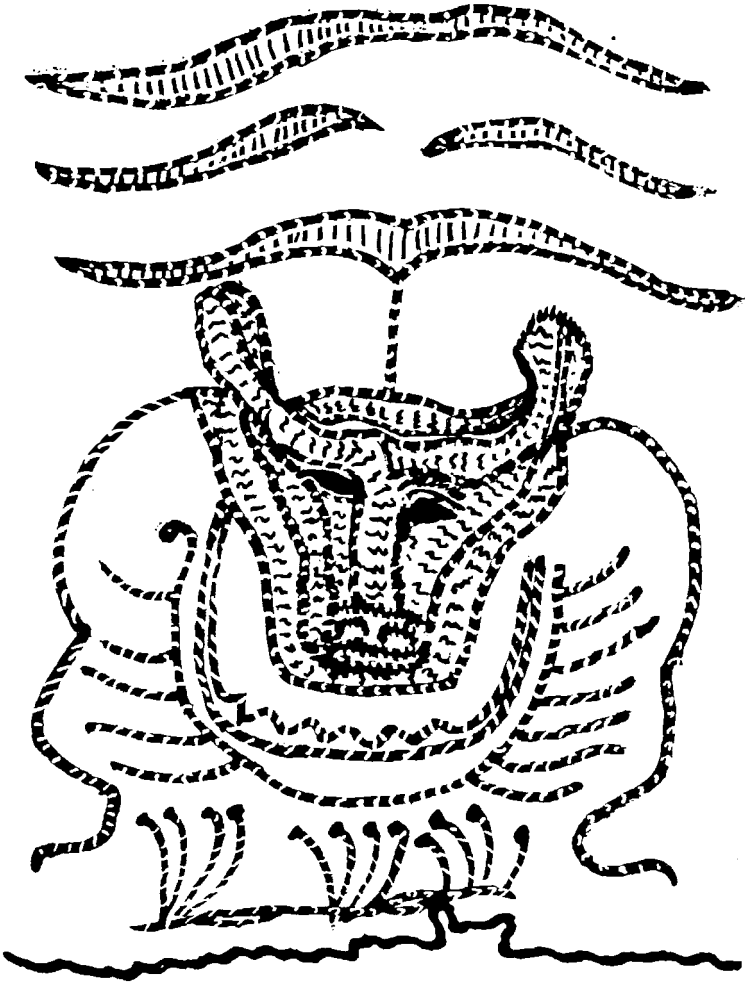
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. GÖKTE GÜNEŞ, YERDE TOPRAK, İLDE İSE «ALBAYRAK»: «G ü n e ş yükseldi; y e r d e, toz (toprak) koptu; (Hakanın) dokuz a l - t u ğ u, (veya bayrağı), (bize daha da yaklaştı!» (KB, 4893). Bu şiirde, göğün yerini, güneş almıştır. Hakanın tuğu yaklaşırken, güneş yükseliyor ve ona, kendi aydınlığını veriyordu. Yerde ise, toz ve toprak kopuyordu. Bütün bunların hepsi, devletin sembolü olan, hakanın tuğu çıktığı için oluyorlardı. Bizim bu yorumumuz, yüzeydendir. İtiraf edelim ki, mananın tam olarak derinliğine, inebilmiş de değiliz. *Tuğun savaş için çıkması,* yani *«ihrâc-ı tuğ-ı hümayun»,* O s m a n l ı devleti ile bütün eski Türk devletlerinde çok büyük bir *âyin* ve tören gerektiriyordu. Bu törenlerde, hakan da hazır bulunurdu. Hatta *Osmanlı padişahları,* kendi elleriyle tuğun çıkarılmasına ve yerine konmasına yardım ederlerdi. Acaba yukarıdaki bu sözler de, tuğun böyle bir çıkışı için mi söylenmişti?

4. GÖKTE «KIZIL - BAYRAK»; YERDE İSE TOPRAK VARDI: «Yükseldi, k ı z ı l - b a y r a k; tozdu k a r a - t o p r a k»: Bu da 11. yüzyılda derlenmiştir. Savaşa giriş veya vuruşmanın başlangıcıyla ilgilidir. Bir şiir, bir şarkı veya yiğitlerin bir marşıdır. Bilindiği üzere, eski Türkçede kırmızı sözü yoktu. Onun yerine, kızıl denmiştir. Bu konu, renkler ile ilgili bölümümüzde çok derin olarak incelenmiştir. Sonradan kimler almış olursa olsunlar; al, kırmızı ve kızıl bayrak, Türk milletinin, 2000 yıllık bayrağıdır.

«Bayrağın yükselmesi»: Eski Türkçede yükselme, *«ağmak ve ağımak»* fiilleriyle karşılanırdı. Ancak bu yükselme, herhangi bir yükselme değil; *göklerde yükselme ve yücelmedir.* Bunun için Brockelmann Arapça metni, *(bayrağın) yükselmesi,* olarak yorumlamıştır (MK, 3, 189). (Ayrıca bk. AM, Pr. II,5). *Tozmak* için de, eski Türkçede *togdı,* derlerdi. G ö k t e bayrak yükselirken; y e r d e de, kara toprak tozuyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4. *HUN ÇAĞINA AİT MİTOLOJİK KURT BAŞI VE SIRTI :* Yün ile dokunmuştur. Buzlar içinde kalarak, bize kadar gelmiştir. Kurda yer, gök katları ve buçlar arasındaymış gibi bir üslûb ve görünüş verilmiştir. Altaylarda bulunmuş ve C. Trever tarafından yayınlanmıştır. Bu eser, Göktürklerin, «kurtbaşlı» bayraklarına, bir ışık tutabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5. «BAYRAĞIM, NURDAN YARATILDI; FAKAT TOPRAĞIMIZ AYNIDIR»: Aşağıda sunacağımız, şu çok güzel şiiri, Kuzey Türk destanlarında, *Muradım* adlı bir *bey* babasına söylemekte idi:

Yaratılmıştır nurdan bayrağımın yaprağı,
Alınmıştır bir yurttan, ikimizin toprağı.
Ben tarla kavağıyım, bayrağımın alnında,
O, hangi tarladansa, biterim ben yanında.

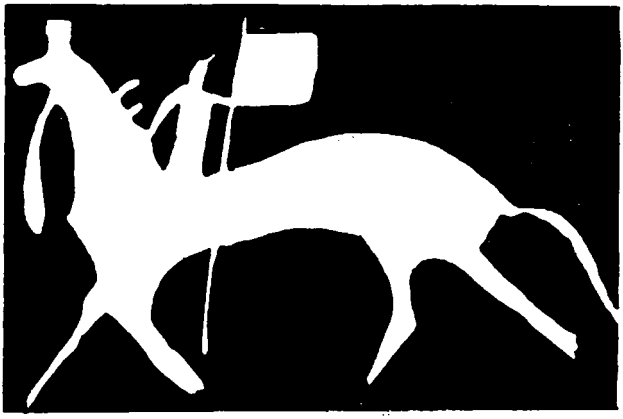
Bu güzel şiirin, Radlof tarafından da iyice anlaşılamayan bazı noktaları vardır: (Pb, 4, met. 134; terc. 171-2). Şiir, *«Baydağımın alnına, bustanlı tirek bulganım»* sözüyle başlıyordu. şiirin ikinci bölümünü ise, şöyle yorumlayabiliriz: *«Ben de bir bostan, tarla kavağıyım, bayrağımın alnına kadar yükselirim»; çünkü bayrağım nereden olursa, ben de o yerden olurum (bulır yerden bulganım), yani biterim».*

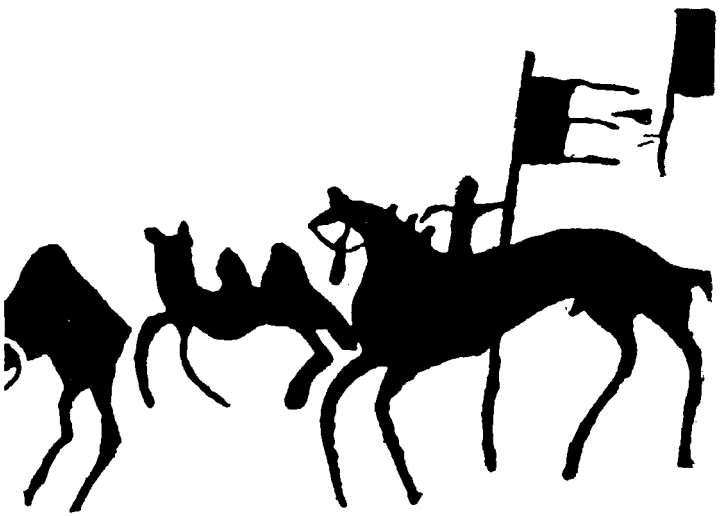
«B a y r a k ile a y n ı t o p r a k t a n y e t i ş m e» düşüncesi, burada ilk kez görülmektedir. Bayrağın yaprağı; nurdan yaratılmıştır. Bunun için bayrağın gönderi, direği de, göklere kadar çıkıyor olmalıydı. Destan kahramanı Muradım da onun yapraklarına, alnına kadar çıkabiliyordu. Çünkü o da bayrak gibi aynı tarladan yetişmiş soylu bir bostan kavağı olduğunu düşünüyordu.

6. «AY İLE YILDIZ, GÖKTE; BEN İSE YERDE PARLARIM!»: Yukarıda andığımız bu restana girmişken, yine *Muradım Bey*'in babasına söylediği şu şiiri de yorumlayalım:

Ayla bir yıldız çıkar, nasıl gökte parlarsa,
Yerde de bir kişi var, bozkırda ben parlarım!
Şafaktan önce çıkar, nasıl Çolpan parlarsa,
Benim de ışığım var, ben de yanar, parlarım!

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5. *GÖKTÜRKLERİN KUZEY SINIRINDAKİ, BAYRAKLI ATLILAR :* Dinle karışık, uğur ve tılsım veren resimler gibi çizilmişlerdir. Resimlerin arasında, küçük Göktürk yazıları görülür. Göktürklerin Kuzeyindeki bu bölgede, böyle cins at ve develer yoktu. Bunları güneyden gelen Göktürk gelenekleri olmalıdır. Okladnikov tarafından bulunmuştur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

«A y ile y ı l d ı z», Muradım Bey'in söyleyişiyle, *«A y kaşında bir y ı l d ı z»* sözü, bugünkü ay yıldızlı bağrağımız için de çok önemlidir. Belki hafif Osmanlı tesirleri de düşünülebilir. Ancak bu Kuzey Asya bozkırlarının bir eseridir. Ayrıca dış tesirlerin az görüldüğü bir destandır. Üstelik bu, yalnızca bir bayrağın değil; tabiatın da bir tasviri idi. Muradım, yukarıdaki destanda, *bayrağının nurlu yaprağının, yücelik ve yüksekliği ile boy ölçüyordu»*. Burada ise ay ile onun *kaşındaki yıldız ve çoban yıldızı ile boy ölçüşmektedir: (Pb, 4, metin, 134; terc., 171).*

7. BULUTLAR, GÖK GÜRLEMESİ, ŞİMŞEK VE BAYRAK: Şu, şiirde, hakan bayrağının, çekilişi, bir şimşek çakmasına; hakanın nevbet tuğunun vurulması ise, gök gürlemesine benzetilmektedir :

«Gök gürledi (bulut kükredi), vurdu nevbet tuğu, (kösü, davulu); Şimşek çaktı (yaşın yaşnadı), Hakanın tuğunu, bayrağını çekti» (KB, 86). Burada yorumlanması gereken bir nokta vardır. Hakanın kendi bayrağını çekmesi, bir şimşek çakması gibi; nevbet davulunun vurması da, bir gök gürlemesi gibi miydi? Bizce bu sözlerin yorumu böyle olmamalıdır: *Davulu çalan, gök gürlemesi; bayrağı çeken de, şimşek olmalıydı.* Davulun çalınışı ile bayrağın çekilişi Türklere göre bir i n s a n i ş i değildi. Onları, Tanrının büyük güçleri idare ediyorlardı. Bu da bizim yorumumuzdur.

8. DOKUZ TUĞ (BAYRAK) VE GÖKTEKİ DOKUZ BURÇ ANLAYIŞI : 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, T u ğ' dan söz açarken, *«Tuğ, alem demektir. Tokuz tuglug Han denir ki, dokuz sancak sahibi hakan demektir. İdare ettiği yerler ve vilayetler daha fazla olsa bile, dokuz sancaktan fazla yapılmaz, çünkü dokuz sayısı uğurlu sayılır, (tefe'ül ederler).»* Bu, çok tanınmış ve bilinen bir vesikadır. Çin'de ve Türklerde *«dokuz burç»* çok önemli bir sembol idi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

6. *ÇİN SARAYINDA «KÖS» TAKIMI :* - H. Lamb'ın da dediği gibi bu kös takımları, *Çingiz Han*'dan sonra Çin sarayına girmiş olmalıdır. Daha önceleri görülmüyordu. 2. Hindistan'da *Babür* ve oğullarına ait bir köşçü ve kösler. (K. Diem'den).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I. BÖLÜM

TÜRK DEVLET VE AİLE GELENEĞİNDE TUĞ VE BAYRAK

Türklerde bayrak anlayışının kökleri, çok eski din ve devlet inanışlarının temellerinde yatar. Göktürklerde il, yani devlet ile kağan, Türkleri dünyaya bağlayan iki büyük semboldü. Türkler, devletleri ile kağanlarını kaybettikleri zaman, «devletim vardı, devletim hani; kağanım vardı, kağanım hani» diye, aranmaya başlar ve onları, en sonunda böyle bulurlardı. Bu sözleri, Göktürk yazıtları söylemekte idiler. Türk devletini, Tanrının bir emri olarak kabul etme ve onu, ilâhî menşelere bağlama, yine Türk düşüncesinin değişmez bir düzenidir. Bundan dolayı devlet ve bayrak ilişkilerini incelemeye başlarken, konuyu Göktürklerin, «*kurt başlı bayrağı*» ile açmak istiyoruz. «Devlet, ikbal ve rütbe sahibi» olarak, Türk soyunun bu kutlu sembolüne sahip olma ile mümkündü. Bu kutlu bayrağa sahip olabilen kişi veya halk, kağan veya kağanlık olabilir, komutan olabilir; ancak onu elinde tuttukça, saygı görebilir ve meşru sayılabilirdi. Göktürk kağanlığı yıkılıp, Türk kağanı olmadığı zaman da bu bayrak unutulmaz; Türk kağanı adına, bu kurt başlı bayrağı, Çin imparatoru verir ve onu alan da, bey olabilir ve hatta kağan olabilirdi. Ancak bu «*bayrak ile davul*», yanyana verilir ve birbirlerinden ayrılmazlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

7. *BİR OSMANLI SİPAHİSİ :* At koşumu, zırh miğfer, mızrak ile sert filama, Avrupa geleneği ile benzeştirilmiştir. Atın kuyruğu, kılıç ve kuşamı ile yaylık, Türk tipindedir. Okluk, değişiktir. (Ricaut'dan, s. 348).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

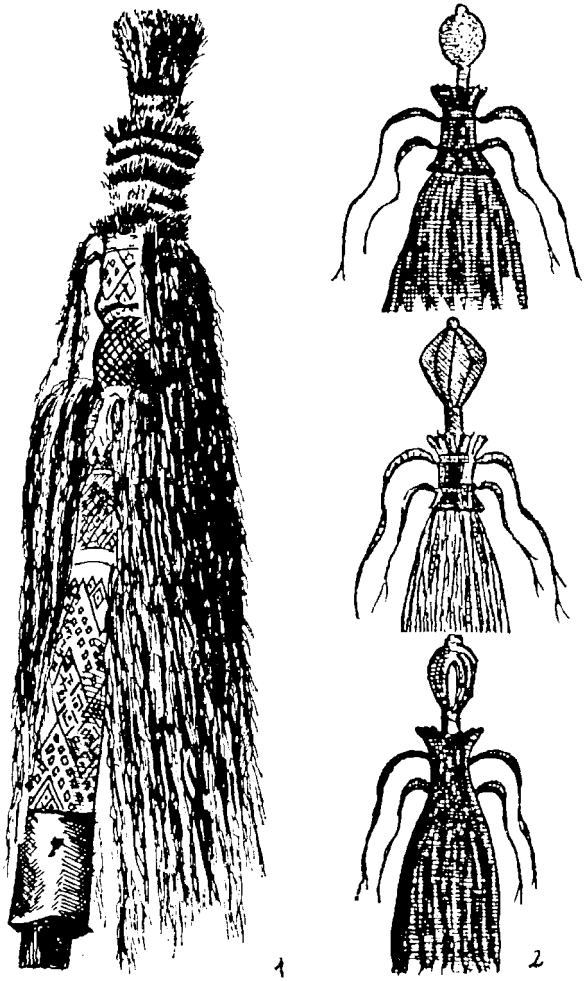
KURT BAŞLI BAYRAK VE DAVUL

1. GÖKTÜRKLERİN, «KURT BAŞLI» BAYRAĞININ İLÂHÎ KÖKLERİ; TÜRK SOYU VE TÜRK DEVLETİNİN OLUŞMASI İLE İLGİLERİ: Konuya, yine bugünle ve Osmanlı devleti ile başlayalım. Kendimize doğru bir metot bulabilmek için, Türk bayrağı hakkında ilk yazıları yazanlardan, bir Miralay Ali Bey vardır. İlk Osmanlı bayraklarının niçin *kırmızı* olduğunu incelerken bunu, Türk kavminin kırmızıya bağlı ve meclûb oluşuna bağlar. Elbetteki bayrak sevgi ve saygısını, milletin ve halk kitlelerinin, binlerce yıllık duygu ve geleneklerine bağlamak, en doğru yoldur.

Bayrak, milletin kalbini dolduran ve duygularını taşıran bir sembol olmalıdır. Yoksa o, bayrak olamaz. *Göktürkleri bayrağı niçin bir kurt başlı bayrak idi?* Göktürk devletinin ve kurt başlı bayrağının mitolojik köklerini, bizim *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bütün kaynakları ve yorumlarıyla birlikte bulabilirsiniz. Ancak kısa olarak, bu konuyu yeniden özetlemeyi de, yararlı görüyoruz:

«Türkler, düşman bir kavme yeniliyorlar ve Türklerin hepsi, bu düşman kavim tarafından öldürülüyorlar. Türklerden yalnızca bir çocuk kalıyor. Düşman, onun da elleri ile kollarını kesiyor ve kamışlar için atıyor. Bu arada dişi bir kurt ortaya çıkıyor ve çocuğu emzirip, büyütmeye başlıyor? Düşman bunu yeniden haber alıyor ve geriye kalanlar çocuğu da öldürmek istiyor. Ancak kurt, onları görünce, çocuğu alıp kaçıyor. Turfan'ın kuzey doğusunda bulunan bir dağa gidiyor ve o dağdaki, bir mağaradan içeriye giriyor. Bu dağ içinde, büyük ve güzel bir ova varmış. Orada kurt, bu erkek çocukla evleniyor ve on erkek çocukları oluyor. Çocuklar, dışarıdan kız kaçırıp, evleniyorlar. Böylece, Türklerin on-soy veya on-okları oluşmuş oluyorlar».

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

8. *DEĞİŞİK OSMANLI TUĞLARI :* 1. Karlsruhe'de : İkinci *Viyana* kuşatmasından sonra Almanların eline geçmiştir. Sarı, kırmızı ve siyah, üç perçem katı ile aşağıya doğru iner. 2. Marsigli'ye göre tuğ başları. Geç eserler olmalıdırlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

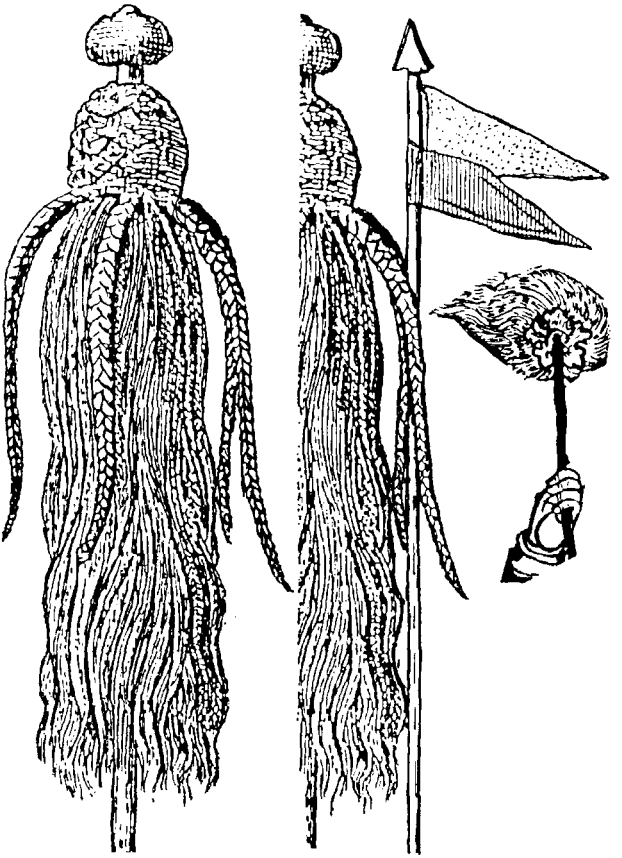
Göktürk devletini kuran *Bumin ve İstemi Kağanlar* da, bu on soydan bir olan *Aşina* boyunda geliyorlar. *Bunun için Göktürkler, her mayıs ayında, Göktürk kağanının başkanlığında, bu ata mağarasını, ziyaret ediyorlar ve kurban sunuyorlardı.* İşte Göktürklerin kurt başlı bayrağının oluş nedeni budur. Zaten Çin kaynakları da onlar, *«kurt soyundan geldikleri için bu bayrağı saygılıyorlardı»*, diye yazıyorlardı.

Türklerin, Anadolu'ya gelişlerinde de, kurda benzer bir hayvan kılavuzluk yapmıştı. Bunu da, Süryanî Mikâil vekayinâmesinden öğreniyoruz. O çağdaki Türkler de, böyle inanıyorlarmış. Aslında Oğuzlar çoktan kurttan *«avcı-kuş»* sembolüne geçmiş ve ayrıca *boy damgaları* kullanmaya başlamışlardı. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin bayrağı üzerindeki *«koyun resimleri»* ise, mitolojik ve mistik manalarını artık kaybetmişlerdi.

2. GÖKTÜRKLERDE KAĞANLIK, KOMUTANLIK VE YÜKSEK MEMURİYET ALÂMETİ OLARAK, «ALTIN KURT BAŞLI BAYRAK»: Bu konuda kaynaklara inip, örneklerimizi Çin vesikalarının söylediklerine göre sunmak istiyoruz. Orta-asya ve Çin tarihinde, altından yapılmış bu kurt başlı Türk bayrakları, çok ünlüdür. Çin'de ve Çin tarihi ile kültüründe böyle bir gelenek yoktur. Ancak Çin, Göktürk devleti yıkıldıktan sonra da Türkler arasında bu geleneği devam ettirmiştir.

«Davul ve bayrak verme» yolu ile kağanlık ve beylik verme, başlıca şu yollarla oluyordu: Biz buradaki örnekleri, esas büyük Göktürk devletinin tarihinden seçtik Yoksa Çin, Göktürk devleti dağıldıktan sonra da, Batı Türkistan ile Batı İran'daki beyliklere, *kurt başlı bayrak ve davul verme* yoluyla, onların beyliklerini tanımıştı. Göktürk imparatorluğunun öz bayrağı *altın* idi. Ancak Çin'in verdiği bayrakların altın olup olmadıklarını ise bilmiyoruz. Bayrak ve davul ile kağanlık tanıma protokollarını, şöyle özetleyebiliriz :

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

9. *OSMANLI TUĞU VE FİLAMASI :* (Marsigli'ye göre) : Tuğlarda ayrıca dört örgü görülüyor. Çingiz Han'ın *«dokuz ayaklı veya perçemli (költü)»* tuğu da, böyle dokuz örmeli veya saçaklı mıydı? Bunu bilmiyoruz. Sağda Uygur Tanrı sembolü olan, küçük tuğ görülüyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. «Yabgu Kağan Göktürk tahtına çıktığı zaman, Çin imparatoruna bir elçi gönderdi ve Göktürk kağanı olduğnu bildirdi, Çin imparatoru ona, bir davul, bir boru ve bir de bayrak vererek, (böylece onun kağanlığını tanıdığını bildirdi). Bu kağanın uzun bir çenesi, kambur bir sırtı.. ve parlak gözleri vardı. Ancak kendisi cesur ve hareketi planlıydı. Davul ile bayrağı alınca, Batıya doğru akına çıktı» (SS, 2b; LMT, 55). (Bu gelenek, büyük devletlerin bir çeşit birbirlerini tanımaları ile ilgili bir protokoldur. Bu çağ, Göktürk devletinin en güçlü olduğu bir çağdır. -2). «(617 yılından sonra), *Çin generali Liang Shih-tu (Çin'e) isyan etti. (Göktürklere sığındı). Göktürk kağanı Shih-pi Kağan, ona kurt başlı bir bayrak ve ayrıca ona, Tardu Bilge Kağan' unvanını verdi» (CTS, 56, 8a;* LMT, 83). (Bu Çin generali, bundan sonra güneye inip, Çin'de bir devlet kurdu. Görülüyor ki Göktürkler, bir Çinliye bayrak vererek, Çin topraklarında, ona Türk kağanı unvanıyla, bir devlet kurdurabiliyorlardı. Ancak Türklerin onu tanıması için, kurt başlı Türk bayrağı ile bir Türk unvanını alması gerekliydi). -3). (Aşağıdaki vesika, küçük bir Çinli prensin, Türklerin hayatını sevip ve sarayda bir Türk gibi oynamasını anlatmaktadır. Ancak bu arada, Türklerin o çağdaki yaşayışları hakkında da, çok değerli bilgiler verilmektedir. Bu vesikanın bizimle ilgili bölümleri, şöyledir) : *«(Prens, henüz daha küçük iken) Türklerin dili ile elbiselerini çok sevdi. Oyun arkadaşı olarak, Türklere benzeyen çocukları seçti. Bir koyun derisinden elbise giyindi ve başına da, bir s o r g u ç taktı. Beş çocuktan bir b o y yaptı. (Onlar için) (Beş?) çadır kurdurdu. Her biri için 'k u r t b a ş l ı, 5 b a y r a k' yaptırdı. Her birine bir m ı z r a k dağıttı. Savaş düzenine geçirtti. Mızraklara, b a y r a k ve f i l a m a geçirtti. Ayrıca kendi kendine bir o t a ğ yaptı ve içine oturdu...» (TS, 80, 100a..; LMT, 283). -4).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10. *HAÇLILAR VE TÜRKLER :* L. A. Mayer tarafından yayınlanan, Haçlı akınlarıyla çağdaş, çok değerli bir cam resmidir. Türk askerlerinin mızraklarında, hafif bayraklar görülüyor. *Perçemli Türk komutanı,* tipik ve önemlidir. Türkler, çubuklu zırhları, hafif kalkan, kılıç ve at koşumlarıyla, Haçlılardan ayrılıyorlar (L. A. Mayer, Ars İslamica, I. T. 1).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

«Aşina Mi-shih, eski Batı Göktürk Kağanı, İstemi Kağan'ın beşinci kuşağından geliyordu. Unvanı da Bagatur Yabgu idi. Hanedan içinde, kağan olabilmek için, verâset hakkı vardı. 627-649 yılları arasında Çin imparatoru ona, yetkili bir Çin komutanını, elçi olarak gönderdi. Bu Çin elçisi ona, (bir Türk kağanlık) unvanı... ile, 'davul ve bayrak'verdi. (Ve böylece onu bir Göktürk kağanı olarak tanırdı)» (TS, 215B, 2a;, Chavannes, Doc., s. 72).

Elbette ki vesikaların hepsi, bunlardan ibaret değildir. 567 yılında Batı Göktürk kağanı, *İstemi Kağan'ın* görkemli ve altınlı otağlarını gören Bizans elçisi Zemarhos da, Göktürklerin *«altından yapılmış kurt başlı»* bayrağını görmüştü. İkinci ünlü ve büyük Uygur Kağanı Moyun-Çur Kağan (745-159),/ esir aldığı Çin komutanını, *«kurt başlı bayrağının önünde, saygı göstermesini istemiş ve zorlamıştı» (Yakinef, I, 351).*

3. *«KUŞ BAŞLI» BAYRAKLAR:* Herhalde altın kurt başı, Göktürklerin bayrağının tepesinde bulunuyordu. Bunun altında ne vardı? Yak öküzü veya at kuyruğundan bir tuğ mu; yoksa kumaştan yapılmış bir bayrak mı vardı? Bunu bilmiyoruz. Herhalde Göktürklerin bayraklarında da, bunlardan biri vardı. Attila'nın bayrağında, bir *«tuğrul kuşu»* görülmüştü. Oğuz boylarında da, her boyun böyle bir *«avcı kuş ongunu»* vardı. Ancak, Oğuzların bayraklarında bu kuşları görmüyoruz. İlhanlılardan, Ölceytü Hanın ordusunun savaş bayraklarının arasında, bir *«şahinli bayrak»* da görülüyordu. Ancak kaynaklar, İlhanlıların 100 kadar savaş, bayrağı kullandıklarını, yazıyorlardı. Bu konulara sık sık dokunacağız. Yine İlhanlı çağındaki Anadolu eserlerinde görülen, *«çift kartal»* armalarının, manaları nelerdir?

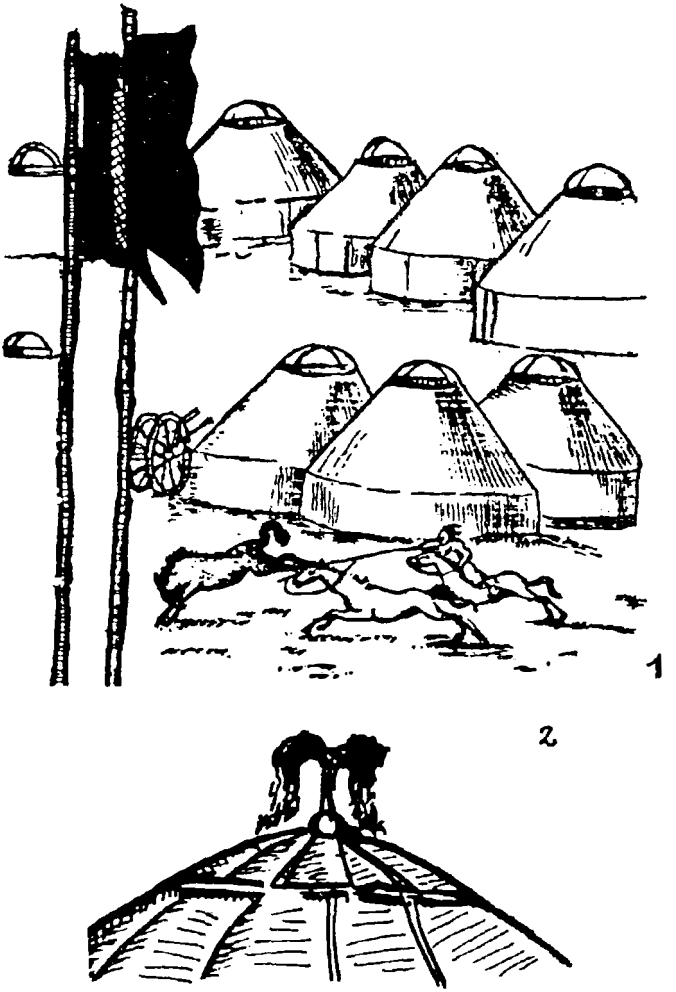

11. *ÇİNGİZ HAN VE OĞULLARI SARAYINDA, TUĞ VEYA BAYRAKLIK :* Kabul, yemek sohbet ve kurultayda, hakanın tuğu ve bayrağı, *bağlı* olarak dururdu. Savaşta ise, *açılır* veya *çözülürdü.* Sancağın yanındaki sürâhide, belki de *saçı* yapmak için kullanılan, *kımız* bulunuyordu. (Cami üt-Tevârihten).

ESKİ TÜRKLERDE KAĞANLIK BAYRAĞI

1. GÖKTÜRKLERDE MUHAFIZ BİRLİĞİ VE KAĞANLIK BAYRAĞI: Kağanlığın ve devletin sembolü olan kağanlık bayrağı ile, boylar ile beylerin ve savaşta mızrakların uçlarına asılan askerlerin bayraklarını, birbirlerinden ayırmak gereklidir. Osmanlı devletinde, iki tuğ ordunun en önünde giderken, dört tuğ ile baş bayrak olan *«ak alem»*, padişahın yanında bulunuyordu. Çin kaynaklarına göre, *«Göktürk kağanının kendi muhafız birliğine, bir adı veriliyordu»*. Böri, kurt demektir. Kağanın bayrağı da, kurt başlı bir bayraktır. Çingiz Han devletinde de, hakanın tuğunu, davulu ile mutfak eşyasını koruyan gece bekçilerine *kebteül* denir.i Bunlar, Çingin Han'ın hassa birliklerindendi. Ayrıca hakanın, gece bekçileriydiler (YCPS, 278). Karahanlı devletinde de, *«aşçı, tuğcu»*, en büyük memuriyetler arasında idi (KB, 2557).

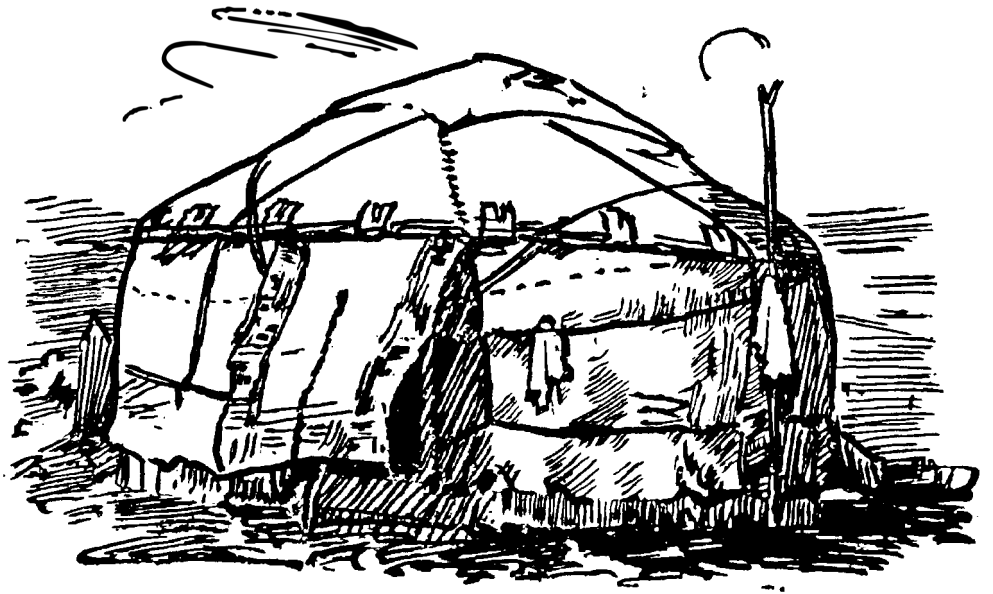
2. UYGUR KAĞANININ «BAYRAKLI ALTIN OTAĞI»: Çin kaynaklarında, *«ya-ch'ang»* diye anılan, Uygur kağanının bir otağı ve dolayısıyla bir başkenti vardı. Bu söz Çince bakımından iyice yorumlanamamaktadır. *«Ya»* çadırı, ne demekti? Sonradan bu söz *orduğâh* ve *karargâh* manasında da kullanılmıştır. Ancak J. R. Hamilton'un da inandığı gibi bu, Uygur başkenti ve Uygur kağanının otağı idi (Ouighours, a l'epoque des Cinq Dynasties, Paris, 1955, s. 39), Uygur başkenti, hakanlık bayrağı dolayısıyla, bu adı almıştı. Bu konu üzerinde, *otağ* ile ilgili cildimizde, çok daha geniş olarak duracağız. *«Kırgız Kağanının otağı bir çitle çevrilmişti. Keçeden de, bir otağı vardı. Bayrağı ise kırmızı idi. Kırmızı renge saygı duyarlardı»*. Bunlar da, Göktürk çağında kuzeyde oturan ve Göktürk yazıtlarında sözleri edilen, Kırgız Türkleridir. *Yenisey yazıtları*, bunların bölgesindedir. Ancak 9. yüzyılda, Arap gezgini Ebu-Dülef, bu Kırgız Türklerinin, *«bayrağının yeşil olduğunu»* yazıyordu. Bu vesika, biraz şüphelidir. Bu konular üzerinde sık sık duracağız. Kırgızlar, dağınık olarak, Ortaasya'nın her yanına yayılmışlardır. Ebu-Dülef'in, bu Türk kavminin, hangi kesimini gördüğünü bilmiyoruz.

12. *KAZAK VE TÜRKMENLERDE, BAYRAKLI VE TUĞLU OBALAR:* - 1. At çobanı bir Kazak obasında, iki uzun sırığa asılmış, iki bayrak. - 2. Güney - doğu Anadolu'daki Türkmen obalarında, çadırın tepesine dikilmiş ve *öküz kuyruğu* ile yapılmış, bir çadır tuğu. (Ali Rıza Yalgın'dan).

3. BÜYÜK HUN PRENSİ VEYA BAŞKOMUTANININ OTAĞI, KUYRUKLU BAYRAĞI VE DAVULU: Çin'in batısındaki *Kansu*, o çağın en zengin bölgelerinden biri idi. O bölgede bir çok büyük ticaret şehirleri vardı. Ancak Çin'e yaptığımız gezide, buraların çöller ile kaplı olduğunu gördük. İpek yolu, Kansu'nun ortasından geçiyordu. Önceleri buraları, Bir Hun ülkesi idi M.Ö. 123'te, Hunlar Çinlilere yenilince, buraları bırakıp, Batıya çekildiler. Bu arada Çin ordusu Hun prensinin mâbedinden, büyük bir *altın heykel* de ele geçirmişti. Bu büyük Hun prensleri çok zenginleşmiş ve yumuşamışlardı: *«M. Ö. 124 yılında Çin generali... Hunların Sağ Bilge Beylerbeyinin otağına ve orduğâhına, geldi. Onların kuyruklu bayrağının altında göğüs göğüse savaştı ve Hun beylerini esir aldı»*. Çin tarihlerinde, *«kuyruklu otağ bayrağı»*, kesin olarak görülüyordu. Ancak Çin yorumcuları bunun, *«büyük general bayrağı»*, olduğu görüşünde idiler. *Bundan da anlaşılıyor ki, Hun prens ve komutanları, en son ve kesin savaşı otağ bayrağının altında* vermişlerdi. Bu olaylarla ilgili bütün Çin kaynakları, *«Büyük Hun İmparatorluğu»* adlı eserimizde verilmiştir (I, s. 285 vd).

«Davul ve bayrak» ise, Hunların sol büyük generalinin yenildigisi dolayısıyla söz konusu edilmektedir. M.Ö. 123'te, ünlü bir Çin generali, *Hunların büyük sol generalini yenmiş ve Hun generalinin, davulu ile bayrağını almıştı.* Burada kuyruklu tuğ yerine, kesin olarak *bayrak* sözü konmuştu. Bunların vesikaları da, adını andığımız eserimizde vardır. Ayrıca bu eserimizde Çin yorumları da verilmiştir.

13. *SIRIKLI KIRGIZ ÇADIRI :* Hayvancı Ortaasya Türk kavimlerinin yurt veya çadırlarının yanlarında, bir sırık görülüyordu. Siyah yas ve beyaz şehid bayraklarıyla, gelin bayrakları, herhalde bu sırıklara asılıyordu. Başka hizmetleri de olmalıydı.

4. ÇİNGİZ HAN, HAN İLÂN EDİLİRKEN DİKİLEN, BÜYÜK «BEYAZ BAYRAĞI»: Anlaşıldığına göre *beyaz bayrak,* O s m a n l ı devletinde olduğu gibi, eski Türk devletlerinde de, baş bayrak idi. Büyük H u n imparatorluğunda, komutan veya subayların *beyaz elbise,* -belki de *beyaz at-*, kullandıklarını, kesin olarak biliyoruz. *Çingiz Han'ın da beyaz elbise giyip, beyaz ata bindiğini,* rivayet yoluyla da olsa bazı kaynaklardan öğreniyoruz. A l p a s l a n ile *Balak Gazi*'nin de, bu eski Türk geleneğini uyguladıkları bilinir. Alparslan'ın *beyaz elbisesinin bir kefen olduğu görüşü,* eski Türk gelenekleri karşısında, zor kabul edilebilir. Moğolların Gizli Tarihi, Çingiz Han'ın büyük han olarak ilân edilişini, şöyle anlatıyordu:

«... Böylece çadırlarda yaşayan halk, itaat altına alındıktan sonra, 1206 yılında, Onan ırmağının kaynağında toplandılar. D o k u z k u y r u k l u (költü) b e y a z b a y r a ğ ı diktiler. Çingiz Kahan'a orada, Kan, (yani İmparator) unvanı, adı verdiler ...» (YCPS, 202). A. Temir tercümesinde, beyaz sözünü unutmuştur (s. 134). Bilindiği gibi Onan ırmağının kaynağı, Çingiz Han çevresinin mukaddes bir yeri idi. Bu yer, bundan dolayı seçilmiştir. Kaynakta sözü edilmiyor; ancak hanlık otağının da dikilmiş olması gereklidir. Satır aralarındaki çince yorumlarda, *«bayrağı dikmek»* deniyor. Ancak çince özette ise, devleti kurmak gibi, *«bayrağı dikerek kurmak»* anlayışı vurgulanıyordu (Bk. Çince not. 1). Bu kitapta, aynı kaynağa göre sunduğumuz diğer vesikalarda, daha çok Moğolca sadece *tuk boskaku, (yani bayrak dikmek),* deniyordu. Burada ise, yani Çingiz Han'ın imparatorluk bayrağı için ise Moğolca, *tuk bayi'u- (yani bayrağı dikerek kurmak)* gibi, daha saygılı ve manalı bir deyiş kullanılıyordu. Bundan şöyle bir sonuç da çıkarabiliriz: Kabilelerin birliğini gösteren *kabile bayrakları* için, boskaku; *İmparatorluk bayrağı* ve onun dikilmesiyle ilgili olarak da, bayihu deyimi kulanılıyordu. Çünkü bu sonuncu *bayihu* sözüne, başka bir yerde rastlanmıyordu. Bu sözü,

14. Çin'in kuzey sınırlarındaki kavimlerin, bir karargâhı görülüyor. Kamp, *Proto - Türk* bir karakter gösterir. Çadırlar, *birliklerin bayraklarıyla belirlenmiştir.* Ana kapının arkası ise, başkanın *beş renkli bayrağı* ile donatılmıştır. Avlunun başında ise, hakanın *keçe otağı* görülür.

yalnızca Ögedey Han'ın şu sözlerinde görüyoruz: «*Babamın güçlüklerle kurduğu devlet*» sözünde, «devlet kurmak» anlayışında, bayihu deyişi kullanılıyordu. (YCPS, 279). Burada, devlet karşılığı olarak da, *ulus* sözü geçiyordu.

«*İmparatorluk bayrağını dikmek*» ile «*devlet kurmak*», yukarıda da belirttiğimiz gibi aynı sözle, yani Moğolca *bayihu* fiili ile söyleniyordu. Belki bu Moğolca sözün, Türkçe «*bayımak, bayıtmak*» sözleriyle de bir ilgisi vardı.

5. ÇİNGİZ HAN'IN, «H İ L Â L İ» BEYAZ İMPARATORLUK BAYRAĞI: Bu bayrağın hilâli dolayısıyla, F. Köprülü de onun üzerinde durmuştur. *Mukali*, önceleri,Çingiz Han'ın çetesinin dört yiğidinden biriydi. Onun Çingiz Han'ın gelişmesinde, büyük bir yardımı olmuştu. Sonra, Çingiz Han tarafından, Çin'deki sınırları genişletmek ve oradaki savaşları idare etmek üzere, Çin'e gönderildi. Güçlü bir kişiliği ve üstün bir taktiği vardı. 1206 yılında Çingiz, büyük han olarak tahta çıkınca, Mukali'ye Çince *Kuo-wang*, yani *nâib* unvanı verilmişti. *Böylece büyük general Mukali, Çin'de Çingiz Han'ın n â i b i ve vekili olmuştu.* Çin'in güneyindeki Sung sülâlesi, Çingiz Han'ın durumunu öğrenmek için, ünlü bir generali, elçi olarak göndermiş ve bu Sung elçisi, general Mukali'nin misafiri olmuştu. Bundan dolayı bu elçinin gezi raporu, bir tarih kaynağı olarak, büyük bir değere sahiptir. Bu kaynağı eserimizde, (MTPL) kısaltmasıyla gösterdik.

a). «Mukali, emir ve yasalarımızın yürülüğünü ilân etmek için, bu bayrağı diktiği zaman, herşey ben buradaymışım, gibi olacaktır!» Çingiz Han, bu bayrağı büyük general Mukali'ye verdiği zaman, böyle demişti. Biz bu sözleri kitabımızın çeşitli yerlerinde, ayrı sözlerle andık. Ancak, ana manası, budur. Çingiz Han devletinde, bir *büyük general* rütbesi vardı. Bundan dolayı da Mukali'yi her yerde bu ünlü unvanı ile andık.

Buna göre, bayrağın dalgalandığı her yer, devletin toprağıdır. Orada ise, devletin sembolü olan, Çingiz Han'ın emri ve yasaları yürürlükte idi.

b). *«Mukali, savaşa çıktığı zaman, b e y a z, dokuz kollu (veya kuyruklu), ortasında s i y a h h i l â l bulunan bir bayrağı kaldırıyor, (veya yükseltiyordu)»:* Yine aynı değerli kaynağın bize verdiği ikinci bilgi de budur. O s m a n l ı devletinde de bir *tuğ ihracı* vardı. Yani padişah veya sadrazamın akına çıkışlarında büyük bir merasimle, tuğlar ile saltanat sancakları hazineden dışarı çıkarılıp, dikilirlerdi. Bu kitapta aynı konu üzerinde birçok yerlerde durulmuştur.

c). H a k a n l ı k ve g e n e r a l l i k b a y r a ğ ı veya tuğu meselesi, burada da karşımıza çıkmaktadır. Anlaşıldığına göre Göktürkler ile Osmanlılar rütbe ayırımını, tuğ sayılarına göre yapmışlardı. P. Pelliot'ya göre Çingiz Han, Batı akınına giderken, hakanlık bayrağını Mukali'ye vermiş olabilirdi. Ancak döndükten sonra Çingiz Han, sancaksız mı kalmıştı? Mukali'nin bayrağındaki siyah hilâl bu bayrağı, Çingiz Han'ınkinden ayıran bir alâmet olabilirdi (HCK, 370 4; TP, 1930, 32). Aynı Çin elçisi raporunun başka bir yerinde general Mukali için *«ayrıca bir özelik olarak, büsbütün, beyaz büyük bir bayrak dikmişti»*, diyordu (13a). Moğolların Gizli Tarihi ise, Çingiz Han'ın bayrağından, *«İmparatorluk alâmeti olarak, beyaz büyük, dokuz kuyruklu bir tuğ (veya bayrak) diktiler»*, diye söz açıyordu (YCPS, 202). (Bk. Çince not. 2). Görülüyor ki, Çingiz Han'ın bayrağı, büsbütün beyazdı. Kaynaklar Çingiz Han'ın bayrağında ikinci bir hilâl veya başka bir işaretten söz açmıyorlardı.

HANLIK TUĞU, DAVULU VE NEVBETİ

1. DOKUZ TUĞLU HAN: Şimdi, *Karahanlı* dönemine gelmiş bulunuyoruz. Ancak şunu önceden söyleyelim ki bu çağda da, kumaşlı bayrak ile at kuyruklu tuğu, aynı sözle, yani *tuğ* deyimiyle karşılıyorlardı. Bunun için tuğ ve bayrak sözleri üzerinde, her zaman kesin olarak konuşamayacağız. Bu konuda tek kaynağımız, Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen bilgilerdir. Bu bilgileri, ilk önce, rahmetli Besim Atalay'ın tercümesinden düzelterek vereceğiz. Daha sonra da, Arapça orijinali ile yorumlarını yapmaya çalışacağız. Bu arada, tuğ hakkındaki genel bilgilerimiz de, bize yardımcı olacaktır:

«Tuğ, kös ve davuldur. Hakanın önünde çalınır. Bundan dolayı, han tuğ urdı, han, davulu vurdu, (demektir). Tuğ, alem, yani sancaktır. Tokuz tuğluk Han, (dokuz tuğlu Han): İli ne kadar çok ve rütbesi de ne kadar yüksek olursa olsun, hanın tuğ sayısı dokuzdan artık olamaz. Çünkü, dokuz sayısıyla, uğurlanırlar. Bu tuğlar, turuncu (narenciye) renkte ipekten ve kumaştan yapılırlar. Bunu da, (yani kırmızı rengi de), uğurlu sayarlar» (MK, 3, 127).

Şimdiye kadar, yalnızca dokuz tuğlu han maddesinden başlanmış ve metnin yukarısı, ihmal edilmiştir. Bu kaynağa göre, tuğun iki manası vardır: 1. Tuğ, kös ve davuldur: *(al kûsu vattablu).* 2. Tuğ, bir sancaktır: *(tuğ al'alamu).* Ancak Bu iki anlayışı, birbirinden ayırmak gereklidir. Rahmetli Besim Atalay'ın yorumunda, hem eksiklik ve hem de fazlalıklar vardır: Metne göre, *«hanın önünde çalınır»;* yanında değil. *«Han davulu vurdu»* sözü, esnek olarak, *«han davulu vurdurdu»*, diye de yorumlanabilir. Kaynakta, B. Atalay'ın dediği gibi, *mehterhâne* sözü de yoktur. Burada yalnızca, kös ve davul söz konusudur.

15. M. Ö. 194 - 195 yıllarında bir *Hun hakanı*, ünlü bir Çin prensesini kaçırarak, evlenmişti. Sonradan, Çin sarayından giden bir heyet, prenses Wen - chi'yi Hun sarayından alarak, geri getirmişti. Bu çok değerli minyatürlerde, -azıcık Çin gelenekleriyle karışmış, H u n kamp hayatının çok güzel örneklerini görüyoruz. Keçe otağın önünde kılıflanmış *beş saltanat sancağı* ile bir davul görülmektedir. (New York Metropolitan müzesi).

Bundan sonra sancak, *alem* bölümüne geçilir. Bu sancak ta, *at kuyruklu bir tuğ*, hiç söz konusu edilmemektedir. Üstelik, ipekli kırmızı kumaşa ağırlık verilmektedir. Ancak daha sonraki örnekler de göz önünde tutulursa, bunun bir «t u ğ - b a y r a k» birleşimi olabileceği de düşünülebilir. K u m a ş ı, sırmalı brokar *(dibâce)* veya turuncu renkte ipekten *(harîrî nârencîyî)* seçerler ve bu rengi de, uğurlu sayarlardı. Görülüyor ki bizim yorumumuzla, rahmetli Besim Atalay'ınki arasında bazı ayrılıklar vardır.

N e v b e t v u r m a üzerinde, davul ve mehter üzerindeki cildimizde ayrıca duracağız. Bundan dolayı biz burada, nevbetin yalnızca tuğ ve bayrak ile olan ilişkilerini biraz olsun aydınlatmaya çalışacağız. Kutadgu Bilig içinde, tuğ ve bayrak, üç deyişle görülmektedir: *1. Yalnızca tuğ. 2. Kagan tuğu. 3. Nevbet tuğu.* H u n hakanının eşi olan bir Çinli prensesin Çin'e getirilmesi dolayısıyla çizilen bir Çin albümünden sunacağımız resimler de görülmektedir ki, yolda bile bayraklarla birlikte, nevbet vuruluyordu (Bk. Resim. 16, 72).

2. HÂKİMİYET ALÂMETİ OLARAK, «BAYRAK İLE DAVUL», BÖLÜNMEZ BİR BÜTÜN OLARAK KABUL EDİLİYORDU: G ö k t ü r k devletindeki bu köklü anlayış üzerinde, yukarıda bazı Çin vesikaları sunmuştuk. H u n başkomutanının otağını alan Çin generali, onun tuğ ile davulunu da ele geçirdiği için, öğünüyordu. Az sonra sunacağımız ve Proto-Türk kültürünün izlerini taşıyan H ı t a y devletinde ise, bu anlayış daha açık olarak görülmektedir. Yani bu inanış, Selçuklu ve Osmanlılarla başlamış değildi. Daha doğrusu, *Tuğ ve davul, daha çok bir savaş âletidir.* Ordunun hareketlerine yön vermek için kullanılırdı. Aynı zamanda bir sembol ve merâsim alâmeti idi.

«Kurvı kuvaç kuruldı, tugum tikip, ıruldı» : 11. yüzyılda derlenmiş olan bu ünlü Türk savaş şiirinde, önce *yuvarlak otağ kuruluyor.* Bu otağ kurma işi, savaşa başlamadan önce yapılıyordu. Ondan sonra, *tuğ dikiliyor;* daha sonra da, *tuğ, yani nevbet vuruluyordu.* Bundan sonra ise, savaş başlıyordu : *Düşman askerleri, ot gibi biçiliyor ve nereye kaçarlarsa, tutuluyorlardı (MK, 3, 195).* Aslında, savaştaki bu tuğ vurulması, bir nevbet, nöbet değildi. *Nevbet,* savaş olmadığı zamanlar da vurulurdu. Yoksa tuğun her vuruluşunu, *nevbet* olarak yorumlamak, doğru olmasa gerektir.

3. TUĞ TUTULUP, ÇEKİLİYOR; NEVBET TUĞU İSE VURULUYOR : Yukarıda sunduğumuz vesikada, tuğun dikilip; nevbetin de vurulduğunu göstermeye çalışmıştık. Her ikisine de, *tuğ* denmesine rağmen, bu ayrılık açık olarak görülüyordu. Kutadgu Bilig'deki bir şiirde ise şöyle deniliyordu : *«Bulut kükredi, vurdu nevbet tuğunu; şimşek çaktı, tuttu çekti hakan tuğunu» (KB, 86).* Görülüyor ki nevbet davulunu çaldıran ve hakan tuğunu çeken, büyük tabiat güçleri idiler. Burada hakan tuğunu tutmak için, *tartmak* sözü kullanılmıştır. Türkler, kılıcı tutmak, ele almak için de, *kılıç tartmak,* diyorlardı. Bundan dolayı hakanın tuğunun çekilip çıkarılmasını; hatta yükseltilmesini, tartmak sözüyle biraz yorumlamak istedik. Bu konu ile ilgili diğer gelenek ve vesikaları, davul ve mehter üzerindeki cildimizde sunacağız.

SALTANAT SANCAĞI, «AL» MI; YOKSA «AK» MI?

1. TÜRKLERDE HALK VE DEVLET GELENEKLERİNİ, BİRBİRİNDEN AYIRMAK GEREKLİDİR: Türklerde çok eski çağlardan beri kırmızı renge büyük bir değer verilmiş ve saygı duyulmuştur. Bu bir halk, ordu ve savaş geleneğidir. Bu dallı, budaklı ve köklü gelenek, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmektedir. Ancak belki de, devlet bayrağını, halk bayrağından ayırmak için, *beyaz* bayrak ile diğer semboller de, çok eski çağlardan beri, devam edip, gelmekteydi. Bundan dolayı Yavuz'un Çaldıran ve Mısır akınlarında, *ak ve kırmızı, iki saltanat sancağı kullanılması,* bizce bir rastlantı olmasa gerektir. Köprülü dışında bazı araştırıcıların, filân padişah sancağın rengini değiştirdi gibi, görüşler ileri sürmeleri, Türk milletinin geleneklerini, bilmemelerinden ileri gelir. Halk. bilmediği, tanımadığı bir renkle yapılmış, bir bayrağın arkasından gidip, herhalde savaşta ölmez. *Siyah* bayrak, sırf Abbasoğulları'nın verâsetini sürdürmek içindir ve semboliktir. *Yoksa Türklerde şehit mezarının bayrağı bile beyazdır.* Kara yas bayrağı, ise normal ölenler içindir. Türkler bir kara bayrağın peşinden, nasıl gidebilirlerdi?.

Türkler ve renkler bölümünü, bu kitabımıza, bundan dolayı koyduk. Çünkü bayrak, bir renk konusudur. Bunun içindir ki *ak* sözünün, maddî ve manevî, her yönü üzerinde durduk. İnsanı, yumuşatan ve rahatlatan vesikalar ile, sözler sunduk. *Sarı* rengin ise Türk geleneklerinde, önemli bir yer almadığını gördük. Ayrıca Çingiz Han'dan sonra, sarı rengin de, *altın* sembolü olarak nasıl yayılıp, geliştiği üzerinde durduk. Hatta Memlûklerin bu konuda, Altınordu kültür çevresinden etkilenebileceği üzerinde de durduk. Özellikle hakan ve saltanat sancaklarının renklerinin, bir rastlantı olamayacağını vurgulamaya çalıştık. Bir de boy, meslek kuruluşları ile askerî birliklerin alâmetleri ile filamaları vardır. Anadolu beyliklerinden beri görülen yeşil bayrağı ise, din ve duygu nedenleriyle, temele götürmemelidir.

16. Res. 15'de andığımız, *Hun* hakanının hatununun, konak yerinde çalışan bir *nevbeti* görüyoruz. Konak çitinin dışında, *beş saltanat sancağı* için *nevbet* vurulmaktadır. Resimde, *dört davul ve Çin zurnası* görülmektedir. Ancak davullardan biri, sancakların yanında durmaktadır. Bu davullar, *şamanların* veya Anadolu'da *mazhar* denilen büyük *derviş deflerine* benzemektedir.

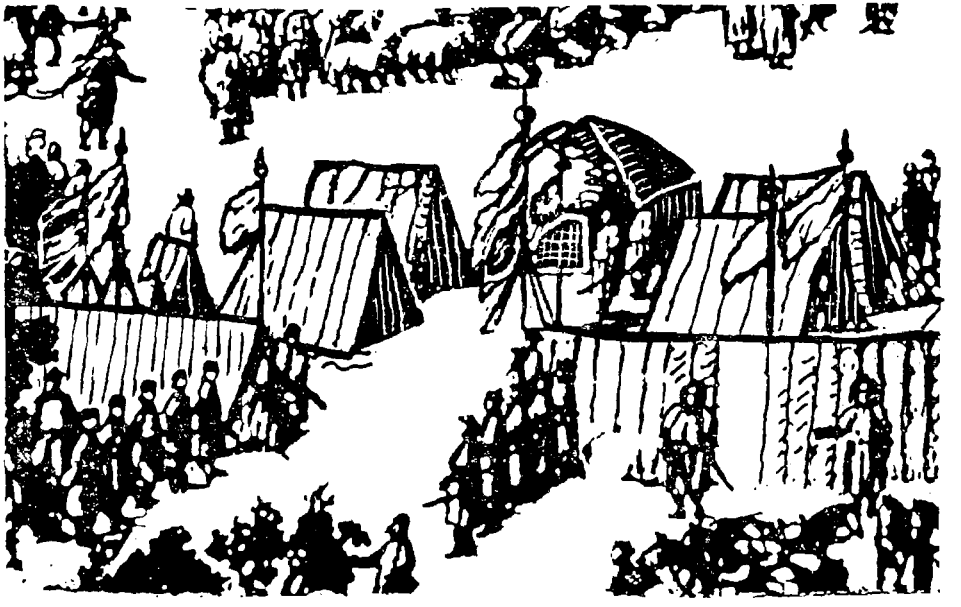
2. TÜRKLERİN HAKANLIK, SALTANAT BAYRAKLARI, BEYAZ MIYDI? Yukarılarda belirttiğimiz gibi, *Çin'de İmparatorun arabasının yanına asılan bayrak beyaz idi.* Bunu kesin olarak biliyoruz. *Ancak, Çin'de asıl imparatorluk rengi sarı idi.* Türklerin kırmızı ve alı gibi... Çin'de sarı rengi, imparatordan başka hiçbir kimse, kullanamazdı. Sarı bir elbise giyip, dışarı çıkma, ölümü gerektirirdi. Çünkü bu, bir isyan sayılırdı. Görülüyor ki buna rağmen, imparatorun bayrağı, yani devlet sembolü beyaz idi. Konuyu bu açıdan alıp, böylece ilerlemek gereklidir. Çingiz Han devletinde de, *Sarı* renk, *Sarı-ordu* veya *Altın-Ordu* gibi deyimler, çok önemli idi. *Fakat Çingiz Han'ın imparatorluk bayrağı, tam beyazdı.* Bundan dolayıdır ki konuya, halk ve devlet geleneğinin, birbirinden ayrılması doğrultusunda, girdik. *Râyâtı Humayun* denilen, Akkoyunluların bayrakları da, beyazdı. Bu bayrağa, *«âlem sefîd Bayındırî»* de dendiğine göre bu, Bayındır Türk boyunun, bir boy bayrağı da olabilirdi. Boy bayrakları üzerinde ayrıca duracağız.

a). «Beyaz elbise», Hun büyükleri ile subaylarının bir üniforması gibiydi. Bunu kesin olarak biliyoruz. *Beyaz at* da, ordu içindeki büyük rütbelileri, askerlerden ayıran bir işaretti. Bu gelenek Ortaasya'da, Çingiz Han'da da devam ediyordu. Anadolu'da ise, *Alparslan*'dan *Balak Gazi*'ye ve belki de, daha nicelerinde devam edip, gidiyordu. Bu örnekler, Osmanlı çağında da çoğaltılabilir. Ancak Yavuz Sultan Selim, Ridâniye savaşında, kırmızı atlaslardan bir elbise giymişti. *«Sarı edük, kırmızı kemer»,* Osmanlı padişahlarının da, birer hükümdarlık alâmetleri idiler. Bu konuları incelerken, biraz geniş ve esnek düşünmek gerekir.

b). Osmanlı Saltanat Sancakları arasında *ak alem,* yani ak, beyaz sancak başta geliyordu. Asıl saltanat sancağı, bu idi. Bundan dolayı buna, *baş alem de,* denmiştir. Bazılarına göre, *bu ak sancak, Osman Gazi'ye Selçukluhakanı tarafından beylik alâmeti olarak gönderilmişti.* Biraz şüpheli olan bu konu, bizi

burada derinlemesine ilgilendirmemektedir. Rahmetli Uzunçarşılı'nın da dediği gibi, ak sancağın Osmanlılarda saltanat sancağı olduğu muhakkaktır. (Saray, 240). Burada, *livâ-i beyza* konusunu da, ele alacak değiliz. Bir gerçek varsa, İslam gelenekleriyle kendi geleneklerini en iyi benzeştiren kavim, Türklerdir. Ancak Osmanlıların ve Çingiz Han'ın ak sancağı, «*sancağ-ı kebir*», yani büyük sancak idi. *Kırmızı yörük bayrağı* ile *şatfe*, yani filamaları, bundan ayırmak gereklidir. Miralay Ali Bey bile, mantıkla, «*vezirler dahi kırmızı yüğrül bayrağı taşıyorlardı*», *diyerek; kırmızı büyük sancağı*, boy veya aşiret, yörük geleneğine dayandırmak istiyordu. *Buna göre, devlet geleneğinden* gelen ak sancak ile; halk geleneğinden gelen kırmızı sancak, dorukta birleşmiş oluyorlardı. Dede Korkut'taki, «*ak sancaklı alay*» veya «*ağ alemli, eğni bek demür donlu*» yiğit sözleri, eğer bir mecâz olarak söylenmemişse, ordu ve asker sahibi Oğuz beylerinin de, ak sancak taşıdıkları düşünülebilir. Ne islâmiyetin ve ne de Türklüğün tesirleri altında ezilmeyerek, her birinin kendi hakkını, kendine vermek gereklidir.

3. TÜRKLERDE AL VE KIRMIZI BAYRAK, HALKIN, ORDUNUN VE SAVAŞIN, KENDİ RENGİ VE SEMBOLÜDÜR: Osmanlılarda halk geleneğinin, devlet geleneği haline geleneği haline gelerek, kırmızı sancağın, nasıl büyük bir sancak veya sancağı kebir olduğunun üzerinde durmuştuk. F. Köprülü, kırmızı hakanlık sancağının, *Karahanlı* Türk geleneği olabileceği konusunda, hafif bir eğilme gösteriyor. Bu görüşü, biz de destekleyebiliriz. Halk ve devlet geleneğinin birleşmesi bakımından. Yani halkın düğün veya gerdekte giydiği elbise ile askerlerin savaşta mızraklarının uçlarına taktıkları bez veya diğer kırmızı birlik bayraklarını, hakanın saltanat bayrağından ayırmak gereklidir.

17. Res. 14'de andığımız karargâh veya konak yerinde, «*beşli saltani sancakları*», üçlü komutan sancaklarıyla, «*birlik*» bayrakları görülmektedir.

4. AL BAYRAK: Al ile kızılı da birbirinden ayırmalıyız. Renkler ile ilgili bölümümüzde bu renk ayırımları üzerinde, geniş olarak durdu. *Dokuz tuğlu Han* deyimini incelerken, bunun bir bayrak olduğunu ve Kaşgarlı Mahmud'un bu bayrakların, «*nârencî*», yani *turuncu* renkte ipekli kumaşlardan yapıldığı üzerinde durmuştuk. Renkler hakkındaki bölümümüzde ise turuncunun, *kızıl* değil; *al* olabileceğine işaret etmiştik. Yine aynı kaynak, al sözü için, şöyle diyordu: «*Al hanlara bayraktır. Devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılır. Turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge de, al denir*» *(MK, I, 81)*. Bunun boyasına da, *al çüvüt*, yani çivit denilirdi.

a). «*Al tuğ*», yani al bayrağı, yine bir 11. yüzyıl eseri olan, Kutadgu Bilig'de de görüyoruz:

Yaşık örledi, yerde koptı togı,
Yaka geldi aşnu, tokuz al tugı!

«*Güneş yükseldi, yerden toz kopup, kalktı; (hakanın) dokuz al tuğu, en önde yaklaşmaya başladı!*» (KB, 4883). İkinci satır, biraz karanlıktır. Ancak hakanın tuğu çıkınca toprak, yani togı yerde; güneş de gökte yükseliyor ve al bayrak da, gök ile yerin büyük varlıkların arasında dalgalanıyordu.

b). «*Al rengin uğuru*»: Kaşgarlı Mahmud Dokuz tuğlu Han üzerinde konuşurken, bayrağının turuncu ipekten yapıldığını ve bunun da uğurlu sayıldığını, söylemişti (1, 181). Aynı inanışla *dokuz* sayısı da, yine aynı kaynağa göre uğurlu idi. *Dokuz sayısı*, eski Türk düşünce, din ve *kozmoğonisinde*, büyük bir yer tutardı ve mubarek bir sayı idi. Kökü de astronomikti. Yani dokuz sayısının, niçin uğurlu olduğunu, iyi biliyoruz. Ancak *al rengin* uğurlu olduğunu, yalnızca bu kaynaktan öğreniyoruz. Eğer al renk de, dokuz sayısı kadar saygı görüyor idiyse, bu çok önemlidir. Gerçi Çin kaynakları, Göktürk ve Uygur çağında, kuzeydeki Kırgız kağanlarının otağında, bir *kırmızı bayrak* bulunduğunu ve herkesin buna karşı saygı göster-

diğini, yazıyorlardı. Daha sonraki Türk kültüründe de *al* renk, bir çeşit kutluluk, mutluluk ve güzelliğin bir sembolü olmuştur. Örnek olarak Dede Korkut'taki, «*al yanaklım, al duvak, al şarab, al aygır, alca kopuz, alca kan*» gibi, sözlerin yerine kırmızı veya kızıl demiş olsak, herhalde hoş düşmezdi. Dil, aynı zamanda duyguların da, bir aynasıdır.

c). «A l h a k a n l ı k r e n g i»: Yukarıda sunduğumuz vesikada, *al* sözünün, hakanların bayrağı ve ayrıca, devlet büyüklerinin atlarının üzerine örtülen, al renkte bir kumaş olduğunu görmüştük. Bu al örtülere bakarak buna, bir devlet rengi de diyebilir miyiz? Bilemiyoruz. Ancak bunun, «*yüksek bir memuriyet alâmeti olduğunu*», yukarıdaki açıklamadan da anlaşılıyor. Belki de bu al kumaşlar, büyük memurlara hakan tarafından, sembol olarak veriliyordu. Araplar buna, gaşiye derler. Bunun başka bir örneği de vardır. Eski Türkçede yine b a y r a k karşılığı olarak söylenen, bir *tanğuk* sözü vardır. Bu da bir «*ipekli kumaş armağanı*» idi. (MK, 3, 365). Ancak bu bayrak, mızrak ucuna takılan küçük bayraktır .

d). «A l h a k a n l ı k g i y i m i»: Eski türkçe U y g u r yazılarında *al* sözü, çok az geçer. Uygur yazılarında bir hakan veya büyük bir Buda evliyâsı için şöyle deniyordu: «*Tacını (didimin) başına vurdu, kendi al giyimin (kesimin) giydi, altunlu tahtının üzerine oturdu*» *(TT, II, A. 67)*. Burada al yerine kızıl denseydi, elbette ki uygun düşmeyecekti.

e). «Ç i n g i z 'i n, a l e l b i s e s i»: Renkler ile ilgili bölümümüzde, bu konular üzerinde, durmuştuk. Ç i n g i z H a n ve çevresinde, nedense *al* sözü, «koyu kırmızı» karşılığı sözünü, çince karşılığına göre, kendi sözlüğünde *koyu kırmızı (tiefrot)* olarak yorumlamıştır. U y g u r hakanı *Idukut Barçuk Art*, Çingiz Han'a şöyle demişti: «*Altın kuşağından bir artık iplik; a l e l b i s e s i n d e n bir parça, acaba (bana da) lûtfederler mi?*» *(YCPS, 238)*. Burada al elbise, Moğolca, «*al de'el*», yani koyu kırmızı elbise sözüyle karşılanıyordu.

f). «A l-a l t u n», Çingiz Han'ın bir kızının adıdır. Uygur hakanının, Çingiz Han'ın «kuşağından bir artık iplik; elbisesinden de, bir artık parça» istemesi, öyle anlaşılıyor ki, başka bir manayı içeriyordu. Bu, bir çeşit *kız isteme* olmalıydı. Çünkü Uygur Hakanınının bu dileğinden sonra, Çingiz Han kendisine, bu kızını vermişti. Böylece Uygur Hakanı da, Çingiz Han'ın bir kaç damadından biri olmuştu.

g). «Al-calau, al-bayrak»: Bayrak sözü, O ğ u z kültür ve ağızlarının bir özelliğidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ortaasya Türk ağızlarının sözlüklerinde, bayrak sözü görülmüyordu. Görülse de, bayrak sözü küçük bayrak, yarış bayrağı veya armağan manasına söyleniyordu. Ancak *Manas* destanının, Kırım'a yakın kesimlerinde oluşmuş bazı parçalarında, *«ala-bayrak, kızıl-tuğ»* gibi deyişler görülüyordu. Hemen bunların yanında da, *«hünker»*, yani hünkâr, Osmanlı padişahının unvanı geçiyordu (Krşl. A. İnan, Mak., 612). Bu Türk kesimleri ile Manas destanında bayrak karşılığı olarak, daha çok *«calau»* veya *«al-calau»*, yani al bayrak sözü geçer. Bu sözü, Anadoludakilerle karşılaştırmış ve görüşlerimizi, sunmuştuk.

5. KIRMIZI BAYRAK, (SAVAŞ BAYRAĞI): Eski Türk kaynaklarında kırmızı bayrak daha çok, *«kızıl bayrak»* diye söyleniyor. Ancak bu kızıl bayrak, yalnızca Türklerindir. Bağımsızlık, şehâdet ve kan dökmenin, bir sembolüdür. Kırmızı bayrak Türklerde, bir s a v a ş b a y r a ğ ı idi. *Kırmızı* sözü Türkçemize, oldukça geç çağlarda, dışarıdan girmiştir. Bundan dolayı eski kaynaklarda hep, «kızıl bayrak» söylenişiyle geçer. Konuya, bu kitabımızda sık sık yararlandığımız ve 11. yüzyılda derlenmiş olan, şu ünlü Türk savaş şiiriyle başlıyalım :

Ağdı kızıl bayrak, toğdı kara toprak

«Kızıl bayrak yüceldi, yükseldi; kara toprak, tozup yükseldi» (MK, 1, 183), şiirini burada, biraz daha değişik olarak yo-

rumlamağa çalıştık. Aslında eski Türkçe, bu günkü Türkçemizden çok daha güçlüdür. Bu şiiri, tam olarak yorumlamağa, bu günkü türkçemiz yeterli değildir. Bu nedenle şiiri Brockelmann, çok daha iyi ve manalı olarak yorumlayabilmiştir. Eski türkçede, «*ağdı, toğdı*» sözlerinin her ikisi de yükselmektedir. Ancak bayrağın yükselmesi başka, tozunki ise, başkadır. Bunu anlatabilmek için, ayrı ayrı sözler kullanılmıştır. Bu inceliği Brockelmann, çok daha iyi görebilmiştir (AM, Pr. 10, 10). Bu şiirin son iki satırında ise, «*Bize Oğrak atlıları da yetişip, katıştılar; bundan dolayı dönmekte geciktik*», *deniyordu.*

H a n b a y r a ğ ı'nın kırmızı olduğu, Osmanlılar tarafından da söylenmiştir. Ancak eski Osmanlı tarihçileri, bu kırmızı bayrağın, *Osman ve Orhan Gâziler* tarafından orduya konduğuna inanırlar. *Miralay Ali bey*, hafif; fakat içten araştırmasında, bu konuya ve kaynaklarına, sık sık dokunur : «*Osman Gâzi'nin aşiretlerin halkını toplayabilmek için, halkın yaratılıştan bağlı (meslûb) oldukları kırmızı bayrağın manevî tesirini takdir buyurmuşlardır (n.6).* Ne kadar içten bir anlatıştır bu!. Çünkü Türk milleti, yaratılıştan kırmızıya düşkündür ve o renge vurulmuştur. Ana konu budur.

«*K ı z ı l-t u ğ*» deyişi, daha çok dış tesirlerin çok az girdiği, Manas destanının bazı bölümlerinde görülür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu Türklerin bugünkü sözlüklerinde, *bayrak* sözü yoktur. Anlaşılıyor ki bu destanlarda bayrak sözü, çok eski günlerin birer hatırası olarak kalmıştı. Zaten, şu savaş şiirinin de görkemi, bunu göstermektedir. «*Ala-bayrak kızıltuğ, dibini yere çakınız, başını göğe yayınız!*» Bu şiiri eserimizin bir çok yerinde yorumladık.

6. OĞUZ KAĞAN, «GÖK ÇADIRIMIZ, GÜNEŞ DE BAYRAĞIMIZ OLSUN», DİYORDU : (TÜRK BAYRAĞININ DİBİ YERDE, BAŞI İSE GÖKLERDE DALGALANIYORDU) : Bu kitabın en önemli konusu budur. Türk devlet anlayışı, bütün dün-

yayı içine alan, bir dünya devleti kurma, Batılıların deyişiyle bir *universal devlet* düşüncesine dayanıyordu. Devlet fikri ile Türk destanları da, bu anlayışa göre, düzenlenmişti:

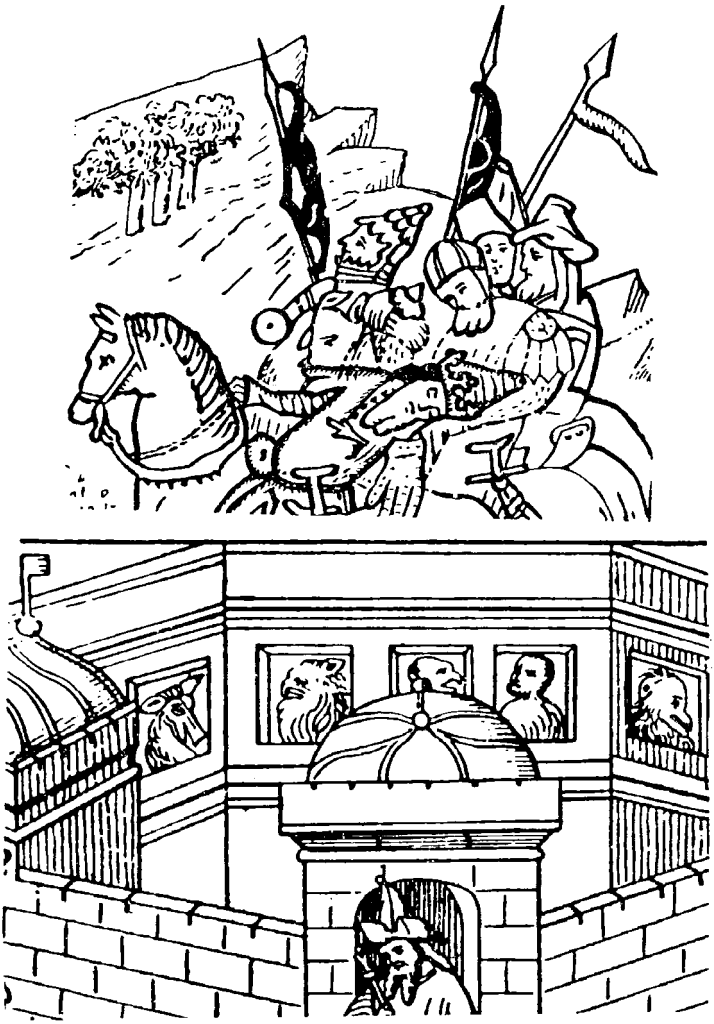
a). «Kızıl savaş bayrağı göklere doğru yükselirken; dibinin çakılı olduğu toprakda, tozlarını göklere savuruyordu». Yani tabiat güçleri de, Türk savaş bayrağı ile birlikte harekete geliyordu. Bu anlayış, «ağdı kızıl bayrak; tozdu kara toprak», şiirinde de görülür.

b). «Ala-bayrak, kızıl-tuğun; dibini yere vurunuz; başını göklere yayınız!» Bu, kitabımızda çok incelediğimiz, dış tesirlerin az girmiş olduğu, Manas destanından bir parçadır.

c). «Hakanın dokuz tuğu, bize yakınlaştı; (bunun için) güneş yükseldi ve yerde ise, toz koptu!» (KB, 4893). Bu 11. yüzyıl şiirinden de anlaşılıyor ki, güneşin yükselmesi ve yerde toz kopması, bayrağın yakınlaşmasıyla ilgili görülüyordu. Gerçi bu, bir savaş ve ordu görünüşünü de içinde toplar.

d). «Bulut kükreyip, nevbet tuğunu (davulunu) vurdu; şimşek de çakarak, hakanın tuğunu çekip çıkardı, (veya tuttu)!» (KB, 86). Bu şiire göre sanki davulun kendisinin sesi çıkmıyor da; bulutun kükremesi, yani gök gürültüsü, davula ses veriyordu. Hakanın bayrağının parlamasını da, sanki gökte çakan bir şimşek veriyordu.

e). Dede Korkut'ta buna benzer bir anlayış, hakanın otağının dikilişi dolayısıyla anlatılır: *«Han Bayındır, yerinden durmuş idi. Kara yerin üstüne, ağ ban evin diktirmiş idi. Ala sayvan, (yani çadırının dünlüğü ve çatısı), gök yüzüne aşanmış idi» (DK, 67-1).* Görülüyor ki burada da hakanın otağı, yer yüzüne dikilmiş; ancak tepesi, gök yüzüne yücelmişti. Buradaki *aşanmak* deyişi, iyice anlaşılamıyor. Ancak bunun, gökleri aşmak için çaba gösterme, tırmanma manasına geliyor muydu, bunu bilemiyoruz.

18. Eski bir Avrupa minyatürü, «*Çingiz Han'ın ölümü*» nü canlandırmaktadır. Resmin, *mızraklı* bayraklar ile palalardan başka, *Çingiz Han* kültür çevresine benzer bir yeri yoktur. Onlar da abartılmıştır. Aşağıda ise Çingiz Han'ın sarayı ile hayvan başlı insanlar görülüyor. (Yule, Marco Polo'dan).

TUĞ VE BAYRAK SAYILARI

(Hakanlık ve Komutanlığa Göre)

Türk devletleri çok geniş bölgelere yayılmışlardır. Fakat temellerinde, kültür ve gelenek birliği, hepsinde kesin olarak görülür. Herhalde başlangıçta, *dokuz* sayısı, en uğurlu ve mubarek bir sayı idi. Karahanlı ve Çingiz Han devletinde ve bu dönemin diğer büyük devletlerinde, hakanların *tuğ sayısı*, hep dokuz idi. Ancak *Batı Göktürk devleti* ve bu devleti oluşturan geniş Türk devletleri, Batıya ve *Önasya* kültürlerine yakın idiler. Zaten Göktürklerin *Şad* ve *Yabgu* gibi Göktürk unvanlarında da, «*Türk ve Soğud-Semerkand*» geleneklerinin, karşılıklı alışverişlerinin izleri açık olarak görülüyordu. *Soğud, Soğd, Suğdak* adı verilen ve *Semerkand* bölgesindeki zengin çevrelerde yaşayan, ayrıca yüksek bir kültüre de sahip olan, geniş halk kitleleri, çok eski çağlardan beri Türklerle çok yakın bir ilişki içindeydiler. Bu Soğd kolonileri, Ortaasyanın bir çok yerlerinde Türkler ile içiçe, ta başlangıçlardan beri birlikte yaşıyorlardı. Bundan dolayı *Batı Türkleri* arasında yedi sayısı da, gittikçe uğurlanmağa ve saygılanmağa başladı.

1. BAŞLANGIÇTA TÜRKLERDE, «D O K U Z» SAYISI KUTLU İKEN; BATIDAKİ TÜRKLERDE, «Y E D İ» SAYISININ KUTLANMAĞA BAŞLAMASI : Aşağıda 9 sayısı ve Türklerin bu sayıya verdikleri değer üzerinde, ayrıca duracağız. Ancak Türk kültürünün böylesine önemli bir geçiş devresi üzerinde, kısa olarak da durmadan geçemiyeceğiz. Bilindiği üzere G ö k t ü r k devleti, doğu ve batı olmak üzere, iki temel ve çekirdek üzerinde kurulmuştu. Türklerin çoğunluğu, Orta ve Batı Asya'da idi. Çünkü doğuda büyük insan kitlelerinin yaşamaları için, iklim ve toprak müsait değildi. *Batı Türkistan*, tarihin başlangıçlarından beri, Ortaasya kavimlerinin gezip kondukları bir yerdi. Özellikle Batı Türkistan'ın yaylaları, Ortaasyalı kavimlerin, yaylaları olmuşlardı. Zaten arkeolojik kazılar da, bu gerçeği göstermektedirler. 1962 yılında yayınlanmış olan, *Türk Kültür Tarihi* adlı eserimizde, bununla ilgili kay-

naklar ile kazıların hepsi toplanmıştır. Zaten akla ve mantığa göre de, yaylacı Türklerin çok erken çağlarda, Batı Türkistan yaylalarına, belki de çok daha güneylere, inmiş olmaları normaldır.

B a t ı T ü r k l e r i n d e *yedi sayısı*, yalnızca Batıya göç eden Türklerde değil; onların din ve geleneklerinde de görülür. *Şamanizm* inançlarında da, bunun açık örneklerini görüyoruz. Kuzey Sibirya Şamanizminde, her inancın içinde *dokuzlu* bir inanış vardır. Batı Sibirya Şamanizmi ile Güney Rusya'da ise, dokuzun yerini yedili düzen almıştır. Yani yalnızca Önasya ile ilişkisi olan Türkler değil; dış tesirlerden çok uzak olan, kuzeydeki ve batıdaki Türklerde de *yedili düzen*, yaygın bir duruma gelmişti.

2. «D O K U Z T U Ğ L U HAN» ve TÜRKLERDE «D O K U Z L U» DÜZEN : Bu kitapta, dokuz tuğlu hanlar ile dokuz tuğ üzerinde sık sık ve çok geniş olarak, durduk. Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, *«Türkler dokuz sayısını uğurlu sayarlardı»*. Bu uğurluluk zaman zaman, kutluluk ve mübarekliğe kadar uzanırdı. Tabiî olarak bu gelenek, çok eski din geleneklerinden geliyordu. Bunları sıralayarak ve kısa olarak, sunmağa çalışacağız :

a). «D o k u z l u b o y l a r : Göktürk yazıtlarındaki, *«Dokuz Türk boyu, Dokuz Oğuz, Dokuz Tatar, Dokuz Ersin»* gibi Türk boylarının adları, herhalde bu konuda, bize yeterli bir bilgi verebilir.

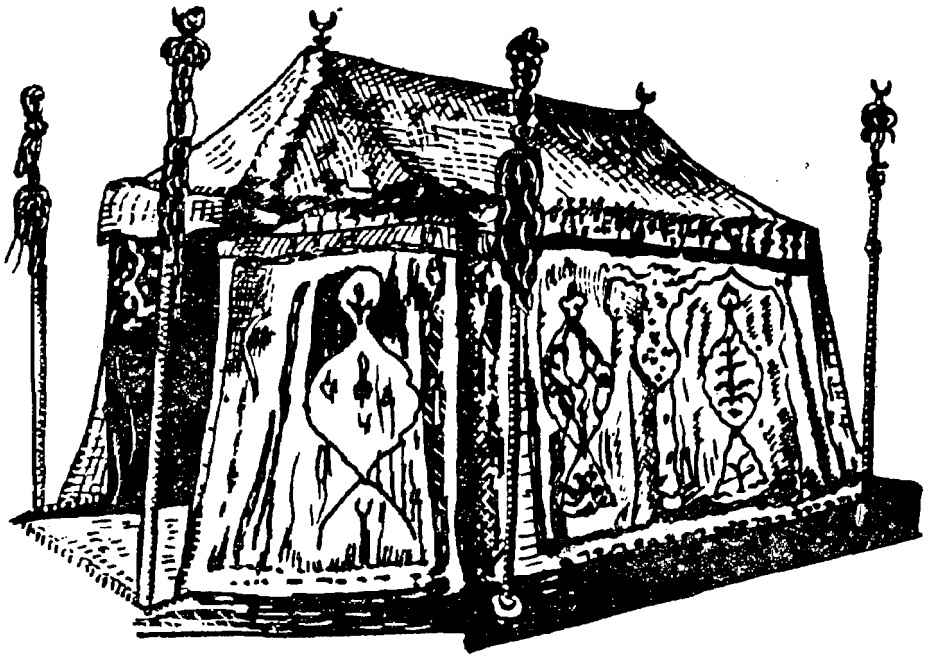
b). «D o k u z l u d i ğ e r b i r l i k l e r» : Bu sunacağımız örnekler hakkında daha geniş bilgi alabilmek için, bizim *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin indeksindeki, sahife numaralarına bakmak yeterlidir (s. 119) : *«9 ağaç, 9 köklü ağaç, 9 dallı ağaç, 9 çoban, 9 dev, 9 deve kurbanı, 9 f e l e k, 9 gün, h a k a n ı 9 defa çevirme, (tahta çıkmada); 9 havuz kımız, 9 inek, 9 karış kar, 9 kız, 9 kişi, 9 kolanlı at, 9 ok, 9 örmeli saç, 9 püskül, güneşe 9 defa s e l a m, 9 soy, 9 tanrı, 9 ülke,*

9 koyun...» Yukarıdaki örnekler, Türk geleneklerinde 9 sayısının ne derecede büyük bir rol oynadığını göstermektedir.

c). «Evlenmede mihr hediyesi» de, çozu zaman, *dokuzlu* olarak verilirdi: *«Dokuzluk at ve dokuzluk deve» gibi... Ceza* da, yine dokuzlu rakamlarla ödeniyordu. Ceza için ödenen dokuz hayvana, «dokuzlar ayıp, ayıplık» deniyordu (Yudahin, 742).

3. «YEDİ TUĞLU HAN» VE TÜRKLERDE «YEDİLİ» DÜZEN: Osmanlı hakanının da, yedi tuğu ve yedi sancağı vardı. Çingiz Han'ın komşularından, *«Yedi tuğlu han»* üzerinde, bu kitabımızda sık sık durduk. (Ayrıca bk. Pelliot, Altınordu, s. 100). Göktürk Kağanı, 598 yılında Bizans imparatoru Moris'e yazdığı mektupta, kendisini şöyle tanıtıyordu : *«Siz, Romalıların imparatorusunuz. Ben ise, 7 Soyun ve dünyadaki 7 iklimin büyük şefi olan, Kağanım».* Chavannes da, Göktürk kağanının bu unvanına şaşmakta ve bunu yorumlayamamaktadır. (Documents, 246). Belki de bu mektubu yazan sekreterler, Türk hakanına bu unvanı kendileri yakıştırmışlardır. Ancak Türk kağanının benimsemediği veya bilmediği bir unvanın, yazılması ve söylenmesi, mümkün değildir. Biz böyle düşünüyoruz. *Yedi* sayısı ve *yedili* düzen, Türk düşüncesi ile din inanışlarında; hatta sosyal düzeninde de, büyük bir yer tutmuştur. Yine *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin indeksindeki, yedi ile ilgili bilgileri buraya aktarmak, bize yine yeterli bilgiyi verecektir. Fazla bilgi için, kitabımıza bakılmalıdır :

7 ata, 7 başlı dev, 7 bölge, 7 siyah çadır, 7 dallı gök ağacı, 7 derya, 7 elçi, 7 gün, Oğuz Han'ın 7 günde büyümesi, 7 geyik, 7 göbek soy, 7 gök kısrağı, 7 ilk insan, 7 kardeşler, 7 kızlar, 7 kurt, 7 Macar, 7 oğul, 7 öküz, 7 tamu (cehennem), 7 vezir, 7 yıl, 7 yıl savaş... Bunlar da bize gösteriyor ki Osmanlı padişahlarının, tuğlarıyla sancaklarının yedi tane olması, bir rastlantı değildi.

19. Budapeşte Müzesinde bulunan, 16. yüzyıla (?) ait bir *Türk komutanının çadırı*. Otağın tepesinde, iki *hilâl* görülür. *Dört tuğ*, otağın çevresine yanlış olarak dikilmiştir. Tuğlar, otağın önünde olmalıdır. Tuğlardan birinin başlığında ise, yine bir hilâl görülüyor.

4. «Ü Ç T U Ğ» VEYA BAYRAK: «Ü Ç L Ü» DÜZEN: Göktürk yazıtlarında, *«Üç tuğlu Türk budun», yani* kendilerine, *kağan tarafından üç tuğ veya üç bayrak verilmiş Türk boyu,* veya Türk topluluğu görülüyor. Türk topluluklarına verilen tuğ ve bayraklar hakkında, diğer bir bölümümüzde duracağız. Osmanlı devletinde de, *«üç tuğlu sadrazam, üç tuğlu vezir, üç tuğlu paşa»* deyim, düzen ve memur protokollarını görüyoruz. Bunun üzerinde rahmetli Uzunçarşılı, geniş olarak durmuştur (Saray, 262 vd). Bundan dolayı, Osmanlılardaki tuğ düzeni ve sayıları üzerinde duracak değiliz. Ancak üç sayısının önemi de, yine çok eski Türk geleneklerinin temellerinde yatıyordu. Zaman zaman bu Türk alışkanlık ve gelenekleri, *islâmiyetteki üç sayısı* ile de uyuşmuş ve benzeşmiştir. 40 sayısında olduğu gibi. Şimdi biz yine *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin indeksinden, üç sayısı ile ilgili bilgileri sunalım:

3 ağaç, üç yaşındaki at, hakanlığı üç defa reddetme, üç-ok, (Oğuz destanında); üç unsur, üç varlık, 3 bölge, 3 kat gök (arş), 3 kadın, 3 kız, 3 Müslüman, 3 ocak... Aslında 3 sayısı, Türklerdeki 24 sayısının bir bölmesidir. Bunu, az sonra inceleyeceğiz. Üçlü kavim adları: (Göktürk yazıtlarında): *Üç Oğuz, Üç Kurıkan, Üç Karluk, Üç Birkü, Üç Yenmien... Otuz* sayısı da, bunun bir katıdır. Bunun üzerinde durmayacağız.

5. «24 OĞUZ» VE 24 SAYISININ BÖLMELERİ, «12, 6, 4, 3» VE BU SAYILARIN TÜRK GELENEKLERİNDE YERİ: Oğuz destanındaki *24 Oğuz* boylarının varlığını biliyoruz. Ancak bazı destanlarda bu sayı, biraz eksik verilmektedir. Fakat Mete'nin askerî düzeninde, *«yirmi dört tümen»* düzeni, kesin olarak görülmektedir. Bu 24 tümen içinde, *«altılı ve dörtlü»* gibi, bölümler de görülmektedir. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde de geniş olarak belirttiğimiz gibi, *«24 ay, 24 saat»* gibi zaman birimleri, bu düzene, temel teşkil etmiş olmalıydılar. Türkler ve Çinliler, ay takvimi kullanıyorlardı. Bunun için bir yıl, 12 ay değil; *24 ay* idi.

20. İkinci Viyana kuşatmasından sonraki çağla ilgili bir *«Türk komutanlık otağı»* : Resimde geç çizgi gelenekleri vardır. Çadırın yanında, *ayyıldızlı bir Türk bayrağı,* bir *bayraktar* ve birlikte veya muhafız komutanı görülmektedir. *Çadır bayrakları* da ayrıca nemlidir. (Ricaut'dan).

Dede Korkut'ta, *sancak* ile ilgili olarak, *Yirmi dörtlü* teşkilât hakkında verilen bilgiler, şunlardır:

1). Yigirmi dört boyun okşayan Deli Dündar, yetti (yetişti) (DK, 151-7). — 2). Bayındır Han buyurdu: Yigirmi dört sancak begi gelsin, dedi (DK, 206-5). — 3). Bayındır Han, yigirmi dört sancak begini, yegeneye (?) yoldaşlığa bile koşdı. Begler cem olup, yarakların gördüler. (DK, 206-5). — 4). Hanım! Yigirmi dört sancak begi, tekür (tekfur) elinde zebun oldu! (DK, 209-10).

6. *ONİKİ SAYISI VE ONİKİLİ DÜZEN:* 12 sayısı gücünü, *12 burçtan* alır. Tıpkı 9 burç ve 9 sayısında olduğu gibi. Çin devlet ve ordu teşkilatında herşey, 12 sayısı üzerine kurulmuştur. *Onikili düzen* üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde de durmuştuk (I, s. 291). Yine bu eserimizden, 12 ile ilgili gelenekleri ve deyimleri, indeksinden alarak sunalım: *12 ayda doğma, (büyük kişilerin doğuşu); 12 burç, 12 çadır, 12 düğme, 12 gökkatı, 12 hayvanlı Türk takvimi, 12 oğul, 12 yıldız...* Bunlardan başka, *12 han, 12 prens* motifleri de, Türk destanlarında görülür (Pb, 4, 93/120). Osmanlı devletinde tuğlar çıkarılırken, *«12 koç kurbanı»* yapılıyordu. Biz bunu da şimdilik eski Türk gelenekleriyle yormak istiyoruz.

7. *ALTI SAYISI VE ALTILI DÜZEN:* Bu, *altmışlı* adı verilen (séxagénère) bir takvim ve zaman biriminin sembolü ve sayısıdır. Çin geleneğinde çok kullanılır. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde bu sistem ve düzen üzerinde de durulmuştur (I, 514). Altılı düzen Mete'nin ordu teşkilatında da görülmektedir. Eski Türk destanlarında, *altı san kol* veya *altı kol*, yani altı büyük ordu veya karargâhlı ordu gibi, deyimler de

geçmektedir. Ancak ordu teşkilâtı ile ağız alışkanlıklarından gelen gelenekleri, birbirinden ayırmak gereklidir. Göktürk yazıtlarında «*Altı Oğuz*» veya *altı bin yont*, yani altı bin at gibi, deyimler de görmüyor değiliz. Ancak uğurlu sayı olarak bu altı sayısı Türklere, biraz geç çağlarda girmiş olmalıdır. Buda dini, bu sayının Türkler arasına girmiş olmasında, bir rol oynamış olabilirdi.

8. DÖRT SAYISI VE DÖRTLÜ DÜZEN : Bu sayı Türklerde, özellikle başlangıçta, yine devlet teşkilatında görülüyor. *Tört bulung* sözü, Göktürk yazıtlarında, *dünyanın dört köşesi* veya dört yanı, bu anlayışın açık bir örneği olarak gösterilebilir. Ancak bunun dışında 4 ile tanıtılan, ne bir Türk kavim adı ve ne de bir, yer adı görebiliyoruz. — *KIRK SAYISI :* 40 Türklerin dillerinde en çok kullandıkları bir sayıdır. Değerli meslektaşım Prof. Abdulkadir Karahan'a göre bu kutlu sayı Türklere, İslamiyet yolu ile girmiştir. Ancak biz, İslamiyetin hiç uğramadığı Türk kesimleriyle, eski Türk destanlarında 40 ile anılan, yüze yakın gelenek ve motif gösterebiliriz. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde yer alan *dörtlü* şu sistemler, ise, dışarıdan gelmiştir: *4 çağ, 4 mevsim, 4 peygamber, 4 unsur*.... gibi.

TÜRK TOPLULUKLARINA VERİLEN TUĞ VE BAYRAKLAR

Osmanlı devletinde olduğu gibi tuğlar, yalnızca yüksek memurlar ile komutanlara verilirdi. *Eflak, Buğdan* gibi bağlı toplulukların voyvodalarına da, *ikişer tuğ* veriliyordu. Buna, bir nokta koymak gereklidir. Memuriyetler ile komutanlıklar, Osmanlı hakanının mâiyeti ve memurları idiler. Eflak voyvodası ise bu tuğları, kendi topluluğunu temsil ederek almalıydı.

21. Osmanlı ordusunun, Avrupa'daki 1687 savaşlarında, bir «*komutan otağı*» görülüyor. Otağın yanında da, *hilâl* başlıklı bir sancakla, bir *mızraklı bayrak* görülüyor. (Ricaut, s. 443).

F. Köprülü, Poliak'ın *İslam Feodalizmi* adlı eserini eleştirirken, bu konuya da, bir aydınlık getirmişti. Müslüman olan ülkelerin hepsi, aynı veya benzer bir sosyal yapıya sahip değildiler. Selçuklular gibi büyük Türk-İslam devletleri, Türk kabileleri veya Türk halk topluluklarından oluşuyorlardı. *Devlet otoritesi azalınca, bölünme ve feodalizm, bu Türk topluluklarına göre oluşuyordu.* Yani bu bakımdan Türk feodalizmini, Mısır veya Endülüs'teki İslam feodalizmi ile karşılaştıramayız. Köprülü'nün bu haklı ve yerinde görüşü, bizim görüşlerimizin de bir temeli olacaktır. Türk toplulukları ne kadar bağımsız olsalar da, eski hakanlarını unutamıyor ve onlara karşı saygısızlık yaparak, onların bayraklarını kullanmıyorlardı.

«*Türk toplulukları*» deyimini burada, *boy, aşiret veya* kabile yerine kullanacağız. Çünkü *Dokuz Oğuzlar, Karluklar* veya *Atabeğler* ile *Zengiler*, kabile veya aşiret yapısı ile görüşünü çoktan aşmışlardı. Çünkü imparatorluk hayat ve tecrübesini yaşamışlardı. Bu konuya az sonra geleceğiz. Türk topluluklarına verilen davul ve bayraklar dolayısıyla...

Hunlarda, Hun topluluklarıyla, kendilerine bağlı olan yabancı kavimlere bir bağımsızlık verildiğini veya onların politik statülerinin tanındığını görmüyoruz. Devlet, hanedana veya kağan ailesi ile akrabalarına, askerî bir memuriyet gibi dağıtılmış ve bölünmüştür. Tam anlamı ile askerî bir sorumlulukları vardı. Merkeze bağlıydılar. En ufak bir olayı bile başkente haber verme zorundaydılar. Bunun yanında *Szu-pu* gibi soylu kabilelere veya büyük topluluklara, memuriyet hakkı verilmiş gibiydi. M. Ö. 124 ve 121 yıllarındaki Hun-Çin savaşlarında, *büyük Hun prensinin otağı önündeki kuyruklu tuğ veya bayrağın altında, göğüs göğüse çok çetin vuruşmalar olmuş; Hunlar yenilmiş, Hun prensinin bayrak ve davulu, Çinlilerin eline geçmişti.* Böylece hemen savaşın sona erdiğine bakılırsa, bu otağ ile tuğ ve davulun, en büyük prens veya başkomu-

tana ait olduğu anlaşılıyordu. Bu savaş, İpek yolu üzerindeki, Kansu'da olmuştu. *Hun hakanı, yenilen Hun prensi veya başkomutanını cezalandırmak istemişti. Ancak prens Çin'e sığmarak canını kurtarabilmişti.* Bundan da anlaşılıyor ki, «s a v a ş t a c e z a» töresi, hanedandan olan kişiler için de yürürlükte idi. Hun tarihinde, *tuğ ve davul sahibi*, prens veya komutanlar hakkındaki, tek örnek budur. Bizce Kansu'daki bu iki prenslik, çok eskiden beri ve babadan oğula verâsetle geliyordu.

1. HITAY DEVLETİNDE, BOYLARIN POLİTİK STATÜYE KAVUŞMALARI, SİYASİ BİR BİRLİK OLARAK TANINMALARIYLA, «TUĞ VE DAVUL» SAHİBİ OLMALARI: (Proto-Türk geleneklere doğru): Sık sık belirttiğimiz gibi H ı t a y devletini kuran *Kitan* adlı topluluklar, Proto-Moğol olmalarına rağmen, uzun zaman G ö k t ü r k ve U y g u r idaresinde kalmışlardı. 940'ta devlet kurulurken, imparatoriçe dahil bir çok devlet büyükleri Uygur soyundan idiler. Hatta yazıları da, Uygur yazısı idi. Ayrıca, batıda *Kara Hıtay* devletini de, Hıtay devletinden ayrılıp gelenlerin kurdukları göz önünde tutulursa, konunun önemi, daha da artmış olur. Aşağıda sunacağımız vesikalar, - Türklerin en eski ve gelişmemiş geleneklerine kadar inebileceklerinden - herkes için çok yararlı olacaktır. Belki bunlar, O s m a n l ı devletinin kuruluşuna bile bir ışık tutabileceklerdir:

a). «Boy grupları halinde (dağınık) bulunanlar, aralarında bir birlik kazandılar. Bunun üzerine b a y r a k ve davullarını dikmelerine izin verildi. Böylece onların boy birliği (status) devletçe kabul edilmiş oldu» (Wittfogel, 48). Görülüyor ki, bu toplulukların bayrak ve davullarının dikilmesine izin verilmesiyle, kabilenin politik statüsü de kabul edilmiş oluyordu.

b). «... kabilesi, kendi bayrak ve davulunu dikip, kurması için dilekte bulundu. Bu hak, uygun bulunarak, onlara verildi» (a. esr., 262). Bundan da anlaşılıyor ki, bir boyun veya boy birliklerinin, politik bir statüye sahip olmayı istemek için, bir hakları vardır.

c). «940 yılında onlara, kendi bayrak ve davullarını kurmaya, izin verildi. Bundan sonra onlar, bir kabilenin politik statüsüne gerçek olarak sahip olabildiler» (a. esr., 94). Bu, bir çeşit Hıtay devletinin kuruluşunu da özetlemektedir. Ancak burada, yine «kabilenin politik statüsü» nden söz açılıyordu.

d). Aşağıdaki vesika, Hıtay devletinin kurucusunun, önce *kabile* ve daha sonra da, nasıl bir *krallık* haline gelişini, bize özetlemektedir: *«(Hıtay İmparatorluğunun kurucusu) Apaoci ile Ila kabilesi, her üç yılda bir yer değiştiriyorlardı. Apaoci ile kabilesi Ila, kendi b a y r a k ve davullarını diktiler. Bağımsız kabile oldular. Apaoci de, kendisini kıral (wang) ilan etti. Böylece bütün Kitan devletine, sahip çıktı» (A. esr., 410).*

e). «629 yılında Çin imparatoru, Kitanların (8 kabilesine), davul ve b ü y ü k s a n c a k verdi» (A. esr., 410). Bir yıl sonra, G ö k t ü r k devleti yıkılmış olacaktı. Böylece Çin, Göktürklere bağlı olan bu kabilelere, «bayrak ve davul vererek», onların politik statülerini veya bağımsızlıklarını tanımış oluyordu. *Büyük sancak»* deyimi de önemlidir. Çünkü sonradan bu sancağı, yalnızca büyük Hıtay imparatoru taşıyacaktı.

f). K a b i l e b a y r a k l a r ı, aşağıdaki vesikadan anlaşıldığına göre, ayrı ayrı idiler. Renkleri de ayrı idi: *«... Kurban merasimi bittikten sonra, imparator ile imparatoriçe atlarına binip yürürler. (Bu yürüyüş sırasında), onların güneyinde, devletin ileri gelenleri yer alırlardı. Kuzeylerinde ise, kadınlar onları izlerlerdi. Hepsi de, kabile bayraklarının renklerine göre, elbise giyinirlerdi» (A. esr., 273).*

22. *Hünernâme*'de, «*dört tuğlu bir padişah otağı*» : Padişahın kendisi akında bulunduğundan iki tuğu, ordunun önünden gitmekte ve geriye kalan dört tuğu da, kendi yanında bulunmaktadır.

Şimdilik yukarıda sunduğumuz bu örnek vesikaları, yeterli görelim. Görülüyor ki her kabile veya kabileler birliği, kendi bayrak ve davullarını dikme yoluyla, siyasî veya bağımsız bir statüye sahip olabiliyorlardı. Bu da, ya Çin imparatoru veya Hıtay imparatorunun izniyle oluyordu. Bu b a y r a k ile d a v u l, tıpkı Çin'deki *mühür* gibiydi. *Kabilenin, yüce güç ve erkinin bir sembolü gibi sayılıyordu. Her kabilenin kendi bayrağı da, ayrı renkte idi.*

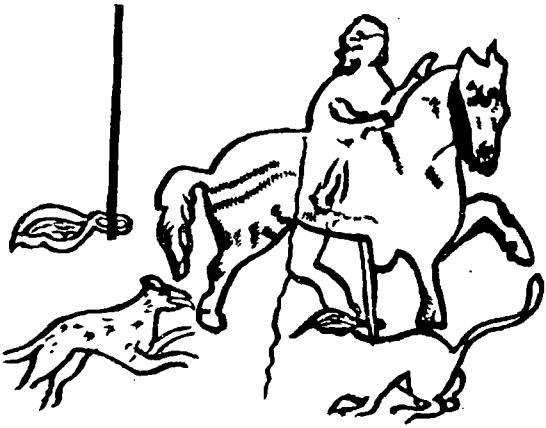
2. GÖKTÜRKLERDE, SOY VE TÜRK TOPLULUKLARINA BAYRAK VERİLMESİ: Bu konuda Göktürk yazıtlarında bulunan tek vesika, *«Üç tuğlu Türk Budun»* deyişidir. Göktürk yazıtlarında *budun* sözü, bir çeşit bağımsızlığı tanınmış, bir topluluk karşılığında kullamlıyordu. *Tabgaç budun*, Çin milleti; *Dokuz Oğuz, Kırgız budun.* Tabii olarak, bir de bunların yanında Üç tuğlu Türk budun vardı ki, herhalde bunlar da, Göktürk devletini kuran Türklerden bir bölüm olabilirlerdi. H ı t a y devletinin, *Proto-Türk*, yani çok eski ve gelişmemiş Türk geleneklerinden bir çoklarını, içinde topladığını, yukarıda belirtmiştik. Ayrıca bu devlette, *soylara verilen bayraklar* üzerinde de, durmuştuk. Bunu, çok daha gelişmiş bir sosyal yapıya sahip olan, Göktürk devletindeki bazı gelenekleri aydınlığa kavuşturmak için yapmıştık.

«Siyasî statüsü veya varlığı tanınan bir soya veya topluluğa, kendi bayrak ve davulunu dikip kurmasına, izin veriliyordu». Bu anlayışı belirten beşten fazla vesikayı da, Hıtay devletindeki durum dolayısıyla, az önce sunmuştuk. Bu çok önemli bir noktadır. Hıtay devletinde, boylar izinle, kendi bayraklarını kendileri dikiyorlardı. Bunun karşısında olan bir örnek de vardır: *«629 yılında Çin imparatoru, (Hıtay imparatorluğunu 940'ta kuracak olan sekiz) Kitan kabilesine, davul ve b ü y ü k b a y r a k gönderiyor ve (onların siyasi varlığını, veya politik) statüsünü tanıyordu» (Wittfogel, 410).* Çünkü 630'da Birinci Göktürk devleti yıkılmış ve Göktürklerin idaresinden kurtul-

muş olan Kitanların bağımsızlıkları da, bayrak ve davula sahip olma yoluyla, tanınmış olunuyordu. Göktürklere ait tarih vesikalarında, - belki de bir rastlantı olarak -, bir halk topluluğuna, tuğ ve davul verildiğini görmüyoruz. Ancak o toplulukları temsil edenlere, bir memuriyet olarak *kurt başlı bayrak* verildiğine dair vesika çoktur ve bunların bir bölümünü de sunmuştuk.

«*Türk soyunun sembolü, altından yapılmış kurt başlı bayrak idi*». Türklerde her boyun ayrı bir bayrağı ve damgasının bulunduğu üzerinde, F. Köprülü de durmuştu (İ. A, bayrak, 407). Göktürklerde de, Göktürk devletini kuran soyun sembol ve bayrağı, bütün imparatorluğun bayrağı haline gelmişti. Akkoyunlu devletinde, *Bayındır boyunun bayrağı da,* Akkoyunlu devletinin bayrağı olmuştu. Bu konulara yukarıda dokunmuştuk. *Sonuç olarak,* gördüğümüze göre Göktürk devletinde, boy veya soyların önem ve değerleri azalmıştı. Başlarındaki kişiler, memuriyet ve komutanlık alâmeti olarak, bayrak ve davulu, Göktürk hakanlarından almışlardı. Osmanlı devletinde olduğu gibi. Savaş olunca kendi topluluklarının birlikleriyle, kağanın yanında, yine kendi rütbeleriyle yer almışlardı. Zaten savaş raporlarında da bunları açık olarak görüyoruz.

3. OĞUZ BOYLARININ, «AVCI KUŞ» SEMBOLLERİ: Altın kurt başlı bayrak, Göktürk soyunun ve kağanlığının, hem bayrağı ve hem de sembolü idi. Oğuz destanları içinde de her Oğuz boyunun, avcı kuşlardan bir sembolü vardı. Bu kuşlar ile boyları, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, oldukça geniş olarak incelemiştik (I, s. 355-372). Bu Oğuz destanları, Çingiz Han'dan sonra yazıldığı için, bu yırtıcı kuş sembollerine Moğolca *ongun* denmiştir. *Ongun* sözü hakkında hocamız A. İnan'ın çok derin bir araştırması vardır. (Mak., 268-73).

1

2

23. 1. *Tuna Bulgarlarının* Madara yazıtında, Bulgar hakanına ait bir kabartma : Hakanın, arslana batırdığı mızrağının ucunda, bir bayrak veya *tuğ, (perçem)* vardır. 2. Sasanîlere ait bir kabartmada, İran hakanının kullandığı mızrağa da, Türklerinkinden değişik olarak, bir bayrak veya şal bağlanmıştır.

«Çingiz Han, çeşitli Türk soylarına alâmet ve nişan olarak, birer kuş vermiş» : Bu bilgi, Oğuz destanlarının Çingiz Han çağına uydurulmuş, *Çingiz-nâme*'ler içinde geçiyordu. (A. esr., 268). Halbuki bu kuşları Oğuz boylarına, Oğuz Kağan vermişti. Türk Mitolojisi adlı eserimizde, çeşitli Oğuz destanlarının nüshalarına göre, konunun incelikleri gösterilmiştir. Houtsma ve Bastian'ın zannettiği gibi, *bu kuşlar, artık totem değil; sembol idiler.* Türkler bunlara *töz,* yani büyük ata demişlerdi. Fakat gelişmiş Oğuzlar arasında, bu da unutulmuş, bu kuşlar yalnızca sembol olarak kalmışlardı. Aslında bu kuşların avları da, adları da, görüntüleri de, sembollükleri de, gerçekten görkemliydi. *Tuğrul, Çağrı* gibi ve daha birçok Türk büyüklerinin adları da, bu kuşların adları idiler. Türklerin, *altın kurt başlı bayrağı* hatırlanırken, Türklerin bu gelenekleri de, unutulmamalıdır.

4. ADLARI, BAYRAK ADI OLAN BAZI TÜRK SOYLARI : Adları *Tuk-Temür* veya *Tuğluk* olan pek çok Türk vardır. Peçenekler gibi bazı ünlü Türk soylarının, bayrakları üzerinde de, bazı görüşler ileri sürülmüştür. Ünlü Macar Türkoloğu Nemeth'e göre, 8 Peçenek soyunun adları, *at adlarını* taşıyorlardı. Yine Macar Györffy'ye göre ise, *8 peçenek soyunun adları, bayrak adları idi.* Aslında at adlarının çoğu da, atların renklerine göre verilmişlerdir. Ancak, atların renklerine verilen adlar ile, normal renkler arasında, ayrılık vardır. *Doru* veya *kula,* yalnızca at renkleridir. Bu renkler, başka şeyler için, kullanılamazdı. Köprülü'ye göre Peçeneklerin bayrakları, Gerdizi ve El-Bekrî gibi İslam yazarları tarafından anılmıştır. Ayrıca Köprülü, sözlerine şunları da katıyordu: «Peçenek kabile adlarının renk adları olması, belki de bunların kullandıkları bayrakların renkleri olduğu görüşü, son yıllarda bir Macar bilgini tarafından ileri sürülmüştür ki, bizce de oldukça kuvvetli görünüyor. Bu görüş doğrulanırsa, Peçeneklerin çeşitli renklerde bayraklar kullandıkları da anlaşılacaktır». (İ. A, bayrak,

404). Bizce de böyle olması gerekir. Ancak teori, henüz askıdadır.

«*B e ç k e m*», sık sık belirttiğimiz gibi, Türklerin savaşlarda atlarına ve mızraklarına vurdukları, bir işaret veya alâmettir. Radlof'a göre *Beçkem*, bir Türk kabilesiydi (Rad, Wb, 4, 1625), Bu bilgi, yalnızca Türk sözlüklerinde değil; Farsça sözlüklerde de, «*kurt ve bir Türkmen boyu*» karşlığında yer alıyordu (Steingass, 156).

5. GÖKTÜRKLERDE, SOY VE BAYRAK KONUSU VE «KARA BAYRAK» MESELESİ: Rahmetli büyük hocamız F. Köprülü, *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı bayrak maddesinde, Göktürklerdeki *kara budun* deyimi üzerindeki görüşlerinde, siyah renk konusu üzerinde de durmakta idi (s. 407). Renkler ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, bu anlayışın bizim bildiğimiz maddî renklerle bir ilgisi yoktur. Çingiz Han devletinden sonra da, halkı Çingiz hanedanından ayırmak için, *ak-süyek, Kara-süyek,* yani *ak kemik* ve *kara kemik* sözleri, manevî manada söylenmiştir. Ancak, halkın sembol olarak, kendileri için kara veya siyah rengi kullandıklarına dair, herhangi bir vesika görmüyoruz.

«*K a r a t u ğ l u k a v i m*» deyişi de, *Moğolların Gizli Tarihinde* geçmektedir (YCPS, 170). Sadece bu söze bakarak, Çingiz Han'ın çevresinde «kara bayraklı», yani aşağı tabakadan, «avam» bulunduğu görüşüne varanlar da, yok değildir. Ancak vesika, şöyledir: «*Uru'ut ve Mangut boyları... Savaştan anlarlar. Geri çekildiklerinde bile savaş safları bozulmaz. Yeniden gelip, hücuma geçtikleri zaman, yine düzenleri bozulmaz. Küçük yaşlardan beri kılıç ve mızrak kullanmaya alışkındırlar. Onların k a r a ve a l a tuğları (Karakçi'ut, alakçi'ut tuk) vardır*» *(Krşl. Pelliot, YCPS, s. 184).* Buradaki kara ve ala tuğlar, o kavmin bir sembol ve işareti olarak değil; savaşta ustalıkla kullandıkları, birer *savaş aleti* gibi görünüyorlardı.

24. *Çin İmparatoru* T'ai-tsung'un bir kabul sahnesi (M. S. 627 - 650) : *Çetr* ile bayrakların kumaş bölümünün üzerinde, *perçem* veya ipek kumaş görülmektedir. Türkler bu kumaş parçasına, *tanğuk* derlerdi. Bunlar, Mısır'daki Memlûk sancaklarında da görülür.

6. GÖKTÜRKLERDE, «BEŞ BOY VE BEŞ BAYRAK» MESELESİ : Göktürk tarihine ait kaynaklar ile Göktürk yazıtlarında, beş boy ile beş bayrağın varlığına, hiç rastlamıyoruz. Sonraki Türk geleneklerinde de bu yoktur. *«Çin'de beş bayrak»* geleneği ise, köklü ve yagındır. Dünya da, beş renk üzerinde kurulmuştur. Devlet teşkilatında da bu inanışın izleri çoktur. Hun hakanı *Cici Han*'ın bayrakları da, yine Çin veya Batı Türkistan tesirleriyle, beş renk ve beş tane olarak gösterilmişti. Bununla ilgili vesikayı ayrıca sunmuştuk. (Krşl. Res. 15, 26).

Göktürkler ile ilgili bu konu ise, küçük bir Çin şehzadesinin oyun oynarken, Göktürkler gibi yaşama isteği dolayısıyla verilen, bir vesikada geçmektedir : *«Şehzade çok küçük iken, Göktürklerin dili ile elbiselerini seviyordu. Göktürklere benzeyen oyun arkadaşları seçiyordu. Koyun derisi giyiniyor ve sorguç takıyordu. Her beş arkadaşı ile bir boy oluşturuyordu. Her biri için, bir çadır kuruyordu. Beş kurt başlı bayrak dikiyordu...» (TS, 80, 1a; LMT, 283).* Sonuç olarak, her boy veya Türk topluluğu için, kurt başlı bir bayrak dikmesi, doğru olabilirdi. Ancak buradaki *beş* sayısı, daha çok Çin düşüncesinden kaynaklanmalıydı.

7. DESTANLARDA, BAYRAK VE SOY İLİŞKİLERİ : Oğuz Kağan'ın, *«gök çadırımız; güneş de bayrağımız olsun»* sözü, bayrak ve devlet ilişkilerini gösteren, bir anlayıştır. Büyük devlet kurmamış, dağlar ve vadiler arasında kalmış Türklerde de, bayrak anlayışı ve bayrak sevgisi yok değildi. Buralarda da kişiler, soy bakımından kendilerini bayrağa bağlamışlardır. Yaban kavağı eğri büğrüdür. Bunun için de kendisini, tarla kavağına, *(bostanlı tirek)* dediği, düz ve yüksek kavağa benzetmiştir. Bayrak yerine de, o bölgenin ağız özelliğine göre, *baydak* demiştir. *Muradım* adlı bir yiğidin babasına söylediği bu güzel şiiri, önce bugünkü Türkçemize çevirelim; ondan sonra da metnini verelim. Zaten, aslı ile bugünkü Türkçemiz arasında da çok az ayrılık vardır.

Yaratılmıştır nurdan, bayrağımın yaprağı,

Alınmıştır bir yurttan, ikimizin toprağı,

Ben tarla kavağıyım, bayrağımın alnında,

O, hangi tarladansa, biterim ben yanında!

«Yaprağı nurdan yaragan, baydağımın alnında, bustanlı tirek bulganım, bulır yerden bulganım!» (Pb, 4, 134/171-72).

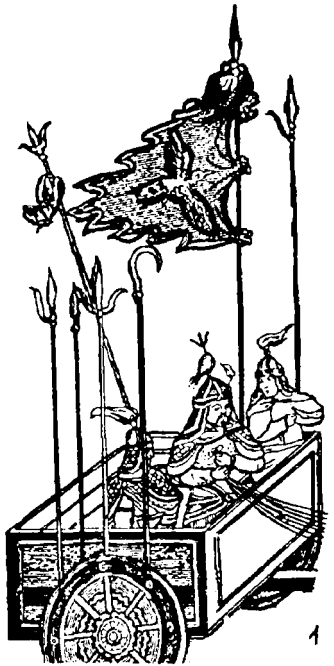
8. SONRAKİ TÜRK DEVLETLERİNDE, BOY VE BAYRAK İLİŞKİLERİ : Akkoyunlu ve *Karakoyunlu* bayrakları üzerinde çok durduk. Bunları geçiyoruz. Ancak bu iki devletin bayraklarındaki koyun resimleri, artık *totem* değildi. Bunlar, şahin ve hilâl gibi, birer sembol olmuşlardı. Bu konuda yeni bir bilgi verecek değiliz. F. Köprülü'nün görüşlerine katılıyoruz. Oğuzların konar göçer hayatının gereği olan, eski gelenekleri sıkı sıkı saklama eğilimi, bunların her konuda Oğuz törelerine bağlı kalmalarına sebep olmuştu. Köprülü'ye göre bu ilk bayrakların, eski kabile bayrakları olduğu, muhakkaktı. (İA, bayrak, 407). Selçuklu devletinin kuruluşundan sonra, İslam devletlerinin kullandıkları bütün hakimiyet sembolleri, Selçuklular tarafından da kullanıldı. Çünkü İslam devletlerinin ana merkezleri onların ellerinde bulunuyordu. Ancak bunların yanında Selçuklu devletinin kuruluşunda, eski Türk boy geleneklerinden gelen, özellikle ilk dönemde, güçlü Türk özellikleri de ortaya çıkmıştı. (a. esr., a. yer). Selçuklu paralarının üzerinde, o k ve y a y gibi sembol veya alâmetleri görülmeye başladı. Tuğrul Bey zamanında, İstanbul'daki mescid tamir edilirken, mihrabına aynı sembol konmuştu. Tuğrul Bey, bir tuğra sembolü olarak da, bir ç o m a k kullanıyordu (a. yer). Ancak bundan sonra, Selçuklu kuruluş ve sembollerinde, İslam tesirleri daha ağır basmaya başlamıştı. «O k ve y a y», yalnızca Selçuklu hanedanına ait değil; hanedanın geldiği bir *soy sembolü* gibi görünmekteydi. Çünkü, Selçuklu hanedanının diğer kollarında da, bu sembol

görülmektedir. Selçuklu bayraklarında ok ve yay sembolünün bulunup, bulunmadığını bilmiyoruz. Ancak kaynaklarda, «*muncuk*» ve «*perçem*» sözlerinin geçmeleri, -*T u ğ* sözünün bulunmamasına rağmen-, hiç olmazsa *Memluk* ve *İlhanlılarda* olduğu gibi, «*t u ğ - b a y r a k*» şeklinde, bir sancağın bulunduğunu da, bize anlatmaktadır.

HAKANLAR VE SANCAKLAR

Bayrak veya alem ile, hakanın bağları ve ilişkileri üzerinde, elimizdeki bazı küçük vesikalara göre, bazı notlar ve girişler de yapmak istiyoruz. Bunların bazıları tarih kaynaklarından, bazıları da Türk destanlarından alınarak, buraya konulmuştur. Ancak hepsi de, o çağlarda yazılmış ve yaşanmış notlar olduğundan, bu konuda bize bazı gerçek fikirler vereceklerdir:

1. BAYRAK, KÖS VE DAVULLARIN, HAKANIN ÖLÜMÜNDEN SONRA VERÂSETİ VE BAŞKALARINA GEÇİŞ ŞARTLARI: Bilindiği üzere, hakanlık sancağı, tuğu, kösü ile davulları, hanedanın malıdır. Hakan öldükten sonra, kim tahta geçerse, yukarıda andığımız şeyler de, onun sembolleri olurlardı. Büyük memurlar ile komutanlara ise, tuğ ve sancaklar, bir memuriyet alâmeti olarak, yani emanet olarak, verilirdi. Osmanlı devletinde ise bunları, beylerbeyiler ile sancakbeylerine *mîr-i alem*, padişah adına verirdi. Vazifeden çıkartılacak, azledilecek memurlar için de, ayrı töreler vardı. Bunları Uzunçarşılı, kısaca gözden geçirmiştir (Saray, 269). Daha eski çağlar için ise, şimdilik başka bir vesika sunamayacağız. Tuğlar ile bayrakların *yağma edilmeleri* hakkında, Çingiz Han'ın oğullarının devletlerine ait kaynaklarda, bazı bilgiler bulabiliyoruz (Dörfer, 619, 620). Savaşlarda bu gibi hadiseler olabilirdi. Ancak, hakanlık ve devlet yıkılmadıkça, bunun fazla bir önemi yoktur. Topkapı Sarayı Müzesi'nde de, böyle ele geçirilmiş, bir çok kırallık bayrakları vardır.

25. *ÇIN TUĞ VE SALTANAT SANCAKLARI :* 1. Saltanak arabasının yanına takılan, *Çin saltanat sancağı : Kuşludur.* Başında da *perçemler* vardır. Yani bir çeşit «*tuğlu bayrak*» idi. - 2. M. S. 205 de Çin sarayına dönen *Hun* hakanının eşinin muhafşz birlikleri, Bu birliklerde *Hun - Çin* kültürleri karışmışlardır. *Tuğ,* çok değişiktir. (Bk. Res. 15).

Oğuz destanı içinde de bunun bazı örneklerini görüyoruz. *Altın hakanlık otağı,* hanedan içinde, bir hakandan diğer hakana geçiyordu. *Farsça Oğuznâme,* Arslan Han'ın ölümüyle, *kös, davul* ve *bayrağının,* mâiyeti, yani hâvibleri tarafından alınıp götürüldüğünü yazıyordu (Z. V. Togan, Oğuz destanı, 69). Ayrıca onlar, Aslan Han'ın evi ile çocuklarını da yağma etmişlerdi. Aslında Arslan Han ölmemiş; halkı ile çevresini denemek için ölüm haberini yaymıştı. Birinci kaynakta bunlara, *«kös (kus), davul (tabl), sancak (alem)»* dendiği halde, ünlü Semerkand hakanı *Uluğ Beg*'in kitaplığı için yazılan el yazmasında bunlara, Moğolca *büyük kös* manasına gelen, *«köhürge»* denmekte ve ayrıca hakanlık sembolü olan bir *boru* da, anılmaktadır (a. esr., 70, 109). Tuğ veya sancaktan ise, söz açılmıyordu. Bu sembolleri alanlar, hemen öldürülmüşlerdi.

«Davullu türbe», Osmanlıların kuruluş çağlarıyla ilgili bazı söylentiler de geçer. Miralay Ali bey, buna fazla bir önem de vermiştir. Biz, bunun üzerinde duracak değiliz. F. Köprülü, *«ölen hükümdarların çetr ve sancakları bir hürmet alâmeti olarak, türbelerine konuluyordu»,* diyordu (İA, bayrak, 408). Üzerlerinde hakanın adlarının yazıldığı sancakların, türbelerine konmaları, elbette ki doğrudur. Ancak bundan önceki çağlarda, böyle bir gelenekle ilgili bir vesikayı, şimdilik bulamadık. Türklerde mezarlara bayrak asmak, yaygın ve köklü bir gelenektir. Ancak, hakanlarınkine de asılıp, asılmadığını bilmiyoruz.

2. TUĞLAR İLE SANCAKLARIN KURULTAYA GELMESİ: Bu kitabımızda sunduğumuz bazı resimlerde de görüleceği üzere, hakanlık tuğu ile sancağı hakanlık meclisinde bulunmaktadır. Yerine göre resimlerde, bazen muhafızı ile birlikte ve kılıfı içinde bulundurulmaktadır (Bk. Res. 11, 29). *Göyük Han'ın tahta çıkışında da, otağ ile çevre, baştan başa, bayraklarla donatılmıştı.* Kuzey Türk destanlarının söylendiği bölgelerdeki Türk kesimleri, Uzun çağlardan beri, büyük devlet ha-

yatı yaşamamışlardır. Ancak eski hatıralar da, eski destanlardan silinmemiştir. İşim - Tamaga Türklerinin bir destanında şöyle deniyordu: *«Tuğlar, kingeşke kelse idi» (Pb, 4, 200/245).* Bilindiği üzere *kengeş*, Anadolu Selçuklularında da, kurultay ve bir danışma meclisi idi. Bu söz söylendikten sonra destanda, meclise gelen bahadırlar ile beyler anlatılmaktadır. Tuğsuz ve sancaksız bir kurultay, bir çeşit düşünülemiyordu.

3. HAKANIN ŞANINI, SARAYINDA SOFRASI; DEVLETİ İÇİNDE DE, TUĞU VE SANCAĞI YÜKSELTİR: Az önce, *«kurultaydaki tuğ ve sancak»* üzerinde durmuştuk. Kurultay, sarayda da, otağda da, ordugâhta da; hatta harp meclisi halinde at üzerinde de, toplanabilirdi. Ancak *Kutadgu Bilig*, sancağı sarayın içinde ve sarayın malı olarak görmüyordu. Zaten Osmanlı devletinde de tuğ ve sancaklar, ancak savaş ilanında dışarı çıkarılırdı. Hakanın saray içindeki malı ve görüntüsü, onun sofrası ile ölçülmektedir: *Beglerin ününü ve çavını, iki şey büyütür; devletinde, ilinde tuğu, sancağı; taht yerinde, (baş köşesinde, töründe) ise, sofrası!» (KB, 2553).* Burada ilinde sözünü, otağ veya sarayının kapısının önünde, eşiğinde de, yorumlayabiliriz. Çünkü sancak, sarayın önünde dalgalanırdı. Burada, *«liv, aş, tergi»* diye geçen sözler ise, sofra manasına kullanılmıştır.

4. «PADİŞAHÂNE LEVAZIM İHSANI»: BAYRAK, TUĞ VE NEKKARE: Babür'ün *Vekayi* adlı eserinde, «askeriye bakımından divana başkanlık, riyâset etmesine karar verilen kişiye», bayrak (alem), tuğ ve nekkare veriliyordu. Böylece divana başkanlık etme hakkını kazanmış oluyordu. Daha doğrusu, kendisine yüksek mevkide, bir memuriyet verilmiş olunuyordu. Ancak bu üç şeyi ona kim verirse versin, bu bir *«padişahâne levazım»* olarak görülüyordu *(Vekayi,* 105). *Osmanlı* devletinde, beylerbeyiler ile sancak beylerine tuğ ve sancakları, *mîr-i alem* tarafından, - ancak yine padişah adına -, verilirdi.

26. *Hun hakanının hatununu* getiren birliklerin, M. S. 205 de bir Çin sarayında veya konak yerinde durmaları. *Beş* ayrı *renkte saltanat sancakları* dikilmiştir. Atlara bakılırsa birlik, Hunlardan cins atlar da getiriyordu.

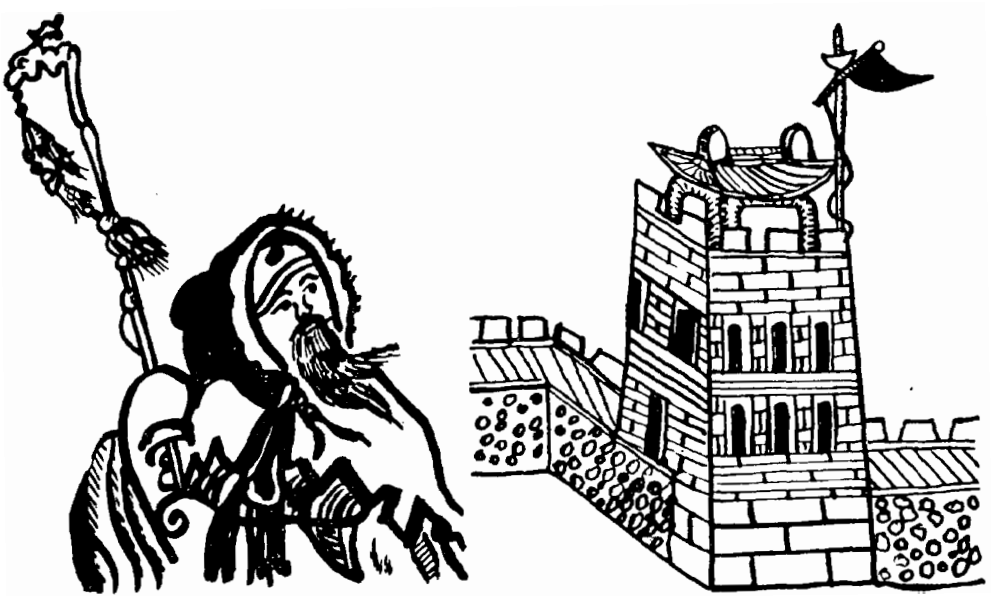
5. SAVAŞTA, «ŞAMAN TÖRELERİ İLE TUĞ AÇMA»: Yine yukarıdaki kaynakta, yani B a b ü r'ün *Vekayi* adlı eserinde sık sık, *«Moğol düsturu birle tuğ açtılar»* veya *«Moğol düsturu birle demdeme bağladılar»*, deniyordu. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, buradaki *Moğol düsturu* sözünü, bir *Şamanizm* geleneği manasında, kabul etmekteydiler (TK, IV, 875). Gerçi bu, çok cesur bir görüştür. Ancak bizce de hocamız, bunda haklıdırlar. Burada, Çingiz Han yasasınca, yani Çingiz Han'ın yaptığı gibi, tuğ veya sancak açtılar da, denebilirdi. Ancak burada Babür'ün «Moğol âdeti üzerine» diye anlattığı olay, *«tuğ ile ilgili bir sihirbazlık gösterisi»* görüşündedir. Aslında bu töreni yaptıran *Babür*'ün dayıları, gerçek birer Müslüman idiler. Moğol dediği şaman, *tuğu dokuz doğu hanının önüne dikiyor, bir bezi bir öküzün bacağına, üç bezi de üç tuğa bağlıyor...* İyice anlaşılamayan bazı törenler yapıyor. Gerçek Müslüman olan hanlar ise, *tuğa kımız serpiyorlar; bu arada da, borular ile davullar çalınıyor (Vekayi, 105).*

«T u ğ a d e m d e m e b a ğ l a m a» da, yine aynı kaynakta, herhalde böyle bir şaman töreni ile ilgiliydi. Çünkü, *«Moğol düsturu birle demdeme bağladılar»* sözü, yine aynı kaynakta geçiyordu. *Dim* ve *demdeme,* n e v b e t de, olabilirdi. Bütün bu bayrak törenleri, s a v a ş a çıkıldıktan; sağ ve sol kolordular savaş için yerlerini aldıktan sonra yapılıyordu. *«Moğol destur bile tug cadılar»*, deyiş ve söyleyişi için bk. Dörfer, 219,220.

6. TUĞ VE BAYRAK YASAMAK: Daha doğrusu destanlarda, *yazamak* diye geçmektedir. Aslında Anadolu'da da yasa ile yazı sözlerini çok derinlerden incelemek gerekir. Kuzey Türk destanlarında bilgelerden söz edilirken, *«kırk padişahın tuğunu yazadılar»*, deniyordu (Pb, 4, 42/52). Türkçe ve Moğolca yazılarda böyle bir anlayış ve söyleyişi göremiyoruz. Ancak, bir daha çok zor rastlanabilecek bu anlayış ve deyişin, notlarımızın arasında, kaybolup gitmesine razı olamadık.

27. Marsigli'ye göre, *«Osmanlı ordusunun hareketi ve düzeni»*. Büyük veya küçük birliklerin bayraklar, boy boy birbirlerinden ayrılır. Resimde Batı tesirleri pek çoktur.

27. 1. Çin *(e l ç i l i k itimatnâmesi»*. Bastonlu bir tuğ şeklinde. 2. Bir Çin kalesi ve bayrağı. (B. Laufer'den).

7. ARMAĞAN OLARAK VERİLEN BAYRAK VE KUMAŞLAR: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bugünkü Ortaasya Türk kesimlerinde, *bayrak* sözüne çok az rastlıyoruz. Bunlar arasında en tutucu bir Türk kesimi olan Türkmenlerde bayrak, *«at yarışlarında verilen armağan»* manasında kullanılmaktadır. (Rad, Wb, 4, 1425). Doğu Türkistan Türklerinde de bayrak denince, küçük bayraklar hatıra gelmektedir. Türkmenler, asıl büyük sancağa, *baydak* derlerdi (a. esr., 1430). Kırgız Türkleri ise, at yarışlarında verilen armağanlara *bayge* derler (Yudahin, 101). Burada, elbette ki etimoloji yapacak değiliz.

T a n ğ u k, eski Türkçe, armağan ve hediye demektir. At yarışlarında olduğu gibi, *çevgen* oyununda, ipin altından topu geçirebilenlere de, ipekli bir k u m a ş parçası, armağan olarak veriliyordu. Bu armağanın, kim tarafından verildiğini bilmiyoruz. (MK, 3, 365). *Tanğuk* sözü, savaşlarda mızrakların ucuna asılan bayrak veya kumaş (?) için de söylenirdi. «A l» sözü Karahanlı devletinde, hanların bayrağıdır. Ayrıca büyük devlet adamlarının, atlarına *eyer örtüsü* yapılan, turuncu renkte bir kumaştır. İslam kültüründe buna, *«gaşiye»* denir. Bu da hakanın bir hediyesi olabilirdi.

BELGE, NİŞAN, ALÂMET

«B e l g ü ve b e l g e», Türklerde nişan, işaret ve devlette de, alâmet demektir. Türklerde her boyun ve topluluğun bir *damgası* olduğu gibi; her kişinin de, kendi mülkiyetini gösteren ve *«im»* denen bir işareti veya damgası vardı. H a y v a n c ı kavimlerde, böyle bir gelenek ve törenin bulunması, zorunlu idi. Mısır Memlûklarında, her sultanın da ayrı bir arması vardı. Osmanlı devletinde ise yalnızca tuğra vardır. *«Tuğra, damga değildir»*. Damga, yazısız mühür; tuğra ise, *«imza ve mühür»* demektir. Bu, çok önemlidir. Bu da bir belgedir.

28. *TAHT MECLİSİ :* Çingiz Han'ın oğul veya torunlarından birinin, taht meclisi : *Türk - Uygur - Moğol* resim san'atından. Sağda, hakanlığın tuğ veya bayrağı, *bağlanmış* olarak, kendi sehpasında durmaktadır. Bayrağın yanındaki sürahinin içinde, her halde, *sancağı saçılamak* için, *kımız* bulunmalıydı. Bayrağın yanında, *büyük yazıcı* veya *ulu bitikçi* durmaktadır. Diğerleri ise, büyük generallerdir.

Mete çağında birliklerin belgesi, *at renkleri* idi. *Göktürklerden Osmanlılara* kadar, birlik belgeleri ise, tuğ ve sancak sayılarına göre düzenlenmiştir.

BAYRAK BELGESİ: «Tuğ belgü» deyimini Uygur yazılarıyla yazılmış Türkçe eserlerde görüyoruz (HT, 157). Bayrak da, bir belgedir. *«Parmağından altun yüzügin çıkardı, kızın parmağına geçürdi. Ortamızda bu nışan olsun, Han kızı dedi».* Dede Korkut'ta, *nışan yüzüğü* de bir belge idi. (DK, 80-5). Nişan yüzüğünde de, çok gizli nışanlar vardı: *«Altun yüzügi ister isen, nışanın söyle»* deniyordu, *Dede Korkut*'ta (DK, 116-5).

HANLIK BELGESİ: Yukarıda belirttiğimiz gibi, Mısır' daki Memlûk sultanlarının her birinin ayrı ayrı arması, (Wappen, heraldry) vardı. Türkistan'daki eski hanlıkların da, böyle bazı armaları bulunuyordu. Radlof bize, *«Hanıng belgüsi aizdakar»;* yani, *«Hanım belge veya arması, ejderhadır»,* gibi bir deyiş ve anlayışı veriyordu (Rad., Wb, 4, 1613). Yine Radlof'a göre, Çağatay Türk kültür çevresinde *«bilük»; Osmanlılarda* ise *«bilgilik»* sözleri, işaret ve marka karşılığında söylenirdi (a. esr., 4, 1769). Bunlar, tam olarak doğru değilse de; zaman zaman yerinde söylenmiş sözlerdir.

Çingiz Han devletinde *belgü, bir «vesika ve hüviyettir» (YCPS, 229, 47). «Yiğitliğin (külüg) belgüsi»,* bir görüntü demektir (YCPS, 205). Çingiz Han devletine bu anlayış ve hukuk işlemleri, Uygur kültüründen girmiş olmalıdır. Çünkü «rehin» de, bir *belgü* ve makbuz olarak sayılmıştır (YCPS, 66).

Osmanlı devletinde hakanların arma ve belgeleri görünmüyordu. Selçuk devletinde *Tuğrul Bey*'in *«yay ve ok»* sembolü, kendi şahsının değil; boy ve halkının arması ve mührü idi. *«İyi olacak buzağı, öküzlerce bellidir (belgülüg)» (MK, I, 528).* İçinde hem şaka ve hem de düşünce bulunan bu eski Türk atasözü, 11. yüzyılda derlenmiştir. *«Belgü, nişan»* sözlerini, ise yanyana *Kutadgu Bilig* anıyordu (KB, B, 128, 5).

Yani o çağda da, *belgü* ile *«n ı ş a n»* sözleri, aynı manada kullanılıyorlardı. *«Kut belgüsi bilik»; ikbal ve yükselmenin belgesi, bilgidir (MK, I, 215). «Eren bilgi bildi, belgülüg oldu» (Yükneki, C, 93).* Yani, bilgili kimseler, diğer insanlardan ayrılır: *Bilgisi, insanın belgüsü, belgesidir...*

«TUĞLU», TUĞ VE BAYRAK SAHİBİ

O s m a n l ı devletinde tuğ sahibi olmayı Uzunçarşılı, şöyle yorumluyordu: *Osmanlılarla tuğ, hükümdarlık, vezirlik, beylerbeyilik, sancakbeyliği ve daha geniş bir deyişle, askerî vazife ve memuriyet alâmeti idi. Vazifenin derecesine ve önemine göre, tuğ sayısı çok ve az olurdu» (Saray, 262).* Yukarıda da belirttiğimiz gibi, O ğ u z ve Çingiz Han çevrelerindeki tuğ geleneğinde, bir ayrılık vardı. Bu ayrılık da, *«Oğuzlarda, tuğ sayısına; Çingiz Han çevresinde ise, tuğdaki kuyruk sayısına göre»*, kendini *göstermektedir. Ayrıca, «Çingiz Han'da, tuğ-bayrak; Anadolu'da ise, yalnızca tuğ»*, görülmektedir.

G ö k t ü r k l e r d e, *«Üç tuglug Türk budun»*, dendiğine göre, Osmanlılarda olduğu gibi, üç ayrı tuğ söz konusu idi. 11. yüzyıl Karahanlı Türk kültür çevresinde de, *«Dokuz tuğlu Han»*, söz konusu edilmektedir. Çingiz Han geleneğinde olduğu gibi, burada herhangi bir kuyruk veya kutas sayısından söz açılmamaktadır. Belki Bunlar da, *dokuz tuğ* veya *dokuz bayrak* olmalıydılar. Ancak şu unutulmamalıdır ki, bu çağda *tuğ* dendiği zaman, hem tuğ ve hem de bayrak, bu sözün içinde toplanıyordu.

1. OSMANLI DEVLETİNDE, «YEDİ TUĞLU»; DOĞU TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE, «DOKUZ TUĞLU»: Osmanlı hakanı, yedi tuğ sahibi; Uygur ve Karahanlı hakanı ise dokuz tuğ sahibi idi. *Dokuz* sayısı, eski Türk kültüründe *mübarek* ve uğurludur. Ancak *«yedi»* sayısı, zamanla, -biraz da Önasya tesiriyle-, Batıdaki Türklerde daha yayılır olmuştu. Göktürk hakanı *İstemi Kağan'ın* Bizans imparatoruna yazdığı

mektupta, «*yedi iklim*» anlayışının, Türk düşüncesine ne derecede yerleşmiş olduğunu bilmiyoruz. Ancak Ooğu Sibirya *Şamanizm* inançlarında, her yerde *dokuz* sayısı görülürken; Batı Sibirya Şamanizminde ise, *yedi sayısı*, ağırlığını koruyordu. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde bu konular, istatistik bir metodla incelenmiştir. Ancak Çingiz Han'dan önceki, Orhun kültür çevresinde, «*Y e d i t u ğ l u*» *(Yedi Tukluk)* unvan ve rütbesini de görmüyor değiliz. Reşideddin de bunu «*yedi alem*» olarak yorumluyordu (Berezin, 13, s. 112-3). P. Pelliot da bu konu üzerinde durmuştur (L. Horde d'Or, s. 69). Ancak Uzunçarşılı, 17. yüzyıl Osmanlı vesikalarında, Osmanlı padişahının altı tuğu bulunduğu görüşündedir. Herhalde önceleri yedi idi (Saray, 263 vd).

2. BİR UNVAN VEYA AD OLARAK «TUĞLU, TUGLUK»: (Tuğ ve bayrak sahibi): «*Dokuz Tuğlu Han*» veya Göktürklerdeki «*Üç tuğlu Türk budun*» da, birer unvan ve devlet protokolunda bir memuriyettir. Ancak Göktürkler bu unvanı beye veya hana değil; «*tuğlu Türk halk topluluğu*» diye, boya veya halk kesimine vermişlerdi. O ğ u z geleneğinin önemli bir kaynağı olan *Türkmenlerin Şeceresi* adlı kitapta, Oğuzların *Salur* boyundan, bir «*Demir tuğlu Han*» dan da söz açılıyordu. Kırgız destanlarında, «*Başı tuğlu han*», unvan veya lâkabını taşıyan kişileri de görmüyor değiliz *(Türk Mitolojisi,* s. 262, 521). *Demir tuğ* veya *demir bayrak,* Kuzey Türk destanlarında görülüyordu. Hayvancı Kırgız Türkleri, bayrak yerine«*celek*», yani *yelek* derlerdi. Bunlar da bayrağı bulunan kişiler için, «*celektüü*», yani *celekli* unvanını verirlerdi (Yud., 199). «*O r u n g g u*», yani *vurungu* sözü de eski Türkçemizde, bayrak karşılığı olarak söylenirdi. Bu söz yere vurmak, batırmak anlayışından kaynaklanıyordu. Eski *U y g u r Türkçe yazılarında,* «*bayrak sahibi*» karşılığı olarak, «*orungguluk*», unvanını da görüyoruz (TT, 22, 93, VI). Bu Türk kültür çevresinde, devlet memurları gibi, Buda rahipleri de mabedlerde, bir protokol ve derecelenmeye sahip idiler.

29. *TUĞLU BASTON ŞEKLİNDEKİ ELÇİLİK İTİMADNAMESİ :* M. Ö. 100 yılından sonra Çin imparatoru, ünlü Çin generali *Su Wu*'yu, Hun hakanına elçi olarak göndermişti. Adı bir komploya karışan elçinin, bundan sonra çok uzun ve acıklı bir destanı başlar. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizde, bununla ilgili bütün vesikalar, bir araya getirilmiştir. (II. s. 90).

«*T u ğ l u k*», Çağatay ve Doğu Türkistan Türk kültür çevrelerinde zaman zaman, *tuğcu* anlayışında da söylenmiştir. Osmanlılarda ise, tuğların yapımı ve dikimi için, ne türlü malzeme gerekiyorsa, onların hepsine *tuğluk* diyorlardı (Rad, Wb, 3, 1433). Yine bu Türk kültür çevrelerinde, o k l a r ı n başında görülen, düğme gibi yuvarlak başlığa da, *tukluk* deniyordu (a. esr., 3, 1427). Kuzeydeki Türk ağızlarında, *tuğlu* yerine *tuktu* denirdi. Çiçeklerin tepesinde bulunan tohumluk kozaları da, yine bu adla adlandırılmışlardır (a. esr., 3, 1428). Bu benzetmelerin hepsi de, mana bakımından yakın ve doğrudurlar. Abdulkadir İnan hocamızın, Mısır'daki Türk Memlûk kaynaklarında buldukları bir vesikaya göre, «*T u l u, 'sancak sahibi' demektir. 'Tu', sancağın başındaki nakışlı çeliğe, 'fulad' a denir ki; alem, yani bayrak da orada bulunur. Buna ancak bilinçli Türkler bilirler» (TK, 4, s. 874).* Yani zamanla bayrağın çelik tepeliğne de, *tuğluk, tuğ* denmeye başlanmıştır.

«*A k s a n c a k l ı*» veya «*A k a l e m l i*» deyişlerini, *Dede Korkut* içinde görüyoruz: «*Ağ alemli, eğni bek demürlü donlu, (yani zırhlı), Oğuzun önünce geldi, çadırın diktirdi...*» *(DK, 286-1).* Buradaki bu kişi bir bayrakdar gibi görünüyorsa da, alem veya bayrak sahibi olan bir kişidir. Yine Dede Korkut'ta, «*ak sancaklı alay*» sözünde de, alayın veya halk topluluğunun, «sancak sahibi» oluşu anlatılmaktadır. Bu konuda bayrağın sahibi, alayın başında bulunan kişi olmalıdır. Çünkü sancak, ona teslim edilirdi (K. 266, 13).

«*Tuğ-ı Hümâyun*», Osmanlılarda doğrudan doğruya padişaha ait tuğları tanımlayan bir deyimdir. *Alemhây-ı Osmanî* de, Osmanlı sancaklarını anlatan bir söyleyiştir. *Sancakbeyi* ise, «sancak sahibi» olan bir kimseyi ve memuriyetini gösteren bir deyiştir. Burada, unvanı ve derecesi, sancak sahibi olması nedeniyle belirlenmiştir. Zaten ondan aşağıdaki memur veya komutanlara, sancak veya tuğ verilmiyordu.

30. *TUĞLU BAYRAK ŞEKLİNDE ELÇİLİK İTİMADNAMESİ:* Çin elçisi *Chang* Ch'ien, (Cang Çien okunur), Asya tarihinin, belki de en ünlü kişisidir. Çünkü Çin, bundan sonra Batıyı öğrenmiş ve ondan sonra Batıya doğru açılmağa başlamıştı. Bu ünlü gezginin raporunun tamamı, «*Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*» adlı eserimizde sunulmuş ve yorumları yapılmıştır (II, s. 1 - 32). Elçi «*H u n l a r ı arkadan vurmak için*», Çin İmparatorunun emriyle, M. Ö. 138 yılında Batıya doğru bir müttefik aramak için yola çıktı. On yıl Hunların yanında esir kaldı. Sonra Hindistan'a kadar giderek, gördüğü yerler hakkında ünlü raporunu verdi. Başından geçen bir çok maceralara rağmen, *tuğlu baston şeklindeki elçilik itimadnâmesi kaybetmedi.* M. Ö. 127 de Çin'e döndü.

II. BÖLÜM

TÜRKLERİN ORDU GELENEĞİNDE TUĞ VE BAYRAK

ORDU DÜZENİNDE TUĞ VE BAYRAK

1. HUN HAKANI CİCİ HAN'IN KALESİNDEKİ, «BEŞ RENKLİ BAYRAĞI»: Bu arada Hun tarihinin şerefli; fakat çok acı bir çağına gelmiş oluyoruz. Büyük Hun imparatorluğunda iki kardeş, taht kavgalarına tutuşurlar. Böylece tahtta oturan Cici Han, Çin'in baskısı ile yenilir. Batıya, *Batı Türkistan'a* geçer ve orada bir devlet kurar. Üstün ve şaşırtıcı bir savaş taktiği vardır. İran'ın doğu kesimleri de dahil; büyük bir devlet kurma yolundadır. Bazen saygı ve bazan da zor ile, Türkistan'daki birçok beyliklere baş eğdirir. Ancak, çok sert bir kişiliği vardır. Çin, Cici Han'ın bu genişleme planını anlar. Henüz gelişmemişken, bu ocağı söndürmek için, M. Ö. 36 yılında bir ordu gönderir. Cici Han'ı tutabilecek Hun kitleleri, bu bölgelerde yoktur. Kendisi yalnızca, gittikçe erimekte olan ordusuna dayanır.

«Kale savunması taktiği», Hunlara ve Türklere göre bir iş değildir. *Türk ordu taktiği, hareketli savaş taktiği üzerine kurulmuştur.* Özenti ve gurur, Cici Han'ın başlıca zayıf yönüdür. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizde, Cici Han ile ilgili bütün vesikalar, eksiksiz olarak sunulmuştur. 154-182. Bu vesikadan kısaca bir bölüm şöyledir:

«(M. Ö. 36): (Çin ordusu kalenin önüne gelince), Cici Han, surların üzerinde göründü. Kendisi, «beşrenkli

bayrağın» dikmişti. Bir kaç yüz zırhlara bürünmüş asker de, surların üzerinde duruyorlardı. Yüzden fazla atlı da geldi ve surdan aşağıya indiler...» Görülüyor ki kale üzerinde, beş renkli bayrak sallanıyordu. Yalnız bunun bir bayrak mı; yoksa beş bayrak mı olduğunu bilmiyoruz. Hun geleneğinde, 5 renk veya beş unsur görülmüyordu. Mete'nin Çin imparatorunu kuşatması sırasında, H u n birlikleri, «*dört renk*» üzerine düzenlenmişlerdi. *Kuşatma dört kanat üzerineydi.* Çin'de ise, beş renk, önemlidir. Ancak Cici Han, bir Çin düşmanıydı. M. Ö. 36 yılında, *Semerkand kırallığı, «beş eyâlet»* halinde idare ediliyordu. Bu, beş renkli bayrak, Semerkand'ın beş eyâletini de gösterebilirdi. Görünen bir şey varsa, o da bu bayrağın, Hunlara yabancı oluşuydu.

2. *DEDE KORKUT'TA, «AK SANCAKLI ALAY»: Alay* bir ordu birliğidir. Alay sözünün hangi manaları anlattığı üzerinde, ayrıca duracağız. Bu söz, birbirini tamamlayan iki anlatış içinde geçmektedir. En iyisi bu güzel vesikayı, birbiri ardınca sunmaktır:

«Oğuz erenleri alay alay geldi. Küpür küpiir d a v u l l a r n a k k a r a l a r çalındı. Kazan gördü kim, leşker önünce bir ağ boz atlı, «a ğ a l e m l i», eğni bek demür tonlı, Oğuzun önünce geldi, çadırını dikdirdi, a l a y bağladı durdu... Kazan burada bir dahi soylamış, aydur: Mere yiğit, önünce bu çerinin, bir 'a k s a n c a k l ı a l a y' çıkdı, çadırın ilden öngdin dikti, ağ boz ata binen yiğit, ne yiğittir, kimin nesidür..? (DK, 286-1, 13).

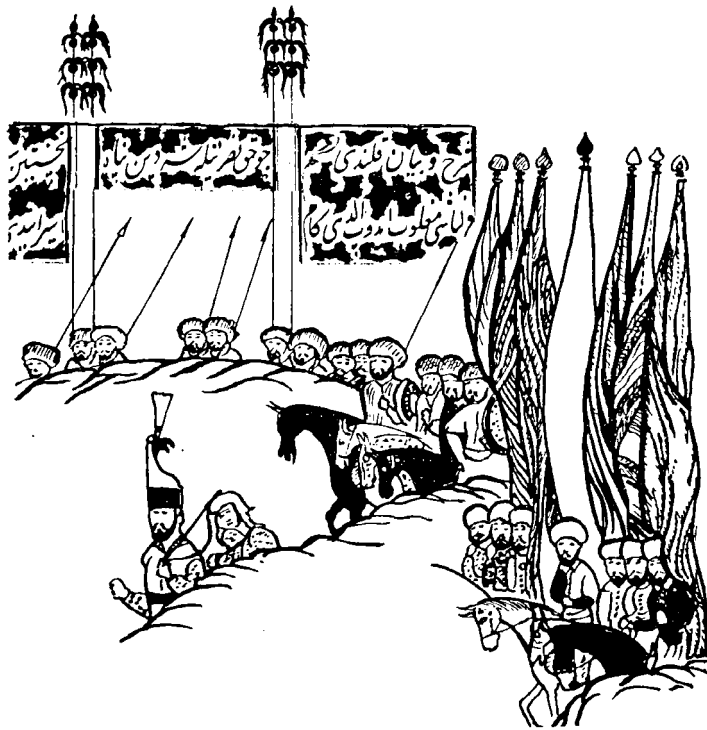
Burada «*ağ alemli*» ve «*ak sancaklı alay*» deyişleri, arka arkaya geçmektedir. Bu kaynakta, bir çok karanlık noktalar da vardır. Ak sancaklı alayın arkasında, bir ilden de söz açılıyordu. Daha fazla derine inmeyeceğiz. Bu arada *ak sancaklı alay* ile bir *otağın*, savaş alanında görüldüğü bir gerçekti. Önemli olan budur.

3. *AYCIĞI ALTIN BAYRAKLI ORDU :* Yine vesikaları arka arkaya, sıralamaya devam edelim: *Manas* destanından alınan aşağıdaki şiirde, «*tuğunu tuğuna vurup*» dendiğine göre, orduda bir tek tuğ yoktu. Bu destanı söyleyen Türkler, bayrağa da tuğ diyorlardı. Buna dikkat etmek gereklidir. Ancak şiirin gidişine bakılırsa, *Ayçığı altın tuğ*, baş alem, baş bayrak gibi görünüyordu. Radlof'a göre «*ayçık, aycık*» sözü, alaca renkli bir Çin kumaşı idi. (Rad., WB, I, 87). Hocamız Prof. A. İnan ise haklı olarak bunu, «*hilâl*» olarak yorumluyordu. (Mak., 157). Bu şiirde bizi ilgilendiren bölüm, şöyledir. Yorumunu da sunuyoruz :

«*Kökçe'nin oğlu Ümötöy, tuğunu tuğuna vurdu, (veya tuğlarını tuğlar üzerine dikti). Rüzgârla yelpinen, (dalgalanan) tuğu ile; yeri eğdiren, (ezen) ordusu (kol) ile; a y c ı ğ ı altın tuğ ile; altı yüz bin askerlik ordusu ile; kulağı kesik Ümötöy, yola çıkıp, yürüdü...*»

Bu şiirde orduya «*kol*» deniyordu. Ordu altı yüz bin kişi olunca da, böyle büyük bir insan yığınını, «*ala kol*» diye adlandırıyorlardı. Herhalde burada askerin uzaktan görünüşü söz konusu olmaktaydı. «*K o l*» sözü de, düzenli ordunun bir tanıtması olmalıydı.

4. *GECE DAVULLU; GÜNDÜZ BAYRAKLI ORDU :* Bayrak ve davul orduda, bir «*s i g n a l*», yani alâmet ve işaret düzenini oluşturur. Yani, gece davulla; gündüz de bayrakla, haberleşiliyordu. Savaşlar dolayısıyla bu vesikayı, yukarıda da kullanmıştık. Anlaşıldığına göre, «*orduda davul ve bayraklar, birliklerin sayısı kadardı*». Bu, çok önemli bir ordu düzeni gereğidir. Yani her birliğe bir davul ve bayrak veriliyordu. Yoksa her asker eline bir davul veya bir bayrak alamazdı. Bu, bir anarşi olurdu. Bazan karşı orduyu aldatmak için, davul ve bayrakların sayısı çoğaltılırdı. Göktürklerin karşısındaki Çin orduları da, Türk düzeniyle kurulmuştu. Türklerle savaşabilmek için şöyle deniyordu :

31. *DÖRT «TUĞ-I HÜMAYUN» VE YEDİ «SALTANAT SANCAĞI» :* Akınlarda *iki tuğ,* ordunun önünden gider, *dört tuğ* da padişahın yanında kalırdı. *«Yedi saltanat sancağı»* ise, her zaman padişahın yanında bulunurdu. Ortadaki *ak sancak, «baş âlem»* idi. Diğer sancaklardan çoğu zaman ikisi, *kırmızı* idi. Bu resim biraz geçtir. Kızıllı, yeşil, sarı, alaca bayraklar da bulunabilirdi.

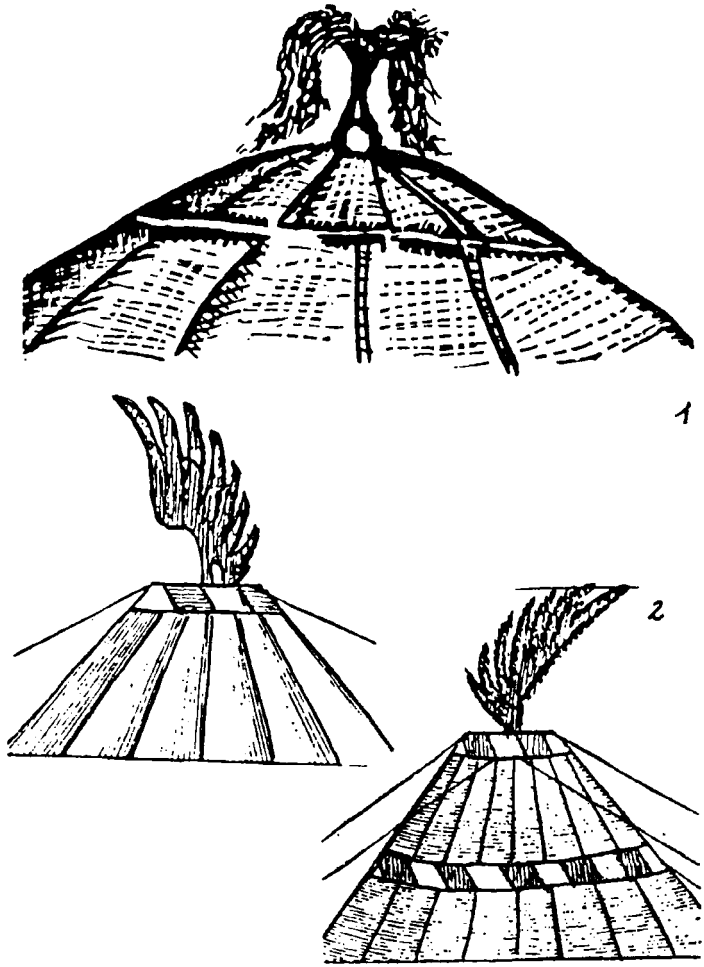
«(615 yılında bir Çinli general, şöyle diyordu) : «Türkler, gece davullarımızı duyacak; gündüz de, bayraklarımızın (çokluğunu) görerek, bizim (ordumuzu, çok) kalabalık zannedeceklerdir» (TS, 2, la; LMT, 23). Bu da, önemli bir vesikadır.

5. ORDUNUN, ORDUGÂHTAN KONTROLUNA YARAYAN BAYRAKLAR: Sık sık belirttiğimiz gibi; Çin'in kuzeyinde kurulan H ı t a y imparatorluğu, *Proto-Türk* geleneğine dayanıyordu. Bu devletin temelini oluşturan Kitan kabileleleri, uzun zaman Türk idaresinde yaşamışlardı. 940'ta devlet kurulurken imparatoriçe, bir Uygur soylusu idi. İlk yazıları da U y g u r yazısı idi. K a r a - H ı t a y devletini de, onlardan batıya kayan bir grup kurmuştur Bu devlette, Çin ordu teşkilâtı ile kurulan ordu, ayrı idi. Bu devletten, ordu ve bayrak ilişkileri hakkında bir kaç vesika vermek, yararlı olacaktır

1. «Ordunun teftişi, denetlemesi yapıldı ve sonuç imparatora sunuldu. Bundan sonra imparator, komutanlara emirler gönderdi. Komutanlar ve askerî ordugâhlar, birbirleriyle ilişkiler kurdular. Ayrıca beş yöndeki b a y r a k ve d a v u l düzenleri, kuruldu, (Witt., 561). 2. «... Ordunun yürüyüşünde, sesli veya işaretli sinyallar kullanılıyor ve rahatça birliklerin yer değiştirmeleri, mümkün oluyordu. Davulların üç kez çalmasıyla, yürüyüşe geçiliyor ve boruların çalmasıyla da, ordu duruyordu. Gündüz ise birlikler, bayraklar ile yönetiliyorlardı» (a. esr, 530).

Bu devlette milli ordu düzeni, boylara ve etnik birliklere dayanıyordu. *«Boylara verilen bayrak ile davul»*, o boya bağımsızlık ve imparatora bağlı bir askeri birlik kurma otoritesini kazandırıyordu (a. esr., 410, 472), O s m a n l ı devletinin kuruluşunda olduğu gibi.

6. ALA VE KARA BAYRAKLI KAVİM»: (Savaş taktiğini bilenler): Ç i n g i z H a n geleneğine ve çevresine ait olan aşağıdaki vesika, bize bazı önemli şeyler de öğretmektedir. *«Tuğları, savaş taktiğinde kullanma»*, ayrı bir geleneği ve tecrübeyi gerektiriyordu. *«Tuğlar bir savaş aleti»* idiler. Yalnızca bir sembol değildiler:

32. *OTAĞ VEYA ÇADIR TUĞLARI :* Eski çağlarda Türk otağ veya çadırlarının tepesinde bir tuğ'un bulunabileceği, düşünülebilir : - 1. Güney - doğu A n a d o l u'daki bazı *Türkmen* çadırlarının tepesinde, *öküz kuyruğundan* yapılmış böyle bir tuğ, *Ali Rıza Yalgın* tarafından görülmüştür. Bu, çok önemli bir vesikadır. - 2. Osmanlı ordu çadırlarının tepelerindeki sorguçlar. (Marsigli'den).

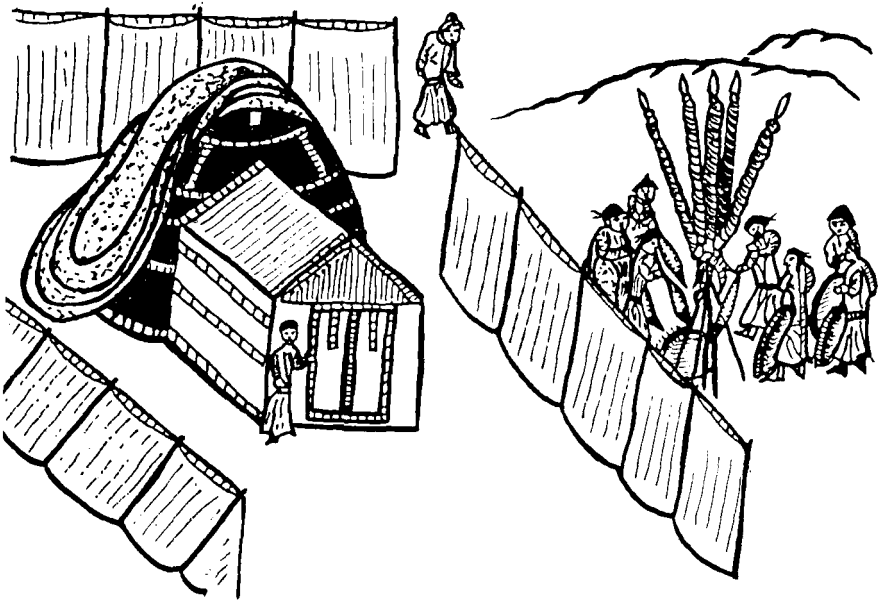
«Çingiz Han geri çekilirken, (Kereyitlerin hakanı) Ong Han, Camuka'ya sordu, «— Oğlum Temücin'in, (yani Çingiz Han'ın) yanında, savaştan anlayan kimler var?», diye sordu. Camuka da, ona şöyle dedi: «— Onun yanında, Uru'ut Mangut boyları vardır. Bunlar, savaştan anlarlar». Ayrıca şöyle dedi:

«— Savaşta geri çekildiklerinde bile onların savaş düzenleriyle safları bozulmaz. Yeniden ilerleyip, (hücuma geçtikleri zaman da), onların ne düzen ve ne de safları bozulur. Onlar, küçük yaşlarından itibaren, kılıç ve mızrak kullanmaya alışkındırlar».

«Onların, k a r a ve a l a t u ğ l a r ı vardır. En iyisi, onlardan, sakınmalıdırlar!» (YCPS, 170).

«B a y r a k ile t u ğ», Moğolların Gizli Tarihi'nde, sık sık birbirine karıştırılır. Bu eserdeki Çince yoruma göre bunu *«Kara ve ala bayrak»* diye okumak gerekmektedir. Yani bunlar, kıllı tuğlar değillerdi. Ancak yine yorumlarda, *«Bazan a l a; bazan da, k a r a bayrakları»*, vardı, deniyordu. (Bk. Çince not 3). Yani savaş taktiğine göre, bazan ala, bazan da kara bayraklar mı kullanıyorlardı? P. Pelliot tercümesinde, bunu göz önünde tutmuyor (Pelliot, YCPS, s. 54, 184).

7. BÜYÜK GENERAL MUKALİ'NİN SAVAŞ BAYRAĞI: Ç i n g i z H a n'ın, Çin'deki sınırların genişletilmesi vazifesini, verdiği eski savaşçısı ve büyük generali Mukali'nin, *«siyah hilâlli beyaz büyük bir bayrağı»* vardır. Bu bayrağı generaline, Çingiz Han vermişti. *«Mukali savaşa gittiği zaman, bu dokuz kuyruklu veya kollu bayrağı kaldırarak gidiyordu. Bu beyaz bayrağın ortasında, siyah bir hilâl vardı» (MTPL, 13a. Krşl. Pelliot; HCK, 370).* Sık sık söylediğimiz gibi general, bu büyük beyaz bayrağı, otağının üzerine de asıyordu. Böylece bu bayrak dalgalandıkça, Çingiz Han'ın emir ve yasaları o ülkede geçerliliğini korumuş oluyordu (a. yer). Bunun, bir *«T u ğ ve b a y r a k»* birleşimi olduğu, hem Çince metinlerden ve hem de *«9 kollu»* oluşundan anlaşılıyordu. Yani tuğu, 9 püsküllü idi.

33. M. S. 195 de *Hun Hakanının kaçırıp* evlendiği Çinli Prensesin şiir rulosunu süsleyen, *«keçe otağ, bayrak töreni ve çitli kampını»* gösteren bir resim ayrıntısı. *Dört borucu ve üç davulcu, bayrağa nevbet vuruyorlar. «DAVUL - BAYRAK»* devlet sembolüdür. Davullar, *şaman* veya **A n a d o l** u'daki *derviş* deflerine benzerler.

ORDU BİRLİKLERİNİN, TUĞ VE BAYRAKLARI

1. GÖKTÜRKLERDE «KURT BAŞLI BAYRAK VE DAVUL» : Sık sık belirttiğimiz gibi «*Göktürklerde kurt başlı bayrağa*» sahip olma, siyasî bir kuruluş *(potilical statüs)* olarak tanınmanın bir sembolu idi. Göktürk tesirinde olan H ıt a y imparatorluğunda da, aynı düzeni görüyoruz. Boy birlikleri, bir birlik kazandıkları zaman, «*onların davul ve bayraklarının kurulmasına izin veriliyor ve onların devlet içindeki boy statüleri de (tribal status) kabul edilmiş oluyordu*» *(Wittfogel, 48).* Bunun daha gelişmiş şekli ise, Göktürklerde görülüyordu. Göktürk devleti yıkılmış ve hakanları da yok olunca, bu *kurt başlı bayrağı*, beylere veya prenslere Çin imparatoru, Göktürk hakanı adına veriyordu. Bunun örnekleri pek çoktur (krşl. Chavannes, doc., 72). Bey veya beylik, böylece kağana bağlanmış oluyor ve savaşa da kendi askerleriyle, kağanın yanında katılmış oluyordu. O s m a n l ı devletinin kuruluşu da, bunun daha gelişmişiydi. Ancak ondan ayrı bir şey değildi.

2. GÖKTÜRKLERDE ASKERÎ BİRLİKLERİN «TUĞ SAYISI» : O s m a n l ı devletinde padişah, sadrazam ve sancakbeylerinin otağ ve karargâhları, tuğ sayılarına göre belirlenirdi. Çingiz Han'ın ise, «*dokuz kollu veya püsküllü*», tek bir tuğ-bayrağı var gibi görünmektedir. Yani Ç i n g i z H a n, «*tek tuğ, 9 püskül*»; O s m a n l ı padişahı ise, «*7 ayrı tuğ*» ile, sembolleşmiş gibi görünüyorlardı. Göktürk tarihinde sık sık memuriyet alâmeti olarak, «*kurt başlı tuğ*» verildiğinden de söz açılıyordu. Ancak tuğların sayıları hakkında bir bilgimiz yoktur.

«*Ü ç t u ğ l u Türk kavmi*», büyük Uygur Kağanı Bayan Çur'un, Göktürk yazısıyla yazılmış, yazıtında görülmektedir (Kuzey, 8; batı, 7). Bu tuğlar, onların siyasî ve boy statüleri, nin, (tribal veya political status) larının, tanınmasıyla verilmişti. Üç tuğlu bir memuriyet veya komutanlık olduğuna göre, dokuz veya bir tuğlu komutan da olabilirdi. Göktürk Tuğ sistemi, O s m a n l ı devletindeki düzene daha çok benziyordu, diyebiliriz.

34. Osmanlı ordusunun, 1687 de Ortaavrupa'daki savaşlarından bir sahne. Solda küçük bir *savaş tuğu* görülüyor. Sağdaki *bayraklı mızraklar* ve *sorguçlar,* çok abartılmıştır.

3. İSYANI, BAYRAKLA DURDURMA: Osmanlı tarihinde de, bunun örneklerini görüyoruz. *Sancağ-ı şerif*, yalnız akınlarda kullanılmayıp, İstanbul'da görülen asker isyanlarında da çıkarılırdı. Halk, isyan edenlere karşı toplanır ve böylece isyâncıların maneviyatları bozulurdu. İsyan da bastırılmış olurdu. Ancak her isyanda, sancak çıkarılmazdı. 1651 yılında ocak ağalarının çok şımarmaları ve devlete hükmetmeye kalklamaları üzerine, sancağ-ı şerif çıkarılmış; bunun üzerine yeniçeriağaları şaşırmışlar ve böylece isyan da bastırılmıştı. 1687 yılında akından dönen Dördüncü Mehmed'i tahtından indiren kapı kulu ocakları, halkın sancağ-ı şerif çevresinde toplanması üzerine yakalanmış ve öldürülmüşlerdi (Uzunçarşılı, Saray, 259).

a). «İsyanı bayrakla bastırma», daha eski Ortaasya tarihinde de görülür. Çingiz Han'ın ailesinin çevresindeki halk, kendilerini bırakıp gitmişti. Bu sırada babası ölmüştü. Vesika, şöyle diyordu:

«(Çingiz Han'ın kabilesi) bir göç sırasında, (annesi) Höelün-Üdin'i, bırakarak gitmişti. (Çingiz Han'ın) annesi bayrağı kaldırdı ve ata binerek (gitti) ve halkın yarısını geriye getirdi» (YCPS, 73). Bu kaynakta, bayrağı kaldırmak için, *«tuğlamak»* deyimi kullanılır. Ancak YCPS'nin, Çince satır araları yorumuna göre bu bayrak, *«kuyruklu bir tuğ»* idi. P. Pelliot, bu tuğun özelliği hakkında çok geniş olarak durmuştur. Biz de tuğları tarif ederken, bu kaynaktan yararlandık. Çince yorumlara göre kaynakta, «bayrağı kaldırdı» değil; *«bayrağı ele aldı»*, denmek isteniyordu (P. Pelliot, HCK, 23). Bizdeki, *«eli bayraklı»* gibi...

b). «Bayraklı isyancılar»: Tuğ ve bayraklar, devlet tarafından verilmiş yüksek bir memuriyet veya komutanlık sembolü idiler. Bunun dışındakiler ise, bir bayrak veya

tuğu, taşımaya yetkili değillerdi. *Proto-Türk* kültürünün tipik izlerini taşıyan, H ı t a y (Liao) imparatorluğunda, isyan eden prenslerin ilk işi bir bayrak bulup, bunu meşru ve kanunî kılmak oluyordu. *Kara-Hıtay* devletini kuran ve batıya geçen prensler de, böyle bir bayrak bulma zorunda idiler. Yoksa halk onun çevresinde toplanmıyor ve çevre de onu kabul etmiyordu: *«913 yılında, (Hıtay imparatorunun kardeşi) isyân etti. İmparatorun çevresini yakalayıp, kontrol altına aldı... Ayrıca kendisi için, imparatorluk b a y r a k ve d a v u l u n u d a hazırladı, Fakat imparatoriçe.. onu yakalattı» (Wittfogel, s. 412).* Bu imparatoriçe, Uygur asıllıdır.

4. KADINLAR BİRLİĞİNİN SAVAŞ BAYRAĞI: Manas destanında geçen bu savaş şiiri üzerinde, -özellikle savaş bayrağına verilen kurban- dolayısıyla durmuştuk (Krşl. A. İnan, Mak., 158). Manas destanındaki bir parçada, savaş sırasında kadınların kocaları, düşman tarafından esir ediliyor. Kocalarını kurtarmak için toplanan kadınlara, Ak-Saykal adını taşıyan bir kadın, şöyle diyor: *«Kara başı altın tuğu, göklere kadar çıkarıp, yayınız! Ak-boz kısrağı soyunuz, (yani bayrağa kurban kesiniz)! Tuğu yükselterek, koyunuz!»* Bu Ak-Saykal Hatun, bazı destanlarda ise, periler gibi mitolojik bir kişiliğe bürünüyordu. Bayrağın yükseltilmesi istenirken, hanların tahta çıkmalarında söylenen, *kötürmek, götürmek,* yani yükseltme sözü kullanılıyordu.

5. SAVAŞTA KULLANILAN «ŞAHİN» SEMBOLLÜ BAYRAKLAR: Şahin gibi, avcı kuşların sembol olarak kullanılması, Oğuz geleneklerinin temellerinde bulunur. *Türk mitolojisi* adlı eserimizde bu konu, bir kaç forma tutmaktadır. İlhanlılarda komutanlık alâmeti, *tuğ* idi. Akın alâmeti olarak da, ş a h i n sembolünü taşıyan türlü şekillerde, daha küçük boylarda bayraklar veya filamalar kullanılıyordu. Bazı kaynaklar, Ölceytü'nün Suriye akınında, yanına 100 bayraktan fazla aldığını, yazıyorlardı (Spuler, İran Moğolları, 436).

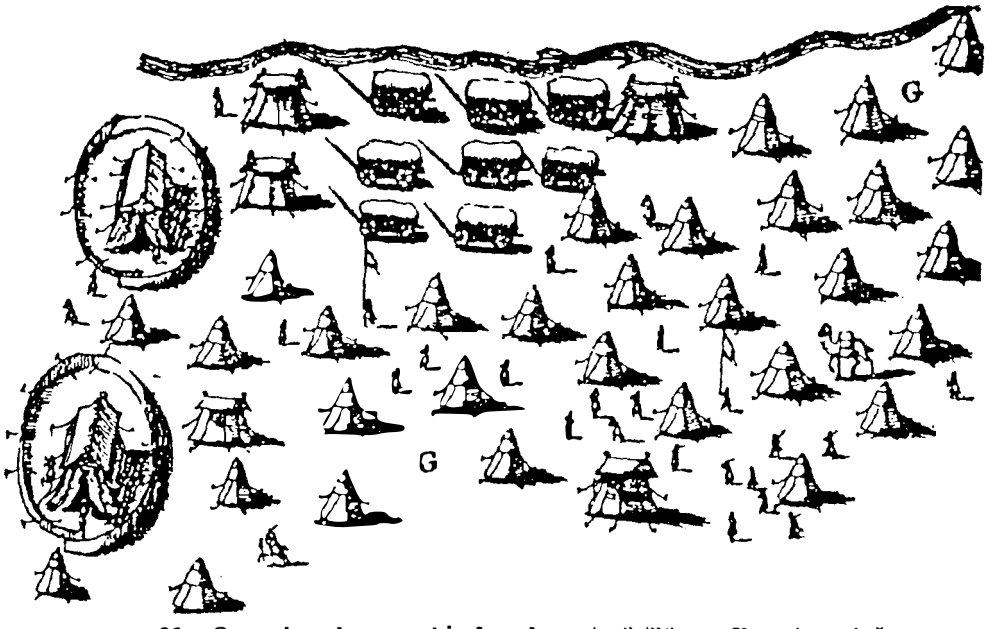
35. Yine bir Osmanlı alayında «*dört tuğ*» görülüyor. Bu, padişahın orada bulunduğunu gösteren bir belirtidir. Burada bulunmayan *iki tuğ veya üç tuğ ise,* ordunun önünden gitmekte idi. *Mızrak bayraklarında* da, artık renk ayrılığı görülüyor. (Süleyman - nâme'den).

6. TUĞLU TÜRKLER VE TÜMEN BAYRAĞI İLE KÖSÜ: Türk askerlerinin davulları ile tuğları, eski Arap kaynaklarınca da bilinir. Örnek olarak tarihçi *Taberi*, -ki 923'te ölmüştür-. Türk askerlerinin tuğlarından söz açıyordu. «*Bayraklı (tuğlu) bir Türk askeri ileriye doğru geliyor ve davulunu çalıyor*». Yine Taberi Türklerin bayraklarını, «*tûkâti türk*», diye anıyordu (Dörfer, 6621). Buradaki *tuğ* sözü, Arapçaya mı geçmişti; yoksa Arap tarihçileri, Türklerin kendilerinde bulunmayan tuğları dolayısıyla mı, bu alâmeti *tuk olarak* anıyorlardı? Bunu incelemek gereklidir.

T ü m e n, Fars tarihlerinde *hezâre, hezâre-i leşker* olarak anılmıştır. İlhanlı hakanı bir tümenin kurulmasını emrediyor ve ona, bir *tuğ* ile *kös* veriyor: «*Tuk ve köhürge erzâni deşt*» *(Dörfer, 620)*. Görülüyor ki askerî birliğin kurulmasıyla, hemen tuğu veya bayrağı ile birlikte, kösü veya büyük davulu da, veriliyordu.

7. HASSA BİRLİKLERİNİN TUĞU VEYA BAYRAĞI: Çingiz Han'dan sonra yazılan O ğ u z d e s t a n l a r ı içinde, Çingiz Han'ın ordu geleneği derin bir şekilde yer almıştır. Oğuz destanının, ünlü Temürkü hakanı *Uluğ Bey* tarafından yazılan bazı parçalarını, rahmetli hocamız Zeki Velidi Togan görmüş ve ondan, bazı bölümler almıştır. Ona göre, «*ordunun beşinci bölümü, gözüdür. Buna, «kol» denilir. «ong-kol», yani sağ kol ile, «sol-kol» arasında yer almıştır. Ordunun b a ş k o m u t a n ı* ile *t u ğ veya bayrağı, burada bulunur. Buna Türkçe «yasav» da, denir. Araplar, ordunun bu bölümüne, «kalb al-cîyş» derler*» *(Z. V. Togan, Oğuz destanı, s. 100)*.

«*H a s s a k o ş u n u*», yani hakanın özel muhafız birlikleri deyimi de, İlhanlı devri ve daha sonraki Farsça tarihlerde görülür: «*Koşunı hassayi on hazret der pîşi tuği 'kol' mevkuf fermud: Hakan, kendi hassa birliği ile, kol, yani merkez birliklerinin tuğunun veya bayrağının önünde yer aldı*» *(Dörfer, 620)*. Bu kaynaktan da anlaşılıyor ki, tuğ veya bayrak, ordunun merkez bölümü, yani *kol*'un önünde gidiyordu

36. Osmanlı ordusunun bir *konak yeri* görülüyor. *Komutan otağlarında* Avrupa ordu ve resim geleneğinin tesirleri vardır. *Asker çadırları, bizce* normaldır. *Birlik bayrakları,* iki yerde askerlerin elinde olarak görülüyor. Yüklü develer de, Türk ordusunun bir özelliğidir. (Marsigli'den).

Uluğ Bey'in ordunun kalb veya merkezine «*yasav*» demesi de pek anlaşılmıyor. *Babürnâme*'de *yasav*, savaşa hazırlık demektir (Rad., WB, 3, 215). «*Muhafız birliğinin tuğlu askeri*», *(itegeltü tuğlu çerigüd)*, deyişi, 1362 tarihli bazı yazıtlarda da geçiyor (Cleaves, 1362, s. 62). H u n l a r d a, Osmanlılarda olduğu gibi, başkomutanın tuğu, kendi otağında olurdu.

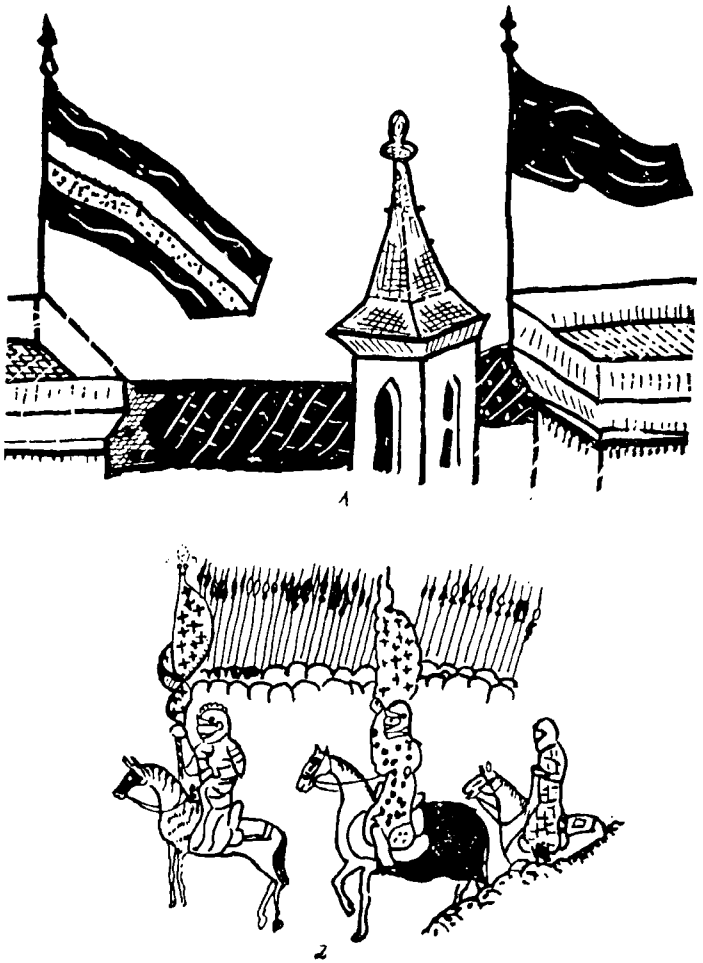
«ÖNCÜ» BİRLİKLERİ VE ÖNCÜ BAYRAKLARI

1. HAKAN VEYA KOMUTANIN BAYRAK VEYA TUĞUNUN BULUNDUĞU YER: H u n l a r d a kuyruklu tuğun, bir bölgenin idaresi kendisine verilmiş prensin veya başkomutanın, otağının önünde dikilmiş olduğunu biliyoruz. M. Ö. 124'te, H u n ve Çin askerlerinin, Hunların bu tuğu veya bayrağı altında göğüs göğüse çarpıştıklarını biliyoruz. Bu konu bütün kaynaklarıyla birlikte, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizde ele alınmıştır (I, 584 vd.). G ö k t ü r k ve U y g u r çağında, Uygur hakanının veya başkomutanın otağının, manası Çincede de karanlık olan bir «*Ya-ch'ang*» sözüyle anıldığını görüyoruz. Çin yorumcuları bu sözü, «*tuğlu veya bayraklı otağ*» olarak yorumluyorlardı. Bu, Uygur hakanının ünlü «*altın otağı*» olmalıydı. Gerek Çingiz Han çağında ve gerekse O s m a n l ı devletinde, hakanın akına çıkmaması durumunda, tuğ veya sancağın, akının başkomutanına, *serdar-ı ekremine* verildiğini de biliyoruz. Az sonra Türk devletlerinde ki *ö n c ü* birlikler ve onların taşıdıkları, büyük bayraklar üzerinde duracağız. Ancak bu konuya, biraz aydınlıkla girebilmek için, ilk önce O s m a n l ı devletinden başlıyacağız:

2. OSMANLILARDA, İKİ PADİŞAH TUĞU, BİR KONAK İLERİDE GİDİYORDU: Bu, önemli bir noktadır. Padişah tuğlarını, öncüler taşırlardı diye, bir sonuca varmak doğru değildir. Osmanlılardaki bu düzeni, Mısır'daki Memlûk devletindeki «*çalış*» geleneği için de, paralel bir örnek olarak tutabiliriz. O s m a n l ı devletinde her zaman padişah tuğlarından *ikisi*,

bir konak ileriye götürülür ve bir konak ileride kurulmuş olan padişahın otağının, yani «*otağ-ı hümayun*» un önüne dikilirdi. Bundan dolayı da, asıl *orduğâhda* padişah tuğlarından *dördü* bulunurdu. Yani geride ve ordunun kalbinde.. Bu «*altı tuğ düzeni*», İ. H. Uzunçarşılı'ya göredir (Saray, 267). Rahmetli bir başka yerde de bazan karanlıkta kalabiliyordu: «Bazı kaynakların dört büyük tuğun, padişah önünde gidişini yazması, tuğların bu eserlere göre dört olduğu hissini vermekte ise de, iş böyle değildir. Hareket esnasında, padişah önündeki tuğların dört olması, gerçekte altı veya yedi olan tuğlardan ikisinin veya üçünün, bir gün önce erken gönderilip, konak yerine kurulan, padişah otağının önüne dikilmesinden dolayıdır. Yani tuğların sayısı altı olduğuna göre, -bize göre önceleri yedi idi- ikisi her zaman bir gün ileriye gider ve konak yerine dikilir. Padişah oraya gelince de, tuğcular hemen ileriye hareket ederler ve bir menzil veya konak ileriye giderlerdi. Bundan dolayı padişahın esas tuğları *altı* veya *yedi* olduğu halde, «*padişahla beraber her zaman dört tuğ giderdi*» (Saray, 264). Uzunçarşılı'nın dayandığı *Kanunnâme*, on yedinci yüzyıla aittir. Bu çağda, Osmanlı tuğlarının sayısı *altı* idi. Ancak herkes *yedi* tuğdan söz açıyordu. Aslında, «*Doğu Türklerinde, d o k u z; Batı Türklerinde de, y e d i sayısı uğurlu sayılmıştır*». Bu nedenle başlangıçta, -sancaklar gibi-, yedi tuğ bulunması, normaldir. «*Yedi iklim padişahı*», gibi.

«*T u ğ l a r, s ı n ı r a k a d a r ö n d e*»: Bu da eski bir kanun idi. Osmanlılardaki bu kesin gelenekler, diğer Türk devletlerindeki tuğ ve sancak ile ilgili töreleri de aydınlatmaya yarayacaktır. «Akın sırasında padişah tuğları âdet üzere, *sınıra kadar önde gider, sınıra gelince ordu ile beraber bulunurdu.* Yalnız dördüncü Murad Bağdat seferi sırasında, kaptan paşanın tavsiyesi üzerine tuğları, ordunun önünde göndermişti. Ancak bu bir mütesna olup, *sınıra gelince tuğların ileri gönderilmemesi kanundu.* Padişahların 18. yüzyıldan itibaren akına gitmemeleri nedeniyle, tuğları yalnızca sarayda dikilirdi» (Saray, 267).

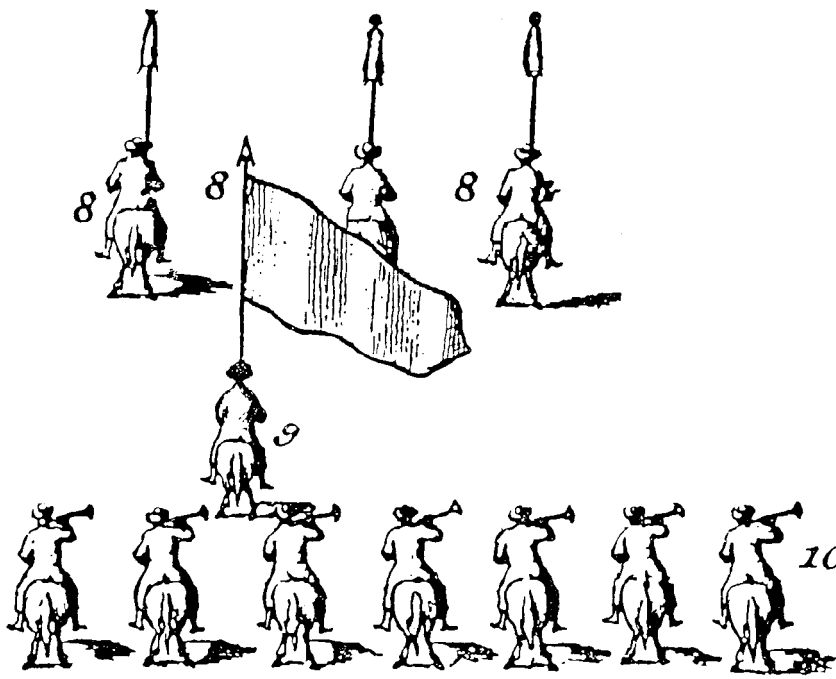
37. *AVRUPA BAYRAKLARI* : - 1. 1579 daki *Zigetvar* kuşatmasında, şehrin üzerinde, düşman bayrakları dalgalanıyor (S. Lokman' dan). - 2. 1558 deki bir Türk - Macar savaşında, *Macar bayrakları* görülüyor (Süleyman nâme'den).

3. SALTANAT SANCAKLARI İSE, PADİŞAHIN ARKASINDAN GELİYORLARDI: Yukarıdaki bilgilerden de anlıyoruz ki, -Mısır Memlûk devletindeki *calış* gibi-, O s m a n l ı padişahlarının tuğlarının ikisi de önden gidiyor; padişah ve asıl ordu da, arkadan geliyordu. «*Saltanat sancakları, başta baş alem, yani ak sancak olmak üzere, diğerleri, padişahın arkasından gelirlerdi*» *(Saray, 242 vd.)*. Saltanat sancaklarının savaş başlangıcında, «*Tuğ-ı hümayunların ihrâcı*», yani tuğların çıkarılmasından sonra, çok daha hafif bir merasimle çıkarıldıklarını, görmüştük. (Ayrıca bk. Zarif Ongun, I, s. 248).

«*S a n c a ğ - ı ş e r i f*», çok daha geç, yani Yavuz'dan sonra orduya ve merasime girmişti. Savaşlarda çıkarılışı, *ihracı* sırasında, tuğlara yapılan merasimler gibi sıkı protokollu, sıralı ve birbirine benzer karakterli bir töresi de görülmüyordu (Krşl. Z. Ongun, a. esr., 253). Bizce merasimi, *kanun-ı kadim,* eski Türk ve ağır törelerinden değildi. Onların çıkarılışına ait iki vesikayı karşılaştırmak, yeterlidir. Ancak sancağ-ı şerif, padişahın önünden gidiyordu. Elbette ki bu sancağa saygı ve sevgi çok büyüktü. Fakat Türk savaş protokoluna sonradan girmiştir.

MISIR MEMLÛKLARINDA «CALIŞ» VE ÖNCÜLER

1. MISIR'DAKİ MEMLÛK-TÜRK GELENEĞİNE GÖRE «CALIŞ», HEM TUĞ-BAYRAK VE HEM DE «ÖNCÜ» DEMEKTİ: «Calış» sözü üzerinde yukarıda durmuştuk. *Calış* ordunun en önünde giden, bayraktar demek değildir. Bu bir birliğin adıydı. Quatremère, bu kuruluşa ait metinleri bir araya getirmiştir. Biz de bunlardan, Türk devlet geleneğine uygun olanları seçerek, yorumlamaya çalışacağız:

38. Bir *mehter takımı* ve *bayraklar* görülüyor. *Kılıflarındaki üç bayrak,* arkadaki birliklere ait olmalıdır. Açık bayrak ise, *«mehterân bölüğü» ile ona bağlı* birliklerindir. (Marsigli'den). Avrupa tesiri çoktur.

a). «C a l ı ş : Ö n c ü m u h a f ı z b i r l i k l e r i: Quatremère, calış, *«avant-garde»*, yani ordunun büyük kısmının, önündeki birlikler demektir. Yani bunlar, keşif birlikleri değildir. Makrizi, *«calış yola çıktı ve Suriye (Şam) yolunu tuttu»*, diyordu. Ona göre bu bir *bayrak gibi*, ordunun başında gösteriliyor ve *«öncü muhafız birlikleri»* manasında kullanılıyordu (s. 226n). İbn İyas, *«O'nun calış, yani öncü birlikleri, Birah şehrine vardı»*, diyordu. *Kudüs*'ün *Fethinin Tarihi* adlı kitapta ise,*«T ü r k l e r, öncü muhafız birliklerini oluşturuyorlardı ve hepsi de atlı idiler»*. deniyordu Ahmed-Askalânî,: *«Sultanın calışı, öncü birlikleri, Şam nâibi ile karşılaştılar»*. Aynı eserde: *«Onların önünde giden calış (birliklerinin) hepsinin katledildiğini öğrendi». (A. esr., a. yer).*

b). «C a l ı ş k o m u t a n ı» : Quatremère'in bir kaç notundan anlaşıldığına göre, *calış*, yani öncü muhafız birliklerinin başlarında, çok önemli komutanlar vardı. Bu komutanlara, *«calış emiri»*, deniyordu. Bu komutanlardan biri için, Abul Mahasin, şöyle diyordu: *«Emir Şahin ile diğer komutanlar, calışı idare etmeleri için tayin edildi ve ordunun önünde gitmeleri, emredildi» (A. esr, 226n)*. Görülüyor ki ünlü bir komutan olan Şahin'in yanında başka büyük alt komutanlar da vardı. Aynı eserde: *«Emir T u g a ve diğer komutanlar calışa tayin edildiler»*. Bazan sultanın kendisi, bizzat calış, yani öncü birliği yaparak, onun başına geçiyordu. Melik Zahir, bunlardan biridir (a. yer). Yani, «c a l ı ş k o m u t a n ı s u l t a n» oluyordu. (s. 226-7).

c). «C â l i ş i y y e» s e ç m e l e r i : Câlişiyye, calış sözünün bir sıfatıdır. Yani, calış olanlar, demektir. Bundarî, Selçuk tarihinde, bunların seçme askerler olduklarını söylüyordu. *Kudüs'ün Fethi Tarihi* adlı eserde: *«Her birlikten câlişiyye, yani öncü birlik olarak askerler alındı. Bunlar, her türlü yetenek ve kapasite ile dolu idiler» (a-esr., s. 227n)*. Bundan da askerlerin s e ç m e oldukları, anlaşılıyordu. Başka bir yerde de, *«bizim okçularımız beygirlerini yarım çark ettirmek yoluyla, düşmanı sardılar»*. (a. yer), deniyordu.

39. *GÖKTÜRK BAYRAKLARI :* Bu resimler Göktürklerin kuzey sınırlarında Okladnikov tarafından bulunan, kaya yazılarından çıkarılmıştır. Bu resimlerin arasında, küçük Göktürk yazıları da görülmüştür. Burada, «*düz ve üç kuyruklu bayrağı*» sunuyoruz. Atların boynunda ise, *monçuk* veya *boncuk* vardır.

d). «C a l ı ş» : B a y r a k (tuğ) : Bu konu üzerinde ayrıca durmuştuk. Bazı kaynaklarda, *calış*, sözü, *«şaliş»* diye yazılıyor ve bayrak manasına söyleniyordu. İ l h a n l ı hakanı Argun Han'ın *«bayrağı düştü»* dendiğinde, bayrak karşılığı olarak, «şalış» deniyordu (a. yer). Aynı söz, zaman zaman, öncü muhafız birlikleri için de, söyleniyordu: (Bk. Quatremère, *Mısır Sultanları Tarihi*, s. 227n.) Ancak *İbn Haldun'un* calış hakkındaki şu çok önemli notunu bir daha vermeden geçemeyeceğiz:

«Bu gün doğuda hükmeden T ü r k l e r e gelince, onların en önde büyük bir bayrakları vardır, tepesinde kıllardan bir püskül bulunur. Bunu, calış ve çitr diye adlandırırlar. Bu bayrak her zaman orduya yoldaşlık eder» (a. esr., s. 225n).

e). «P i ş d â r» deyimi, calış öncü birliklerinin karşısında çok hafif kalır. Ordunun önünde giden calış birlikleri, büyük ve seçmedirler. Düşünelim ki *Emir Şahin* ve *Toga* gibi büyük komutanların yanında, başka komutanlar da vardı.

2. TÜRKÇE «Y E Z E K», MISIR MEMLÛKLARINDAKİ ÖNCÜ BİRLİKLERİ: Bilindiği üzere, Mısır Memlûklarının Selçuk ve Osmanlı devlet ve ordu teşkilatında, büyük tesirleri vardı. Quatremère, yine Mısır'daki Türk öncü muhafız birlikleri olan *«calış»* ile *«yezek»* birliklerinin, karşılıklı değerde olarak, bu iki deyimle söylendiklerini yazıyordu (a. esr., 225n). Ancak *calış* ile *yezek* arasında, bir ayrılık vardır: *Calış*, ordunun önünde giden büyük muhafız öncüleridir. Hepsi de seçme askerlerdir. *Yezek* ise, daha küçük k e ş i f birlikleri olmalıydı. Önce Mısır kaynaklarından, yine Quatremère'in notlarına göre, *yezek* ve *yezekiyye* sözünden ne anlaşıldığını gözden geçirelim. Ondan sonra da, bu deyiş ve konu üzerindeki, diğer Türk devletlerinin anlayışlarını gözden geçirelim:

40. *KILIFLI SANCAK İLE KÖSLER* : - 1) *Çingiz Han* ve *oğul*larının taht veya saray meclisinde *sancak,* her zaman *kılıflı* olarak durur. *Sancağın açılma* veya veya *çözülmesi,* savaşta olurdu. Sancağın sehpasının yanında, *saçı* yapmak için, bir *kımız sürahisi* bulunurdu. - 2) Çin'deki *Çingiz Han* devletinden sonra, saray önünde *dört kös* vurulmağa başlandı. Özellikle kabul resimlerinde.

Mısır Türklerindeki «yezek»: İbn ül-Esir, Kudüs'ten çıkan Franklardan söz açarken, *kılavuz (yezek)* kullandılar, diyordu (a. esr., s. 225n). Aynı eser, *«yezekleri ile akıncıları, gözlerini, Franklardan ayırmıyorlardı»*, diye sözlerine katkı yapıyordu. *«Yezekiyye»*, yani öncü birliği, Türkçe *«yezek»* sözünün çoğuludur. Quatremère'in, bir çok kaynak kullanarak ulaştığı sonuç, bunların *«öncü karakol birlikleri»* olduğudur (a. esr., s. 225n). Konuyu uzatmayalım, *calış*, ünlü komutanları bulunan öncü bir ordudur. *Yezek* ise daha çok *karakol* birlikleri gibi görünüyorlar.

TÜRKLERDE ÖNCÜ BİRLİKLER

1. TÜRKLERDE «YEZEK» ANLAYIŞI, ÖNCÜ VE KILAVUZLAR: Yezek sözü Türklerde, 11. yüzyılın sonlarında eserini yazmış olan Kaşgarlı Mahmud'a göre iki manada kullanılıyordu: — *1). «Askerin önde giden bölüğü» (MK, 3, 18).* Brockelmann da bunu haklı olarak, «öncü atlı küçük birlik» (Vortrab) olarak yorumluyordu (İndeks, 92). — *2). «Keşif karakolu»* ise, bunun ikinci manası idi. Eski Türklerde askerî keşif birliğinin, *keşif yapması, «yezemek»* sözüyle karşılanıyordu. Şu savda da şöyle geçiyordu: *«Yezek, kamug yerig yezedi» (a. yer).* Bu sözü yorumlamak için bugünkü Türkçemiz biraz zayıf kalmaktadır. *«Keşif birliği, her yeri keşfetti, gözden geçirdi (yezedi)»*, demektir.

2. TÜRKLERDE, YEZEK VE KILAVUZ ANLAYIŞI: Yezek ile kılavuz, aynı manada söyleniyordu. Ancak *kılavuz*, her yerde kılavuz idi. *Yezek* ise, ordunun önündeki, çok yetenekli küçük atlı keşif birlikleriydi. Ancak 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib, bu iki sözü yanyana getirerek şiirini tamamlıyordu:

«Bu kökteki yulduz, bir ança bezek,
Bir ança kılavuz, bir ança yezek!»

«Bu gökteki yıldızlar, ne güzel bir bezek; ne iyi bir kılavuz, ne iyi bir yezek!» (KB, 128). Bu konu anlatılırsa, ancak bu kadar güzel anlatılabilir. **«K ı l a v u z» için ise, yine 11.** yüzyılda derlenmiş başka bir atasözü, şöyle diyordu: *«Kalabalık kaz sürüsü, kılavuzsuz olmaz!» (MK, 1, 474).* Bundan da anlaşılıyor ki kılavuz, *yezek* gibi askerî değildi. Yezek sözü ve anlayışı, eski A n a d o l u kiaplarında da görülür (TS, 6, 4564).

3. YEZEK BİRLİKLERİ SEÇİLEREK ALINMALI: 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib,*yezek* keşif veya öncü birliklerinden söz açarken, *«adırgu, ödürgü»*, yani yetenekleri göz önünde tutularak *ayırmalı* ve bunlar içinden de *seçilmelidir,* diyordu (KB, 2342). Quatremère'in bulup yayınladığı metinlerde de, *yezek* veya *yezekiyye* birliklerinin askerleri, dikkatle seçilerek alınıyorlardı (a. esr., s. 225).

4. YEZEK ÖNCÜLERİNİN, «GÖZÜ KULAĞI UZAKLARDA», «DÜŞMANLA DA ÇARPIŞMAYA HAZIR», OLMALI: Görülüyor ki *yezek* adlı Türk keşif birlikleri; Mısırdaki Memlûk Türklerindeki *calış* öncüleriyle aynı değillerdi. *Calış, Şahin* ve *Toga* gibi, ünlü birkaç Türk komutanının komuta ettikleri, büyük öncü birlikleri idiler. *Kutadgu Bilig, yezek* keşif birliklerinden söz açarken, *Göz ve kulaklarını uzağa çevirerek, dikkatli olmalıdırlar»*, diyordu (KB, 2342). Göz ve kulakları ırağa tutgulu (yırak tutgu) ve *seh,* dikkatli *(saklap),* sözleri üzerinde durmak gereklidir.

«Ö n c ü l e r i n s a v a ş g ü c ü» de, bu kaynakta vurgulanıyordu. Bu keşif birlikleri yalnızca keşif yapan ve ondan sonra, kaçan birlikler değillerdi. Gerekirse, *«düşmanın gücünü deneme»* savaşı da yapacaklardı. *«Düşman güçlü (basgu) olsa bile, dönüp, savaşması, vuruşması gereklidir»* (KB. 2343). S e l ç u k l u çağında da bu yezek öncüleri, Bizans topraklarının içlerine kadar girebilmişlerdi.

41. Bir Osmanlı *tuğcusu* ile *bayraktarı* görülüyor. Bayrak veya tuğu taşıyabilmek için gönderin ucuna, özel bir tutacak yer yapılmıştır. (Surnâme'den, 1584?). Bu bayraklar daha çok, dervişlerin geçit resminde kullanılıyordu.

5. ORDU KARARGÂHI KURULMADAN ÖNCE, ÇEVRE «YEZEK» ÖNCÜLERİYLE, İYİCE KEŞFEDİLMELİDİR: Çingiz Han ordularının hareketlerinde bu taktiği, daha açık olarak görebiliyoruz. Ordunun öncü *(keşig)* birlikleri, düşmanın içlerine kadar sokuluyorlar ve hatta oralarda, kendilerine yarayabilecek kişiler bile buluyorlardı. *Kutadgu Bilig,* komutandan söz açarken, *«yezek, yani keşif birlikleriyle düşmana ve düşmanın içine yakın olmalıdır. Karargâhının (toy) çevresinin, otuna ve suyuna da, dikkat etmelidir»,* diyordu (KB, 2349).

6. GECE KEŞİF BİRLİĞİ, «TUTGAK» : Gece ve gündüz keşif birlikleri, ayrı ayrıdırlar. *Yezekler,* gündüz keşif birlikleri olsa gerektirler. 11. yüzyılda, bu gece nöbetçileri için şöyle deniyordu: *«Tutgak: Geceleyin düşmanın gözcülerini veya ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük» (MK, 1, 467).* Herhalde bu söz köklerini, *«tutmak»* veya esir etmekten alıyordu.

«Yezek-tutgak» birleşik deyimi ise, *Kutadgu Bilig*'de görülüyor. Rusların, eski Türkçe sözlüğünde de, bu konuda aldanılmıştır. (s. 260). Çünkü bazı yerde, *«Öncü (yezek), gece keşif kolu (tutgak) olarak gitse»* deniyordu (KB, 2343). Bazan da, *«yezek ve tutgağı (yezek tutgakı) iyi seçip, ayırmalıdır»,* deniyordu (KB, 2342). Bundan da anlaşılıyor ki Kutadgu Bilig de, *gündüz keşif* kıtalarıyla, *gece baskıncı karakollarını,* birbirlerinden ayırıyordu.

OSMANLI VE MEMLÛK ÖNCÜ BİRLİKLERİ

«Tuğ-ı Hümayun», yani Osmanlı padişahının *iki tuğu,* her zaman padişahdan, bir konak ileride gidiyordu. Bu eski bir kanundu. Bölümün başlangıcında bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. Düşman sınırına gelince, bu iki tuğ durur ve ordu ile birlikte olurdu. Bu iki tuğun kimler tarafından götü-

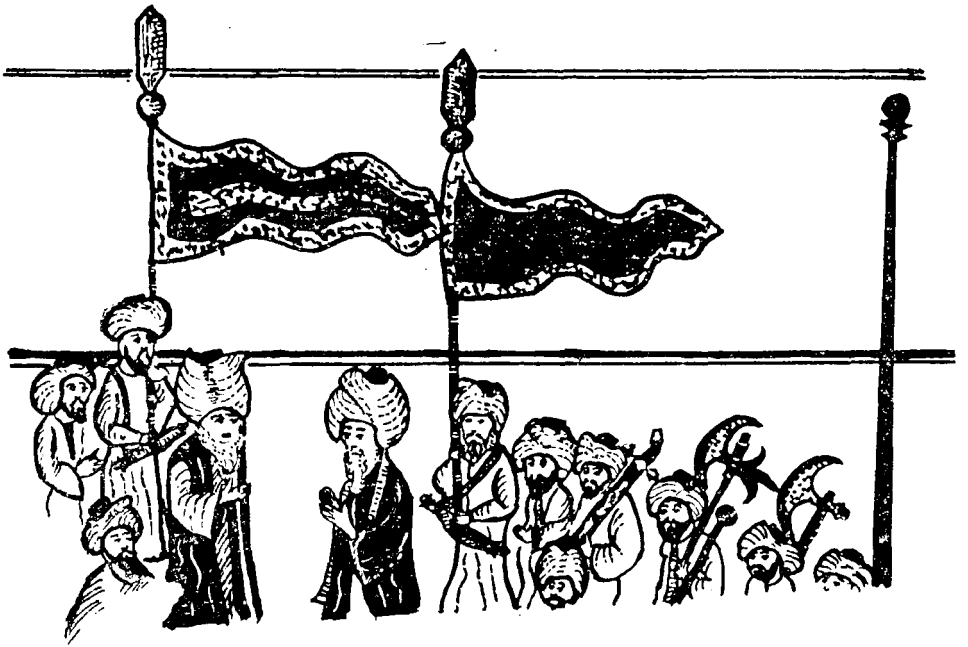
rüldüğü üzerinde de, tuğcu ve bayraktarlar bölümünde durulacaktır.

Mısır Türklerinde, Memlûk devletinde ise, ordunun önünde, *calış* adlı tuğ-bayrak giderdi. Bundan dolayı da bu öncü muhafız birliklerine de *calış* denmişti. Bunun üzerinde de, az önce geniş olarak durduk.

1. OSMANLILARDAKİ «ÇARKACI», YANİ ÖNCÜ BİRLİKLERİ, MEMLÛKLARDAKİ «CALIŞ» DEĞİLDİR: Mütercim Asım Efendi, Osmanlılardaki *çarkacı* adlı öncü birliklerini Arapça, *mukaddimet-ül-ceyş* olarak yorumluyordu (Bürhan, 152, 168; TS, 2, 833). Asım Efendi, bunları doğru olarak *yezek* ile birleştirmiştir. Uzunçarşılı da bilinçli ve şuurlu olarak, Osmanlılardaki çarkacıları, İlhanlıların «*manggalai*» düzeni ile birleştirmiştir (Medhal, 232). Çarkacılar ile yezekler, savaş kabiliyeti de olan küçük keşif birlikleri idiler. Timurlulardan Uluğ Bey, *Oğuz Han*'ın ordusunu anlatırken, yezek ve çarkacılara, *karavul* diyor; ondan sonrakileri de, *manggalay* veya *yıravul* diye adlandırıyordu. Ondan sonra da ordunun esas kısmı geliyordu (Z. V. Togan, Oğuz Destanı, s. 100).

2. BÜYÜK ÖNCÜ BİRLİĞİ: Calış, budur. Zaman zaman Uzunçarşılı bunu, bilinçli olarak, «*pişdâr (öncü) kısmı küllisi*» diye adlandırmıştır (Medhal, 231). Eski Türk ordularında, bu çok önemli idi. Yani düşman, küçük keşif birliklerini, yezekler ile çarhacıları geçince, hemen padişahın veya başkomutanın önünde olmamalıydı. Nitekim Quatremère de, Makrizi'den en uygun deyim olarak Arapça, «*mukaddemet ül-kalb*» karşılığını seçmiş ve *calış* sözünü buna göre yorumlamıştı (a. esr., s. 226n).

Göktürklerde, «*tuğ taşıkır erikli yelme eri*», yani, «*Tuğ taşıyan, (veya tuğ sahibi), yetkili (erikli) öncü eri*» deyimi üzerinde de durmak gereklidir. *Yezek* veya küçük keşif birliği komutanı, tuğ sahibi, *erkli* bir kimse olabilir miydi? Osmanlı devletinde ve diğerlerinde, tuğ sahibi olma hakkı, sancak beylerinden itibaren verilebiliyordu.

42. «*BAYRAKLI DERVİŞLER*» Üçüncü Murad'ın önünden geçiyorlar. Ellerinde kılıçlar ile teberler de görülüyor. «*Kılıç alayı*»da, merasimle birleştirilmiştir. (Sûr-Nâme'den, 49; bitirilişi, 1584'e doğru).

Semerkand Hakanı Uluğ Bey'in aktardığı *Oğuz destanı* parçalarında, ordu başkomutanının bayrak veya tuğunun, Arapça «*kalb al-ceyş*», yani ordunun ortasında bulunduğunu yazıyor. Ona göre bu, «*ordunun gözüdür*» ve Türkçe «*kol*» veya «*yasav*» adı verilir (Z. V. Togan, a. esr., 100).

Aslında Osmanlı ve Memlûk sultanlarının yanlarında kendi tuğları vardı, *İki tuğ* ile *calış* ise, büyük öncü birliğinin önünde gidiyordu.

TUĞCU, BAYRAKTAR, ÂLEMDAR

Göktürk yazıtlarında, *tug taşıkır*, yani tuğ taşıyan deyişiyle bu anlayış, karşımıza çıkmaktadır. Ancak tuğ taşıyan bayraktar ile tuğ sahibi olan, mevki ve memuriyet sahibi veya büyük bir komutanı, bundan ayırmak gereklidir. Daha 10. yüzyılda Arap tarihçisi *Taberî*, «*tuğlu Türk askerleri geldiler ve davullarını çaldılar*»», diyordu (Dörfer, 621) Her Türk askerinin elinde bir tuğ veya bayrak olabilirdi. Ancak burada davulun çaldığından da söz edildiğine göre, burada bayrak ve davula sahip, bir Türk askerî birliği söz konusu edilmiş olmalıydı. Her askerin eline, bir davul alabildiğini bilmiyoruz.

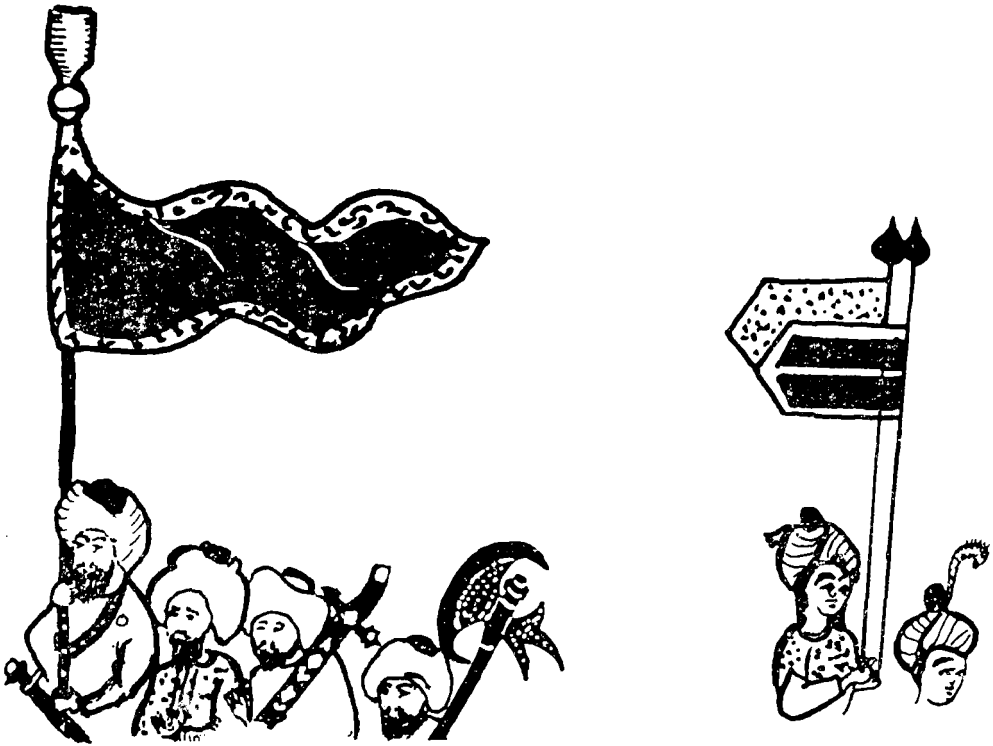
1. KARAHANLI DEVLETİNDE, HAKANIN BAŞ TUĞCUSU VEYA BAYRAKTARI : Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, tuğcu veya bayrakçıları görmüyoruz. *Kutadgu Bilig* içinde ise, *tuğcu* deyişini bir kez görüyoruz. İki kez de, *emir-i alem* karşılığı olarak, «*alem başlar*», yani «bayrağın başı» söyleyişini buluyoruz. Bu kaynağa göre, «*hakanın kapıcıbaşı, döşekçi aşçı ve tuğcusunun, soyuna sopuna, dikkat edilmelidir*» *(KB, 2557)*. Aslında bu derin şiir için bu mana, yeterli değildir.

43. 1. *Hünernâme*'den sancaktarlar. Gerek sancaklar ve gerekse sancak başları çok değişik bir üslupla çizilmişlerdir. Başka bir yerde benzerini göremedik. İlk bakışta, *tuğ*'ların duygu ve izlenimlerini de, bizde bırakmaktadır. 2. Solda, Türk - Moğol töresinde, Tuğlu bayrak, (Krşl. Res. 61).

«S a v a ş h a r e k â t ı n d a g ö z c ü»: «Alem başlar» deyimi üzerinde de biraz durmak gereklidir. *Başlamak*, burada, baş olmak, idare etmek manasınadır. Nitekim aynı kaynakta, *«sü başlamak»* da, orduyu idare etmek veya *komutanlık* yapmak demekti. Bu kaynağın iki yerinde *«alem başlar er»*, yani baş bayraktara, şu öğütler veriliyordu: *«Alem başlar er, (yani bayrağın başında bulunan) kişi, (savaşın) harekâtını, (yorıkı), iyi gözetmelidir. Düşmanla savaşan, hücum eden (işleyen) hiç bir er, ayrı tutulup, dışarıda bırakılmamalıdır» (KB, 2346).* Bundan da anlaşılıyor ki, baş bayraktar veya tuğcu; yalnızca bayrağı tutan ve bayrağı koruyan bir kişi değildi. O, savaşta bir gözcü *(küdezçi)* idi. Hücumda hiçbir kimsenin geri kalmasına izin vermiyordu. Onun için, «ö n c ü ve g ö z c ü» de diyebiliriz. İkinci yer de ise, *«sü başlar alem»*, yani komutan bayrak diye bir söz geçiyor ki, bundan da bir mana çıkarılamıyor (KB, 2418).

2. «PROTO - TÜRK» GELENEKLERİNDE, HITAY (LİAO) DEVLETİNDE HAKANIN BAŞ BAYRAKTARI: Sık sık belirttiğimiz gibi, uzun zaman Göktürk ve Uygurların idaresi altında yaşamış olan Proto-Moğol *Kitan* boylarının kurdukları H ı t a y devleti veya Çin'deki Liao sülâlesi, devlet geleneklerinde, pek çok eski Türk törelerini yaşatmışlardır. Bunları, Çin tesirlerinden arıtarak, sunmaya çalışıyoruz. Bunu, daha önce Wittfogel da yapmaya çalışmıştır. Aslında Çin'de de, *«ordunun önünde giden bir komutan bayrak tutuyor ve buna da, Çince 'tu' deniyordu»*. Ancak Hıtay devletinde «baş bayraktarlık», büyük bir memuriyettir. Çin kaynakları bu memuriyeti, manasını anlayamadığımız *«I - la»* işaretleriyle yazarlar. Herhalde bu söz, Proto-Moğolca bir kökten geliyordu. Wittfogel'a göre, bu memuriyet ile deyimde, bir U y g u r tesiri olmalıydı (History of Chinese society, Liao, s. 142).

44. *SANCAKDARLAR : - 1)* Şeyhlerin, 3. Murad'ın önünden geçişleri. Sancak tutuş şekli, askerler ile aynıdır. (Sûrnâme'den, 59 : 1584'e doğru). - 2) Şükrü'nün *Selim-nâme*'sindeki, Türk - İran savaşlarını canlandıran bir minyatürden : *İran* ordu veya saltanat sancağının başında bir *kuş* vardır. *Osmanlı* ordusunun ise, yukarıdaki çift ve normal başlıklı bayrağı görülür. *Bayraktar,* her iki bayrağı da, birer eliyle tutar.

a). «B a y r a k t a r ve b a y r a ğ a k u r b a n»: Türkler ile onların komşu kültür çevrelerinde, savaştan önce bayrağa kurban verme veya saçı yapma, çok yaygın ve köklü bir gelenekti. Din ve bayrak ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. Hıtay devletinde ise, barış zamanlarında da, örnek olarak *kutlu dağa* kurban verildiği zaman da, *«bayrak ile davula»* kurban veriliyordu. Bu törenlerden birini seçerek, aşağıda sunuyoruz:

«İmparator ile imparatoriçe, (kutlu) Mu-yeh dağına geldiler. (İmparatoriçe, eski bir Uygur prensesidir). 'Yüksek yargıç', töreni hazırladı. Kurban için, krem renginde (sarı?) at; boz (veya koyu) renkte bir öküz; kırmızı-beyaz (?) bir koyun seçildi. Hayvanların hepsi de erkek idiler. I-la unvanını taşıyan 'b a y r a k t a r - k ö s ç ü', kurbanlık hayvanlarını kesti, ayırdı ve ağaca astı. Bundan sonra da 'baş ş a m a n', giderek kurban etlerinin üzerine şarap döktü... Bundan sonra imparator ile imparatoriçe, atlarına binerek, yürüdüler. Güneylerinde kendi mâiyeti ve büyük memurlar; kuzeylerinde ise, kadınlar onları izlediler. Hepsi de b o y b a y r a k l a r ı n ı n r e n g i n d e, elbiseler giymişlerdi... (witt., 272-3).

b). «B a y r a k r e n g i ve e l b i s e» konusu üzerinde de, dikkatle durmak gerekir. Bayraklar, ordu birlikleri ile toplulukları birbirinden ayıran alâmet ve işaretlerdir. M e t e, ordu birliklerini, *«at renkleri»* ile birbirlerinden ayırmıştı. Çinli gezgin Wang Yen-t'ê de, Uygur başkentinde herkesin at sürüsünün, ayrı renkte olduğunu yazıyordu. Bundan da, *«at rengi, mülkiyet rengi»* gibi, bir hukuk manası çıkmaktadır. Yukarıdaki vesikada ise, *«elbise rengi, boy rengi»* gibi, çok önemli bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu, bir ü n i f o r m a ve protokol elbisesi gibidir. Osmanlı devletinde de, tuğlar savaşa çıkarken, sıkı bir elbise ve üniforma protokolu vardı.

c). «A r a b a s a n c a ğ ı», Çin'de de çok önemli idi. İmparatorun sancağı, arabanın yanına asılırdı. Hıtay impara-

toru da, kütlü dağa tapınma için giderken, «*büyük bayraklı arabası ile*», giderdi. «*Araba bir imparatorluk devesi ile çekilirdi. Tören, imparatoriçenin kendi büyük bayraklı arabasından, inişiyle başlardı*» (*Witt., 167*). Araba ağır bir araç olduğu için Türklerde, böyle bir gelenek yoktur. Yalnız Osmanlılarda araba, tuğlar ile sancakların bir yerden, diğer bir yere taşınması için, *konakçı* denen askerlere verilmişti. Ancak tuğlar, arabalarda, Çin'deki gibi kurulu ve dikili değillerdi. Çingiz Han geleneğinde, *araba-çadırlar* üzerinde, küçük boyda tuğlar veya bayraklarda, yok değildi. Bunların resimlerini de sunduk. (Res. 3, 25).

3. ÇİNGİZ HAN GELENEĞİNDE BÜYÜK SANCAKTARLIK: Belki Çingiz Han'dan sonraki, oğullarının devletlerinde vardı ama; nedense kaynaklarda Çingiz-Han'ın, tuğ tutanının veya sancaktarının adını veya rolünü göremiyoruz. Tuğ lara ve davullara bakan, muhafızlar hakkında da, bilgimiz vardır. Ancak bunlar, sadece gece bekçileri (kebte'ül) idiler. 1206 yılında Çingiz han, ilan edilirken, yalnızca, «*dokuz kollu veya püsküllü, beyaz büyük bayrağını diktiler*», deniyordu (YCPS, 202). Ancak Çingiz Han'ın komşusu, *Kereyit* hanının oğlunun bir konuşmasından, «savaş tuğunu dikenler»,in adları da, ortaya çıkmaktadır:

«*(Kereyit Hanı Ong Han'ın oğlu) Senggüm, (Çingiz Hanın) elçilerine şöyle dedi: ...— (Çingiz'in) bu sözlerinin arkasında, nelerin bulunduğu, bence açıktır. Bunlar, savaş başını, (başlangıcını) gösteren sözlerdir.*

— S a v a ş b a y r a ğ ı n ı, siz dikiniz, Bilge-Beki ve Tödö'en, siz dikiniz! Atları çayırlayıp, besleyiniz. Artık bundan bir kuşgumuz kalmadı!» (*YCPS, 181*).

Bu konuşmalar ve bu olay, Çingiz Han'ın, han olmadan önce, gençliğinde olmuştur. «*S a v a ş bayrağını diken*» veya dikmeye memur edilen *Bilge-Beki*, Kereyit hanının oğlunun, Çingiz Han'ın yanına elçi olarak gönderdiği, birisidir. Diğeri de,

Senggüm'ün önemli adamlarından biridir. Görülüyor ki, savaş bayrağını dikenler, belli başlı büyükler ve komutanlar idiler. Ancak bundan sonra, Çingiz Han'ın kendi sancağını taşıyan veya onu koruyan büyük memur veya komutanını, görmüyoruz. Çok geç efsanelerde, Çingiz Han'ın kara tuğu ile tuğcusundan ve otağından söz açılıyordu. (Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, terc. 261). Bunun, gerçekle hiçbir ilgisi yoktur. Biz burada Çingiz Han ile çağdaş kaynakları sunuyoruz.

Batıya gelen Kalmuklar arasında da «*tuğcı, tughci*», yani tuğ taşıyan deyimleri görülüyordu (Ramstedt, Kalm. Wb., 409).

4. ÇAĞATAY TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE TUĞCULAR: Sancaktarlık kuruluşuna, az çok İslamî geleneklerde tesir etmişlerdir. Ancak *tuğculuk* kuruluşu, eski karakterini koruyarak, tarih boyunca devam etmiştir. *Babürnâme* içinde, sık sık tuğculardan söz açılır. Bu tuğcular, önemli kişilerdir. «*Tuğcunun tuğunu bağlamasına vakit kalmadı. Tuğu alarak, ata bindi. Düşmanın gelmekte olduğu tarafa gittik*» *(Vekayi, terc., s. 404)*. Görülüyor ki tuğcu, hakan ile birlikte bulunuyordu. Hakan tuğcuları ile öncü tuğcuları, ayrı idiler. Yine bu kültür çevresinde, «*tukçı başı*» unvanı da görülüyordu. Yine Çağatay ve Doğu Türkistan Türk kültür çevrelerinde tuğculara, «*tukluk*», yani tuğ sahibi de, diyorlardı. Osmanlı kültür çevresinde ise «*tuğluk*» sözü, tuğlarla ilgili malzemeleri içine alıyordu. Tuğculara, «*tuğdâr*» diyenler de vardır. Çağatay Türk kültür çevresinde, *tümen komutanları* veya rütbe sahibi kişiler için söylenen, «*tugagçı*» sözü üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. Yine bu Türk kültür çevresinin geç eserlerinden biri olan, *Ebülgazi Bahadır* Han'ın eserlerinden *Türklerin Şeceresi* adlı kitabında, tuğcular için bir ara, «*tugaçı*» dendiği de görülürdü. Bu eserde *tugacı*, elçi karşılığında söyleniyordu: «*Askeri toplamak için etrafına tugaçılar gönderdi (yıbardı)*». Bütün bu bilgileri, (Radlof'un, *Türk Ağızları Sözlüğü* adlı, eserinden topladık (III, s. 1425-1435).

45. 1) «*Tuğ taşıyan şeyh veya dervişler*». Bunun, dinî bir manası vardır. Tuğun başlığı, Hüner-nâme'deki bayrakların başlıklarını andırır. (Krşl. Res. 43). Tuğun perçemleri ise, düzenli olarak, ikiye ayrılıp, taranmıştır. Çok değişik bir tuğ şeklidir. (Sur-nâme'den, 174). Bu, savaş tuğlarından çok; bir *merasim tuğu* olsa gerekir - 2) *Savaş tuğu* ise, budur. Tuğun perçemi, ayrıca örülmüştür. Bu örgülerin de bir manası veya rütbe anlatısı olmalıdır. (Marsigli'den).

a). T i m u r l u ordularında, tuğcular ayrı bir önem taşıyorlardı: *«Timur'un ordusunda, kaleye ilk çıkan asker, tuğ dikiyordu» (Zafernâme, N. Lugal terc., s. 288).* Çok daha sonraları, *Otlukbeli* savaşına giren Timurlu beylerinin de, tuğları vardı (Medhal, s. 288). A l t ı n - O r d u devleti kültür çevresinde de, bu tuğcular görülüyordu. Bu çevrede görülen tuğcular için söylenen *«tukçin»* deyişini, P. Pelliot düzeltmiştir. (Horde d'Or, 69n).

b). «T u ğ s a v u l» unvanı ise, Hive ve Hokend gibi Çağatay Türk kültür çevrelerinde, «çok yüksek bir askerî rutbe» olarak, görülüyordu. Yine *kaymakam,* askerî rütbesi karşılığı olarak kullanılan, *«tuksaba, tuksabai»* unvanlarını ise, burada yalnızca sunmakla yetineceğiz (Rad, Wb, 3, 1428). Ebülgazi Bahadır Han ise, *«tugçısın ve tugı ve bir nice Kalmaknı tüşürdüler»,* yani tuğcuları ile tuğlarını ve bunun yanında nice Kalmukları, düşürdüler demekle, tuğcuların ordu içindeki yerlerini daha iyi belirliyordu (Şec. Türkî, 325). Çünkü tuğcusu düşen bir ordunun durumu, iyi değildir. Hayvancı K ı r g ı z Türklerinin destanlarında da tuğcu, *«tuuçu»* deyişiyle geçiyordu (Yud., 765).

c). «T u ğ ve k o p u z»: Ş a m a n i z m'de tuğ, bir tören ve tapınma aletidir. Şamanların tuğu bir âsâ veya sopa üzerine bağlanmış, at kıllarından oluşurdu. Aynı zamanda bu, o şamanın, *«şamanlık rütbesinin alâmeti»* idi (A. İnan, *Makaleler,* 321). Ancak şaman ilahileri ile dualarında, cinler ile ruhlar da kişileştirilerek, bu ruhlar da, bir «tuğ sahibi» gibi gösteriliyorlardı. Büyüklüğün sembolü, tuğ sahibi olma idi. Müslüman şamanların dualarında ise, şöyle deniyordu: *«Askerin tuğ tutanı Kara-baş! Toplanıp, karma karışık konuyorlar. Kopuzunu kaldırıp, Kaf dağından gelsen ya, Çara-baş!„» (A. İnan, Şam., 143).* Burada, Kara-baş ve Çara-baş adlı iki mitolojik kişinin veya ruhun, adları geçiyordu. *Kara-baş,* elinde bir *tuğ* tutmaktadır. Düzenli konmayanları, düzene koymaktadır. *As-*

kerdir ve bir çeşit «*konakçı*»dır, Çara-baş ise Kaf dağında oturur, elinde *kopuz* vardır. O dev bir *ozan* idi.

5. DEDE KORKUT'TA, SANCAKTAR VE SANCAKLILAR: Bilindiği üzere Dede Korkut kitabındaki O ğ u z l a r, Türk devletlerinin mayasını oluşturan, aileler, boylar ve kuruluşlar idiler. Her ne kadar, *Hanlar Hanı Bayındır Han*'dan söz açılıyor idiyse de, görünüşte bir devlet kuruluşu belirtisi de pek yoktu. Ancak sosyal gelenek ve törelerle, birlik, varlık ve güçlerini devam ettiriyorlardı:

«*Kaba 'alem götüren hanınız kim? Kırış günü önden tepen hanınız kim?*» Bu soru ve cevap, *Dede Korkut* kitabında iki yerde geçmektedir (DK, 231-7; 268-11). «*Kaba 'alem götüren hanınız*» sözünde, han bir sancaktar gibi görünmektedir. Buradaki *kaba* sözü, bir kumaş türüdür. Aslında alem veya bayrağı kim taşırsa taşısın, «*bayrak, hana, ordusuna ve onun topluluğuna aittir*». Biz bu sözde, hanların bayraktarlığını görmüyoruz. Bu soruya karşılık da şöyle deniyordu: «*Kaba 'alem götüren hanımız, Bayındır Han*».

«*A k s a n c a k l ı, a ğ a l e m l i*» deyişleri de, *Dede Korkut*'ta görülür. Ancak bunlar büyük devlet ordusu özelliğini göstermiyorlardı. Bunlara, aşiret demeyeceğiz. Onlar, disiplinli ve sağlam törelere sahip, Türk topluluklarıdır. Elbette ki, kendi sancakları da vardı. «*Bir ağ-boz atlı, a ğ a l e m l i, eğni bek demir donlu, (yani zırhlı), O ğ u z'un önünce geldi, çadırını diktirdi, alay bağladı, durdu*» *(DK, 285-13).* Bu yiğidin kendisi sancaktar değildi. Ancak Oğuzların önünde, ağ alemle geliyordu. Başka bir örnek daha: «*Önünce bu çerinin, bir 'a k - s a n c a k l ı' alay çıktı, çadırın ilinden önce veya ilinin önüne dikti*» *(DK, 286-13).* Çadırını ilinin önüne diktiğine göre, arkasından da ili, halkı geliyor demekti. Türk töresinde sancaktar veya bayrak taşıyan kim olursa olsun, sancak ile veya beye, komutana ait idi.

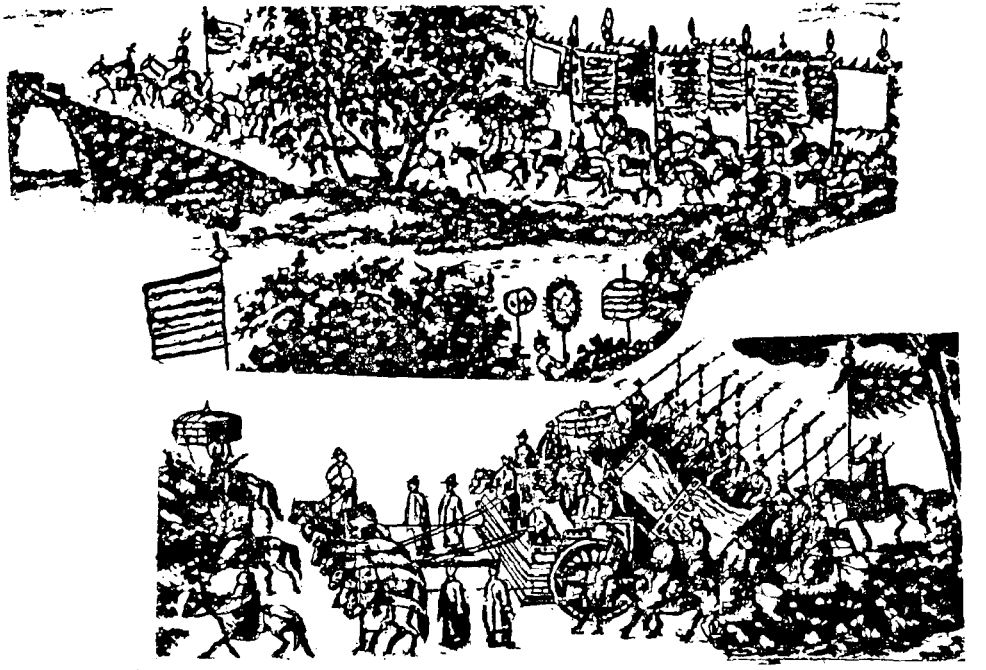
46. *Hun hakanının,* M. S. 164 - 165 de kaçırarak evlendiği Çinli prenses *Wen-chi*'nin, şiir rulosundaki minyatürlerdeki bayraktarlar. Çin ve Hun gelenekleri, birbirlerine karışmış gibi görünüyorlar. «*Üç katlı perçemli tuğ*» ise, ilk kez burada görülmektedir. New York, Metropolitan müzesinde bulunan bu şiir ve minyatür tomarı henüz yeni yayınlanmıştır. Sağda, yukarıda bir Çin muhafız birliği bayrağı (17. yy).

6. OSMANLI DEVLETİNDE, TUĞCULAR VE SANCAKTARLAR: Memlûk ve Selçuk devletlerinden önce, Osmanlılardan başlıyoruz. Çünkü bu çağda kaynaklar ile gelenekler, açıktır. Ayrıca Osmanlı devletinde, Oğuz geleneği ile deyimleri, kesin olarak görülür. Bundan önceki Türk devletlerinin kaynakları ise, konuyu ve deyimleri, İslamî bir üslûba büründürmüş ve konuyu şalla kapamışlardır. Bu şalı açabilmek için, Türk törelerini bilmek gereklidir. Ancak Osmanlı devletinde, «tuğcular» ile «sancaktarlar», ayrı ayrı incelenmelidir.

a). «Tuğcular»: Tuğcuları da, iki bölüme ayırmak gereklidir. Bunlardan birinicisi, «*tuğcular*» idi. Diğeri ise, tuğları taşıyan ve diken, «*konakçılar*» idiler. Anlaşıldığına göre tuğcuların başında bir *tuğcu başı* veya *sertuğciyân* vardı. Bu tuğcu başının emri altında da, saray veya hassa tuğcuları vardı ki, bazı kaynaklar bunlara, «*Tuğciyân-ı hassa*» diyorlardı. Tuğcular, kapıkule atlılarının silahtar bölüğünden alınıyorlardı. Vazifeleri, *tuğculuk* ve *yedekçilik* idi. Bunlara, *tuğ keşan, tuğkeş* veya *tuğ çeker* de deniyordu. -«Konakçılar»: Konakçılar, padişahın hem iki tuğunu ve hem de otağını, bir konak öteye götürüp, kurmakla vazifeli idiler. Konakçılık, yüksek bir memuriyet idi. Bundan dolayı bir beylerbeyi veya sancakbeyi, *konakçı* olarak tayin edilirdi. Bundan dolayı onlara, «*Otakçı başı*» da, deniyordu. Dört *otakçı*'dan ikisine, *kondurucu* ve diğer ikisine de *göçürücü* deniyordu. Bu dört otakçıdan birisi de, *konakçı başı* olurdu. İşte konunun temeli ve can damarları bunlardır (Krşl. Saray, ss. 265, 267). Bu düzen ve deyimler, Türk ve Oğuz geleneğidir. Günlük vesikalar ise, tuğkeşân yerine, «*tuğ çekerler*» diyorlardı (Z. Ongun, a. esr., I, 247). Ancak Uzunçarşılı'nın bilinçli olarak düştüğü küçük bir notunda, yalnız sancakları değil; padişahın altı tuğunun da, *emir-i alem* tarafından saklanıp, korunduğu yazılmaktadır (Saray, 244, n. 4). Bu çok önemlidir.

b). «S a n c a k t a r»: Emir-i alem, anlaşıldığına göre, yalnız padişahın sancaklarının değil; padişahın altı veya yedi *tuğu* ile, hatta *sancağ-ı şerif*'in bile, baş muhafızı gibi görünüyordu. Yoksa sancağ-ı serif, harem kapıcılarında kırk kişiye. emanet edilemezdi. *Saltanat sancakları, mehteran-ı alem* denilen bayraktarlar tarafından taşınırdı. A k - s a n c a k, en muteber baş alem veya sancak idi. Bundan dolayı *ak sancak, emir-i alem* tarafından taşmıyordu. Bu ak sancak, padişahın yakınında duruyordu. Diğer altı sancak ise, *alemdarlar* tarafından taşınıyor ve padişahın gerisinden geliyorlardı. Mısır'daki M e m l û k devletinde de, sultanın kendi bayrağını taşıyana, *sancaktar;* diğer sancakları taşıyan bayraktarların başına da, *alemdar* denirdi (Köprülü, İA, bayrak, 410b).

DİĞER TÜRK DEVLETLERİNDE: Konuyu böyle ele aldıktan sonra, durumları karanlık olan diğer Türk devletlerindeki sancaktarları da yorumlayabiliriz. Emir-i alemlik, eski Türk devletlerinde, büyük komutanlara verilen bir vazifeydi. *Hakanın tuğları, bayrakları, davulları, hatta diğer özel eşyaları, bu tuğcular tarafından korunur ve yönetilirdi.* Böyle yola çıkınca, durum daha aydınlanmış oluyordu. Hatta Osmanlılarda *emir-i alem,* tuğ sahibi idi. Mısır'daki Memlûk Türklerinde *«calış»*, hem bir tuğ-bayrak ve hem de, büyük öncü birlikler anlayışında söylenmişti. Calışın komutanı ise, emirlerinde daha başka seçme komutanlar da bulunan, *Emir Şahin* ve *Emir Toga* gibi, ünlü Türk komutanlarıydı. İbn Bibi, Anadolu Selçuklularında, *«emir-i alem Doğan»*, yani bir Türk komutanından söz açıyordu (Medhal, 83, n. 4). artık Farsça tarihlerin şallarını biraz açmalı, böylece Türk gelenekleri için bir pencere aralamalıdır.

47. Bu büyük «*İmparatorluk arabaları*» Çin'de, Çingiz Han ve oğullarının devletinden sonra görülür. (Krşl. Res. 3). «*Öncü sancaklar bölüğü*», uzun bir alay görünüşündedir. «*Çin saltanat sancağı*», arabaya takılıdır. (Krşl. Res. 25). «*Asılı tuğ perçemleri*» ise, arabanın arkasındaki 10 mızrak ve gönderden sarkmaktadırlar. Çin İmparatoru K'ang-hsi'ye ait bir alaydır. (1662- 1722).

TUĞ VE SANCAK MUHAFIZ BİRLİĞİ

Çin ordusu, M. Ö. 123'te, Kansu'daki Hun başkomutanı ve prensinin otağında, kuyruklu büyük sancağın altında, göğüs göğüse çarpışmış ve Hunlar bundan sonra, batıya çekilmeye mecbur kalmışlardı. Yani Başkomutanlık tuğu, Osmanlılarda olduğu gibi, başkomutanının otağının önünde dikiliydi. Otağ ve tuğun muhafızları da, başkomutanın muhafız birliğiyle, bazı subayları olmalıydılar. Bu konu, bizim *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı eserimizde incelenmiştir (I, s. 585). G ö k t ü r k l e r d e ise, kağanı ve otağını koruyan hassa muhafız birliğine, *böri*, yani *kurt* deniyordu. Adlarından da, bunların seçme birlikler oldukları anlaşılıyordu.

Ç i n g i z H a n devletinde ise, tuğ ve davulların korunması konusunda, Çingiz Han'ın verdiği şu yarlıg veya emri sunmakla yetineceğiz :

«Sonra, Çingiz Han şunları söyledi: -Gece muhafızları (kebteül), saray hatunlarına, saraydaki gençler ile çocuklara, deve ve sığır çobanlarına dikkat edecekler ve onları, gözetleyeceklerdir.

T u ğ l a r ve d a v u l l a r ile, ayrıca onların altında bulunan, mutfak aletlerini de, onlar koruyacaklardır. Onlar bizim yiyeceklerimizi gözetecek ve koruyacaklardır» (YCPS, 232)

«Tuğ, bayrak-davullar-mutfak», bu üç önemli şey, Gece muhafızlarının *(kebteül)* korumasına bırakılıyordu. Anlaşılıyor ki, zehirlemelere karşı yemekler, hemen otağın karşısında ve hakanlık sancağının altında pişiyordu. Çünkü mutfaktaki kapkacak, tuğ ve davulun altında korunuyordu. Bunun önemini, P. Pelliot da belirtmiştir (YCPS, s. 116). Çingiz Han'ın oğulları zamanında da, *«tuğlu hassa muhafız birliği» (itegeltü tugtu çerigüd)* hakkında bazı bilgiler veriliyordu. (Cleaves,

Sino-mongolian inscription, 1362, s. 121). Müslüman Türk devletlerinde, *emir-i alem* mâiyetinde, alemdarlardan başka, muhafız birliği de vardı. Çünkü bu baş bayraktar, tuğ sahibi idi.

H ı t a y devletinde, *bayraktar ve köscüler,* kutlu Mu-yeh dağındaki kurban törenlerine de başkanlık ediyorlardı. Bayraktarların, Hakan'ın önünde devlet adına yaptıkları bu törenden sonra, sıra şamanlara geliyor ve törenin saçısı ile duası yapılıyordu (Wittfogel, 272). «*Bayraktar ve köscü başı*», oldukça geniş bir teşkilâta sahipti (a. esr., s. 489, 500). *I-la* adı verilen bu memuriyet, çok büyük ve önemliydi.

SANCAK GEÇİT RESMİ

Harp alayı, akına çıkan Osmanlı padişahlarının, sınırda düzenledikleri, bir çeşit geçit resmiydi. Enderundan silahtar, çuhadar ve rikâbdar, başlarında üsküf olduğu halde, padişahın arkasında dururlardı. Bundan sonra *emir-i alem* ile diğerleri geçerlerdi. Ondan sonra, *ak sancak* gelirdi. Ak sancağın sağında, *kırmızı* sancaklarıyla sipah bölükleri ve sol tarafında da, *sarı* sancaklarıyla, silahtar bölükleri geçerdi (Saray, 245).

M e m l û k devletinde, *calış,* yani tuğlu bayrağın, savaş için çıkarılışı, *ihrâcı* üzerinde sık sık durmuştuk. Memlûk hakanı akına çıkmadan 40 gün önce, calış adlı bu tuğlu bayrağın çıkarılması, bir kanun halindeydi. Calış, çıkarıldıktan sonra, *tablhane* binasına asılırdı. Hakan, orduya *geçit resmi* yaptırdıktan sonra, yola çıkardı. Bu *savaş tuğu* sonradan iki ay kadar teşhir edilerek, *sergilenmiş* ve hakanla birlikte yola çıkmıştı. *Geçit resmi* yapılırken, dualar ile alkış yapılıyor ve başarılar dileniyordu (Quatremère, a. esr., s. 226n).

48. 1662 yılında, Osmanlı ordusunun Orta Avrupa'da yaptığı savaşlardan bir sahne : *Mızraklı bayraklar ile hilâlli bayrak,* çok güzel çizilmiştir. «*Hilâlli çadır başı*» ise, burada görülmektedir. Başka yerlerde, çadırların başlarında, bayraklar görülüyordu. (Ricaut'dan).

III. BÖLÜM

TÜRKLERİN SAVAŞ GELENEĞİNDE TUĞ VE BAYRAK

Tuğlar, bir savaş işareti ve alâmetidirler. Pratikte, özellikle meydan savaşları için, yararlıdırlar. Tuğlar, sancaklar gibi yalnızca sembolik bir manada kullanılmıyorlardı. Daha önce Ramstedt ve daha sonra da Dörfer'in haklı olarak dedikleri gibi onlar, «*birlikleri sevk ve idare etmek için bir işaret ve vasıta idiler: Als Mittel zum dirigieren der Truppen*» *(Dörfer, 621).*, Eski kaynaklar ile metinleri, *Brockelman*'dan beri yorumlayanlar, tuğları, «*savaş işareti ve alâmeti*» *(Kriegsabzeichen, Feldzeichen)* olarak göstermişlerdir (AM, Pr. 13, 4).

Bu giriş, çok önemlidir. Çünkü bizde Osmanlı tarihi üzerinde yazılan kitaplarda, tuğların daha çok *sembolik* yanına ağırlık verilmiştir. Halbuki tuğların başka yazarları vardır: *Savaşta birliklerin konumu, hareketi, sevk ve idaresi ile ilgili kontrol ve gözetmeler, bu tuğlara göre yapılırdı.* Elbette ki bu birliklerin komutanları, kendi tuğlarının sahipleri idiler. Kendi birliklerini temsil ediyorlardı. Bunun için tayinler de, tuğla birlikte yapılıyordu. Bundan dolayı tuğlar aynı zamanda, «*bir fetih ve zafer sembolü idiler*». Topkapı Sarayındaki *tuğ direkleri*, insanı şaşırtacak kadar uzundurlar. Belki de meydan savaşlarında, çok uzaklardan görülebilmesi için.

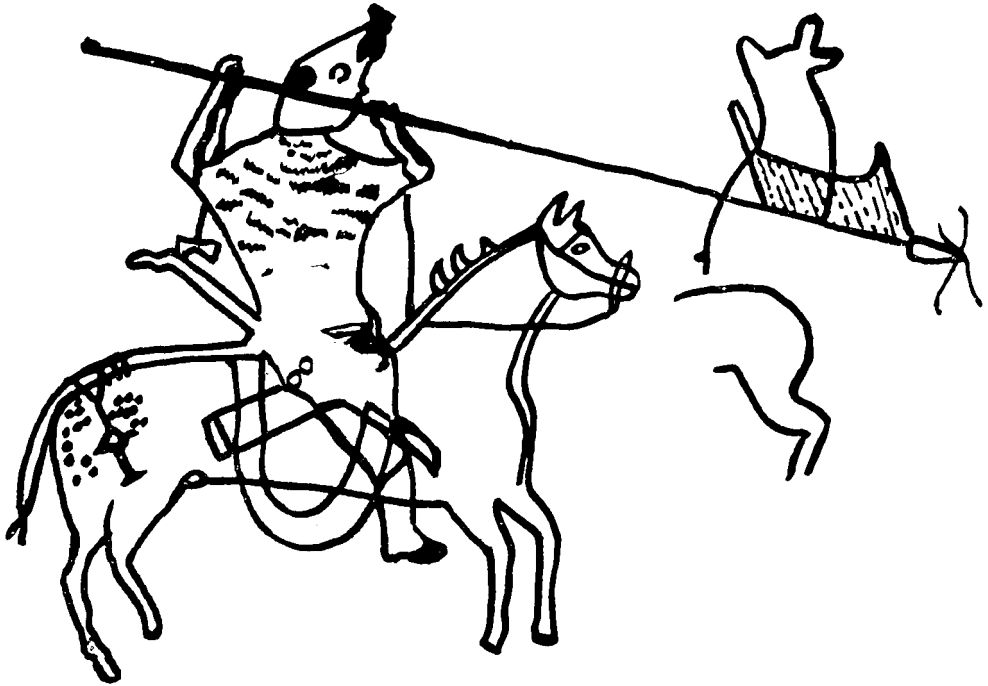
Tuğlar, kendi başlarına birer «*sancak-ı kebir*» veya kendi kendilerine «*baş alem*» gibidirler. Tuğların, birinin diğerinden, şekil bakımından ayrılıkları yoktur. Ancak, «9, 7, 6, 3, 2, 1»

tuğ gibi, sayılarına göre, rütbelere dağılırlardı. *«Uçlarına at kılı bağlanmış her mızrak»*, tuğ değildi. Bunlara Türkler, *«beçkem, perçem, munçuk, bunçuk»*, derlerdi. Bunların yiğitler, savaş günlerinde kendileri takınırlardı. Tuğlar ise, büyük birliklerin sembolüdür. Hem de çok büyük birliklerin. Marco Polo'ya göre, Çin'deki Kubilay Han ordularında, *«100.000 kişilik birliğe, tuc(tuğ); 10.000 kişiliğe de, toman (tümen) derlerdi» (s. 55)*. Osmanlı devletinde de, tuğ sahibi olan komutanların birliklerinin sayıları, az değildi.

Hakan tuğları, eski Türk devletleri ile Çingiz Han ve Doğu Türk kültür çevrelerinde, dokuz tane veya dokuz perçemli idi. Osmanlılarda ise, hakan tuğlarının sayısının *yedi* olması, bir gelenek halinde idi. Ancak Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin hakan tuğlarının sayısının *altı* olduğunu gösteren geç, fakat çok sağlam kaynaklar bulmuştur (Saray, 263). Ancak bu kaynaklar, 17. yüzyıldan, sonralara aittir. *Tuğ-ı Hümayun*, yani Osmanlı padişahlarının tuğ sayısı *yedi* idiyse, -ki eski kaynaklar öyle söylüyorlar- bunun eski bir Türk geleneği olduğu üzerine, ısrarla duracağız.

HAKANIN TUĞ VE SANCAĞI, «SAVAŞ» İÇİN ÇIKARILIR

1. HAKAN TUĞUNUN SAVAŞ İÇİN ÇIKARILMASI: (İhrâc-ı tuğ-ı hümayun): Osmanlı devletinde padişahın tuğları, ancak bir akın başlangıcı dolayısıyla çıkardı. Türk-İslam devletlerinin dışında, böyle önemli ve ordu içinde böyle ağırlığı bulunan, bir ikinci sembol daha yoktur. *Tuğ, askerî bir sembol-dür*. Az sonra, İslamiyetten önceki Türk devletlerinde savaş için tuğ çıkarılmasıyla ilgili merasimler üzerinde duracağız.

49. G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış yazıtlarda bulunan bu yazılıkayada, *«ılsımlı av sahneleri»*, daha çok yer alır. Bu ZIRHLI GÖKTÜRK *ATLISI* ise, *«iki kuyruklu bir mızrak bayrağı»* taşımaktadır. Atının kuyruğu, düğümlüdür. Kılıcı eğri kılıç; başında ise, *tuğlu miğfer görülür. Bu*rada bir savaş değil; uğurlu bir av sahnesi gösterilir. (Krşl. Res. 39, 50, 94).

«Tuğların çıkarılması» ile ilgili bir çok Osmanlı vesikası vardır. Bizce Zarif Ongun tarafından, 1941'de *Tarih Vesikaları* dergisinde, *«Tuğ-ı Hümayunun ihrâcı merâsimi»* adı altında yayınlanan, 1695 tarihli vesika, çok değerlidir: Bu merasim, padişahın Engürüs, yani Macaristan seferi dolayısıyla yapılmıştır (s. 246). Bu merasimde, sadrazam, vezirler, şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, yeniçeriağası, defterdarlar ile diğerleri bulunmuştur. Sabah namazından sonra vezirler, kallavî sarıkları, ferace kürkleri, Divan-ı Hümayun binâtiyle, yani Divana gidilirken giyilen kıyafet ile şeyhülislam, beyaz erkân ferâce kürkü ve örfü, yani burma sarığı ile; diğerleri ise, kendi ört, kürk ve abâyileriyle merasime iştirâk etmişlerdi. Uzunçarşılı'ya göre bunlar, yeşil renkli tülbentten, *sâdât sarığı* idiler (Saray, 266, n. 2). Heyet, Bâb-us-saâdeye gelmişti. Merasime padişah da gelince, müezzin ayak üzerinde, *feth-i şerif* okumuştu. «Arz ağaları gelip, tuğlar hazırdır, deyu haber verdiklerinde, taşra çıkmaları ferman olunup, Bab-üs-saâde Ağaları iki adet tuğları, taşra çıkardıkları saat, hazret-i sâhib-i devlet ve şeyhülislam ve vezirler hareket buyurup, tuğları ellerine alup», belirli yerlerine korlardı. Bundan sonra tuğcular, tamamdır dedikten sonra, *kurbanlar kesilip, duaya başlandı.*

Saltanat sancağı, bu vesikada görüldüğü gibi, tuğlardan sonra çıkarılmıştı. «*Yedi* kıt'a sancakların getirdüp, her birine nazar ederler», deniyordu. Bundan sonra, «*badehu Sahabe-i kiramın nizelerin*» yani kargı veya süngüleri getirtiliyor ve tamiri gerekenlerin, onarılması emrediliyordu. Bu «*merasim sırası*», çok önemlidir. «*İlk önce tuğların çıkarılması ve en büyük merasimin tuğlar için yapılması*», bize göre normal idi ve eski töreye göre yürürlükteydi. Bizce incelemeler, bu yön ve metodla sürdürülmelidir.

«*Tuğların çıkarılma protokolu*»: «Sefer dolayısıyla tuğlardan ikisi, enderunda bulunduğu yerden çıkarılınca,

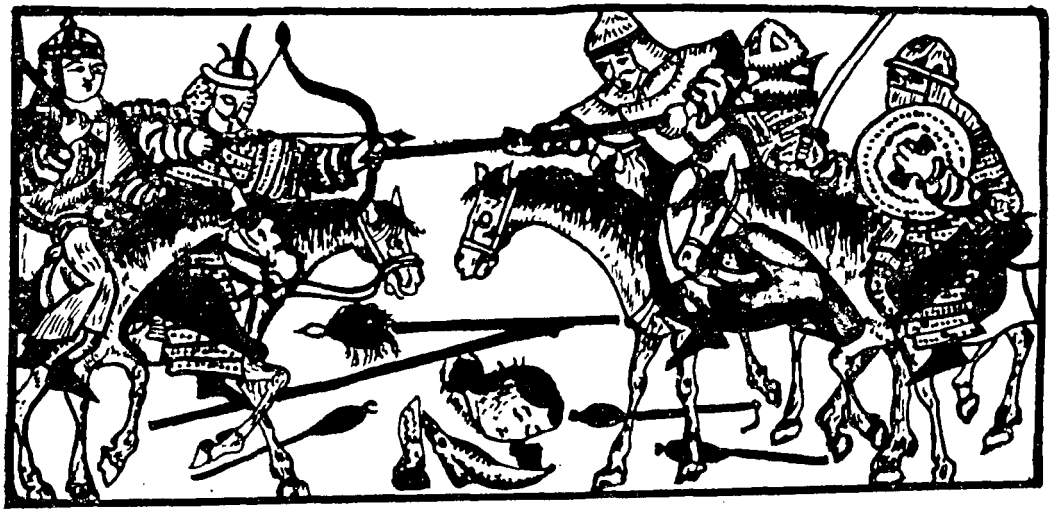

50. G ö k t ü r k devletinin kuzey sınırlarındaki yazılı kayalarda görülen bu resimde, *«â y i n»* ile *«o y u n»* arasında, karışık bir sahne görülmektedir. Yukarıda mızraklı, kalkanlı ve kılıçlı iki er görülmektedir. Aşağıdaki resmi açıklamak ise, oldukça zordur. Burada, *mistik ve mitolojik* bir sahne söz konusudur. (Okladnikov'dan).

bazen saray cebehanesi ve bazan da bab-üs - saâde veya ortakapı önüne dikilirdi». Yine Uzun çarşılı'ya göre, «*tuğ ihracının, (yani tuğların savaş için dışarı çıkarılmasının), merasim-i mahsusa ile yapılması, bir kanundu*» *(Saray, 265)*. Bu, çok önemli bir noktadır. Sancağ-ı şerif, çok geçtir. Bundan dolayı onun çıkarılmasında böyle sıkı ve disiplinli bir protokol yoktur. Bilindiği üzere, önce iki tuğ çıkarılır ve bunlar, önden giderlerdi.

Tuğlar, nerelerinden ve nasıl tutularak merasime çıkarılırlardı? Akına çıkacak olan tuğlar, sadrazam, şeyhülislam ve hatta bazan padişahın bile hazır bulunduğu ve hazineden çıkarılmasına, elleriyle bile yardım ettikleri, büyük merasim ve tören kıyafetleriyle çıkarılırlardı. Uzunçarşılı'nın verdiği bir vesikaya göre, «fatiha okununca ağalar, içeriden tuğ-ı hümayundan, ikisini çıkarırlardı. Devlet erkanı ise, kalkıp, tuğları ağaların ellerinden alırlardı. Derhal birini sadrazam ile şeyhülislam ve diğerini de vezirlerle kazasker alıp, diğer davetliler dahi tutup, bab-üs-sâde önündeki muayyen yerlerine dikerler. Bunun üzerine şeyhülislam veya nakib-ül-eşraf tarafından dua edilirdi. Tuğlar yerlerine iyice yerleştirildikten sonra merasim sona ererdi» (Saray, 266). Zarif Ongun'un yayınladığı bir vesika ise, içinde bir çok değerli ayrıntılı bilgiler topluyordu:

«Şeyh efendiler birer birer dua edüp, Divanhane müezzinleri ise, yüksek sesle *amin* demişlerdir. Dua tamam olduktan sonra, merdiven sahanlığına inip, hazır olduklarında, saadetlü Kethüda Bey, sipâh ve silahtar ağaları, *Tuğ-ı azamiyi, hazine odasından omuzlarına aldıklarında, tuğun topu ileri ve aşağı ucu geri ve Kethüda Bey hazretleri topun dibinde ve ağalar, Kethüda Bey'in ardınca tertip üzere, tuğları dışarı çıkarırlardı...*» *(a. esr., s. 251)*. Görülüyor ki merasimin başı, Kethüda Bey idi. Tuğların, *yaldızlı topları,* öne doğru tutuluyordu. Merasimin başı da en önde gidiyor ve tuğların, yaldızlı toplarının, dibinde duruyordu.

51. *OĞUZ KAĞAN DESTANI* içindeki savaş sahnelerinden biri : Bu minyatür, *Câmi üt-Tevârih*'in Oğuz Kağan destanı bölümü içinde yer alır. Yerde, kırılmış bir «*m ı z r a k l ı t u ğ*» görülür. Tuğun başlığı da, açıktır. Savaş sahnesindeki mızraklar oldukça kalın ve uzun olarak yapılmıştır. Bundan dolayı *tuğ perçemleri* de, büyük ve geniş tutulmuş olabilirdi.

«Tuğların kovaları»: Tuğların nereye ve nasıl dikildiklerini de, bilmiyorduk. Yine Zarif Ongun'un yayınladığı ve yukarıda bazı bölümler aldığımız, 1736 tarihli değerli vesikada, bu konuda azıcık olsun bir bilgi vardır: *«Tuğ-ı Sadrıazamîyi... (Kethüda Bey'in başkanlığında çıkarılan tuğların) önünce dahi Defterdar efendi, reisülküttab efendi... (ve diğerleri) yürüyerek nerdübane nakil ve koğasına vaz' ve nasb ve resen ve mıhların bend ve darbetmeleriyle; bu sırada tuğ-ı zafer fürûğun nakil ve nasbı tamam olunca...» (Z. Ongun, a. esr., s. 251)* Görüldüğü gibi tuğların oturtuldukları kovalar (?) vardı. Bundan sonra da çivi ile çivileniyorlardı. Demek ki tuğların, dikilecekleri yerlerde üzerlerinde duracakları *tabanlar* vardı. Bunlara merasim içinde tuğlar çakılıyordu. Bundan sonra da *dua* ediliyor, *kurbanlar* kesiliyor ve *alkış* yapılıyordu (a. esr., 249).

«Tuğ çekerler»: Bu deyim de Zarif Ongun'un yayınladığı, 1695 tarihli vesikada görülür (a. esr., s. 247). Z. Ongun'un, 19. yüzyılın başlarına koyduğu bir vesikada ise, eski protokol, daha açık olarak görülmektedir: *«Livâ-i zafer üttevarih-i tuğ-ı hümayun ihrâç olunduğu saat-ı mes'udunda»*, tuğlar *koğalarına* konmadan önce, *«gönder-i şerifesine bend»* edilirdi. Demek ki tuğlar hazine de, göndersiz olarak saklanıyorlardı. Burada, *«tuğ-ı zafer»* deyimine de bir vurgulama yaptık. Dinler ile ilgili bölümümüzde, bu konunun derinliklerine inip ve Türk tuğlarındaki, *«Zafer ruhu»* üzerinde duracağız. Çünkü savaş, *zafer* için yapılır. Bu konu üzerinde, daha önce hocamız Prof. Abdulkadir İnan'da durmuştu.

2. *TUĞLARIN, «KANUN-I KADİM ÜZERE», «SAAT-İ MES'UDUNDA», «GÖNDER-İ ŞERİFESİNE» BAĞLANMASI :* Bu sözler, *tuğ ihrâcı*, yani savaş için Osmanlı padişahları ile sadrazamlarının tuğlarının çıkarılması ile ilgili, Osmanlı vesikalarından alınmıştır. Tuğlar savaş için, *«kanunu kadim üzere»*, hazineden veya saklandığı yerden çıkarılırdı. Vesikalarda bu, özellikle vurgulanıyordu (Zarif Ongun, a. esr., s. 249).

Rahmetli Uzunçarşılı'nın da dedikleri gibi, *«tuğ ihrâcının merasim-i mahsusa ile yapılması, kanundu» (Saray, 265).* Dikkat edilirse, tuğların çıkarılması ile ilgili vesikalarda, törenlerin sırası bakımından, bir birlik vardır. Resmi kıyafet, tuğların çıkarılması, dualar, kurbanlar ve alkışlar, hemen hemen aynı sırayı izlerler. Anlaşıldığına göre, *yedi kıt'a saltanat sancakları, tuğlardan sonra çıkarılıyorlardı.* Bundan sonra da Osmanlı padişahı, merasimden ayrılıyordu (Z. Ongun, s. 248). Yani tuğlar ile sancakların çıkarılması, aynı merasim içinde yapılıyordu. O r t a a s y a ve T i m u r l u l a r Türk kültür çevresi ise *«âyin-i kadim»* veya *«Moğol düsturu birle»* tuğ çıkarıyorlardı. *Sancağ-ı şerif*'lerin çıkarılmasında ise, böyle disiplinli ve genel bir merasim sırası görülmüyordu.

«Tuğ'ı hümayun ihrâc olunduğu saat-i mes'udunda» sözü, belki de vesikayı yazanın, şahsî söyleyiş ve üslûbu ile ilgili görülebilir. (Z. Ongun, 249). Ç i n g i z H a n çevresinin vesikalarında da göreceğimiz gibi, *«tuğa kurban»* ile kılıfından çıkarılması, *«s a v a ş a n d ı ve kararı»* için, bir başlangıçtı. Bundan dolayı bu ana, *«saat-i mes'udu»* denmesi, bu merasimin mana ve anlayışı bakımından normal idi.

«G ö n d e r-i ş e r i f e» deyişi de, biraz mübalağalı ve abartılmış görünmektedir. *Gönder* ile ilgili bölümümüzde de göreceğimiz gibi, altında *kös* ve *mehter* çalınan ve şehitler verilen, tuğ ve bayrağın gönderi de, bir mana taşıyordu. Tuğ ve bayrak, yere ve kaleye vurulan, bir *«vurungu» (urunggu)* idi. Bayrağın başı kadar gönderi de, hep birlikte, *mübarek* idi. (Krşl. Z. Ongun, 249).

3. ŞİMŞEK ÇAKMASIYLA GÖK GÜRLEMESİNİN, «HAKAN TUĞUNU ÇIKARMASI»: O s m a n l ı devletinde *Tuğ-ı hümayun*'un yani hakan tuğunun savaş için çıkarılması dolayısıyla yapılan bu büyük merasim ve protokollara gelmişken, bu tutumları pekiştirmek için, bir örnek de eski Türk düşüncesinden verelim. *Kutadgu Bilig*'de şöyle deniyordu: *«Bulut*

kükredi, nevbet davulunu (tuğunu) vurdu; şimşek çaktı (yaşın yaşnadı), hakanın tuğunu çekti (tarttı)» (KB, 86). 11. yüzyıl Karahanlı Türklerinde, *nevbet davulu* veya *kösü* de, yine *tuğ* sözüyle karşılanıyordu. Hakanın tuğunu ve bayrağını, çakan şimşek tartarak, alıyordu.

4. OTAĞIN KURULUP, TUĞUN DİKİLİP VE SAVAŞIN BAŞLAMASI : 11. yüzyılda derlenmiş olan bir eski Türk şiiri de bu konuda bize bir çok şeyler öğretmektedir. *«Otağın kurulup, dikilmesi bir savaş başlangıcı»* olarak görülüyordu. O s m a n l ı devletinde ise bu başlangıç, *«tuğun çıkması ile»* görünüyordu. Önden çıkan iki tuğ ile otağ, Davudpaşa'da kurulup ve dikilip, padişahı bekliyordu. İki tuğ, sınıra kadar padişahın önünde gidiyor ve onu bekliyordu. 11. yüzyılda derlenen Türk şiirini, iki bölümde inceleyeceğiz :

a). T u ğ u n d i k i l m e s i: «Hakanın kubbeli otağı (kurvı çuvaç) kuruldu; tuğu (da) dikilip, vuruldu» (MK, I, 194 vd.; Brockelmann, AM Pr. 17,3). Burada da görüldüğü gibi, *davul-bayrak,* tek bir söz ile, *tuğ* deyimiyle karşılanmıştır. Tuğun dikilmesini Brockelmann, haklı olarak, bir *«savaş alâmeti ve işareti» (Feldzeichen)* olarak yorumlamıştır (AM Pr. 17, 3).

b). S a v a ş ı n b a ş l a m a s ı : Yukarıdaki şiirin devamı, otağ ve tuğun kurulmasından sonra başlayan savaşı anlatıyor ve şöyle diyordu : *«Düşman askeri, ot gibi biçildi, oraklandı (oruldı); (düşman) nereye kaçarsa kaçsın, o tutar» (a. esr., a. yer).* Kaşgarlı Mahmud ise bu şiiri daha geniş olarak şöyle yorumluyordu : *«Hakanların çadırı kurulduğunda, bu çadır ipekten yapılır ve hakanlara göredir. Sıcaktan, yağmurdan ve kardan korunmak için kullanılır. Savaş alâmetleri dikilir, davul vurulur, düşman askeri, ekin gibi biçilir; şimdi onların büyüğü, benden nasıl kaçabilir?» (a. esr., a. yer).* Kaşgarlı Mahmud'un Doğu Türkistan tercümesinde de, mana aynı anlayışla yorumlanmıştır (Urumçi, 1981, I, 262).

52. *BİR OSMANLI SİPAHİSİ :* (Ricaut'dan). Burada *mızrağın çift dilimli bayrağı,* daha yumuşak çizilmiştir. (Krşl. Res. 1, 7). At koşumu, zırh ile miğfer ve biraz da mızrakta, Avrupa geleneklerinin izleri vardır. *Atın düğümlü kuyruğu* ise, bize yakın orijinal bir duygu vermektedir.

5. TUĞLARIN SAVAŞ İÇİN YOLA ÇIKARILMASI : Osmanlı devletinde tuğların savaş için çıkarılması için, «*ihrâc*» *veya «ihrâc-ı tuğ-ı hümayun»* deyimleri kullanılır. Bu konuda, İ. H. Uzunçarşılı geniş olarak görüşlerini vermiştir. (Saray, 261-269); Zarif Orgun da, -yukarıda sık sık kullandığımız bazı değerli vesikaları yayınlamıştır *(Tarih Vesikaları,* 1941, 245-255). Bundan dolayı, aynı konu üzerinde, geniş olarak duracak değiliz. Biz burada yalnızca, eski Türk kültürü bakımından, üzerinde durulmaya değer noktaları göstermeye çalışacağız. Tuğlar büyük ve kesin bir protokola bağlı bir merasimle çıkarıldıktan sonra, -çoğu zaman akından iki ay önce-, *saray içine dikiliyordu* (Saray, 265, n. 4). Bu, önemli bir noktadır. Mısır Memlûklarında da, öyle idi. *Sancağ-ı şerif*'in çıkması ise, ordunun çadırlı karargâha çıkmasından 40 gün önce yapılırdı (a. esr, s. 251). Ancak Yavuz'dan önce, Sancağ-ı şerif yoktu. 18. yüzyıldan sonra padişahlar akınlara gitmeyince, onların tuğları artık saray içinde dikilmeye başlanmıştı (a. esr., 267). Düşmanın sınırına kadar, *«padişahın tuğları, ordunun önünde giderlerdi»*. Uzunçarşılı'ya göre, sınıra gelince, padişah tuğlarının daha ileriye gönderilmemesi, *«bir kanun idi»*. Ayrıca tuğları taşıyıp diken bayraktarlar, *konakçı, otakçı, kondurucu, götürücü, tuğ çeker» konakçı başı* gibi, eski karakterde Türkçe unvanlarla adlandırılıyorlardı (a. esr., 267; Z. Ongun, I, 247). Saltanat sancakları ise, *mehterân-ı alem* denilen ve *emir-i alem*'in altında bulunan alemdarlar, bayraktarlar tarafından taşınırdı. Ancak en değerli saltanat sancağı olan *«ak sancak»*, emir-i alem, yani baş sancaktar tarafından taşınırdı (Saray, 244). Ancak tuğların, askerin sevk ve idaresinde, pratik yararları vardı. Bazı vesikalara göre, tuğların taşınmasına, nakline, *sertuğcıyan* denilen bir *tuğcubaşı* emri altındaki bir saray bölüğü, *tuğcıyân-ı hassa* memur edilirdi (a. esr., 265). Bazı vesikalar ise, 24 kişilik bu bölüğe, *tuşkeşan* veya *tuğ çeker* diyorlardı.

53. 1668'de, Osmanlıların Orta Avrupa savaşlarından bir sahne : «*Hilâlli ve çift dilimli birlik bayrakları*», Türk ve Avrupa geleneklerinin bir sentezi olsa gerektir. Sağda, sancağın kumaşında; solda ise, sancağın başında, *hilâller* görüllüyor. (Ricaut'dan, s. 102).

6. TUĞU «AÇMA», SAVAŞ BAŞLANGICI: Tuğu veya bayrağı *açma* deyimi çeşitli kaynaklarda görülür (Rad. 3. 1431; 4, 1425). *Babürnâme*'de de, tuğ açma deyişi, sık sık kullanılır *(Vekayi,* 105, 103). Ancak her zaman, *tuğ açma* söyleyişi, iyice anlaşılmıyor. İlhanlılar çağından kalma minyatürlerde, tuğ veya bayrakları bir kılıf içinde, hatta saray toplantılarında görüyoruz (Resim. 11, 15, 29). Öyle anlaşılıyor ki T i m u r l u devlet geleneğinde, Çingiz Han ve oğullarının tuğ ve bayrak anlayışı devam ediyordu. Çünkü *Babürnâme*'de bir yerde, *«M o g o l düsturu birle tug açtılar» (s. 105).* Tuğu açmanın da, bir savaş başlangıcı olup olmadığını, kesin olarak bilmiyoruz. Ancak görüldüğüne göre O s m a n l ı devletinde barışta tuğlar hazinede saklanıyorlardı. T i m u r ve oğullarında ise, kılıf içinde tutuluyorlardı. O s m a n l ı devletinde, *«sancağ-ı şerif de, bohçalara sarılıyor ve yeşil k ı l ı f ı içine konuyordu» (Saray, 255, n.1).*

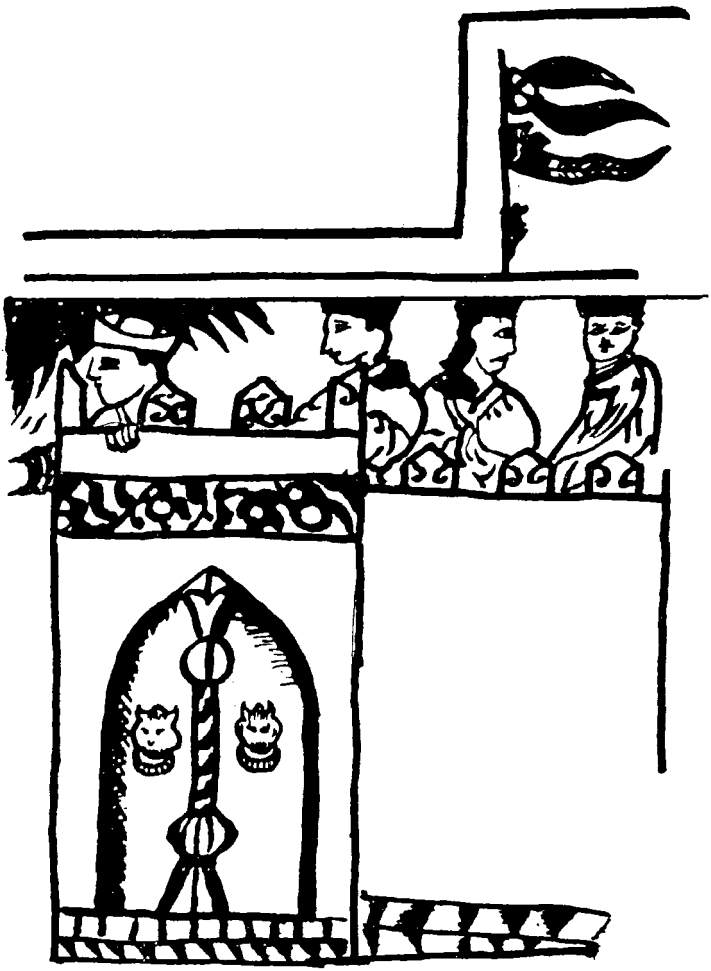
7. TUĞ «BAĞLAMA»: Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bunun iki manası vardı: O s m a n l ı devletinde tuğlar, büyük sırık veya gönderleriyle birlikte hazinede veya saray içinde saklanmıyorlardı. Din bölümünde de göreceğimiz gibi tuğlar, *çıkış (ihrâç) merasimi* sırasında, gönderlerine bağlanıyordu: *«Tuğ-ı hümayun ihrâc olunduğu saat-ı mes'udumda gönder-i şerifesine bend ve koğasına vaz'ından sonra..»* Sözlerinden de, bu anlaşılıyordu (Z. Ongun, I, 249). Biraz daha eskilere, d e s t a n l a r a gidecek olursak, *«naizasının başına, altındı tuu bailadı,* yani *«mızrağının başına, altınlı tuğ, bayrak bağladı»,* deniyordu (Bb, 3, 183/223). O ğ u z d e s t a n ı çevrelerine gelince, *Şecere-i Terâkime* içinde Salur'dan *Ögürcik,* şöyle diyordu: *«(Elini) vursan keser, sert çeliğe, tuğ bağlattım; kılıcımı sıyırıp, bileğimle kuyu kazdım...» (Şec. Ter., 68). Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu konu üzerinde durmuştuk (I, s. 259). Tuğ bağlama hakkında biraz karanlık olan bir bilgiyi de, *Babürnâme* içinde görüyoruz: *«Asker, tatlı uykuda idi... Düşman geldi, kalkın diye bağırdı... derhal ata bindim, tuğcunun t u ğ u n u b a ğ l a m a s ı n a vakit kalmadı. Tuğunu alarak, ata*

bindi ve düşmanın gelmekte olduğu tarafa gittik...» (Vekayi, s. 404). Bu yazıdan, tuğun niçin ve nasıl bağlandığını anlayamıyoruz.

«Tuğa demdeme bağlama»: Bu deyişi, yalnızca *Babürnâme* içinde bulduk: *«Tuğların Mogol düsturu birlen demdeme bağladılar» (Vekâyi,* 105; K. 122). Bu, ne demekti? *Demdeme* ve *dim,* bir çeşit davul sesidir. Bu, tuğ ile kös veya davul seslerini, birbirine uydurma olmalıdır. Kesin olmamakla beraber, şimdilik görüşümüz budur. Nitekim aynı kaynakta, *«tuğ, nekkare.... ve bütün askerin, suyun bir tarafına inmeleri... emredildi»,* deniyor ve tuğlar ile nekkarelerin muhafazasına ayrı bir önem veriliyordu (s. 348). Bu konuya yeniden döneceğiz. Bu da, «Moğol düsturu ile» yapılıyordu. Tuğu bağlama da bir savaş başlangıcı gibi görülüyordu. Durum, karanlıktır.

8. SANCAK VE TUĞLARIN, «ÇÖZÜLMESİ»: Bu deyim daha çok O s m a n l ı devletinde yazılmış tarihler ile vesikalarda görülür. Bu da, bir savaş başlangıcının, bir işareti olmalıdır. Feridun Bey Münşeatında, Çaldıran'da düşmanla muharebe edileceği gün: *«... ve seb a-i seyyâre manendi olan yedi tuğ-ı zerrin-i elviye-i sultanî ve alemhây-i Osmanî çözülüp...»,* deniyordu (Saray, 240). Yine O s m a n l ı kaynaklarının başka birisinde ise, *«Çözüldü yedi altın başlı sancak, cihâna verdi zib-ü-taze revnak»,* deniyordu (a. esr., 243, n. 2). Akına çıkarken sancakların çözülmesi, hem dilimiz ve hem de anlayışımıza uygundur.

9. «CALIŞ», MISIR TÜRK MEMLÛK DEVLETİNDE, SAVAŞIN BAŞLAMASINA İŞARET OLARAK, ASILAN TUĞ: Mısın'da Türk Memlûk devleti dedik: Çünkü Çerkez olanlar da, Güney Rusya'daki *Altın-Ordu* kültür çevresinden geliyorlardı. Mısır'daki *Calış,* tuğ konusunda, Quatremère'in notlarına, yeni bir katkı yapabilecek bir durumda değiliz. Başkaları da öyledir. Mısır'daki Türk bayraklı tuğlarının yerini, ordu ile ilgili bölümümüzde ele aldık. Burada ise, savaş başlangıcı ile olan, ilgileri üzerinde duracağız. *İbn İyas,* bu konuda şöyle diyordu:

54. *Câmi üt-Tevarih*'de, Çingiz Han tarafından alınacak olan bir kalenin resmi : Bu *üç dilimli* veya *kollu bayrak,* bazı değişik el-yazmalarından, bitişik gibi de görünmektedir. Bu eserde, Moğol ve Moğol olmayan bayraklar, yalnızca başlarına göre ayırd edilmektedirler. (Krşl. Res. 150).

«Mısır Sultanı önceleri, Suriye'ye bir akın için hazırlanırken, yola çıkmadan önce calışı, (tuğu) astırırdı»: (Quatremère, L'Histoire des Sultans Mamluks, s. 226n.). Sonradan Sultan Gavri calışı, *tablhâne*'ye astırmadı... akına çıkması iki ay bile gecikse, onu askerin resmi geçidinde kullandı (a. yer). Ancak bu bayraklı tuğun, tablhâne'ye asılması, gelenekten idi. Sultan, ordu ile yola çıkınca calış, ordunun ö n c ü birliklerin elinde bulunurdu. Bundan dolayı da adı ve rolü, *yezek*, yani Ö n c ü ile karıştırılmıştır. *Makrizî*, bir ara calışın, merkezin ilerisinde olduğunu yazmıştır. Quatremère'in bulduğu, *Kudüs'ün Fethinin Tarihi* adlı bir kaynakta ise, *«Öncü Türk birlikleri, calış tuğunu atın üzerine kurmuşlardı»*, deniyordu (a. esr., 226). Birçok yerlerde ise *calış* sözü, yalnızca ö n c ü anlamında kullanılıyordu. Aynı yazar, Mısır Memlûklarındaki, *sancak ve isabah* adını taşıyan sancaklar hakkında da bilgi vermiştir. (s. 227). Quatremère, İbn İyas'a göre calışların üzerinde çeşitli renkte ipeklerden yapılmış, püsküllerin bulunduğunu da görmüştür. Bundan dolayı da, t u ğ ile ilgili bir araştırmaya girerek, *perçem* ile *kutas* üzerinde, değerli bilgiler vermişlerdir. (A. esr., s. 228n). Görülüyor ki deyimlerin karışık olmasına rağmen, bu gelenekte de Memlûklar ile O s m a n l ı ve eski Türk gelenekleri arasında, bir benzerlik vardı. Bu da, herhalde Mısır'a, Altın-Ordu ve Kıpçak kültür çevrelerinden geliyordu.

«Ş E H İ D L İ K» ANLAYIŞI VE TUĞ

Şehitlik veya *şehâdet*, hiç şüphe yok ki İslamiyetin en köklü inanış ve bir iman konusu olan, meselelerinden biridir. Ancak Türklerin, İslam dinini kabul etmelerinden önce, böyle bir inanış ve anlayışa sahip olmadıklarını söylemek de, yanlış olur. *Şehidlik, devlet ve millet için bir fedâiliktir.* Bunun ise İslamiyetten önceki Türk tarihinde, sayısız örneklerini görüyoruz. Bundan dolayı, bugünde bir çok Müslüman ülkelerde

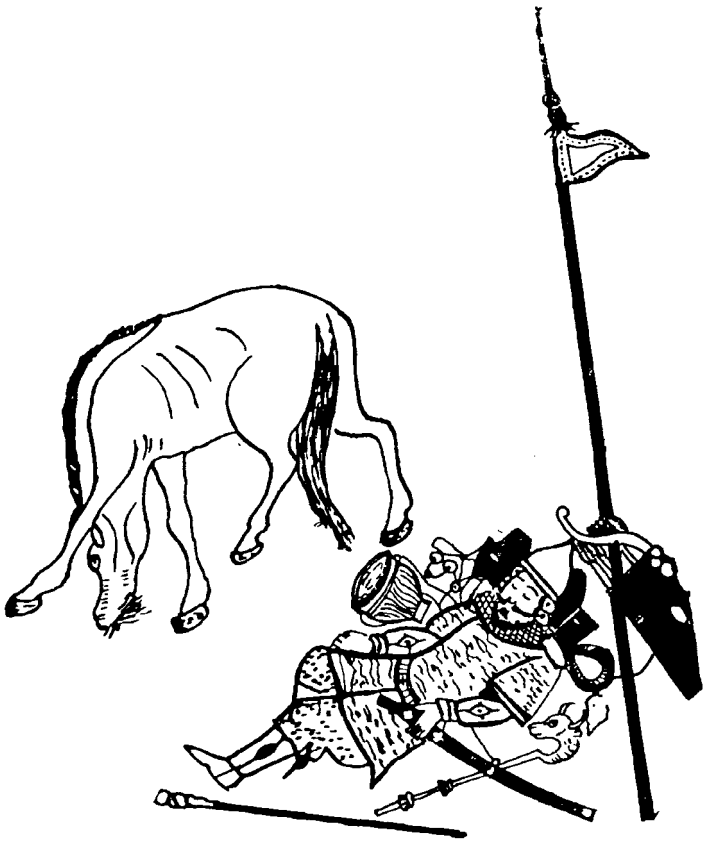
bu anlayış ve inanışın bulunmasına rağmen, uygulanışı azdır. Konuyu, böyle ele almak gereklidir. M. Ö. 53 yılında, Çin'e bağlanmak için Hun hakanının yaptığı kurultayda, şöyle denilivordu. Bazı bölümlerini alacağımız bu çok güzel nutkun tam tercümesi, bizim *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizde bulunur (II, s. 153) :

«— *Bu olamaz! Hunların gelenekleri, cesaret ve güçlüğü, kök ve temel olarak, bir üstünlük (ve onur meselesi ola rak kabul eder). Başkasına bağlanıp, ona hizmet etmek ise, bir aşağılıktır! (Hunlar), at üzerinde savaş verme yolu ile, bu devleti derlemiş ve kurmuşlardır. (Hunlar, Çin'in dışında kalan) yüzlerce kavim arasında ünlerini, böyle yaparak kazanmışlardır. Ö l ü n c e y e k a d a r savaşmaya hazır yiğitler, bizde her zaman bulunur!...*»

Göktürk, Selçuk ve Osmanlı devletindeki anlayış ve düşünce de, bundan pek ayrı değildi. Tarih, kesintisiz olarak ve kendi devamlılığı içinde incelenmelidir.

1. «ŞEHİT BAYRAĞI»: Bu konulara girerken, büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ı bir kez daha rahmetle analım. Onun geniş hayat tecrübesi, görüşü ve materyali, ince düşüncesi olmasaydı, bu konularda biz bir adım bile atamazdık. Türklerde yas alâmet ve işareti yaygın olarak *k a r a* idi. Bu konu üzerinde, renkler ve din ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk.

Dede Korkut kitabında Beyrek, düşman eline düşüp, ölüm haberi gelince, şöyle deniyordu: «*Karalı göklü otağı sorar olsam, kölge kimin? Ağam Beyregindir!*» *(DK, 103, 4)*. Başka bir yerde, Beyrek'in esirlik ve şehitliğini duyan, kız kardeşleri için, şöyle deniyordu: *Beyreğin kız kardaşları, karalı göklü otururlar* (DK, 105, 4). Beyrek için yas tutanlar, yaygın geleneğe göre yalnızca karalar giymiyor, «*karalı göklü sarınıyorlardı*». Diğer bölümlerimizde bunu, daah da geniş olarak ele almıştık.

55. Bir *Şehnâme* sahnesi : «Rüstemin beşinci öğünde yatıp, uyuması». Atta, zırhta ve bayrakta, *İLHANLI* izleri çok açıktır. Bayrak başlığının altında, hafif *perçemler, tuğ* görülüyor. Bayrak, Şehnâme'de *direfş* adı verilen, üç köşeli, çevresi işlemeli bir bayraktır. *KILIÇ - D A V U L - ÇOMAK* da, burada Alp Eren sembolü olarak görülür. Eser, *İlhanlı* çağından sonraki üslubu gösterir. (Topkapı S., Hazine, Nr. 2153, 100b).

Manas destanında ise, *Manas Han*'ın ölümü dolayısıyla şöyle deniliyordu: «*... (Manas), gerçek evine gitti; diyorlar ki, ak-saray yapıp, (içine) koydular; Gök-saray yapıp, (içine) koydular!*» *(Pb, 5, 114)*. Aslında Manas da şehit olarak ölmüştü. Mezarının, «*ak ve gök saray*» olarak tanıtılması da, üzerinde durulması gereken ayrı bir konudur.

Şehit bayrağı, Prof. A. İnan'ın gözüyle gördüğü bir olayda, daha kesin olarak ortaya çıkmaktadır: «*Kazak - Kırgızların matem alâmetleri hakkında yaptığımız etnoğrafya araştırmalarında, birbirini tutmayan iki alâmet müşahade ettik. Yaygın olarak yaslı çadır üzerinde, kara bayrak görülür. Uludağ denilen bir yaylada, yaslı bir çadır üzerinde, 'beyaz bayrak' gördük. Meğer bu çadır sahibinin, Abdübek adlı oğlu, Ruslar tarafından öldürülmüş imiş. Şehitler için beyaz bayrak kullanmak âdet imiş. Altay dağlarında yaşayan Kırgızların, yas alâmetleri geçmişte, beyaz baş örtüsü olduğu, tesbit edilmiştir*» *(Şamanizm, s. 196)*. Anadolu Türk tarihinde de, yas elbisesi olarak beyaz giyinen, bazı kişiler tespit edilmiştir.

2. ALPASLAN, ŞEHİTLİĞE HAZIRLANIYOR: Bu konu 35 yıl önce ileriye sürülmüştü. Ancak Fuad Köprülü ve Abdulkadir İnan'dan sonra, Türk tarihi araştırmaları metodu, ileriye değil; geriye doğru gitmeye başladı. Malazgirt savaşından önce, Alparslan'ın *beyaz elbise* giyinmesi, bir *kefen* gibi, ölüme hazırlık olarak yorumlanmıştı. Bizce bu eski Türk büyüklerinin *beyaz elbise ve beyaz at* kullanma, geleneği ile yorumlanmalıdır. Az sonra *Balak Gazi* de aynı elbise ile *şehâdete* teslim olmuştu.

Alparslan'ın savaştan önce «*atının kuyruğunu kesmesi*», Prof. Abdulkadir İnan tarafından kesin olarak yorumlanmıştır. Prof. İnan'ın bu yorumunun, Alparslan hakkında yazılan yeni kitaplarda yer almaması, ancak tesadüfle karşılanabilir. *Türkler, yas alâmeti olarak, ölünün bindiği atın*

kuyruğunu kesme geleneğine, «dullamak», derler. Yani sahibi ölünce at, *dul* kalmış oluyordu. Yeni bir vesika da verelim: Kalküta'daki Çağatay sözlüğüne göre, *«t u l l a m a k, atı savaş için hazılamak»*, demektir (Rad. 3, 1467). İster ölenin atının kuyruğunun kesilmesi; isterse ölmeye, şehit olmaya hazırlanan bir yiğidin, kendi atının kuyruğunu kesmesi, aynı inanış içinde yorumlanmıştır *(Şamanizm,* s. 198). Ancak unutmayalım ki, *«kesilen atın kuyruğu, yiğidin mızrağının ucunda, bir t u ğ da olurdu».*

3. MEZAR ÜZERİNDE, «AT KUYRUKLU T U Ğ L A R»: Din ile ilgili bölümümüzde, mezarların üzerine dikilen bayraklar üzerinde, geniş olarak duracağız. Ancak mezar üzerindeki tuğlar, *«a t - i n s a n i l i ş k i s i»* ni gösteren, anlayış ve inanışların bir görüntüsüdür. *Yak öküzü kuyruğu,* Çin ve eski Türk kültür çevrelerinde gelişmiş bir *devlet sembolü* idi. Altı bir kavim olarak Türklerde ise, at ile insan, yanyana ve bölünmez bir birlik oluşturuyorlardı. Bundan dolayı, *Türklerde at kuyruğunun sembol olarak yaygın olması,* normal görülmelidir. O s m a n l ı devletinde de öyle idi, *«Tanrı dağları Kırgızları, ölünün binliği atın kuyruğunu kesip, mezarın üzerine diktikleri bir sırığa asıyorlardı» (Prof. İnan, Şam., 198).* F. K ö p r ü l ü *İslam Ansiklopedisi'ne* yazdığı bayrak maddesinde, *«ölen hükûmdarın çetri ile sancakları, bir hürmet alâmeti olarak, (Selçuklularda) türbelerine konuluyordu»*, diyordu. (s. 408) Söğüt yörelerindeki, *«davulu türbe»* üzerinde de ayrıca durulmalıdır. Çin'de de Ming Sülalesinin *davulu,* hakanın büyük mozolesinin içinde saklanıyordu. Biz bunu, Çin'de böyle gördük.

Dede Korkut kitabında Beyrek ağır yaralanınca, *«Yiğitlerim yerinizden örü turun! Ağ-boz atının kuyruğunu kesin», demişti (DK, 298, 5).* Yani, ben ölüyorum, demektir. Atı, böylece dul kalmış oluyordu. Ancak bu kesilen kuyruk, herhalde yere atılmıyordu. Bir yere, belki de mezarına asılıyordu (?): *«Ağ-boz atının kuyruğunu kesdiler, kırk elli yigit, kara*

geyip, gök sarındılar...» (DK, 299, 11). Hunlar çağında kuyrukları kesilmiş atları da, ölü ile birlikte gömüyorlardı.

Tuğlu çadırlar, bu kitapta sunacağımız iki resimde görülmektedir (Resim : 33, 82, 83). Güney - doğu *Anadolu Türkmenleri arasında* bu gelenek, *öküz kuyruğu* olarak gelişmiştir. *Anadolu Türkmenleri çadırın üzerine bir öküz kuyruğu dikiyorlardı.* Bu geleneğin, hangi inanışa dayandığını söyleyebilmek, çok güçtür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tanrı dağları Kırgızları ölen kişilerin atlarının kuyruklarını kesiyorlar ve sahiplerinin mezarları üzerine dikiyorlardı. Katanof da, üzerlerine at kuyruğu veya kumaştan bayraklar sallanan, birçok bayraklı *mezarlar* görmüştü. Bunların hepsine de *tuğ* adı veriliyordu (Dörfer, 619). Aslında Türk devletlerinde, *tuğsuz bir otağ düşünülemezdi.* Daha fazla derinlere inmeyeceğiz.

4. MIZRAKLARA VEYA EĞERLERE TAKILAN KUYRUKLAR VEYA TUĞLAR: Bu tüyler veya kıllar, ister göndere, isterse çapka veya elbiseye asılsın, bunların hepsine *«tuğ, kutas, hotoz vs.»* denir. Prof. A. İnan'ın bulduğu bir vesikaya göre, *«yiğitler, ölmüş atlarının kuyruklarını, bindikleri yeni atlarının boyunlarına takıyorlardı» (Şam., 198).* Bunlar, savaş geleneklerini pekiştiren inanışlardır. Kökleri ise, çok eski inanışlara dayanır. (Krşl Res. 127, 128)

«Yiğitlik sembolü» olarak tuğ, kendisini Türklerin *beçkem* veya Oğuzların *perçem* geleneğinde bulur. Bu konuyu biz, kişilere ait tuğ veya filamalar bölümünde, az sonra inceleyeceğiz. Burada *devlet* tuğları üzerinde duruyoruz. Ancak az sonra, Türk-Moğol ve Çingiz Han kültür çevresine gireceğiz. Bu konuya girmeden önce, Türklerdeki bu gibi uğur belgeleri üzerinde durmak istiyoruz. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların *perçem* ve diğer Türklerin *beçkem* adlı savaş alâmetlerinden söz açarken bunlar, *«ipekten (harîr) veya vahşi öküz (bakarı lvahşî) kuyruğundan yapılır» diyor* (MK. Ar. I, 401, 4)

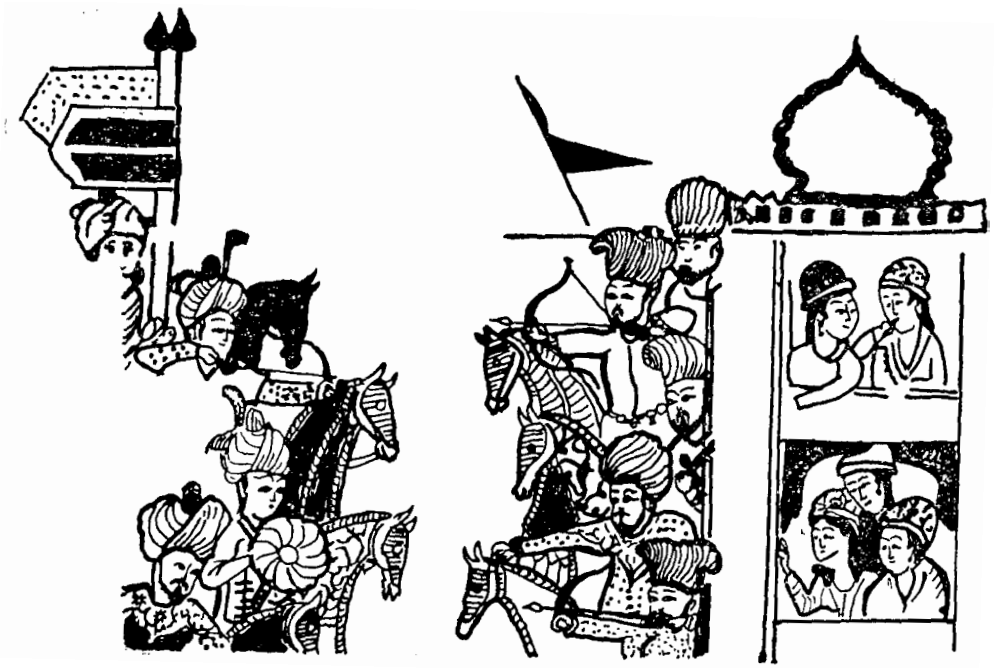
56. M. S. 194 lerde, *HUN HAKANI* tarafından kaçırılan Çin prensesi Wen-chi'nin yazdığı şiir tomarlarında bulunan minyatürlerden : Prensesi Çin'e getiren alayın bayrakları. En önde imparatorluk *çetri,* onun arkasında da, prenses ile çocukları görülmektedir. Onların arkasında da *«beş saltanat sancağı»* gözükmektedir. Bu resimde, *Hun* ve *Çin* gelenekleri karışmıştır. Zaten bu Hun hakanlarının devleti, Çin topraklarında bulunuyordu.

Brockelmann ise, bunu haklı olarak, *«pars kuyruğu» (Antilopenschwanz)* olarak yorumluyor (AM Pr. 13, 4). Çünkü bu ünlü 11. yüzyıl şiiri, beçkem veya perçemlerin atlara vurulduğunu söylüyordu. Burada sunacağımız bir çok minyatürde, eğerlerin yanında bir *pars* kuyruğunu göreceksiniz (Res. 133). Fakat böyle bir yak öküzü kuyruğu görülmüyordu. Bu, bir *«av sembolü»* de olabilir. Nitekim eski Türklerde av gibi *«balbal dikmek»* yolu ile, savaşta öldürülen kişilerin sayıları da belirleniyordu. Bu konuya yeniden döneceğiz.

TUĞA VE BAYRAĞA, SAÇI VE KURBAN

1. TÜRK DEVLETLERİ İLE ÇİNGİZ HAN TÜRK-MOĞOL KÜLTÜR ÇEVRESİNDE, «KURBAN VE SAYGI SUNMA»: (Savaş başlangıcından önce): Az sonra, Çingiz Han ve çevresindeki *Türk-Moğol* geleneklerinden, bazı önemli vesikalar sunacağız. *«Tuğa ve bayrağa kurban»* konusunu, din ve bayrak ilişkilerini incelerken, geniş olarak ele almıştık. Ancak Çingiz Han çevresine ait bu önemli vesikaları sunmadan önce, bu iki kültür çevresi arasındaki ayrılığı, - okuyucularımıza kolaylık olsun diye -, öz halinde belirlemeye çalışacağız:

Eski Türk destanlarında tuğlara, ak-boz at veya kısrak; Osmanlı devletinde ise, 12 koyun kurban edilirdi. Yani, savaş ilânı sırasında. Çingiz Han kültür çevresinde ise, savaş ilânı sırasında, tuğa saçı yapılıyordu. Bu, moğolca, *«saçu-»* sözüyle karşılanıyordu. Ancak Çingiz Han'a ait kaynakların Çince yorumlarında bu *«saçu-»* sözü, *«kurban verme»* manası ile yorumlanıyordu. Bunları, Çince metinleriyle birlikte sunacağız.

57. Şükrü'nün *Selim-nâme*'sinden, Şam'ın kuşatılması (1521-1524) : Osmanlıların «*çift sancağı*», burada da görülmektedir. «*Yavuz'un, ak ve kırmızı sancakları*», Osmanlıların çift saltanat sancakları gibi kabul edilmişiti. Sonrdan *ak sancak*, baş sancak olmuştur.

Çingiz Han, güneşe de s a ç ı yapmıştı (YCPS, 103). Ancak hayatını kurtaran kutlu dağa verilen kurban ise, başka idi : «*(Burkan Kaldun dağında), hayatımı korumak gerekiyordu. Çok korkmuştum! Burkan Kaldun (dağına), her sabah kurban vereceğim, her gün dua edeceğim!*» *(YCPS, 103).* Çingiz Han böyle diyordu. Buradaki kurban sunma, Moğolca «*maliya-hu*» sözüyle karşılanıyordu. Fakat Çince yorumlar, bunu da yaygın *kurban* sözleriyle yorumluyorlardı.

H ı t a y devletinde de, savaştan önce, *tuğ ve davullar* için kurban verilirdi (Wittfogel, 258). Bu devleti kuran Proto-Moğol *Kitan* boyları, uzun zaman *Göktürk* ve *Uygur* kağanlıklarının tesirleri altında kalmışlardı. Tuğ ve davullar onlarda bir rütbe ve memuriyet sembolü idi. Ordunun sevk ve idaresine, yol gösterirlerdi. Bu Çin ordu geleneğinden ayrılıyordu.

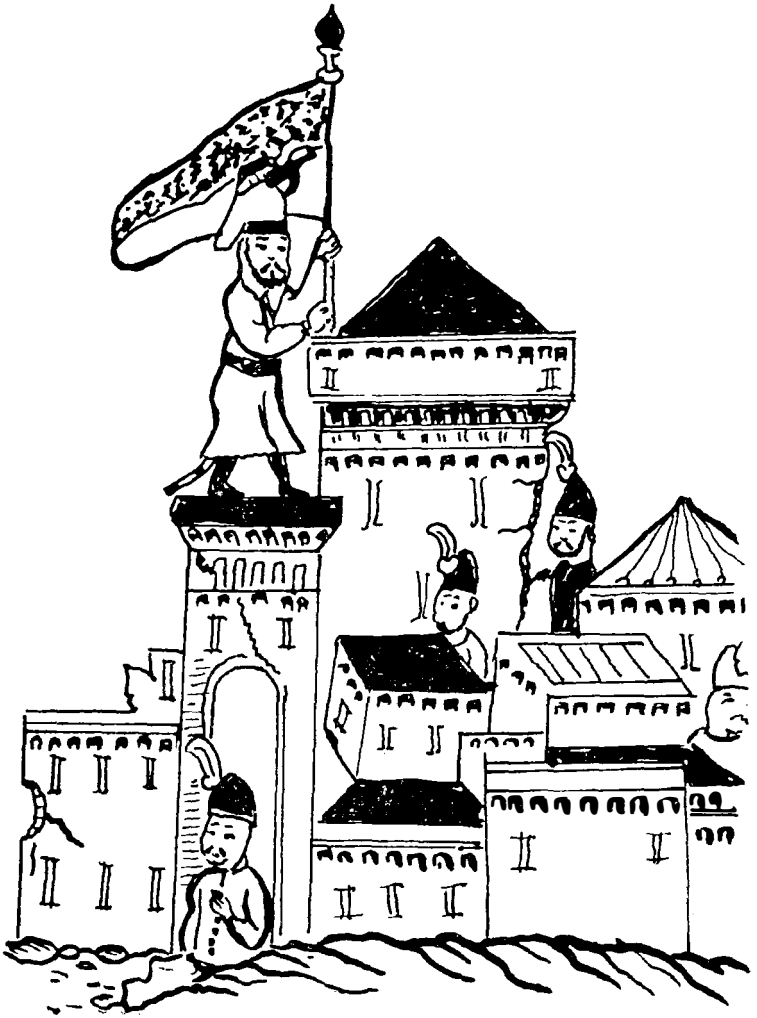
2. BAYRAKLARA DEVLETÇE KURBAN VERME MERASİMİ : (PROTO-TÜRK-MOĞOL HITAY DEVLETİNDE) : Az sonra sunacağımız, Çingiz Han çevresine ait tuğ ve bayraklara verilen kurban gelenekleri, henüz imparatorluğa geçmeden önceki, kabile gelenekleriyle ilgili merasimlerdir. H ı t a y devleti ise, *Kitan-Çin* örneğinde, büyük bir imparatorluk idi. *Proto-Türk,* Moğol ve Çin geleneklerini kendinde toplamıştı. Bu devlet içindeki *bayrak ve davullara kurban* verme inanışlarını, vesikalar ve Wittfogel'ın görüşleriyle birlikte, sunacağız :

1) «Hıtay (Liao) devletinin imparatoru ile imparatoriçesi, deve ile çekilen bir imparatorluk arabası ile, Mu-yeh dağına kurban sunmak için gelirdi. Arabasının yanında, 'b ü y ü k b a y r a k' asılı dururdu...» (Witt., 167). (Bu imparatoriçe bir U y g u r Türk'ü idi ve kendisinin de, ayrı bir ordusu bulunurdu). — 2) «Devletin kuruluşundan önceki yaygın kabile gelenekleriyle, din işleri ve merasimleri, imparatorluğa geçişten sonra da devam eti. İlipi unvanlı bir yüksek memur, bu merasimleri idare etti. Ila unvanlı b a y r a k t a r da, bayrak ve da-

vullara ve kutlu Mu-yeh dağındaki, büyük çapta yapılan hayvan kesimi kurbanlarına, başkanlık ederdi» (Witt., 217). — 3) «İmparator ve imparatoriçe, kutlu Muyeh dağına geldiler. Merasimi yüksek yargıç hazırladı. Kurban için, krem renginde at, boz ve koyu renkte öküz, kırmızı-beyaz koyunlar seçildi. Kurbanlıkların hepsi de erkek idi. Ila unvanını taşıyan b a y r a k t a r, (veya tuğcu ve köscü), kurban hayvanlarını kesti. Etlerini ayırıp, ağaca astı. Baş şaman da etlerin üzerine şarap döktü» (Witt., 272). (Türkler bayrağa, kısrak kesiyorlardı)... Bundan sonra imparator ile imparatoriçe, atlara binip, yürürler. İmparatorun güneyinde, erkek mâiyet ve yüksek memurlar; kuzeyinde ise, kadınlar yer alırlardı. Her iki grup da, k a b i l e b a y r a k l a r ı taşırlardı. Bu bayrakların rengine göre de, elbise giyinirlerdi» (Witt., 273). — 4) «Kitanlar dünyada, tabiat üstü, iyi ve kötü ruhların varlığına inanıyorlardı. Bu r u h l a r, d a v u l ile b a y r a k l a r da, dağlarda, güneşte, yerde ve gökte, sürekli olarak, bulunuyorlardı» (Witt., 214).

Kara-Hıtay devleti, bu devletten kopup batıya gelen bazı devlet soyluları tarafından kurulmuştu. Buradaki, *«bayrak ruhu»* üzerinde, hocamız, Abdulkadir İnan da durmuştur. Herhalde bu, başlangıçta düşünülüyordu.

3. TUĞ VE BAYRAĞI, «KANLA BOYAMA» VE «YAĞLAMA»: Dış tesirlerin az girdiği Kırgızların, *«savaşa çıkmadan önce bayrağı kan ile boyama» gelenekleri, Tuu kandadı»*, sözleriyle anılıyordu. Bu çok eski bir Türk âdetidir (Rad., Wb, 3, 1421). Reşideddin'de görülen ve Çingiz Han'ın oğullarına ait, savaştan önce *«tuğu yağladılar» (Tuk-ra yaglamışı kerd)* ise, Çingiz Han kültür çevresine ait bir gelenek ve bir «s a ç ı» idi. Artık şimdi, bu konuya geliyoruz:

58. *I. Sultan Murad'ın,* Vize Çatalburgaz'ı alışı. *(Hüner-nâme*'den). Bu kitabımızda «*dikmek*» deyimi ile ilgili sözler üzerinde dururken, bayrağı dikmenin, bir yeri alıp, «orasını mülkiyet ve kanun sahası içine alma» manasına geldiği, üzerinde durmuştuk. *Timurlular,* aldıkları kaleye, *tuğ; Osmanlılar* ise, *bayrak* dikiyorlardı.

SAVAŞTA, TUĞLAR İLE BAYRAKLARA «KURBAN»

(Çingiz Han Kültür Çevresinde)

1. SAVAŞ ANDI, KARARI İLE BİRLİKTE, TUĞA SAÇI VEYA KURBAN VERME : O s m a n l ı devletinde de, savaş kararı verildikten sonra ve savaşa çıkmadan önce, tuğlara kurban verilir ve büyük bir merasimle saklandıkları yerden çıkarılırlardı. Bu konu üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. Ç i n g i z H a n ve ondan önceki ordu ve savaş geleneği, en eski Türk örneklerini, daha doğrusu *Proto-Türk* geleneklerini gösterirler. Türkler batıya geldikten sonra, her şeylerini geliştirmişlerdi. Dış tesirlerden uzak O r h u n bölgesinde ise, eski gelenekler özlerini korumuşlardı. Bundan dolayı aşağıda ele alacağımız vesikalar, ayrı bir değer taşırlar :

«C a m u k a, bundan sonra, şunları söyledi : Benim andam, (yani and kardeşim Temücin), (yani Çingiz Han) ile (Kereyitlerin başkanı) To'oril (Toğrul) Han'a, şunları söyleyin :

«TA UZAKLARDAN SEÇİLEBİLEN TUĞUMA SAÇI (VEYA KURBAN) VERDİM!
Kara boğa derisinden yapılmış gür sesli DAVULUMU çaldım!
Kara koşu atıma bindim!
Çelikten elbisemi giydim!
Çelik mızrağımı elime aldım!
Şeftali ağacından oklarımı, çenttim!
Ha'at Merkitlere karşı, hemen savaşa girişelim! Diye, böyle söyle!»

«TA UZAKLARDAN SEÇİLEBİLEN UZUN TUĞUMA, SAÇI (VEYA KURBAN) VERDİM!
Öküz derisinden yapılmış, keskin sesli DAVULUMU ÇALDIM!
Sırtı siyah, hızlı koşan atıma bindim!
Bakırla kaplı zırhımı giydim!
Kabzalı kılıcımı elime aldım!

Çentikli oklarımı yonttum! Uduyit Merkitlere karşı, hemen ölüm savaşına başlayalım, Böyle söyle!» (YC»S, 106; Pelliot, metin: s. 106; çeviri: s. 148; A. Temir, s. 46).

Prof. A. Temir'in tercümelerinde bazı kısaltmalar vardır. Sonradan *Pelliot*'nun da belirttiği gibi, «çizgili koşu atı» değil; *sırtı siyah bir attan* söz ediliyordu. Ayrıca «meşin zırh» değil; *bakırla kaplı bir zırhtan* söz açılıyordu. Bu vesika savaş hazırlığı ve silahların türleri bakımından da ayrı bir değer taşır.

«*Ta uzaklardan görülen uzun tuğ*» sözü, tuğlar için kullanılan bir tanıtma ve vasıf, veya bir özdür. Moğolca, «*urtu kara'atu*» sözünden de bu anlaşılıyor. Çine yorumunda da, «*çok uzak*» tanıtması konmuştur (Bk. Çince not, 4). P. Pelliot, tuğun bu özünü, «uzaktan görülen tuğ», diye yorumlamıştır. Ancak Çinli yorumcu bunu, *k'an* işaretiyle, seçilebilen, müşahede edilebilen, diye yorumlamış; tırnak içinde de *görmek* diye, ayrı bir yorum yapmıştır.

«*T u ğ u n k a r a l t ı s ı*»: «*Karartı, karaltı, karalcık*» gibi, bizim Anadolu Türkçemizde bazı sözler vardır. *Tarama Sözlüğü*'ne göre bunlar, eski Osmanlı kitaplarında, *karartı, yığın, kütle, kalıp, ceset* ve *gölge* manalarında kullanılmıştı. *Moğolların Gizli Tarihi* içinde de, «*kara'u*» veya «*karagu*» sözü, o çağdaki Moğolca da, «*şekil ve gölge*» veya bir şeyin görüntüsü anlayışıyla karşılanıyordu (YCPS, 183). E. Haenisch ise bunu, «Form und Schatten, Bilderscheinung» olarak; yani bizim gibi yorumluyordu (YCPS, Sözlük). Yukarıdaki vesikadaki tuğ tanıtılırken söylenen Moğolca «*kara'atu tuk*» deyimi, tuğun özü ile ilgili, bir özelliği olmalıdır. Çünkü metinde iki kez geçmektedir. Bundan dolayı vesikayı, «görülen tuğ» diye değil; «*seçilebilen tuğ*» anlayışıyla yorumladık (YCPS, 106). Pelliot, bunu görülen tuğ diye yorumluyordu (YCPS, s. 148). Zaten bu sözle, tuğun uzun ve büyük olduğu da belirtiliyordu. Böylece tuğa, manevî bir anlayış da verilmiş olunuyordu. Eski Anadolu kitaplarında, halk yığıntıları da *karaltı* sözüyle anılır ve anlatılırdı.

59. 1687 de Osmanlı orduları bir kale önünde : At üzerindeki üç sorguç takmış kişi, bir padişaha benzemektedir. Ancak bayrak, bir *birlik bayrağı*, gibidir. Fakat «*tuğlu mızrak*», çok orijinal bir örnektir. Mızrağın başağı, yani temreni altında, bir *tuğ başlığı* da, var gibidir. (Ricaut'dan, s., 443).

«Tuğa saçı saçma», Çingiz Han kültür çevresi kaynaklarında, bizim istatistik araştırmalarımıza göre, *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, yalnızca *«tuğ ile güneşe saçı»* yapma görülüyordu (YCPS, 106, 193, 103). Bunun dışındaki kurbanlar ise, başka deyimlerle anlatılıyordu (YCPS, 103). Türkçe *saçı* sözü, eski Çingiz Han kaynaklarında, *«saçu-»*, yani fiil kökü halinde geçiyordu. Bu vesikadaki, *«kara'atu tuk-iyan saçu-ba»* Moğolca sözünü, P. Pelliot, Çince yorumlara göre, *«kurban verdi» (sacrifié)* anlayışıyla karşılıyordu (YCPS, s. 148). YCPS, 103'teki aynı *sacu-* sözünü ise, *«saçılar yaptı» (il fit des libations)*, diye yorumlamak zorunda kalıyordu (a. esr., s. 145). Bundan dolayı biz de, Pelliot'ya uyduk.

2. «ÇİNGİZ HAN TUĞA, KURBAN VEYA SAÇI YAPIYOR, ONDAN SONRA SAVAŞA ÇIKIYOR»: Bundan önce sunduğumuz, *Camuka* ile ilgili kaynak daha eski idi. Bu vesikadaki *tuğ* sözü de, çok eski ve klasik bir Çince ile yazılmıştı. Çingiz Han'ın 1204 Nayman akını ile ilgili bu vesikada ise, artık *tuğ* sözü, *«yak öküzü kuyruğundan tuğ»*, yani Çince «mao-tu» deyimiyle, kesin olarak yorumlanmıştı (YCPS, 193). Vesika şöyle diyordu:

«(Çingiz Han), Nayman halkına doğru yürüdü. 1204 yılında... Tuğa saçı yaptı, (veya kurban verdi). (Ondan sonra), ata atlayıp, savaş için yürüyüşe geçti. Cebe ile Kubilay'ı, önden gönderdi» (YCPS, 193; Pelliot, 67; Haenisch, 83; A. Temir, 116).

«Tuğa saçı», buradaki Moğolca deyişle, *«tuk saçu'ad»*, sözleriyle söyleniyordu. Kaynağın satır aralarındaki Çince yorumlar da ise, *ch'i-ssu*, yani *kurban verme*, sözleriyle karşılanıyordu. Aynı zamanda bu tuğ, yine satır araları yorumuna göre, *yak öküzü* kuyruğundan yapılmış, bir tuğ idi (Bk. Çince not. 5). Bölümün sonundaki özette ise bu tuğ, *bayrak* olarak yorumlanmıştı. (Bk. Çince not. 6). Anlaşılan özette Çinli yorumcu geniş bir anlayış kullanmıştı. *«Tuğlu bayrak»* anlayışı da böyle bir yoruma yol açmış olabilirdi.

«Önce tuğa ve bayrağa kurban; ondan sonra da ata atlayıp, savaş için yürüyüşe geçme» : Bu, tür savaş ve devlet protokolu olarak görülüyordu. Osmanlı devletinde de aşağı yukarı böyle idi. Çingiz Han'ın 1204 Nayman akınından söz açan *Moğolların Gizli Tarihi*, Mogolca olarak, *«tuk saçu'at, morillarun»*; yani Çingiz Han, *«önce tuğa kurban verdi veya sunuşta bulundu; ondan sonra da atlandı, (morilarun) ve savaş için yürüdü» (YCPS, 193).* Haenisch de bunu, böyle yorumluyordu (terc., s. 82).

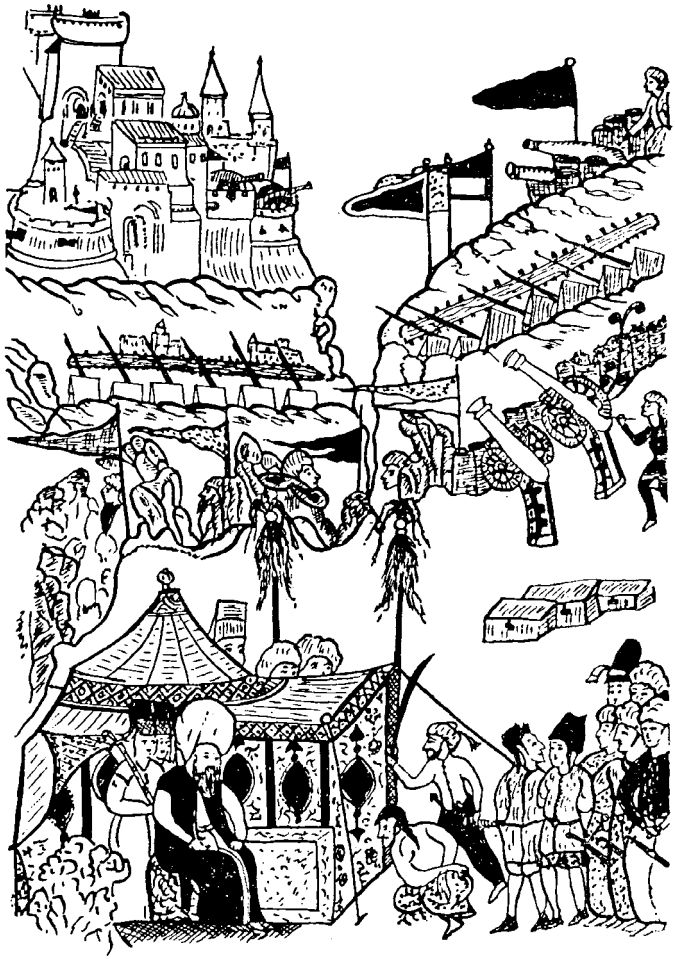
SAVAŞ İLÂNIYLA, SAVAŞ BAYRAĞINI DİKME

1. «SAVAŞ TUĞUNU DİKME» VE SAVAŞ İLANI: Kereit hakanı Ong-Han'ın oğullarından biri olan *Senggüm*'ün, Çingiz Han'a karşı savaş açması dolayısıyla söylediği sözlerde, bu anlayışı açık olarak görüyoruz. Savaş anlayışı ile ilanı hakkında, bize çok değerli bilgiler veren bu vesika şöyledir :

«Senggüm, Çingiz Han'ın elçilerine şöyle dedi : — O, (yani Çingiz Han), hangi nedenle, (veya ne zamandan beri), bana Han Babam (Han eçige) diyerek konuşmaya (başladı)! (O, daha önceleri babamı), her zaman ihtiyar katil (kidu'açı ebügen) diye, adlandırmıyor muydu? O, (Çingiz Han), bana ne zaman dostum, (yani and kardeşim, andam, andlım), demiştir? O bana (şimdiye kadar), şöyle demiyor muydu? 'O, Büyücü Tokto'a'dır; Müslüman koyununun peşine takılmış, gidiyor', (demiyor muydu?) Şimdi söylediği sözlerin arkasında, nelerin bulunduğu, bence açıktır!

Bunlar, bir savaşın başını, (başlangıcını) gösteren sözlerdir. Bilge Beki ve Tödö'en, siz ikiniz, SAVAŞ BAYRAĞINI DİKİNİZ!

Atları çayırlayıp, besleyiniz! Artık kuşgumuz kalmadı!» (YCPS, 181).

60. Osmanlı kuşatmasına ait bir sahne : Burada konumuz, yalnızca tuğ ve bayraktır. *Sadrazamların üç tuğu vardı.* Burada niçin iki tane görünüyor? Belki de biri, ileride, cephede idi. Fakat *yedi sancak* görülmektedir. Buradaki tuğların *«tuğ başları»*, çok orijinal ve *«örme (?) perçem»* gibidir. Tuğlar otağın, cepheye bakan tarafına dikilmiştir.

Bayraktarlar veya tuğcular, bu vesikanın en önemli kişileri olarak görülmektedirler. İkisi de önemli kişi ve komutanlardır. *Bilge-Beki,* bu sözleri söyleyen Senggüm'ün babası, Kereit hakanı Ong Han'ın sık sık elçiliğini yapmış olan bir kişidir (YCPS, 177). Yani baba mâiyetidir. *Tödö'en* ise, şehzadenin adamlarındandır. Belki de bu bir rastlantı olabilirdi. Ancak, «*iki bayraktar*» düzeni üzerinde de, biraz durmak gerekir. Yalnızca savaş bayrağının dikilmesi değil; *atların beslenmesi* de, vazife olarak onlara verilmektedir. Bu da, büyük komutanlara göre bir iştir.

«*Büyücülük*» özü, bu vesikada birbirlerini kötüleme ve hakaret manasında kulanılmaktadır. Eski Türkçedeki büyücü manasında söylenen, «*böge, bügü*» sözü, burada da görülmektedir (Bk. Pelliot, HCK, 250). «*Müslüman koyunu*» deyimi ise, pek iyi anlaşılamıyor. P. Pelliot'ya göre aynı konudan, *Moğol şamanı Teb Tengri* dolayısıyla da söz açılıyordu. Ona göre bu, bir «*şaman ibâdeti*» *(rituel chamanisme)* olmalıydı (Pelliot, YCPS, s. 193). Biz de aynı görüşteyiz.

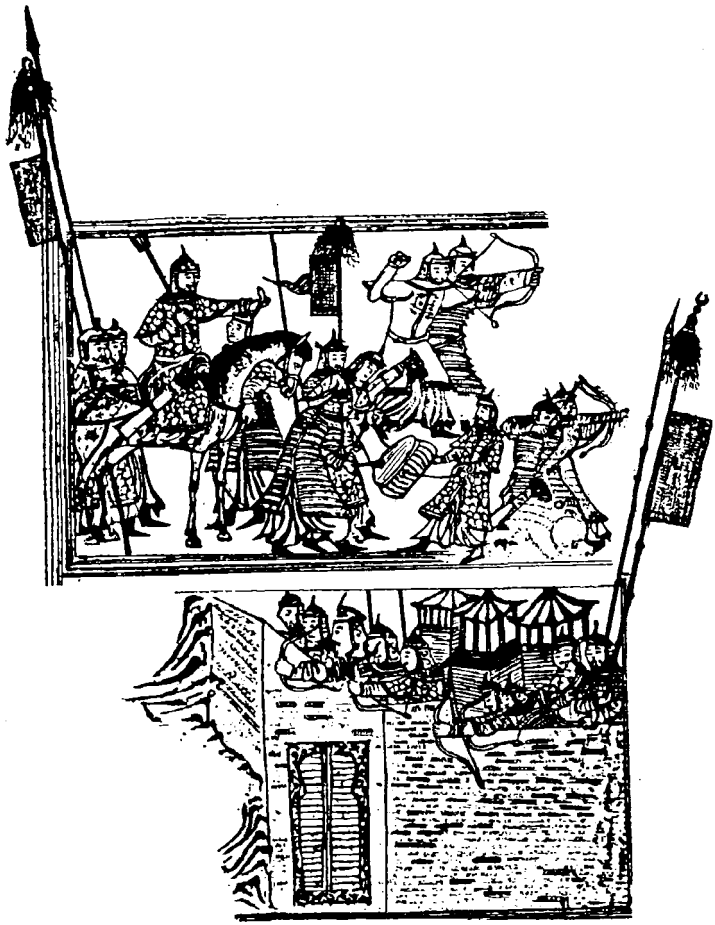
2. «*SAVAŞ TUĞU VE BAYRAĞI*» da, bu vesika dolayısıyla ortaya çıkıyordu. Bu anlayış, satır aralarındaki Çince yorumlara göre yapılıyordu. Bunun için Pelliot metni, «*savaş bayrağını dikiniz*» *(dressez l'étendard du combat)* diye yorumlamıştı (YCPS, s. 193). Haenisch de aynı anlayışı, yine Çince yorumlara göre çıkarıyordu (terc., 74). «Savaş ilanı» için bu, bir işaret ve başlangıç olarak sayılıyordu. Bundan dolayı P. Pelliot, YCPS tercümesine bir not koyma gereğini de duymuştur (s. 193, n. 4). Yine Pelliot, *savaş otağı önüne konmuş bayraklar ile davulun,* Boston Müzesinde bulunan, D. Ross derlemeleri arasındaki, bir minyatürde de görüldüğünü, sözlerine katıyordu. Ayrıca savaş ilanını gösteren tuğlar hakkında, Meng Ta Pei-lu'da verilen bilgileri de, buna tanık olarak gösteriyordu (a. esr., a. yer).

«*Savaş ilanı ve bayrağı*» anlayışı, bu vesikanın Çince yorumundan kesin olarak anlaşılmaktadır (Bk. Çince not. 7). Ancak bu kaynağın, «*katkuldukui tuk boskatkun*» sözleriyle yazılan Moğolcası, bize pek fazla bir bilgi vermemektedir (YCPS, 181). Çince yoruma göre buradaki bayrak, «*yak öküzü kuyruğundan*» *(mao-tu)*, yani kıllı bir tuğ idi. Ayrıca bu tuğlar, birkaç tane değildi, «*tek bir tuğ*» idi. Ancak savaş tuğu olarak söylenen, Moğolca «*katkuldukui tug*» sözünün manası, karanlıktı. Bu sözün fiil kökü, *katku-*, yani «*sançmak, batırmak*», demekti. Bu, Türklerdeki savaş anlamına söylenen *süngüş, süngüşmek* söz ve anlayışlarına yakındır. Sancağı dikmek, yere vurmak anlayışlarına da yakın görünmektedir. Bu konuda daha fazla ileriye gitmeyeceğiz.

3. SAVAŞTA TAŞINAN, «SİYAH AYLI, BEYAZ BÜYÜK BAYRAK»: Bu bir çeşit, *sancak-ı kebir*, bizim deyişimizle *saltanat sancağı, sancak-ı sultanî* idi. Çingiz Han Çin'deki savaşların idaresini, büyük generali *Mukali* emrine bırakmıştı. Ünlü Çin seyahatnâmesi *Mêng-Ta pei-lu*'nun yazarı, Çingiz Han'ın bu büyük generalini, 1221 yılında görmüştü. Bu çok değerli kaymağa göre Mukali, tıpkı bir imparator gibiydi. Onun hakkında şöyle diyordu:

«*Çingiz Han, imparatorluk sembolü olan dokuz kollu büyük bayrağı generallere verdi ve şöyle buyurdu: — Mukali, buyrukları ilân etmek için, bu bayrağı diktiği zaman, ben varmışım gibi yürürlüğü girecektir*» (Yine aynı kaynak, sözlerine şöyle devam ediyordu): «*Mukali, savaşa gittiği zaman, siyah aylı (veya hilalli), dokuz kollu (veya kıllı, püsküllü), büyük bir beyaz bayrak taşıyordu*» *(MTPL, 13a).*

Bilindiği üzere Çingiz Han 1204 yılında, büyük han ilan edildiği zamanda, «*dokuz püsküllü, beyaz bir bayrak*» dikilmişti (YCPS, 202). P. Peliot'ya göre Çingiz Han batıdaki akına çıkarken, kendi imparatorluk sancağını, Mukali'ye vermiş olabilirdi (HCK, 370). Tabii olarak bu, ayrıca münakaşa edilebilir.

61. *TUĞLU BAYRAKLAR :* Edinburg'daki *Câmi üt-Tevarih*'de görülen bu minyatür, bayrak ve tuğların tarihi bakımından, çok önemli bir vesikadır. Ç i n g i z H a n ve oğullarının bayraklarının başında, *«yak öküzünün kuyruğu»*, asılıydı. Aynı şekildeki Müslüman kalesindeki bayrağın başında ise, bir *«hilâl»* vardır.

Biz yukarıda, Moğolca *költü* sözünü, *kollu* olarak yorumladık. Yoksa kaynakta, «*yak öküzü kuyruğundan, dokuz perçemli*» deyimi kesin olarak geçmektedir. Tuğ ve bayrakların ana kuruluşlarını incelerken bu konuyu ele alacağız. Anlaşıldığına göre bu da, bir «Tuğlu bayrak» olmalıydı. (Res. 60, 92).

4. HAN İLÂNI İLE DİKİLEN SANCAK VE SAVAŞ PLANLAMASI: Daha önceki Türk devletleri ile Çingiz Han geleneğinde, yeni hakanların tahta çıkması ile birlikte, - Osmanlıların deyimi ile - *saltanat sancağı* ile *tuğ-ı hümayun*'un, yani hakanın bayrağı ile tuğunun dikilmesi, bir töre idi. «*Çingiz'in dokuz perçemli beyaz tuğu dikildi. (Ondan sonra da), orada Çingiz-Kahan'a 'Kan', (yani Han) unvanı verildi*» *(YCPS, 202)*.

«*Önce, tuğ dikme; sonra, Han ilanı*», protokol sırası ve devlet töresi, burada da kendini, kesin olarak göstermektedir. Bundan sonra da sırası ile, Çin'deki büyük general *Mukali'ye, «devlet nâibi» (kuo-wang)* unvanı verilerek, güçlendirildi. Çingiz Han devletinde, *«büyük general» (yeke-noyan)* rütbesi vardır. General *Cebe* ise, Nayman prensi *Küçlüg*'ü, izleme vazifesine atandı. Bundan sonra da, *«95 binbaşı»* tayin edildi (a. esr., 202, 203). Askerî bir devlet karakterini gösteren, bütün Türk devletlerinde de, hakanın tahta çıkması ile birlikte, ordu düzeninin sağlamlaştırılması ve akınların planlanması, en önde gelen bir iş idi.

TUĞ VEYA SANCAĞI DİKME

Burada sancak deyimini kullanıyoruz. Çünkü *sancak*, hakan veya büyük ordu birliklerinin sembolüdür. *Bayrağı* ise, kişiler ile halk toplulukları da taşıyabilirlerdi. Çingiz Han ile çevresinin geleneklerinde, bayrağın dikilmesiyle, *«emirler ile törelerin yürürlüğe girmeleri»*, başlamış oluyordu. Bunu, yukarıda sunduğumuz, ünlü general Mukali'ye ait vesikalarda görmüştük.

62. *Türk - Moğol* üslûbunda bir şehnâme sahnesi : *Menucehr, Tur*'un sırtına bir mızrak batırarak, öldürüyor. Gönder, bayraklıdır. Ayrıca gönderin dibinde de, küçük bir bayrak veya bağ vardır. T ü r k geleneğine göre, atların yanına bir «*beçkem*», bir «*pars kuyruğu*» konmuştur. Bk. *Beçkem*

«Seferberlik ilanı» da, herhalde tuğ veya sancak dikme ile başlıyordu. Nitekim yukarıda *Kereit* devletinin şehzadesi *Senggüm*, savaş tuğunu iki büyük generale diktirdikten sonra, atların *«beslenmesini ve savaşa hazırlanılmasını»*, emrediyordu (YCPS, 181). Çok daha önceleri *Camuka* da, tuğuna saçı veya kurban sunduktan sonra, *«zırhlarını giyinip, silahlarını donanmıştı»* (a. esr., 106). Bu değerli vesikayı da az önce sunmuştuk. Bu belirtiler, daha da çoğaltılabilir.

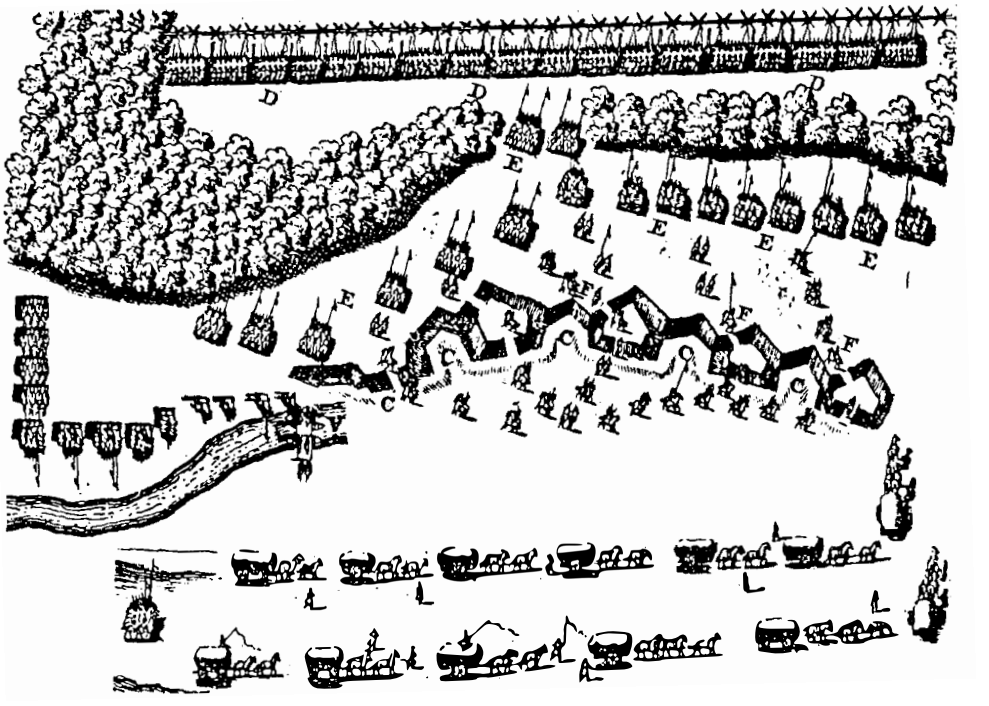
1. «SAVAŞ SANCAĞININ» DİKİLMESİ İLE; HAKAN İLANINDAKİ, «SALTANAT SANCAĞININ» DİKİLMESİ ARASINDAKİ, BAZI AYRILIKLAR: Burada tuğ yerine, sancak deyimini kullandık. Anlaşıldığına göre Çingiz Han'ın dokuz perçemli tuğunda da, beyaz bir bayrak kumaşı vardı. Bilindiği üzere Çingiz Han kültür çevresi, *«Proto-Türk»* kültüründür, kalıntı ve izleriyle doludur. Ancak Osmanlı devleti de, İlhanlı devleti yolu ile, bu geleneklerden birçok şeyler almıştır. Tabii olarak, bu iki ayrı çağdaki eski özler ile tesirleri, birbirinden ayırt edebilmek, çok güçtür.

a). «Tuğu, sancağı yükseltme»: Bu anlayış, bir çeşit dikmedir. Çingiz Han'ın imparator oluşundan önceki kabile geleneğinde, Moğolca *«tuk boskatkun»*, tuğu dikme veya diktirme karşılığı olarak kullanılıyordu (YCPS, ve 175, 181). Moğolcadaki *boska-ku*, yani «dikme» sözü; *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *bos-ku* deyişiyle de görülüyordu. E. Haenisch ve Pelliot, haklı olarak bu sözleri, Çince yorumlarına göre, *yükselme (sich erheben, se lever)*, diye yorumluyorlardı (YCPS, 98). Aynı kaynaktaki *boska-ku* sözünde de, yere vurulma ve dikilme anlayışı vardı. Ancak yine aynı Çince işaretler yer almıştı. (YCPS, 175). Kereit Hakanı Ong-han, *«altın otağını dikti»* denirken, yine bu söz yer alıyordu: *«Altan terme boskacu» (YCPS, 175)*. Otağ ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi,

otağın kurulup, dikilmesi, herhangi âdi bir dikilme veya kurulma değildi. Yine aynı kaynakta, baş kaldıranlar için de bu kökten yapılmış sözler kullanılmıştı. (Krşl. Pelliot, HCK, 407). Bütün bu belgelerle, şunu anlatmak istiyoruz ki, hakanların tuğ ve sancağı ile otağlarının dikilmesi, günlük sözlerle söylenmemişti. Yine aym kaynakta, *savaş tuğlarının dikilmesi*, eski Moğolca *bos-ka-ku* sözüyle anılırken; Çingiz Han, büyük han ilan edilirken, dikilen imparatorluk veya *saltanat sancağı* ise «*bayi-ku*» sözüyle anılıyordu (YCPS, 202). Bu incelikler, şimdiye kadar gözden kaçmıştır. Yani savaş tuğu veya sancağının dikilmesi ile; devletin kurtuluşunun sembolü olarak dikilen ,tuğ ve sancağın dikilişini anlatan sözler, ayrı ayrı idiler. Bu konu üzerine, tuğ ve sancağın devlet ile ilişkilerini incelerken, yeniden döneceğiz.

b). «Yükseldi (ağdı) kırmızı bayrak; tozdu kara toprak»: 11. yüzyılda derlenmiş olan, bu ünlü Türk savaş türküsü üzerinde, bu kitabımızın çok yerinde durduk. Yine Kaşgarlı Mahmud'un derlediği bir Türk şiirinde, «*bulut kükreyip yükseldi (ağdı)*», deniyordu (MK, 178, 17). Bu örneğe göre, bayrağın yükselmesini Türkler, gök gürlemesiyle bulutun kükreyip, yükselmesine benzetiyorlardı.

c). «Bayrağın, yükseltilip, dikilmesi»: Bugünkü Türkçemizde bu anlayış, çeşitli yolloarla söylenir. Bu anlayış ve inanış İslamiyetten önceki eski Uygur Türkçesinde de görülür: «*Tugug örü tikip*», yani «*tuğu, yükseğe, yukarıya doğru dikme*» deyişi ve örneği, bunlardan biridir (Suv. 429, 21). *Örü* sözü, Batı Türkçesinde de görülür. Eski Türkçede *kötürmek*, yani *götürmek*, yukarıya, göğe doğru çıkarma, birşeyi insanların üzerine çıkarma, demektir. Hayvancı Kırgız Türklerinde, «*calau kötürülgön*», «*bayrak yükseltilmiştir*», deniyordu (Rad, 4, 36). Osmanlı devletinde de, «*tuğ-ı pür füruğ dikilip*», denirken aşağı yukarı, aynı dilek ve mana söylenmek isteniyordu (Saray, 268, n. 5). Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

63. Marsigli'ye göre, bir Osmanlı savaş düzeni. *Her birliğin iki bayrağı görülüyor.* Resimde, Batı tesiri çoktur.

2. KALEYE VEYA DÜŞMANIN MEVZİLERİNE. «TUĞ VEYA SANCAK DİKME»: Zaptedilen bir mevzi veya kaleye bayrak dikme geleneği, Türk ordusunda Fatih çağında, *Ulubatlı Hasan* ile icât edilmiş değildi. Osmanlı tarihçilerini, biraz daha derin düşünmeye davet ederiz. Türk bayrağının dikildiği yer, Türk devletinin bir parçasıdır. Artık orada Türk kanunları ile töreleri geçerlidir. Göktürk çağında, tayin edilenlere, *kurt başlı tuğ* verilmesi de, bunun başka bir örneğidir. Osman Gazi'ye *bayrak ve davul* verilmesi nedir ki? Bunun İslamiyette, başka bir örneği var mıdır? Üstelik bu, İslâmiyet ile bağdaşan bir gelenektir.

«Benim bayrağımın dikildiği yerde, ben varmışım gibi, buyruk ve yasalarım geçerlidir». Çingiz Han'ın bu sözü, hukuk anlayışını da içinde toplar (MTPL, 13 a; krşl. Pelliot, HCK, 370). Doğu Türk kültür çevresinde, özellikle Timur ordusunda, kaleye ilk çıkanın tuğ dikmesi, bir gelenek halindeydi *(Zafernâme,* N. Lugal terc, s. 288). Bu örnekleri çoğaltmayı, gereksiz görüyoruz. *«Eğer Tanrı bana yol verir (râh dehed), yardım ederse, düşmanı yenerim, kendi tuğumu (tuk-i hod ra), bir tepeye dikerim (on puştı be zemin füru berem)»* (Reşid., Ber., 7, 256). Bu da, Çingiz Han ve oğulları zamanında söylenmiş bir sözdür. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

Destanlarda zafer bayrağı dikme geleneği de görülür (*Türk Mitolojisi,* 30). Bu testanlarda İslamiyetin tesirleri çok azdır. Babür'ün ordusunda da, bu geleneği görüyoruz.

3. TUĞ VE BAYRAK, BİR «ZAFER» SEMBOLÜ İDİ: Soy bakımından bir Proto-Moğol topluluk oldukları halde, Göktürk ve Uygur kağanlıklarının tesirleri altında kalmış olan *Kitanlar, 930*'dan sonra kurdukları *Hıtay (Liao)* devletinde, başarı ve zafer kazanmış generallere, *«bayrak ve davul»* veriyorlardı (Wittfogel, 259). Çingiz ve Timurlular çağında yazılmış Farsça eserlerde de tuğlar, *«fetih ve zafer»* in birer sem-

bolü olarak görülmüşlerdi. «*Nesim-i fetḥü zafer ber perçemi humayuneş*» (*Onun hakanlık perçeminde yani tuğunda, fetih ve zafer rüzgârı esiyor*). Buna benzer, diğer örnek sözler de çoktur (Dörfer, bk. Perşem). Ancak tuğ, İran'ın öz kültürüne yabancıdır. Osmanlı devletinde de, «*tuğ-ı zafer fürüğ-ı müşkin perçem*», gibi sözler çok görülür (Saray, 264).

TUĞLAR, BİR SAVAŞ BELGESİDİR

Yukarıda da belirttiğimiz gibi tuğ, «*birliklerin sevk ve idaresini düzenleyen bir belge ve alâmettir*». Savaşta askerî birliklerin konumu, düzenleri, ileri gidiş ve geri çekilişlerinin gözetim ve kontrolu, uzun sırıklar üzerine dikilmiş bu tuğlar ile yapılırdı. Her birliğin komutanının rütbesi de, bu tuğların saylarına göre belirlenmişti. Bundan dolayı Osmanlı devletinde de, savaş için «*tuğ ihrâcı*», yani tuğ çıkarılması için yapılan merasimler, *Saltanat sancakları* ile *sancağ-ı şerif* 'den çok daha ayrıntılı, derin ve kesindi.

Osmanlı devletinde tuğlar, «*kanun-ı kadim üzere*», «*saat-ı mes'udunda*», çıkarılır ve «*gönder-i şerifine bend*» edilir, yani bağlanırdı (Zarif Ongun, a. esr., 249). Zarif Ongun'un yayınlandığı tuğların savaş için çıkarılması ile ilgili vesikalar incelendiği zaman, tuğların önemi, çok açık olarak görülebilir. Saltanat sancakları, tuğlardan sonra basit bir merasimle çıkarılırdı. *Sancağ-ı şerif* çıkarken görülen ağlayıp, sızlama, dua ve kur'an, eski ve askerî bir protokol düzeninde değildi. «*Kanun-ı kadim üzere*» tuğlar çıkarken, elgiselerin şeklinden, erkânın duruşundan, tuğun nasıl ve neresinden tutulacağına, 12 kurbanın ne zaman kesileceğine dair protokol, vesikalarda kesin olarak yazılmıştır. Bu konuda, çeşitli vesikalarda da, birlik vardır. Bu konu, din ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak ele alınmıştır.

64. *BİR OSMANLI KUŞATMASI :* (Minyatürün alt bölümü için, bk. res. 65) : Görünüşe göre otağ, padişaha aittir. *Dört tuğ* padişahın yanında, *iki veya üç tuğ* ise, ileride, cephede idi. Ancak, *«üç perçemli ve üç toplu»* tuğlar, çok daha geç çağlarda görülür. Kanunî çağında, *«tek başlıklı ve tek perçemli»,* klasik tuğ söz konusu olmalıydı.

«*Savaş alâmeti*» sözüne karşılık *işaret* sözü, çok hafif kalmaktadır. Tuğlar için, gerek Brockelmann ve gerekse Dörfer, almanca «*Feldzeichen*», bazan da haklı olarak latince «*İnsigna*» deyimlerini kullanmışlardır. Bunlar da savaş işareti demektir. Ancak işaret, tülbent veya küçük bayrakla da, elde sallanarak verilebilirdi. Tuğ ise, konuşludur. *Kişiye değil;* büyük birliklere aittir. *Tuğ, devletin ve ordunun, bütününün bir parçasıdır.* Bundan dolayı tuğları, savaşçıların mızraklarındaki bayrak veya küçük tuğlardan, eski Türklerin deyişiyle, *beçkemlerden*, ayırmak gereklidir. Askerler tarafından kulanılan küçük tuğ, işaret ve filamaları, az sonra inceleyeceğiz. «*Otağ önüne dikilmiş tuğlar*»ı ise, ordu düzeni içinde ele alacağız. Şimdi daha çok hakan ve komutan tuğları üzerinde duracağız:

1. ORDU BİRLİKLERİNDEKİ TUĞLAR: konuya girmeden önce, bir deyim ve anlam karışıklık üzerinde durmak istiyoruz. Eski Türkçede *tuğ* dendiği zaman, at kıllarından yapılmış perçemler hatıra gelmemelidir. «*Tuğ ile bayrak*» deyimleri, sık sık birbirlerinin yerlerini almaktadırlar. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud bile, Arapça «*tuğ al'alamu*» demekle, tuğ ile *alemi*, yani bayrağı yanyana anıyordu. Ayrıca *hakanın dokuz tuğu* üzerinde konuşurken de, bunların *turuncu ipekten* yapılmış olduğunu, sözlerine ekliyordu. Bu ünlü vesika üzerinde, çok yerde durduk. *Bayraktar, tuğcular ve öncüler* üzerinde de, ordu düzeni içinde duracağız:

a). Üç tuğlu Türk budun»: Buradaki budun, halk, kavim, geniş anlayışıyla millet demektir. Bu değerli vesika, ünlü ikinci büyük *Uygur* kağanı, *Bayan-Çur* (747-759) adına dikilmiş olan, Göktürk yazılı yazıtta geçer. Rahmetli Hüseyin Namık Orkun'un kitabında bu yazıt, Şine-Usu adıyla görülür (I, s. 166, 182). Bu yazıta göre bu Türk boyları, *Kömür dağ* ile *Yar Ögüz*, yani Yar ırmağında oturuyorlardı. Burada *tuğ sahibi* olmanın iki töresi de, ortaya çıkıyordu: *Topluluk veya boylara tuğ verme*, bu vesika ile de kesinleşmiş olu-

yordu. Burada boy beyinin unvanı da, söz konusu edilmiyordu. Doğrudan doğruya, «*Üç tuğlu Türk budun*» denmekle, boy unvalandırılmış oluyordu. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra, Çin imparatoru Göktürk kağanı adına *kurt başlı tuğ* vererek, Türk beylerine beylik verip, onları yeniden meşrulaştırmış idi. Osman Gazi'ye verilen *davul ile bayrak* ise, ne gibi bir statü ile verilmişti? Bu çağdaki Anadolu tarihini de, *yurtluk ve boy düzeni* üzerinde, genişlemesine incelemek gereklidir. Devlet ile ilişkiler bölümünde, bu konuya yeniden döneceğiz. Bu çağı ayrıca «*ordu-halk, halk-ordu*» düzeniyle incelemek gereklidir.

b). «Üç tuğlu sadrazam»: Osmanlı sadrazam veya vezir-i azamlarının, dört, hatta beş tuğları olduklarını, söyleyenler vardır. Ancak İ. H. Uzunçarşılı, her zamanki dikkat ve faziletiyle bu sayılı üçe bağlamıştır (Saray, 268). Eski Türk hakanlarının, *dokuz tuğu* vardı. Osmanlı padişahlarının ise *yedi tuğu*. Uzunçarşılı bunun, *6 tuğ* olduğunu gösterebilmek için uzun bir çalışma göstermiştir (a. esr, 265). Ancak *yedi* sayısının, eski Önasya ile İslamî geleneklerde ayrı bir yeri vardı. Bu mübarek *yedi sayısı*, Batı Asya Türkleriyle, Batı Sibirya Şamanizm geleneklerinde, çok erken çağlardan beri yer almıştı. Sonradan bu sayı, altı olarak değişmiş olabilir. Bunları, az sonra ordu ve devlet düzeni içinde ele alacağız. Göktürklerin «Üç tuğlu Türk kavmi»nden sonra bunu verdik ki, Türk kültürü bakımından bize bir şeyler anlatsın!

c). «Tuğ taşıyan öncü»: Aslında bu konuyu, ordu düzeni içinde ele alacaktık. Ancak Göktürk ve Uygur kağanlıklarının kültür çevresinden gelen *Bayan-Çur Kağan* (747-759) yazıtında, bu unvan ve memuriyet, bir savaş sahnesi içinde görülüyordu: Bayan-Çur Kağan, «*asker sevkedeyim*» demiş. Fakat bu sırada, «*tuğ taşıkır erikli yelme eri*» geliyor ve kağana, «düşman geliyor» diyor (ŞU, 18). *Yelme eri*, öncü demektir. Bu konuya ordu bölümümüzde, *calış* ve *yezek*

düzeni dolayısıyla, yine döneceğiz. Ancak bu *tuğlu öncü eri* için, niçin «*erikli*», yani *güçlü* veya y e t k i l i, deniyordu? Türklerde öncü birliklerin, seçme askerler olduklarını iyi biliyoruz. Tuğ ise Osmanlılarda da, Uzunçarşılı'nın da dediği gibi, «*bir rütbe ve memuriyet alâmeti*» idi.

d). «İ k i s a n c a k ve t u ğ»: Yukarıda tuğların bir «*meydan savaşı alâmeti*» olduğunu ve bunları kim iyi kullanabilirse, yani bunlarla taktik uygulayabilirse, onların başarı kazanabileceğini belirtmiştik. Osmanlılarda tuğlu iki beyler vardı. Çingiz çevresinde de, iki tuğlu taktik uygulayan kavimler vardır.

TAARRUZDA VE KUŞATMADA TUĞ VE BAYRAK

1. TAARRUZLARDA TUĞLAR VE BAYRAKLAR: Hunlarda ve Göktürklerde, tuğlar ile bayrakların, savaşın devam ettiği sıralardaki rollerini bilmiyoruz. Ancak devlete asker veren ve hakanla birlikte savaşa giren boy ve birliklerin, *tuğ verilme* yoluyla rütbelendirilip, memuriyet ve yetki sahibi yapıldıklarını kesin olarak biliyoruz. Bunu çeşitli yerlerde belirttik. En iyisi bu konuya, Çin'de *Liao* sülalesini kurmuş olan *Hıtay* devleti ile başlamak, en doğru yoldur. Bilindiği üzere aslen *Proto-Moğol* olan *Kitan kabileleri* G ö k t ü r k ve U y g u r devletlerinin doğusunda yaşıyorlar ve uzun zaman Türklere bağlı kalmışlardı. Bizim doçentlik tezimiz de, bu kavimlere ait Çince belgeler hakkındadır. 940 yılında, bu devlet kurulurken, hakanın hatunu bir U y g u r prensesi idi. Devletin yazısı da, *Uygur yazısıydı.* Bu devlete Göktürk ve Uygur ordu düzeni, çok derin olarak tesir etmişti. Burada bilinen şeyleri tekrarlamaktansa, *davul ve bayraklar* hakkında, bu devlet üzerinde büyük bir eser yazmış olan Wittfogel'in görüşlerini sunmak, daha yararlı olacaktır:

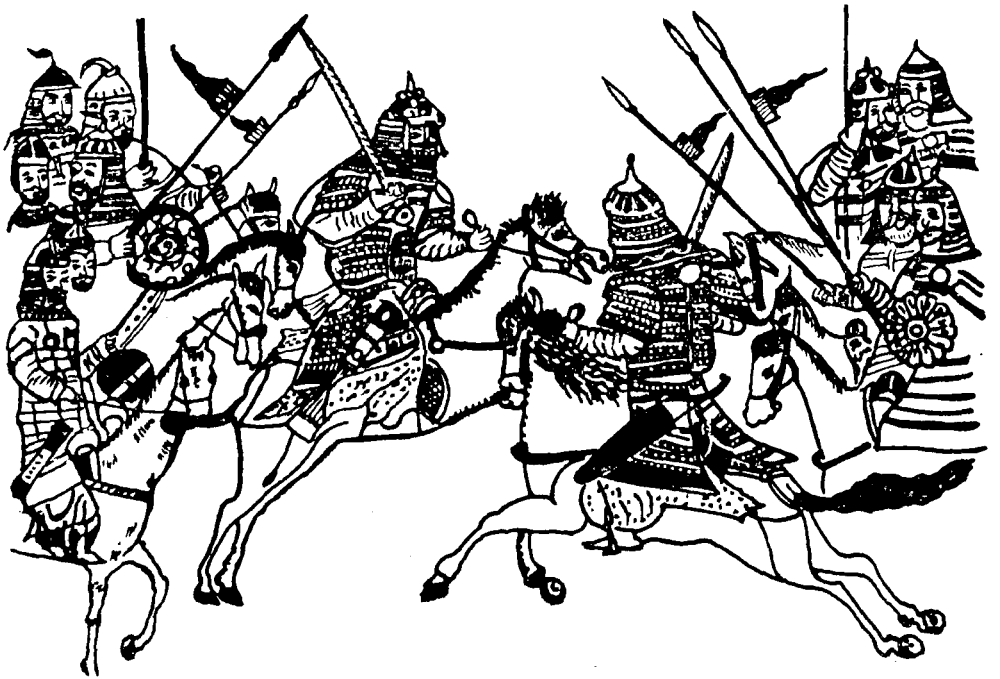

65. *BİR OSMANLI KUŞATMASI :* (Aynı minyatürün üst bölümü, krşl. Res. 64) : Burada bayrak olarak, yalnızca Viyana bayrakları görülmektedir.

«Hıtay (Liao) devleti, sinyal ve haberleşme bakımından, çok geniş bir donanıma sahipti. Bunlar her türlü gerekler ile şartlara, çok iyi bir şekilde uyduruluyorlardı. Sınır istasyonlarında, iyi seçilmiş ateş kulelerine yerleştirilen bu donanımlarla, haberleşmeler yürütülüyordu. Yürüyüş sırasında da birlikler, görme yoluyla veya ses veren akustik aletlerin yardımıyla sevkediliyorlar veya yer değiştiriyorlardı. Birlikler, davullar üç kez çalınca yürüyorlar; boru sesleriyle duruyorlar veya istirahata geçiyorlardı. Gündüz birlikler, bayraklar ile yönlendiriliyorlardı. Haber vermek veya almak için, birlikler eski Kitan yer adlarıyla, önceden hazırlanmış parola, (veya şifre?) kullanıyorlardı... Geceleyin ise, gonglar veya hayvan kuş taklitleriyle, haberleşiyorlardı..... Casusları çoktu ... ve haritaları da vardı» (Wittfogel, Liao, 530).

Kara Hıtay devleti de, bunların batıya gelen bir kolları tarafından kurulmuştur. *«Ordugâhın çevresinde, dört birlik vardı. Bu birliklerin hepsinin de, bayrak ile davulları vardı» (a. esr., 561).* Haberleşme ve yönlenme veya yönlendirme bunlarla oluyordu. Bunlar, karargâhtan kontrol ediliyorlardı. Bu devlet içinde, *«Ordu, hakan tarafından bayrak ve davul sahibi yapılmış, akraba kabilelerden oluşuyordu. Onlar bayrak ve davulu alınca, kabile statüsüne kavuşuyorlardı» (a. esr., 41).* Yoksa, ikinci sınıf vatandaş ve köle statüsünde, kalıyorlardı. Bu vesikaları okurken, biraz da Osmanlı devletinin kuruluşunu düşünelim. Ayrıca bu birlik bayraklarının dışında, *«askerlerin de, birer küçük bayrağı vardı» (s. 523).*

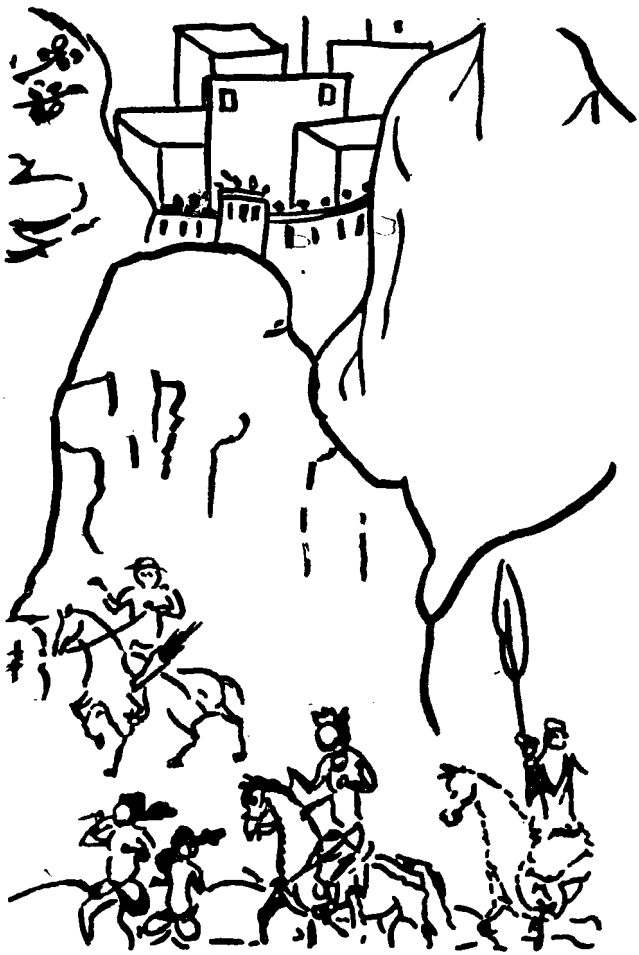
2. KUŞATMADA, BİRLİKLER, YÖNLER, BAYRAKLAR VE RENKLER: Mete ile böylece konuya girmiş bulunuyoruz. Mete'nin Çin imparatorunu kuşatmasında herhangi bir bayrak görülmüyordu. Ancak, *«birliklerin atlarının rengi, bir bayrak rengi gibiydi».* Bu konu ile ilgili Çin kaynakları, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizde, bütünüyle ele alınmış ve geniş yorumları yapılmıştır. (I, s. 406 vd.). Atların renkleri ile ilgili bölüm şöyledir:

66. *Demotte* şehnâmesinden bir savaş sahnesi : İskender, savaşta Tur'u öldürüyor. Biz bu eserde, fazla bir Türk duygu ve geleneğini göremedik. Özellikle *mızrak bayrakları,* Türklerden önceki çağlara ait olmalıdır. İleride bu konuya, yeniden döneceğiz.

«Hun atlı birlikleri, (Çin ordusunun çevresinde, şöyle düzenlenerek, yer) almışlardı: B e y a z atların hepsi, b a t ı yönünde yer almışlardı. Mavi (yani k ı r) atlar ise, d o ğ u d a sıralanmışlardı. Bütün s i y a h atlar, kuzeyde; k ı r m ı z ı, (yani doru?) atlar ise, g ü n e y d e yer almışlardı» (a. esr., I, 406).

Bu çok ünlü ve değerli vesikanın tam tercümesi, böyledir. Kaynakta söz açılmıyor ama, herhalde bayrakların renkleri de, bu askerî taktik ve anlayıştan kaynaklanıyordu. Bu, pratik ve yanıltmayan, bir düzen idi. Çin kaynakları, Çin'in en felâketli günlerinde, -başka daha önemli bir şey yokmuş gibi, M e t e'nin at renklerine göre, ordusunun asıl düzenlediğini ve böylece kuşatmayı nasıl tamamladığını, önemle anlatıyorlardı. Demek ki bu taktik ve ordu düzeni, Çin'e değişik gelen bir gelenekti. Orduyu at renklerine göre düzenlemek, geniş ve derin bir at yetiştirme bilgisini de, gerektiriyordu. M.S. 983-985 yıllarında, U y g u r başkentine giden Çin elçisi Wang Yen-t'ê de, kağanlığında böyle bir düzeni görmüştü. Ona göre, *«Uygur ileri gelenlerinin at sürülerindeki mülkiyet, at renklerine göre düzenlenmişti. Herkesin at sürüsünün renkleri ayrı idi»*. Böyle bir ayrılmada belki, sosyal ve ekonomik gerekler de, rol oynamıştı. Ancak, *bu beylerin hepsi, kendi atlıları ile kağanın ordusuna katıldıkları zaman, (belki de kendi bayraklarının rengi olan), kendilerine ait tek renkteki atlarla katılacaklardı.* Konuyu, pratik bir çözüme kavuşturmak gereklidir. H ı t a y devletinde törenlere katılan kabileler, *«kendi bayrakları renginde elbiseler giyiyorlardı»*. Bu konu ile ilgili vesikaları, az önce sunmuştuk. Büyük ordu birliklerine göre, belirli bir ü n i f o r m a, ordunun sevk ve idaresini kolaylaştırıyordu. Bu, O s m a n l ı devletinde de vardı. Türklerdeki *Akkoyunlu, Karakoyunlu, Karakeçili* gibi topluluk ve bölükler de, sosyal ekonomik özlerine göre, semboler ile de olsa, bir çeşit üniforma giymişlerdi. Nitekim, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin bayraklarında*

67. Topkapı Sarayı Müzesindeki Fatih Albümünde bulduğumuz bu resmin kime ait olduğu, pek belli olmuyor. Ancak, *BAYRAK KILIFI*, şekil ve kullanılış bakımından, *Türk* gelenek ve törelerini hatırlatmaktadır.

da, birer ak ve kara koyun resimleri yer alıyorlardı. Bu anlayış ve taktik, daha sonraki Türk devletlerinden verilecek örneklerle, pekiştirilebilir. Türk destanlarında pek fazla bir şey görülmüyor. İdege Beý destanında, *«Toktamış'ı kuşatırken, onu şaşırtmak için, 'ak, kızıl ve sarı' tuğlar kulanıldığı, söyleniyordu»: (Pb, IV, 42/52).* Ancak bunun, niçin ve nasıl yapıldığı, açıklanmıyordu.

3. OTAĞIN ÖNÜNDE, TUĞUN ALTINDA SAVAŞ: Savaşın sona ermesinin en son işareti, hakanlık veya komutanlık otağının önünde dikilmiş olan, tuğun altında yapılan savaştır. Osmanlı devletinde de buna benzer çarpışmalar olmuştur. M.Ö. 124 yılında Hunlar, Çin'in batısındaki Kansu'da, büyük bir yenilgiye uğramışlardı. Çin imparatorunun fermanında, kısa olarak şöyle deniyordu: *«General Wei Ch'ing, Yü-hun'dan yola çıktı. Hunların Sağ Bilge prensinin otağına geldi. Kuyruklu bayrağın, (yani tuğun) altında göğüs göğüse döğüştü. Hun beylerini esir aldı. Bundan dolayı kendisine armağan olarak, şunları veriyorum:...» (HS, 55).*

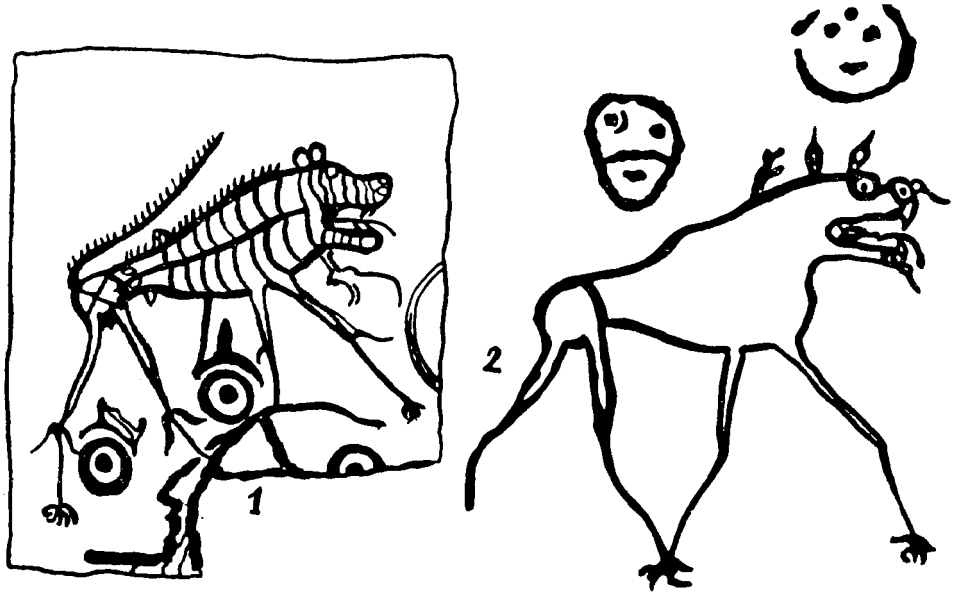
Hunlarda, komutanın otağı önünde tuğ bulunduğunu bu vesikadan, kesin olarak öğreniyoruz. Bu konu üzerinde, daha önce durmuştuk. Yani düşmanın zaferi, Hun veya Türk otağının önündeki, tuğun altında göğüs göğüse bir döğüşten sonra, neticeleniyordu. İlhanlı ve Timurlulardaki *hassa birlikleri (koşun-ı hassa),* yani hakanın birliği, *merkezdeki tuğun önünde (der pîşi tûgı kôl) duruyorlardı (Dörfer, 620).* Buradaki *koşun* sözü, yine Türkçe askerî birlik demektir.

4. SAVAŞTA TUĞLARI «GÖMME, YIRTMA VE DÜŞÜRME»: Çin'de de savaşta bayraklar çok değerlidir. Ne yapıp, yapıp, bunları düşman eline düşürmemek gerekir. M. Ö. 99 yılında Çin generali Li Ling, Hunlar ile yaptığı savaşta, çok güç bir durumda kalmıştı: *«General Li Ling (Hunlara) esir düşmeden önce, bayrakları yırtıp, gömdürdü. Askerlerine yiyecek verdi ve kaçıp, kurtulmaları için onları serbest bıraktı»*

(De Groot, I, s. 169). Bu konuda, Hunlar ile Göktürkler ve Çinliler, aynı inanış ve tutum içinde idiler. *«Bayrağı yırtma»*, yukarıdaki gibi yalnızca düşman eline düşmesin diye değil; zafer kazanan ve düşmanın bayrağı ile tuğunu ele geçiren de, yırtıyordu (Krşl. Dörfer, 620). Bu gibi hareketler, İlhanlı ve Selçuklu tarihinde de görülmüştür. *«Düşürmek»* sözü Türklerde, düşmanı öldürmek kadar şehit olmak için de söylenmiştir. Ebül Gazi Bahadır Han, *Şecere'i Türkî*'sinde, bir savaştan söz açarken, şöyle diyordu: *«Tuğçısın ve tuğın ve nice Kalmakını, tüşürdiler» (Abg. 325)*. Tuğ ile tuğcu düşüp, öldükten sonra bu, büyük bir yenilgi olmuş olur. Tarih değeri olmamakla beraber, savaş sırasında tuğun yere düşüşü hakkındaki başka bir örneği diğer Farsça kaynaklarda görüyoruz (Dörfer, 620).

5. TUĞU VEYA BAYRAĞI «KILIÇLAMA» VEYA «YAĞMALAMA»: Dede Korkut kitabında, tuğ ile sancağın kılıçlanmasını, iki yerde görüyoruz. *Dede Korkut bu duruma* göre, *tuğ* ile *sancak* anlayışını, birbirinden ayırıyordu, demektir. Ancak kâfirde tuğ bulunmadığına göre, bu ayırış söz gelimi de söylenmiş olabilirdi: *1) «Kazan Begin kardaşı kâfirün tuğı-y-le sancağını kılıçladı. Yere saldı. Derelerde tepelerde kâfire kırgın girdi* (DK, 64-11). *2) Boyu Uzun Burla Hatun kara tuğun kâfirün kılıçladı, yere saldı. Tekür (tekfur) alındı. Kâfir kaçtı...» (DK, 153-1)*.

TUĞU YAĞMALAMA: Orhun yazıtlarında, Bilge Kağan'ın da otağı, düşmanlar tarafından yağmalanmıştı. Ancak burada, kağanlık tuğunun alındığından söz açılmıyordu. Çünkü kağan nerede ise, onun hakanlık tuğu da orada olmalıydı. Çünkü kendisi, o sırada akında idi. İlhanlı kültür çevresinde de, evinin, *(hânehâyi işân)* yağmalandığı, tuğu ile kösünün götürüldüğü *(tuk ve köhürgey bibiâverdend)* gibi şikâyetler de, görülmüyor değildi. Ayrıca Çingiz Han'ın torunlarından *Baydu, Gazan Han'ı* habersiz yakalayarak, *«mubarek tuğu»* ile *hakanlık kösünü, (köhürge-i hass-ra)*, almıştı (Dörfer, 620).

68. *AY VE GÜNEŞ BURÇLARINI BİRLEŞTİREN, «İLÂHİ K U R T»* : Bu çok değerli vesikayı iki yerde, Türk Mitolojisi ve Türk din inanışları bakımından değerlendirmiştik. *Bayrak* konusunda bu buluntu, yine öne geçmektedir. Unutmayalım ki, *Anadolu Selçuklularının* yerli kaynaklarından Süryani Mikail, Oğuz Kağan destanındaki gibi, *«Türkler Anadolu'ya kurda benzer bir hayvanın peşinden gelerek, yerleştiler»*, diyordu. Vücudunda, *«yerin ve göğün 9 katı»*; çevresinde ise, *«yıldız , ay ve güneş kurslarının»* yer aldığı, ilâhi bir K u r t! Kitabımızda, buna benzer başka örnekler de vardır. (Bk, Res. 4. 68. 86). Hele G ö k t ü r k l e r i n, *«kurt başlı bayrağı»*, söz konusu iken!

SULH VE TESLİM BAYRAĞI : Türklerde çeşitli, *«teslim ve biât sembolleri»* vardır. Bunları, burada yazmak için, bir neden yoktur. Ancak F. Köprülü'nün bulduğu İlhanlı devleti ile ilgili bir kaydını vermeden de geçemeyeceğiz : *«Abû Sa'id Bahâdur Han'a bazı Moğol komutanları isyan ettikleri zaman, hükümdar kendilerini affettiği takdirde, sulh alâmeti olmak üzere, ordusunda beyaz bayraklar çektirmesini istemişlerdir» (İA, Bayrak, s. 413).*

İŞARET BAYRAKLARI VE FİLAMALARI

Davul ve bayraklar, savaşlarda işaret verme ve yön gösterme bakımından, büyük bir önem taşırlar. Çin tarihlerine dayanan Hun tarihinde, savaş sırasında rol oynayan bu işaret bayrakları hakkında bir bilgi bulamıyoruz. Ancak az önce verdiğimiz bir vesikada da görüldüğü gibi, başkomutan veya büyük prensin otağı önünde, büyük bir tuğ ve davullar vardı. Büyük otağın önünde ve kıllı tuğun altında, Hunlar ile Çinliler göğüs göğüse savaşmışlardı. Bunu kesin olarak biliyoruz.

Büyük bayrak, sancak-ı kebir, saltanat sancağı ile baş alemler, şimdiye kadar araştırmalarımızın temelini oluşturdu. Şimdi, *birlik ve askerlerin tuğları ile filamaları* üzerine, gelmiş bulunuyoruz. Elbette ki bunların bir rolü ve değerleri vardı. Osmanlı devletinde *kırmızı sipahi bayrakları* da, her askerin mızrağı üzerinde bulunabiliyordu. Bunları, sunacağımız resimlerden, daha iyi izleyebileceksiniz.

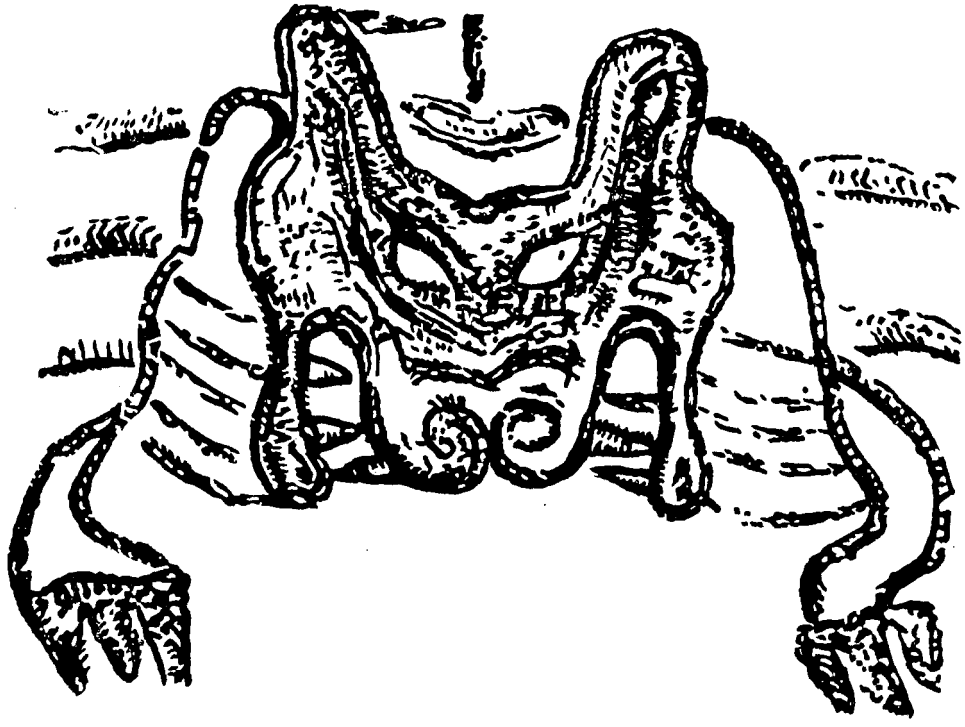
1. GÜNDÜZ BAYRAKLA VE GECE DE DAVULLA EMİR VE İŞARET VERME : Göktürklere karşı savaşan Çin birliklerinin, askeri düzeniyle, savaş taktikleri, birbirlerine çok yakın idiler. Çinliler bu uygunluğa, M. Ö. 123 yılından beri önem vermişlerdi. Göktürklere karşı savaşan bir Çin generali, M. S. 615 yılında şöyle diyordu : *«Türkler, gündüz bayraklarımızın (çok-*

luğunu); gece de davullarımızın sesini duyarak, bizim çok ve kalabalık olduğumuzu sanacaklar» (TS, 2, 1a; LMT, 73). Bundan çok önemli bir sonuç çıkmaktadır:

«Bayrak ve davullar, ne kadar çok ise; asker ve birlik sayısı da, o kadar çok oluyordu». Çünkü töreye göre bayrak ve davullar birliklere, belirli bir düzen ve sayı içinde veriliyordu. Yani bayrak ve davul sayılarına bakınca, ordunun sayısı, aşağı yukarı anlaşılabiliyordu.

2. «TUĞLAMAK», TUĞ VEYA BAYRAK İLE İŞARET VERME: Bu vesikayı, Orhun ırmağı çevresindeki, Proto-Türk-Moğol geleneklerinden sunacağız. Çingiz Han'ın gençliğinde kendi kabilesi isyan ederk, Merkitlere gitmek için yola çıkmışlardı. *Moğolların Gizli Tarihi* bu olayı söyle anlatıyordu: *«Çingiz Han'ın annesi Höelün-Ücin-i, (kendi kabilesi) bırakarak gittiler. Bunun üzerine anne, bayrağı kaldırdı (tuğladı) ve ata binerek, halkın yarısını, geriye getirdi» (YCPS, 73).* Chin-cheng lu ise bu konuda daha kısa olarak, şöyle diyordu: *İmparatorun, (yani Çingiz Han'ın) annesi Ülün, bayrağını kaldırdı ve kendi adamlarının başına geçerek, isyan edenleri izledi. Onların yarısından çoğunu, geriye döndürdü» (Krşl. Pelliot, HCK, 17-18).* Bu ünlü ikinci Çince kaynak, daha anlamlı ve açıktır.

«Tuğlamak», bayrağı kaldırmak, iki manayı içinde toplamaktadır. Birincisi bayrağı alıp, *halkı bayrak altında toplamak* ve itaata davet etmektir. İkincisi de, *bayrağı sallayarak çağırma,* anlayışıdır. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki Çince yorumlar, *«kuyruklu veya tüylü bayrağı eline aldı»,* diyorlardı (YCPS, 73). Daha eski bir kaynak olan Ch'ing-cheng lu'da ise, *«bayrak ile işaret verdi» (huei-chi),* deniyordu (Krşl. Pelliot, HCK, 22). Birinci kaynaktaki, *tuğ;* ikinci ünlü Çin kaynağındaki ise, *bayrak* idi. Bizce *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki, kuyruklu tuğ daha doğru olmalıdır. Çünkü bu kaynak Çingiz Han ve çevresinin geleneklerine daha yakındı.

69. H u n mezarlarında bulunmuş ve kumaş üzerine işlenmiş bir K u r t b a ş ı ve pençeleri : Res. 4 deki kurt başı ile aynı yerde bulunmuştur. Bunda, *kozmogonik* ve *mitolojik* izler, daha az belirlidir. Ancak, 3 kat dişler, 5 kat yeleler ile res. 4 deki dalga dalga sırt katları, yerin ve gögün katlarını andırmaktadırlar. (C. Trever'den). Göktürklerin

3. TÜLBENT SALMAK», «EL EYLEMEK» : Bu deyişleri de *D e d e K o r k u t* kitabında görüyoruz. Bu, yiğitleri çağırmak ve askeri toplamak için yapılan bir işarettir: *«(Boğaç Beg), kırk yiğidine dülbend saldı. El eyledi. Kırk yigit bidevi atın oynattı. Oğlan, kırk yigidin boyına aldı. At depdi. Cenk ve savaş etdi. Kiminin boynın urdı, kimini tutsak eyledi. Babasını kurtardı...» (DK, 34, 4).*

4. İŞARET BAYRAKLARI VE FİLAMALARI : Bilindiği üzere Türklerde katı şeylerden yapılmış bayraklar veya filamalar yoktu. İşaret ve arma olarak *(insegna),* bayrak ve tuğlar kullanılırdı. Askerler tarafından kullanılan, *«tanğuk, beckem, perçem, batrak, urgu urunggu, belge»* üzerinde ayrıca durulmuştur.

«A v l a r d a b a y r a k» kullanmayı, *Proto-Türk* bir kültüre sahip olan H ı t a y (Liao) imparatorluğunda görüyoruz. Özellikle devlet avlarında, hayvanların yeri ile birliklerin hareket yönleri, bayraklar ile gösteriliyordu (Wittfogel, 132). Bu büyük avlar, ilkbaharda imparatorun komutasında yapılıyordu.

70. *TURFAN'DAKİ UYGUR FRESKLERİNDEKİ, «İLAHİ KURTLAR»* : Kurt, Buda dininde önemli bir rol oynamaz. Hindistan'ın içinde zaten, kurt yoktur. Fakat Turfan ve çevresindeki *Uygur Türklerinin* bulundukları yerlerde, yukarıdaki resimde görüldüğü gibi, kişilik verilmiş, çok güzel ve canlı kurt resimleri görülür. Buda dininde önemli olan, Buda'nın ölüsünü yiyen çakallardır. (Krş. Res., 78). Göktürklerin *«Kurt başlı bayrakları»*nı, hatırlayalım.

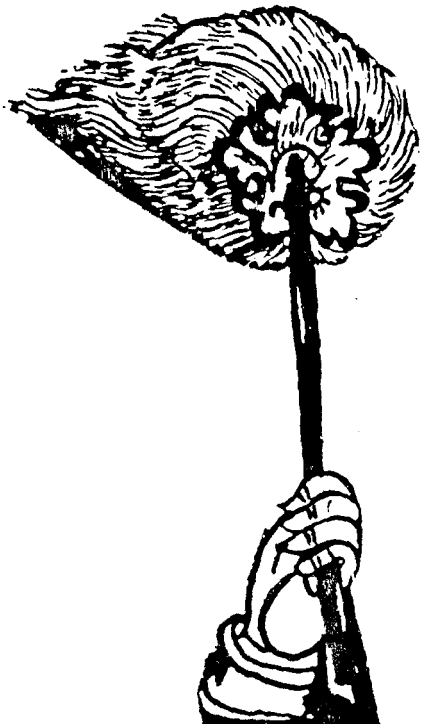
IV. BÖLÜM

TÜRKLERİN DİN VE İNANIŞLARINDA TUĞ VE BAYRAK

Tuğ ile bayrak, eski kaynaklarda, birbirlerine karışmış veya birbirlerinin yerlerini almış gibidirler. Tuğ denince, tuğ mu; yoksa bayrağı mı anlatmak istiyorlardı, bunu kestirebilmek, epeyce zordur. Ancak tuğu, tuğ olarak; bayrağı da bayrak olarak, şekil ve manalarıyla birlikte, kesin olarak biliyoruz. Bundan dolayı başlıklarımızda, tuğlar üzerinde mi; yoksa bayraklar üzerinde mi konuşmak istediğimizi, kesin olarak belirteceğiz. Bayrak ile tuğların karıştıkları bölümlerde ise, vesikalar üzerinde konuşacağız ve böylece bir sonuca varmak isteyeceğiz.

O r d u l a r a sahip olan büyük Türk devletlerinde tuğlar bir mevki ve rütbe işaretidir. Kumandanlık unvan ve vazifesiyle birlikte, hakan tarafından emânet edilmiştir. Babadan oğula geçemez. Tuğun saklanışı, çıkışı ve dikilişi; tıpkı O s m a n l ı devletinde olduğu gibi «*mübarek tuğ töreni*» anlayışı ile yapılırdı. *Çingiz Han* devletinde tuğa, «K u r b a n» verildiği bilinmektedir. O s m a n l ı devletinde de, «*T u ğ a 12 koç kurbanı*», tören veya âyinin gereği olarak yapılmaktaydı. Denebilir ki, bu tam manasıyla İslâmî bir merasimdir. Biz de diyoruz ki bu, «*İslamiyet ile bütün bir kalple uyuşmuş eski bir Türk geleneğidir*». İslâmiyette, *Tuğ* yoktu. Ayrıca *Sancağ-ı şerif*'e böyle askerî ve sıkı protokolla kurban verildiğini de göremiyoruz. Elbette ki İslam dinini yücelten Osmanlı imparatorluğunda büyük gelişmeler olmuştu. Ancak onu, eski Türk geleneklerine bağlayan, pek çok şeyler de vardı. Ayrıca bu törenler, «*âyin-i kadim*» ordu gelenekleri üzerine yapılırdı.

71. Turfan'dan tuğlu bir Tanrı. Budisti Sembol olan küçük tüğün ayrıntısı, sağdadır.

«*S a v a ş ı y ö n l e n d i r i c i*» ve taktik verici olarak, tuğun oynadığı rol çok büyüktür. Bunu Çingiz Han devletinde ve daha sonraki Timurlularda, açık olarak görüyoruz. Yani «*tuğ, bir savaş alâmeti ve nişanıdır*». «*Tuğ, savaş olduğu zaman çıkar, çözülür ve savaşta kullanılır*». Savaş bittikten sonra, *tuğ bağlanır* ve kılıfına konur. Bu konuları, tuğların savaşlardaki rolü ile tuğlara ait deyimler üzerinde, diğer bölümlerimizde, çok geniş olarak duracağız.

«*D i n â l e t i*» olarak tuğ, büyük devlet kuramamış veya büyük devlet hayatı yaşamamış, geri Türk kesimlerinin geleneklerinde çok görülür. Ancak bu tuğlar birer, «*tüylü â s â*» gibi idiler. Bu tüylü âsâlar, Ç i n mabedlerinde de çok görülür. (Res. 71). Bu âsâların başında bir de mitolojik bir hayvan başı bulunurdu. (Res. 28). Bu *hayvan başlı âsâlar*, Müslüman dervişlerin ellerinde de görülür. (Res. 116). Sunduğumuz resimlerde, bunların bol ve orijinal örnekleri görülecektir. Ç i n elçilerine verilen «*elçi itimatnâmeleri*» de, böyle heykelli ve tüylü âsâlardır. Eserimizde, bunların da resimleri görülecektir. (Res. 30, 31). Ancak Topkapı Sarayındaki Osmanlı tuğlarının, gerçekten çok büyük ve görkemli gönder ve sırıkları görülünce, bunlar arasındaki kesin ayrılık, daha iyi anlaşılabilir. (Res. 119).

TUĞLARIN EN ESKİ DİN KÖKLERİ

Az önce de belirttiğimiz gibi, her devlet geleneğinin, çok eski tipleri ve kökleri vardır. Aile gelenekleri de, öyledir. Ancak, «*büyük devlet kurmuş olan Türkler*», bu gelenekleri geliştirmişler ve ordu ile devletin hizmetinde kullanmışlardı. *Devlet ile halk gelenekleri arasındaki paralellik de*, her çağda devam edegelmişti. H a l k gelenekleri, tutucu ve eskiye bağlı kalmış; d e v l e t gelenekleri ise, devletin ve ordunun yüksek gerek ve ihtiyaçları için gelişmişlerdir. Ancak öz ve ana çizgiler, her ikisinde de, aynı veya benzer kalmışlardır.

72. *SALTANAT SANCAKLARI VE DAVUL:* Hun hakanı, M. S. 194 - 195 de, ünlü Çin prensesi *Wen-chi*'yi esir almış ve onunla evlenmişti. Bu Prensesin, «*atlı göçebelerin filütünden 18 şarkı*» adlı şiir tomarının içinde bulunan ve kısmen Hun yaşayışını aktaran minyatürlerden, bir ayrıntıdır. Beş Saltanat sancağının, önünde sürekli olarak bekletilen, büyük bir *def* şeklindeki, davul görülüyor. «*Şaman davulları*» da, buna benzer. Yanındaki ayrıntı ise, Çingiz Han'dan sonra Çin'e giren, büyük «*k ö s*» idi.

«Kurt başlı Tuğ», G ö k t ü r k topluluklarında, bir rütbe ve bağımsızlık sembolü olarak görülmüştür. G ö k t ü r k devleti yıkıldıktan sonra bile Çin, kendisini Göktürk hakanının yerine koyarak, bağımsızlığını tanıdığını Türk beylerine, *«kurt başlı tuğ ile davul»* vermiştir. Yani bu tuğlar, içlerinde mistisizm ve din düşüncesi bulunmayan devlet sembolleridir. Ancak bu düşüncenin köklerine inildiği zaman, Çin kaynaklarının da dedikleri gibi, *«Türkler kendilerinin kurttan geldiklerine inandıkları için»*, bu sembolü kullanıyorlardı. Burada, halk ve devlet inanışları birleşiyordu. (Res. 4, 68, 70). Ayrıca bu inanışta, binlerce yıllık, din ve mitoloji inanışları yatıyordu. Bu girişi, bu konuda izleyeceğimiz m e t o d u, bir kaç örnekle belirtmek için yapıyoruz :

1. ÇİN'DE «TUĞ» SÖZÜ VE TUĞ ANLAYIŞI : Tuğ sözünün, kökleri ve derinliği karanlıktır. Çinliler de aynı şeye ve sembole, *«Tu»* diyorlardı. Türklerin *tuk*, *tug* veya *tuğ* sözleri ile, Çinlilerin *«Tu»* veya *«tuk?»* sözleri arasında, hiç şüphe yok ki, çok derinlerde ve çok sıkı bir ilgi vardı. Ancak *tuğ* sözünün Çin'de, ilk kez ne zaman görüldüğünü, kesin olarak bilemiyoruz. Gerçi, *Chouli* gibi, çok eski Çin eserlerinde, tuğ sözü görülüyordu *(K'ang-hsi, 21, s. 66b)*. Ancak bu gibi eserler, Hun çağından sonra yeniden kaleme alınmış ve yeniden bir araya getirilmişlerdir. Bu konu üzerinde, O. F r a n k e de durmuştur *(Geschichte, III, s. 64)*. Ancak bir gerçek varsa, aynı veya ayrı sözle, şekille ve mana ile de olsa, eski Çin'de, tuğ sözü ile tuğun kendisinin bulunduğu idi :

a). «T ü y l ü m ı z r a k l a r»: Sunacağımız resimlerde de görüleceği gibi, uçlarında tüy veya kıl tomarları takılı mızraklar, Timurlu ve Osmanlı minyatürlerinde de çok görülmektedir. Klasik ve ünlü Çin kitabı, *Shih-ching*'de *«ying»* sözü, *«bir mızrağın ucuna bağlanmış tüyden bir süs»* karşılığı olarak geçmektedir (Bk. Çince not. 8) Daha doğrusu eski Çin yorumcularının hepsi, böyle yorumlamaktadırlar. *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, *«bayrakla işaret verme»* söz konusu olduğu za-

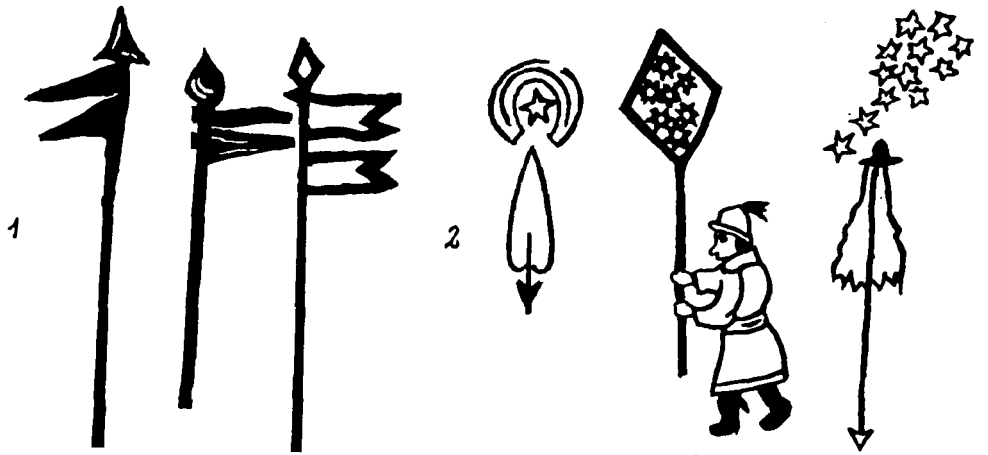
man, satır araları yorumlarında bayrak sözü, Çince *«ying)-t'ou»* sözleriyle karşılanmaktadır (Bş. Çince not. 9). Bunun Moğolcası, *«negügderün tuqlacu»* idi (YCPS, 73). Bilindiği üzere, bu Moğolca ünlü kaynakta her söz, satır aralarından, Çince olarak yorumlanmıştı. Bundan sonra her bölümün arkasında da, toplu bir özet yapılmıştı. *Tuq* veya *tug* sözünün karşısına konan Çince *«(Ying)-t'ou»* sözünün, hiçbir naması yoktu. P. P e l l i o t da, bu sözden bir mana çıkaramamıştı *(Genghis-Khan, 23)*. Bölümün sonunda verilmiş olan özette ise, satır arasındaki bu Çince söz yerine, yine Çince «ying-ch'iang» sözü konmuştu. Bu, özeti yapan Çinlinin, bir kendi yorumu idi (Bk. Çince not. 10). Bu söz, çok eski Çin kitaplarından *Shıh-ching* içinde de bulunuyordu. Manası da, *«mızrak ucuna yapılmış, tüyden bir süs»*, demekti (Pelliot, a. yer). Çingiz han ve çevresinin, mızraklarının uçlarına tüy taktıklarını, pek düşünemiyoruz. Bu tüyler olsa olsa, at kılları veya *yak öküzünün* kuyruk, kılları, olabilirdi.

b). «P ü s k ü l l ü veya y e l e k l i m ı z r a k l a r»: Sunduğumuz resimler arasında, püskül veya püskül şeklindeki kıllarla süzlenmiş, Çin, Timurlu ve Osmanlı mızrakları da göreceksiniz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çingiz Han ve çevresinin tuğ sözü ile tuğlarını, Çinli yorumcular, *«ying-ch'iang»* gibi, çok eski ve klasik bir sözle karşılamışlardı. Aslında bu sözün manası da, pek açık değildi. Bunun için P. Pelliot bu sözün, başka bir *«ying-chiang»* sözü ile düzeltilmesini teklif etmektedir (a. yer). (Ayrıca bk. Çince not. 11). Tabii olarak P. Pelliot'nun bu konuda dayandığı bazı kaynaklar vardır. Ancak bu konuda, kendisinin düşüncesi de, kesin değildir. Bu sözün Çince karşılığı, *«çile veya püskül» (glands, flocons)* demektir. Moğolcası ise, *«calaga»* idi. Bunun Türkçe karşılığı da, Ortaasya Türk ağızlarında, *«celek»*; Batı Türklerinde ise, *«yelek»* idi. Tabiî olarak Çin'de, bu ayrı bir şey idi. *«Çin p üs k ü l k ü l t ü r ü»*, o kadar geniş ki, bunun ne gibi bir püskül olduğunu, kestirebilmek çok güçtür.

c). «Y a k ö k ü z ü n ü n k u y r u ğ u» : Yak öküzünün kuyruğu, Çin'de de mabedlerde, törenlerde ve orduda kullanılmıştır. *Ç i n g i z H a n*'ın hakan ilan edildiği zaman dikilen, ünlü *«Dokuz kollu beyaz tuğu»*, başı y a k öküzünün kuyruğu ile süslenmiş, bir tuğ olmalıydı. Y a k öküzünün kuyruğuna Çinliler, *mao* derler. Ç i n g i z H a n'ın imparatorluk bayrağına ise, *«mao-tu»*, yani *«Y a k öküzü kuyruklu t u ğ»* denmekte idi (YCPS, 202). Bu görüşü, Çin yorumlarına göre yapıyoruz (Bk. Çince not. 12). Bilindiği üzere y a k ö k ü z ü Ortaasya ve Altaylarda da, bulunuyordu. Bu bir, *imparatorluk tuğu* veya perçemi olmalıydı. Türkler arasında ise, a t k u y r u ğ u kullanma daha yaygın ve kendi geleneklerine de uygundu. Bu konu üzerinde aşağıda duracağız. Ancak Çingiz Han çevresinde, *yak öküzünün kuyruğu,* daha yaygın görünmektedir. (YCPS, 181).

d). «Y a k ö k ü z ü (Bos grunniens)» : Çin'e belki de, T i b e t ilişkileri ve tesirleriyle girmişti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *yak*, daha küçük cinsten, Orhun bölgesi ile Altaylarda da vardı. Ancak bu sığır, Tibet'in tipik bir hayvanı olarak kabul edilmiştir. M. S. 133 - 192 yıllarında yazılmış ana kaynaklar, tuğ sözü ile şeklinde, yak öküzü ile sıkı bir ilişki görmüşlerdir *(K'ang-hsi, 21, 66b)*. Ancak Türkler, bu geleneğe bağlı olmakla beraber, bir a t l ı kültür olma bakımından, *at, kuyruğu* ile yapılan tuğlar, onlarda daha çok yayılmıştır.

e). «Ç i n'd e t u ğ ç e ş i t l e r i» : Yukarıda da belirttiğimiz gibi tuğ, *«tüylü bir baston»* demektir. Mabedler ile devlet hizmetlerinde bir sembol olan bu baston daha küçülmekte; ordular ile savaşlarda ise, daha büyümektedir · — 1). Çincenin en köklü ve ünlü büyük klasik, eski çağ sözlüğü, Fransız sinoloğu, F. S. C o u v r e u r tarafından yazılmıştır. Bu sözlük, eski ve klasik metinlere dayanır. Ona göre, *«ordularda kullanılan siyah renkli bayraklar»* da, tuğ idiler. (Res. 24, 87).

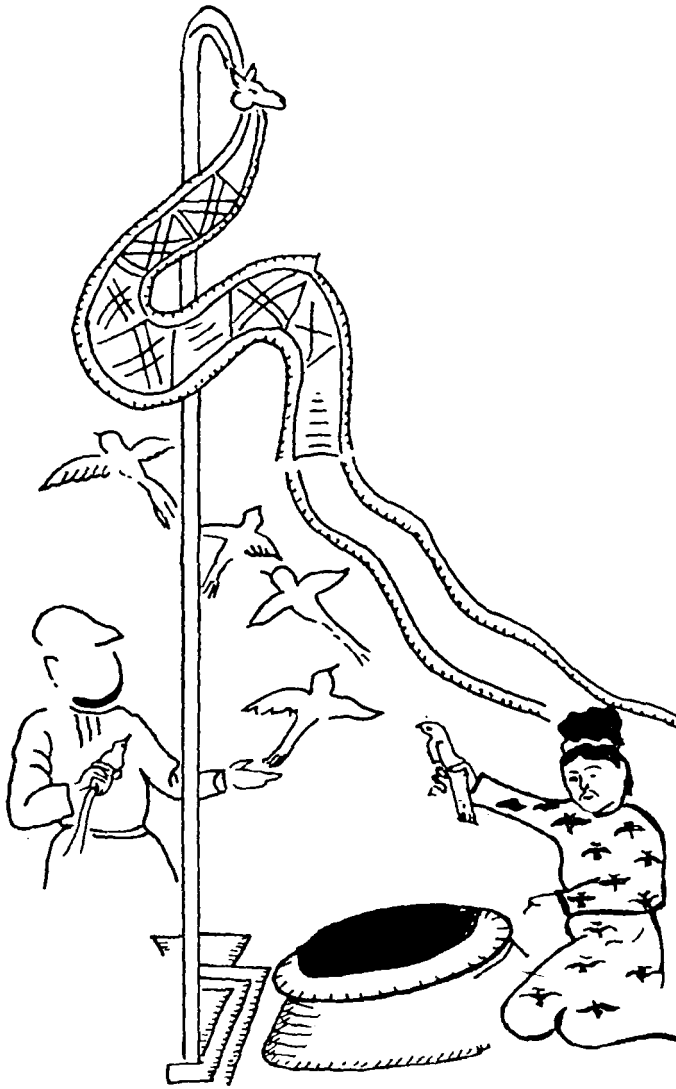
73. - 1) G ö k t ü r k ve H a z a r devletlerinin kültür çevresinden, bayraklı mızraklar : (Artamonov'dan). - 2) *12 hayvanlı Türk takvimi*'nden, *meçin,* yani *maymun burcu* ile diğer burçların sembol ve bayrakları : (MAE, Anohin arşivi, Nr. 414, 417, 448).

Yani Çin'de de Türklerde olduğu gibi, tuğ sözlerinde, hem tuğ ve hem de bayrak anlayışları, hep birlikte anlatılmış olunuyordu. —*2). S ü l ü n k u y r u ğ u* Çin'de, Türklerin at kuyruğu gibi, tuğ bastonlarında çok kullanılmıştır. Bu nedenle, y e l p a z e yerine geçen ve adına tuğ denen, küçük bastonlar da vardır. *T'ao* denen bu tüyler, tiyatroda a k t ö r l e r tarafından da kullanılırlardı. *Sülünlü şapkalar*, Çin tiyatrolarında, *çinli olmayan Ortaasyalıları* göstermek için, bir sembol olarak da kullanırlar. Bu tüyler ile *sorguçların meraklılarının*, kimler oldukları da, bu örnekle ortaya çıkmış bulunmaktadır. — *3). C e n a z e t ö r e n l e r i n d e* kullanılan *tüylü bastonlar* ile bayraklara da Çin'de tuğ denir. — 4). «E l ç i i t i m a t n â m e l e r i» de, başında heykel bulunan, bir çeşit tüylü bastonlardır. Bunların birkaç resmini bu kitabımızda sunacağız. Hunlara gelen, *Su Wu* ve *Chang Ch'ien* gibi ünlü elçiler, aradan uzun yıllar ve çeşitli felâketlerin geçmesine rağmen, Çin imparatorunun verdiği bastonu kaybetmemişlerdi. (Res. 28, 30, 31).

S o n u ç : Görülüyor ki Çin'de de mabedlerde, tiyatrolarda, elçilik gibi devlet hizmetlerinde bu *tüylü bastonlar* vardı. Türklerde olduğu gibi Çin'de de, *tuğ* sözünün içinde, hem tuğlar ve hem de bayraklar yer alıyorlardı. Ancak Çin'de, Türklerde olduğu gibi, *ordunun taktik güçlerini gösteren «t u ğ-ı k e b i r»*, yani büyük tuğların bulunduğunu bilmiyoruz. Yoksa, ucunda tüy veya kıl bulunan her mızrak da, bir tuğ sayılırdı.

TUĞ VE EN ESKİ TÜRK GELENEKLERİ

Çin'de ve Ortaasya'da, bir sırığın ucuna çeşitli şekillerde bağlanan *y a k öküzü kuyruğu*, bir *imparatorluk alâmeti ve sembolü* olmuştur. Bu çok eski çağlardan, ortaçağa kadar gelen, bilinen ve çok yaygın bir gelenektir. Bu gelenek, Hunlarda,

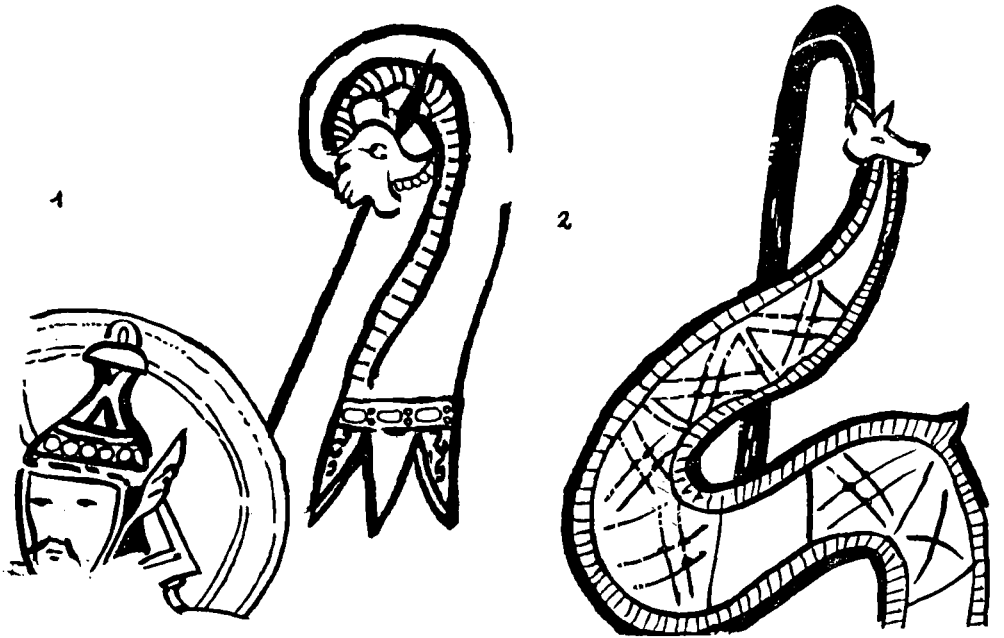

74. Turfan ve İdukut şehri, *Uygur* Türklerinin çevresinden, *KURT BAŞLI* veya ona benzer hayvan başlı, bir mabed bayrağı : Belki de kuşlar ile güvercinler, azâd ediliyorlardı. Ayrıntısı için bk. Res. 75, 2.

Göktürklerde, Karahanlılarda ve Çingiz Han devletinde, genel bir Asya geleneği olarak devam etmişti. *Kutas, hotoz* veya tuğların kılları ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

ATA BAĞLI GELENEKLER : «A t l ı T ü r k k ü l t ü r ü», «imparatorluk ve büyük ordu sembolleri» olarak, Ortaasya ve Çin'deki *yak öküzü kuyruğu* geleneğini devam ettirmişti. Bunun yanında *atlı Türk kültürünün*, çok yakın olduğu bir sembol daha vardı ki, o da, *«a t k u y r u ğ u»* idi. Bundan dolayı Türk gelenekleri de Türk toplulukları içinde, bir devlet sembolü olarak tuğların gelişmesini incelerken, daha değişik bir m e t o t izlemek, gerekecektir. Çünkü at kuyruğu, kendi değerli atlarının bir sembolü olarak, Türk topluluklarının, günlük hayatlarının, geleneklerinin, din inanışlarının, her noktasına girmiştir.

«A t k u y r u ğ u», Türklerin hayatının ve inanışlarının her yönünde ve köşesinde görülür. *Tuğ* sözünün görülmediği yerlerde, bu sembol *beçkem, perçem, munçuk* deyişleriyle görülmüştür. Başlıkta hotoz olmuştur. *Çadırda, evde, mezarlar* üzerinde, *dağ* başlarında, *ata ruhlarını* anımsatmıştır. Prof. Dörfer, bunda *animistik* bir din anlayışı görmüştür. (I, 619). Fakat biz, bu gelenekleri bizzat yaşamış olan, hocamız Prof. A b d u l k a d i r İ n a n'ın görüşlerine bağlıyız. At kuyruklarını sembolleştirme, geri bir animistik tapınma değil; günlük ve pratik hayat gereklerinin doğurduğu bir davranıştır. Örnek olarak, ölen bir yiğidin, atının kuyruğunun, mezarına asılması, bir yiğitlik ve savaş sembolüdür. A l p-A r s l a n'ın, *Malazgirt* savaşına girmeden önce, *«atının kuyruğunu kesmesi, bir şehâdete, şehit olmaya hazırlanış* gibi idi. A l p A r s l a n, bir a n i m i s t d e ğ i l d i. Bundan dolayı bu bölümümüzde de, vesikaları çoğaltırken, Prof. Abdulkadir İ n a n'ın izinden ayrılmayacağız.

75. *Turfan* ve *İdukut Şehri* gibi U y g u r Türklerinin kültür merkezlerinde bulunmuş, hayvan başlı resimler. 1. Nr. lı resim, Uygurlardan önceki çağa ait olmalıdır. Krşl. Res. 74).

1. AT KUYRUĞUNUN EVDE, MEZARDA, BAŞTA, SEMBOL VE BAYRAK OLMASI : Konuya, bu yön ve metot ile girilince, durum değişmektedir. Böylece gelenek, yerli ve *authentic* bir görüntü içine girmektedir. Yani atı olan her kişinin yapması normal görünen, bir gelenekler topluluğu haline dönüşmektedir. Bu bakımdan Prof. A. İnan'm derlediği materyal, çok büyük bir değer taşır *(Şamanizm,* s. 199).

a). Atın kuyruğunu kesme: (Dullama) : Bu çok güzel ve duygulu bir Türk geleneğidir. Dede Korkut'un *Beyrek* hakkındaki hikâyesinde de, Beyrek'in ölüm haberi gelince, «*Ak-boz atının kuyruğunu kestiler*», deniyordu. Yani yiğidin atı, onun en yakın bir eşi gibi görülüyordu. Ölenin atının kuyruğunu kesme geleneğine, *dullama (tullamak),* diyorlardı. Eri ölen at, erin karısı gibi *dul kalmış* oluyor ve bu, kuyruk kesme yoluyla da, sembolleştirilmiş olunuyordu (a. yer).

b). Savaşa hazırlanan at: (Dul at) : Alp Arslan'ın yaptığı gibi, Malazgirt savaşından önce, atının kuyruğunu kesiyordu. *Şehitliğe hazırlanan gâzi,* böylece atının dulluğunu da hazırlamış oluyordu. Çağatay Türk kültür çevresinde «*tul at*» yani *dul at,* «*savaşta binmek için hazırlanan at*», demektir Pazırık'ta, Hun büyükleriyle birlikte gömülmüş olan atların da kuyrukları kesilmişti. Bey ölünce, atlarının kuyrukları da kesilmiş ve birlikte gömülmüşlerdi. Bu konuyu, yine Prof. A. İnan aydınlığa kavuşturmuştur (a. esr., 199).

Sahibinin, savaşta şehitliğe hazırlanması veya ölümü dolayısıyla, kesilen bu at kuyrukları, ne oluyorlardı? Bu kuyruklar, tabiî olarak atılmıyorlardı. Böylece, at kuyruğundan yapılan tuğ ve bayrakların köklerine, gerçekçi gelenekler ile inmiş oluyoruz.

2. ÖLÜ VEYA ŞEHİDİN, ATININ KUYRUĞU MEZARDA EVLERDE ATLARDA; SAVAŞTA İSE, YİĞİDİN MIZRAĞINDA ASILI : Aat kuyruğunu bir sembol olarak kullanma,

büyük devlet kurmuş olan Türklerde, geri ve çok eski bir animizm tapınması değildi. Bu, at ile sahibi arasındaki ilgi, duygu ve saygıyı yansıtan, davranışlar idiler.

a). «Atının kuyruğu, binicinin mezarında asılı»: Bu çok önemli geleneği, Prof. A. İnan bulmuştur (Şam. 198). Tanrı dağları Kırgız Türkleri, *«ölen kişinin mezarı üzerine bir sırık dikiyorlar ve ölenin atının kuyruğunu, bu sırık üzerine bağlıyorlardı».* Mezar bayrakları üzerinde, az sonra duracağız. Fakat bu, ölenin atının kuyruğunun, mezarına tuğ olarak dikilmesi, atlı Türklerin prototip ve çok eski bir geleneğini, bütün görkemiyle bize kadar getirmektedir. Görülüyor ki, Türklerdeki tuğ geleneğinin kökleri, çok derinlerde yatmaktadır.

b). «Evlerde ve otağlarda tuğ»: Ali Rıza Yalgın *Cenupta Türkmen Oymakları* adlı eserinde, *«çadır tuğu»* üzerinde durmuştu (s. 419). Bu Anadolu Türkmenleri, *«çadırın tepeliğine, öküz kuyruğu bağlıyorlardı».* Bu da Anadolu Türk kültürünnü çok önemli bir vesikasıdır. *Yak* öküzü geleneğine kadar inme gibi, bir hayâle kapılmayacağız. Artık at kültürünün azalmış olduğu bu yaylacı Türkmenleri eski Türk geleneklerinden ayırmak da kolay değildir. Bununla birlikte, üzerinde tuğ bulunan bazı otağların resimlerini de, bu eserimizde sunmuş bulunuyoruz. (Res. 33).

«Ev tuğu ve bayrakları» üzerinde vaktiyle *Katanof* durmuştu. Büyük devlet kurmamış ve büyük devlet hayatı yaşamamış Türklerde bu gelenek, daha çok din inaçlarının bir uzantısı olarak gelmiştir. Ancak *Tuk* veya *tuğ* dedikleri bu bayrak, *«evlere asılan beyaz kumaş parçaları idi. Bunlar evi, kötü ruhlardan koruyorlardı»* (Dörfer, 619). Bu konuya daha sonra gireceğiz. (Res. 82, 83).

c). «Savaşta, mızraktaki at kuyruğu»: Bu kitapta sunacağımız bir çok resimlerde, mızrakların uçlarına asılı birçok kıl perçemler görülecektir. Bu, ne demektir ve

manası nedir? Yine Prof. A. İn a n'ın bulduğu bir geleneğe göre, *«çetin savaşlara hazırlanan yiğitler, atlarının kuyruklarını kesip, tuğ yapıyorlardı» (Şam., 199).* Az önce, *«atı dullama»*, yani şehitliğe hazırlanırken, atının kuyruğunu kesme geleneği üzerinde durmuştuk. Bundan da anlaşılıyor ki savaşta kesilen atın kuyruğu atılmıyor; bir *uğur* ve *sembol olarak*, mızrağın ucuna asılıyordu.

d). «A t l a r ı n b o y n u n d a k i a t k u y r u k l a r ı» : Bu eserimizde sunacağımız resimlerde, atların boyunlarına asılı bir çok püskül çeşitleri görmekteyiz. Hemen hemen püskülsüz böyle bir at yoktur. Türkler bunlara, *«bunçuk., munçuk»*, yani *«boncuk»* demişlerdir. Türklerin bu deyişleri, dünyanın bir çok dillerine *bayrak* manasıyla girmiştir. (Dörfer, 621). Bu konuya, yeniden döneceğiz.

Ancak bu geleneğin, kökleri ve nedenleri, nereden geliyordu? Bu geleneğin çok derinlerde yatan nedenlerini de, yine Prof. A. İnan hocamızın, *Şeybânînâme* adlı, ünlü kaynağa dayanarak verdiği, bir vesikada görüyoruz. Bu vesika, başka bir maksat için verilmişti (Şam., 198). Ancak biz vesikayı bu geleneği aydınlatmak için kullanıyoruz : *«Taşkend Hanı Mahmud ile kardeşi Ahmed ve Alaca Han'ın askerleri, s a v a ş t a ö l e n atlarının kuyruklarını, bindikleri yeni atlarının boyunlarına asıyorlardı... (Ayrıca şöyle diyorlardı) : Asıb at boynıga bir turfa kutas... Begleri, hanlarınıng buyruğu ol» (Şeybânînâme, 268; İ. A. İnan, 198).*

Yukarıdaki vesikada da görüldüğü gibi, savaşta ölen atların kuyruğunun yeni atların boynuna asılması, *hanların ile beğlerin bir buyruğu*, olarak görülüyordu. Ayrıca at kuyruğuna da, *kutas* diyorlardı. Bu çok eski Türk geleneği, sonradan Türkler tarafından unutulmuş; fakat Müslüman Kalmuklar, bunu devam ettirmişlerdi (a. yer). Görülüyor ki Tuğ anlayışının kökleri, çok eskiye ve derinliklere iniyordu. Ayrıca, *«düşmanın atının kuyruğunu kesme de»*, çok ağır bir hakaret ve ona ölüm ile tehdit demekti.

76. Tun-huang'daki duvar fresklerinde, bir «*Gök Prensi (T'in-wang)*» : Çin-Ortaasya üslûbunda bir eserdir. *Buda* ve *Çin dinlerinde* böyle yarı *ilâhlar*, pek çoktur. Bu yarı tanrının elinde, *Çin mabed tuğu biçiminde, kumaşlı ve şeritli bir t u ğ*» görülmektedir. Bunlar küçük baston şeklindedirler. Bu bastonların ucunda, bazan *yak öküzü kuyruğu* veya başka perçemler de görülür. Bu tuğlar, savaş tuğları değildir. Baştaki resim, Turfan'da bulunmuştur.

TUĞLU VE BAYRAKLI DİN TÖRENLERİ

Yukarıda, tüylü ve başlarında mitolojik bir hayvan başı heykeli bulunan bastonların, Çin mabedleri ile elçilik itimatnâmelerinde çok kullanıldıklarını görmüştük. (Res. 28, 30, 31). Tabii olarak büyük ordularda ve savaşlarda, böyle küçük baston tuğların, bir yararı yoktu. Belki bunlar, ancak komutanların âsâlarında görülebilirdi. Bu konuda da, bir vesikamız yoktur.

Şamanların tüylü bastonları: Türklerdeki *baston tuğların* ilk şekilleri olmalıdır. Ancak bu *baston tuğlara*, yalnızca en kuzeydeki Yakut Türklerinde rastlıyoruz. Böyle olmasının da ayrı bir değeri vardır. Çünkü Yakutlar, dış tesirlerden arınmış; Türk kültürünün proto-tip çağlarını yaşayan, bir Türk kesimidir. Ancak bunda, bir Çin tesiri de, unutulmamalıdır. Fakat S. V. Priklonskiy tarafından anlatılan bu Yakut töreninde, hiçbir yabancı tesir görülmemektedir. Yakut şamanları, diğer Türk şamanları gibi, davul kullanmazlardı. Bu durumda, karşımıza bazı meseleler çıkmaktadır:

1. ŞAMANLAR ÖNCELERİ, DAVUL MU; YOKSA «TUĞLU» BASTON MU, KULLANIYORLARDI? Bu da çok önemli bir sorudur. Yani şamanlar, *bir devlet rütbesi gibi*, tuğlu bir bastonla hakandan veya Tanrı'dan otorite almış, bir kişiliğe mi sahip idiler? Çünkü az sonra da belirteceğimiz gibi Türkistan'daki müslüman şamanlar, yaptıkları iki bayraklı tuğlarının, *Cebrail* eli ile *Fatma anamıza* gönderildiğine, inanıyorlardı. Gerçi, *davulsuz ve kopuzsuz* şaman düşünülemez. Ancak büyük Türk devletlerinde, büyük din adamları, böyle *«Atkuyruklu bir baston»* kullanmış olabilirlerdi. Hakanın yanında davullu bir adamı düşünebilmek çok zordur. Fakat *Dede Korkut*, her zaman *Kopuz ile birliktedir. Bu çok önemli meseleye* böyle bir parmak bastıktan sonra, şimdi ayrıntılara girebiliriz:

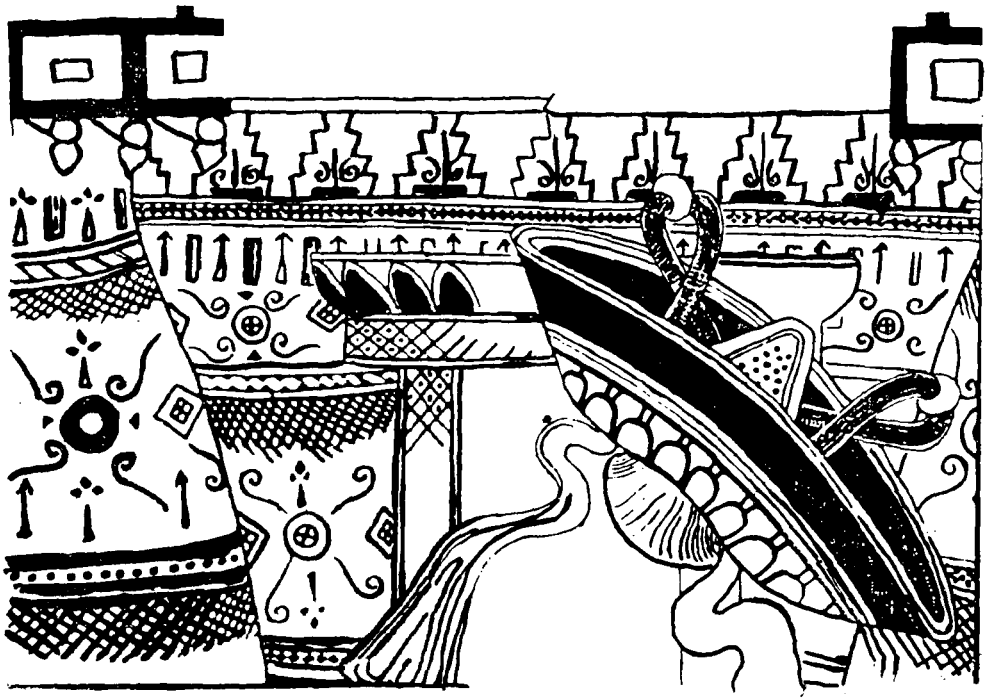
77. *UYGUR TÜRKLERİNDEN ÖNCEKİ BAZI ORTAASYA BAYRAKLARI* : M.S. 840 dan, yani Uygurların Doğu Türkistan'a gelişlerinden sonra, eski bayrak tipleri değişmeğe başladı. Buradaki *üç kuyruklu bayraklar* ise, Türkistan'ın eski yerlilerinin bayraklarıdır. Alttaki de, «*Buda'nın bayrağı veya tuğu*» idi. İki resimdeki zırhlar da birbirine benzemektedirler. Sağdaki küçük Tuğ, Turfan'da Uygur Çağına aittir.

2. «AT KUYRUKLU BASTONLU», BÜYÜK BİR ŞAMAN: Bu çok önemli din törenini Yakut Türkleri arasında, *S. V. Priklonskiy* tesbit etmiştir. Ayrıca bu tören üzerinde Prof. A. İnan hocamız da durmuştur (*Makaleler*, 321). Ancak bu vesikayı biz burada *Tuğ* bakımından değerlendirmeye çalışacağız. Yakut Türkleri, şamanlarına *oyun* derlerdi. Şamanlık mesleğine yeni girecek olan genç şaman adayları, bir *«and töreni»* yaparlardı. Bu and töreni sırasında, *«kendi kabilelerine ve ruhlara doğrulukla hizmet edecekleri üzerinde and içerlerdi»*. Prof. A. İnan bunu, batıda Hıristiyan genç papazların yaptıkları yemine, *«juramentum promissorium»* a benzetir. Bu tören ihtiyar bir şamanın başkanlığında yapılırdı. Genç şamanların hepsi, bir *dağ tepesine* çıkarılırdı. Törene, pek çok insan katılırdı.

Dokuz delikanlı ve dokuz kız, büyük şamanın *sağında* ve *solunda* yer alırlardı. *«And içecek şamana, bir şaman cübbesi giydirilirdi, eline de, at kılları ile süslenmiş bir âsâ (veya baston) verilirdi»*. Yaşlı şaman uzun and formülleri söyler ve şaman adayı da, bunları tekrarlardı. Bu törende, *çok eski Türk inanışları*, yer almaktadırlar: *A). «Törenin dağ üzerinde yapılması»*, yüce dağların, Tanrı'ya en yakın yerler olmasından ileri gelmelidir. *B). «Dokuz kız ve dokuz erkek»* şamanın, büyük şamanın sağ ve solunda yer alması da manalıdır. Yerin, göğün katlarıyla, dokuz burcun sayıları da, dokuzdur. C). *«Cübbe sahibi olma»*, Altay şamanlarında, ancak koruyucu ruhların buyruğu ile olabilir. Bu paralelliğe bakarak, *«At kuyruklu âsâ»* veya baston da, Tanrı veya ruhların bir armağanı olabilirdi (?).

3. TUĞLU, BAYRAK DONANIMLI VE KAMÇILI ŞAMANLAR: Önemli olan bu şaman törenlerinin, *Müslüman şamanlara* veya *baksılara* ait olmasıdır. Ancak Malof tarafından görülüp ve anlatılan bu törenlerdeki tuğların şekilleri hakkında, bir bilgi verilmemektedir. Bu *Müslüman şamanların* bu âyinleri, *şamanist ve islamî gelenekleri*, kendi içlerinde uyuştur-

maları bakımından, büyük bir değer taşırlar. Bu törenleri Prof. A. İnan, *Şamanizm* adlı eserine almıştır (s. 109 vd.). Biz burada, konumuzla ilgili olan, yalnızca üç örnek seçtik : *A). Müslüman şamanların* yaptıkları bu tuğlarda, *at kılı* veya *at kuyruğu* yoktur. Tuğlar, bir ip üzerine asılan ve *bayrak* yerine geçen, «*kızıl yeşil kumaşlar*» ile şeritlerden oluşurlardı. «*Bayrakların asıldığı ipin bir ucu, evin damına; diğeri de yerdeki kazığa bağlanırdı*». Belki de bunun bir manası vardır. «*Bakşılar risâlesi*»ne göre bu tuğ, «*F a t m a anamız için gökten C e b r a i l ile indirilmişti*» *(a. esr., 109). B)* «*B a ş - t u ğ*» *:* 1914'de Doğu Türkistan'daki Lob-nor'da, Carhlıh köyünde görülmüştü. Anlaşıldığına göre *b a ş - t u ğ* üzerine, üç renkte, üç bayrak ile, şamanın bebekleri de asılıydı. Baş-tuğ'un nasıl kurulduğunu bilmiyoruz. Ancak, «*beyaz - kırmızı - gök bayrakların*», bu tuğa asılı olduğunu biliyoruz. *At kılı* hakkında da bir bilgi yoktur. Şaman dans edip, kötü ruhları kovarken, elinde bir k a m ç ı tutuyordu. *Kamçı* da belki atlı kavimlerde *âsâ* yerine geçiyordu. Bunu bilmiyoruz (a. esr., 110). *C)* «*M ü s l ü m a n Ş a m a n*» *: (Tuğ, bayrak, kur' an, kamçı, saz ve def ile) :* Aksu, Doğu Türkistan'da zengin bir Müslüman-Türk bölgesidir. Malof tarafından derlenen bu törende, baş rolü bir tuğ oynamaktadır. *Hastalar, tuğu tutmakta; tuğa ise dua okunmaktadır. Tuğun çevresinde dans edilmekte ve altında kopuz ile def, (derviş mazharı?) çalınmaktadır.* Ancak tuğun yapısı hakkında bir bilgi verilmemektedir. Anlaşıldığına göre bu tuğ da, bir «b a y r a k d o n a n ı m ı» idi. Bu törende de bir *kamçı* göülüyordu (a. esr., 112). *D)* «*T u ğ l u, b a y r a k l ı c i n v e r u h l a r*» *:* Kırgız Türklerinin baskıları dua ederlerken, «*Cin atası Ciren - tay, koluna yeşil tuğ aldın, süngünü kana buladın*», diyorlardı (a. er., 143). Bu herhalde, yeşil bir süngü bayrağı olmalıdır. Aynı Türklerde dua edilirken, «*A s k e r i n tuğ tutanı karabaş*», diye de seslenilir. Bundan sonra da, *Çara-baş* adlı bir ruhtan söz açılırdı (a. esr., 143).

78. *TURFANDA,* bayrak yerine geçen garip budist semboller.

TUĞLAR VE BAYRAKLARA SUNULAN KURBAN VE SAÇILAR

Mukaddeslik ve kudsiyet için kurban verilmesi, din tarihinde iyi bir ölçüdür. Türk tarihinde tuğa veya bayrağa kurban veriliyorsa, o durumda bayrak ve tuğ, Türk kavimleri veya Türk devletleri tarafından, mukaddes sayılıyordu, demektir. Tabiî olarak kurban sunma, *hayvan kesme ve saçı saçma* gibi çeşitli yollarla olurdu. Bunların hepsi de bir *kurban (sacrifice)* idi. İslâmiyetten önceki Türk tarihinde ve Türk devletlerinde, tuğlar ile bayraklar, her iki yolla da saygılanmışlardı.

«*Bayrak ile ataların ruhu*» arasında, bir ilişkinin bulunup bulunmadığını, kesin olarak söyleyebilme, şimdilik çok güçtür. A. İnan hocamız, «*onda cedd-i âlâ'nın koruyucu ruhu ve zafer Tanrısı bulunduğu*» düşüncesinde idiler *(Türk Kültürü,* IV, 8). Biz böyle bir iddiada bulunamayacağız. Bizim konumuz, daha çok büyük Türk devletleri çağıdır. Çok eski çağlarda veya dış tesirlerden uzak geri Türk kesimlerinde, belki bu düşünce henüz yaşayabilir.

Göktürk imparatorluğunun «*bayrağının tepesinde bir kurt başı vardı*». Bunu kesin olarak biliyoruz. Yine Çin tarihleri, «*atalarının kurt olduğunu göstermek için*», Türkler böyle bir bayrak kullanıyorlardı, diyorlar. (Res. : 68-70). Bu durumda, «*bayrakta bir ata-ruhu*» meselesi ortaya çıkmaktadır. Yine Çin kaynaklarında, bilhassa baharda, *Göktürk kağanının başkanlığında devletin ileri gelenlerinin, ata mağarasına gidip, kurban verdiklerini de,* yazıyorlardı. Bu mağara da, kurt ile ilgilidir. Ancak hiçbir kaynakta, bu «*kurt başlı bayrağa*», kurban verildiğinden söz açılmıyordu.

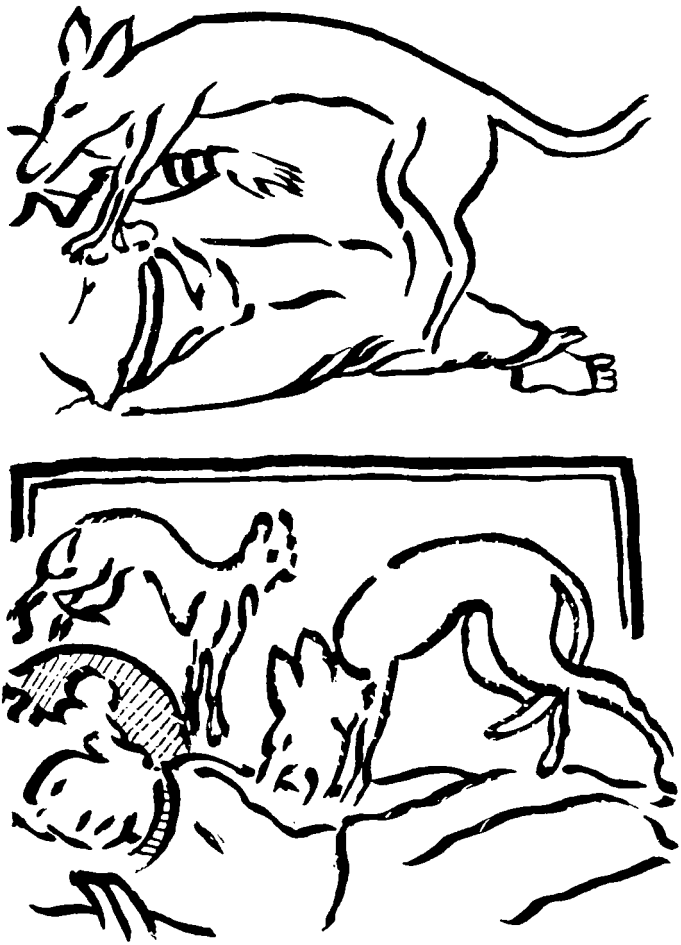
«*Savaşa çıkarken tuğa kurban*» verme, gerek eski ve gerekse Müslüman Türk devletlerinde değişmeyen bir gelenektir. Belki modern Türk devletin de bile,-tüzükler yazmasa bile-, bu yapılmaktadır. Osmanlı devletinde tuğların

çıkarılması, yani *«ihrâc-ı tuğ-ı hümâyun»*, ancak savaş veya akın başlarken yapılırdı. Bütün tören ve merasimler, bununla başlar. Bu, büyük Müslüman Türk devletlerinde de böyledir: Çingiz Han ile, Çingiz-Han'dan önceki, geri Moğol ve Türk kabilelerinde de, bu böyledir.

Konuyu, tarafsız ve soğukkanlı olarak ele almak gerekir. Bızim görebildiğimiz vesikalara göre, Osmanlı devletinde yalnızca, *tuğlar savaş için çıkarlırlarken, kurban kesilmekteydi. Saltanat sancakları* ile *sancağ-ı şerif çıkarılışında, böyle* askerî protokol ile bir kurban merasimini göremedik. Bunu biz değil; Osmanlı tarihçileri cevaplandırmalıdırlar. *Çünkü tuğlar, ordunun düzenini; birliklerin konuşları ile hareketlerini belirleyen, bir alâmettir.* Kontrol ve gerekli manevralar, ancak bunlara göre yapılırdı.

Sancağ-ı şerif için, son zamanlarda çok duygulu yazılar yazılmakta ve her şey ona maledilmektedir. Elbette ki o, mübarek bir emânettir. Onun değerini, sancakları olan, Türkler bilmişlerdir. Ancak Yavuz'un Mısır seferinden önce, asıl büyük gazâları yapan Türk orduları, sancağ-ı, şerif'siz, neyin peşinden gitmişlerdi? Yeri gelince, bu konuya yine döneceğiz. Fakat burada tuğlara kurban verme konusunda, en iyi bildiğimiz, Osmanlı devletinden başlayacağız:

1. OSMANLI DEVLETİNDE, AKIN İÇİN ÇIKARILAN TUĞLARA VERİLEN KURBANLAR: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, görebildiğimiz Osmanlı vesikalarında, Tuğlar dışında, *saltanat sancakları* ile *sancağ-ı şerif*'e, sıkı bir askerî protokolle kurban verildiğini göremedik. Var ise, bunu Osmanlı tarihçileri göstermelidirler. *Çünkü tuğ, bir ordu ve savaş aletidir. Ordunun konumu ve düzeni, tuğlara göre yapılır. Birliklerin hareketi ve sevki, tuğlara göre kontrol edilir ve gözetlenir.* Komutan, tuğlarla bir satranç tahtasındaymış gibi, oynayabilir. Yoksa tuğ, sancaklar gibi yalnızca bir moral kaynağı ve sembol değildir.

79. *BUDA'NIN CESEDİNİ YİYEN ÇAKALLAR VE KURTLAR:* K u r t, Buda dininde ve mitolojisinde, yalnızca bu nedenle yer alır. Halbuki *hayvancı Türklerde,* k u r t l a r günlük hayatın bölünmez bir parçasıdırlar. Kurt, hayvancıların en büyük düşmanı ve günlük konusudurlar.

Orduda silah değişebilir; ama gelenekler değişmez. Bunun için Türk ordu geleneğinde, tuğ merasimi, çok eski bir merasim, «*âyin-i kadim*» idi. Bu konularda çok ihtiyatlı ve tarafsız olarak yazabilen, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'yı, saygıyla anarız.

Zarif Ongun'un, Osmanlı imparatorluğunda, «*Tuğ-ı hümayunun ihrâcı merasimi*» hakkında yayınladığı bir kaç vesikaya göz attıktan sonra, bu konudaki eski Türk geleneklerine geçeceğiz. Böylece eski ile yeni arasında, okuyucularımız da bir karşılaştırma imkânına kavuşmuş olacaklardır. (Bk. Tarih vesikaları dergisi, 1941, s. 245-255). 1695 tarihli vesikada, merasim sırasında herkesin ne giyinmeleri gerektiği, uzun uzun anlatıldıktan sonra, - sancakların da çıkarılışında olduğu gibi -, müezzinler *feth-i şerif* okurlardı. Bundan sonra padişah ile şeyhülislam ve büyük vezirler, dışarıya çıkarılan tuğlara, «*hareket buyurup ve tuğları ellerine alup, makam-ı mahuduna*» korlar. *Bundan sonra, «mutad üzere mikdarı kurban zebholunur».* Bu kurban sayısı, tarihi bilinmeyen diğer bir vesikada, «*on iki adet kurbanlık koç*» idi (s. 249). Demek ki mutad, yürürlükte olan kurban sayısı, 12 idi. Bu da *12 burcun,* bir sembolü olmalıdır. Saltanat sancakları, vesikanın deyişiyle «*yedi kıt'a sancakların*», ancak tuğların kurban merasimi bittikten sonra çıkarılırdı (s. 248).

Tarihi bilinmeyen, 19. yüzyıla ait olduğu sanılan (?) bir vesikada ise, yine konuya, giyilecek merasim elbiseleriyle başlanıyordu. «*Kasap başı, on iki adet kurbanlık koç ile hazır bulunur*» dedikten sonra, *feth-i şerif* okunuşuna geçiliyordu. Bundan sonra da, «*iki adet tuğ-ı zafer fürûğ-ı hümayun*», dışarı çıkarılıyordu. Şeyhülislam ile kaymakam paşa elleriyle tutup, «*tuğ-ı hümayunu koğasına*» koyuyorlardı. *Alkış* yapılıp ve kurbanlar kesiliyordu. Bu geç vesikada, saltanat sancaklarından söz açılmamaktadır (s. 248-9).

1736 tarihli vesikada, sadrazam tuğunu, *«hazine odasından omuzlarına aldıklarında, tuğun topu ileri ve aşağı ucu geri ve Kethüda Bey Hazretleri, topun dibinde»* olarak, dışarı çıkarıyorlardı. Bundan sonra, dualar okunuyor, kurbanlar kesiliyor, sürreler ihsan ediliyor, *alkış* yapılıyor ve *mehter* çalınıyordu (s. 251).

Sonuç: Uzunçarşılı da tuğların akın için çıkarılması hakkında bazı yeni vesikalar vermiştir (Saray, 264-7). Yukarıdaki çeşitli çağlara ait vesikalarda da görülüyor ki, tuğların akın için çıkarılması, *«ihrâc-ı tuğ-ı hümayun»*, belirli ve sıralı bir merasime göre oluyordu. Her şey sırasına göre yapılıyordu. Bütün vesikalarda, protokolda bir birlik vardı. Kurbanların 12 tane koç olması da, yukarıda belirttiğimiz gibi, ayrıca manalıdır. Bun dan başka, önce tuğlar, sonra saltanat sancakları çıkıyorlardı. Sancağ-ı şerif'in çıkarılışında ise, büyük bir hürmet ve saygıya rağmen, bu merasim sırası, sıkı disiplin ve askerî protokol geleneği görülmüyordu.

2. HITAY (LİAO) DEVLETİNDE, AKINA ÇIKILIRKEN, TUĞLARA VE BAYRAKLARA, HAYVANLARIN KURBAN EDİLMESİ: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Göktürk devletinin bu konulardaki kültür hayatına ait vesikalar, çok azdır. Ancak Hıtay devletini kuran *Kitan* kabileleri, uzun zaman Göktürk devletinin idaresi altında yaşamışlardı. Ondan sonra da, Uygur kağanlarının idaresinde, onlarla çok yakın kültür bağları kurmuşlardı. 840'ta Uygur devletinin yıkılış ve felâketlerinde, Uygurlara yardımcı olmuşlardı 983-985 yıllarında Uygurlara elçi olarak giden Çinli *Wang Yen-tê*'ye göre onlar, Uygurların sadık çobanları olmuşlardı. 10. yüzyılın ortalarına doğru, Hıtay devleti kurulurken ise, devletin kurucusunun hatunu, eski bir Uygur prensesi idi. Ayrıca devletin ilk yazısı da, Uygur yazısı idi. Bu girişi yapmakla, geri bir kabile veya aşiret hayatından, bir imparatorluğa doğru çıkan *Kitanların*, ne yolla geliştikle-

rini göstermek istiyoruz. K a r a - H ı t a y devletini de, bunların batıya gelen serpintileri kurmuştur. Bu Proto-Moğol kavimler Türk kültür çevresine, özellikle devlet geleneğine çok yakın idiler.

Bir söylentiye göre, Kitanların kağan ailesi Ta-ho kabilesine, Göktürklere karşı, Çin'deki Tang sülalesi kağanlık tuğunu vermişti. Savaşların dışında Kitanlar, *«Mukaddes Mu-yah dağında toplanıyorlar ve tuğlar ile bayrak ve d a v u l için, hayvanları kurban ediyorlardı» (LS, 49, 1b; Wittfogel, 217, 272). «Güneydeki bir akın için, tam yola çıkacakları zaman da, b a y r a k ve d a v u l a, kurban verdiler» (Wittfogel, 258).* Bunlar gibi bir çok vesikalar, bize gösteriyor ki, Çin'in kuzeyinde kurulmuş; fakat Çinli olmayan bu devlette, *tuğ ve davula kurban yerine,* vazgeçilemez bir tören idi. Ayrıca, *«bayrak ve davul, gök ve yer gibi (mukaddes) bir varlık idi» (a. esr, s. 214).* Önemli olan nokta budur. Bu inanışlar, gelişmiş Türk devletlerinin, âdeta birer *proto-tip* düşünceleridir.

3. TUĞA VE BAYRAĞA, «AK-BOZ KISRAĞI KURBAN KESİNİZ»: Bu çok değerli ve ünlü vesikanın yorumuna girmeden, *D e d e K o r k u t*'tan da, daha gelişmiş bir örnek verelim: *Beyrek*'in ölüm haberi gelince, *«ak-boz kısrağın kuyruğunu kestiler»*, deniyordu. Türk-İslam devletlerinde, at kurbanının devam ettiğini sanmıyoruz. Bir söylentiye göre A n a d o l u'da, *«Süleyman-Paşa'nın atını, mezarının yanına gömmüşlerdi».* Aranırsa belki bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. M a n a s destanındaki bu değerli vesika şöyledir.

«(Manas destanında), kocaları esir düşen kadınlar, kocalarını kurtarmak için harekete geçerler. Kadınların başına geçen Ak-Saykal Hatun, kadınlara (buyruk yerine) şöyle bağırır: Kara başlı, altın tuğumuzu, göklere yayınız, (yani dalgalatınız)! Ak-boz kısrağı, kurban kesiniz!»

80. FATİH ALBÜMÜNDEKİ BİR TUĞLU SAHNE: Topkapı Sarayı müzesindeki Fatih albümü içinde, her zaman böyle süprizlerle karşılaşılabilir. Bir çadır veya *otağ*, onun önünde de dikilmiş bir *tuğ*. Ana konu budur. Bu otağı, bir duvar arkasından, üç kişi izlemektedir. Birinin şapkası tipik *Çin;* diğer ikisinin de, Fatih albümünde çok görülen, *Uygur ve İlhanlı şapkaları* gibi idiler. Tuğ ve otağın başlıkları, yine bu çağın miğfer ve şapka başlıklarını andırmaktadır. *Bu tuğla otağda, kim vardı?* Bu soru karanlıktır. Bu, ya bir hakan, ya büyük bir bilgin veyahutda bir şamanın (?) otağı olmalıydı (?).

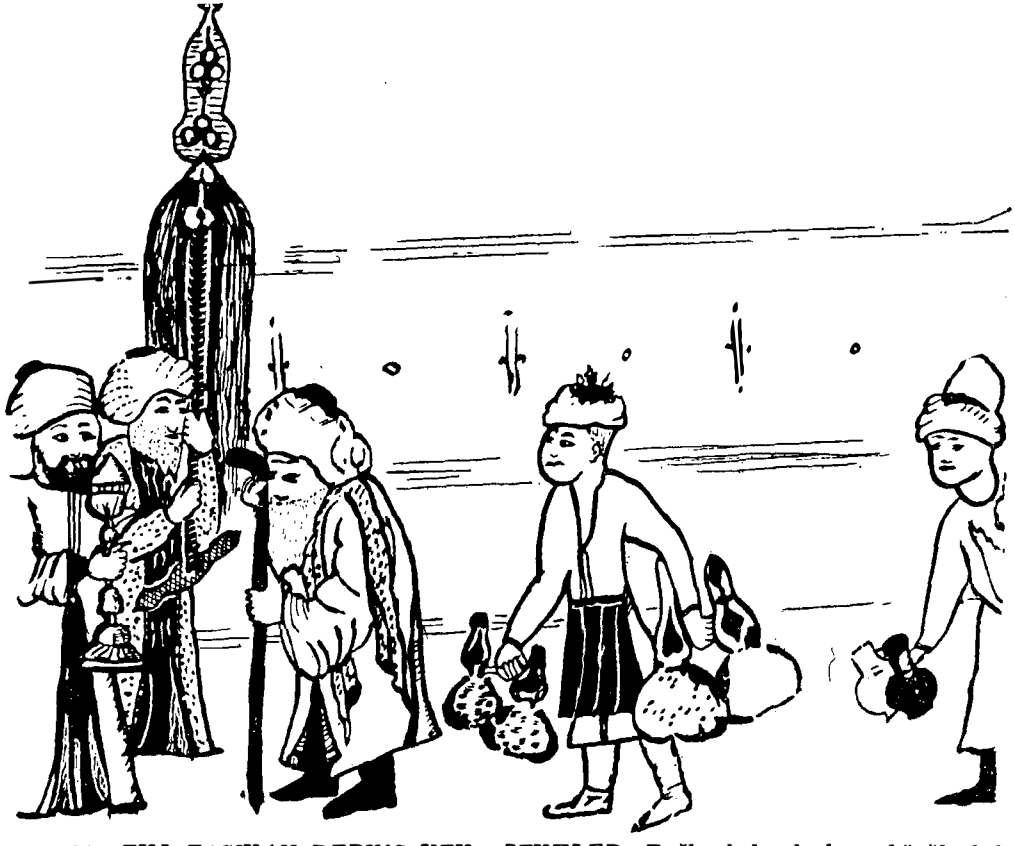
Bu değerli vesika üzerinde, bu kitabımızda sık sık duracağız. Burada, ak-boz kısrağı «*kurban kesiniz*» sözü, «*soyunuz*» deyişiyle karşılanmaktadır. *Soymak* sözü üzerinde, çeşitli eserlerimizde durmuştuk. Bu, *kasaplık* ile ilgili bir sözdür. Bu vesikanın bulunduğu metni, hocamız, Prof. A. İnan yayınlamıştır (*Makaleler*, 158). Buradaki *tuğ (tuu)* sözünün, tuğları mı; yoksa bayrağımı karşıladığını bilmiyoruz. Tuğu «*kara başlı*» olarak tanıtmasında da, din ve mitolojinin tesirleri olmalıdır. Diğer bölümlerimizde de belirtmeye çalıştığımız gibi, bayrağın «*kara başlı*» diye tanıtılması, ölümlü ve kadere bağlı *insanoğlu* ile ilgili olmalıdır. Belki de bununla da, bayrağa bir *kişilik* veriyorlardı. Bu görüşlerin, yeni vesikalarla pekiştirilmesi gerekir.

4. TUĞLARA VE BAYRAKLARA YAPILAN, «KAN, KIMIZ VE YAĞ SAÇILARI»: Az sonra, Çingiz Han kültür çevresine ait belgeleri incelerken de bunu, belirtmeye çalışacağız: Tuğlar ile bayraklara saygı, yalnızca hayvan kesme yoluyla olmuyordu. Osmanlılar, kurbandan başka, *mushaf da asarlardı.*

a). «Tuğu kan ile boyama»: Bu belgeyi, Radlof'un sözlüğünde bulduk (Rad, 3, 1421): Radlof'a göre bu, Kırgız Türklerinin çok eski bir âdeti idi. «*Tuu kandadı*», yani «*tuğu kanladı, tuğu kan ile boyadı*», deyişiyle söyleniyordu. Bu, savaş başlamadan önce yapılıyordu. Böylece savaşçı, kendisini bir *fedâî* olarak hazırlamış oluyordu. Atının kuyruğunu kesenlerin, *şehitliğe hazırlanmaları* gibi...

b). «Tuğu yağlamak»: Bu da bir çeşit, *saçı* idi. Daha çok Çingiz Han oğulları ile bu geleneği devam ettiren, bazı Türklerde görünür. Ancak hayvancı Türklerde *yağ, bir mal ve kapital* idi. Bu iş de, savaştan önce veya barışta yapılabilirdi. Çingiz Han tarihine ait Farsça kaynaklarda, «*tuk-ra yaglamişi kerd*», deyişi ve söyleyişi görünür (Reşid, Sm, 40; Dörfer, 620).

c). «Tuğa kımız saçmak»: Bu da, bir *saçı* idi. Hocamız Rahmeti Arat, bunu «kımız serpmek» diye yorumlamıştır *(Vekayi, 105).* Örnekler çoğaltılabilir. Konuyu uzatmayacağız.

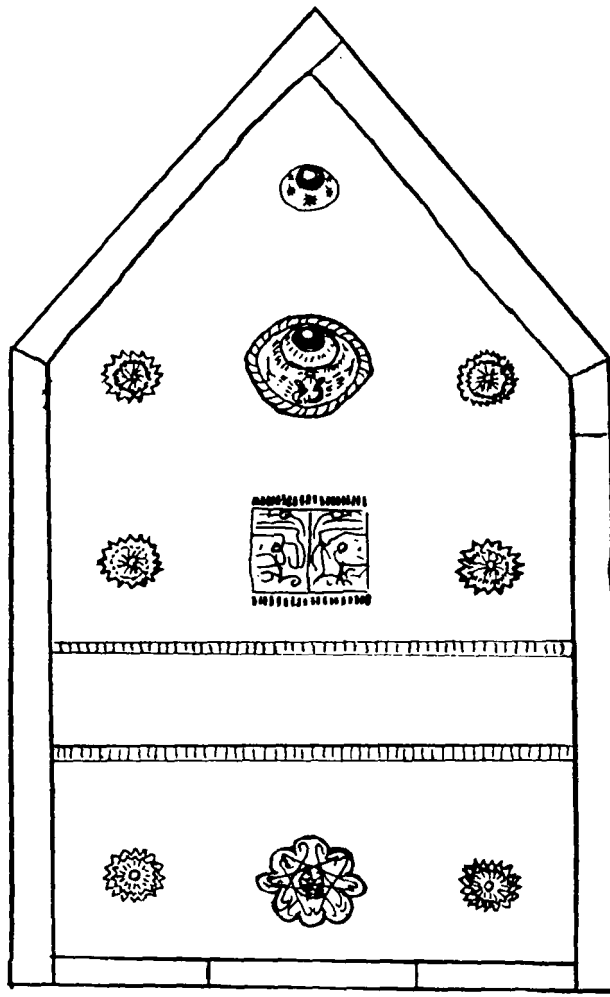
*81. TUĞ TAŞIYAN DERVİŞ VEYA ŞEYHLER : Tuğlu, buhurdanlı ve büyük âsâ*lı, bastonlu şeyhler, 3. Murad'ın önünde durmaktadırlar. *Serbetçiler* ise geçit resmi yapmaktadırlar. (Surnâme, 1744. Tuğun perçemleri, düzenli olarak taranmış ve ikiye ayrılmışlardır. *«Din törenlerinde kullanılan bir t u ğ»* duygusu vermektedir. (Kısl. Bas. 43). Bu

ÇİNGİZ HAN ÇAĞINDA TUĞ İLE BAYRAĞA SAÇI VE KURBAN

Şimdi çok önemli bir çağa ve konuya gelmiş bulunuyoruz. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki bütün vesikalar derledik. «*Bayrağa saçı yapma, kesin savaş kararı veya başlangıcı ile ilgili idi*». Bundan dolayı, bayrakların ordu ve savaş ile ilgileri üzerinde dururken, bu vesikaları, daha geniş olarak ele alacağız.

«*Saçı*» ve «*saçmak*» sözlerimiz, *Moğolların Gizli Tarihi* içinde de, Moğolca, «*saçu*» ve «*saçu-hu*» paralel sözleriyle geçiyordu. Ancak bu kaynağın, satır araları ile bölüm sonlarında yapılan, Çince özet yorumlarında, mana biraz değişiyordu. Az sonra da, Çince notlarımızda göstereceğimiz gibi, Moğolca *saçu* sözünü, Çince yorumcu, hep Çince *ch'i* ve *ssu* işaretleriyle, *kurban* olarak yorumluyordu. Çin'de kurban, yalnızca hayvan kesme yoluyla değil; *saçı (libation)* yoluyla da olurdu. P. Pelliot, yerine göre, bazan kurban; bazan da *saçı (libation)* diye, yorumluyordu. E. Haenisch ise, esnek durmakta ve saçı ile saygı arasında konuşmakta idi. Önemli olan Pelliot'nun yorumudur. Fakat onun da tercümesi tam değildir.

1. BAYRAĞA, SAÇI MI; YOKSA KURBAN MI VERİLİYOR? Görülüyor ki daha başlangıçta karşımıza bazı önemli meseleler çıkmaktadır. *Bayrağa, ne zaman kurban verilir; ne zaman saçı yapılır?* Ancak kaynak metinlerini, zorlamamak da gereklidir. Camuka, tüylü veya *kıllı tuğuna* (YCPS, 106); Çingiz Han ise, *yak öküzü kuyruklu tuğuna*, kurban vermişlerdi (YCPS, 193). Çince yorumcu, bunu «*ch'i*» veya «*ch'i-ssu*» işaretiyle karşılıyordu. Çingiz Han, *dağa* da kurban vermişti (YCPS, 103). Ancak *güneşe, saçı* yapmış görünüyordu (a. yer). Pelliot da bunu, böyle yorumluyordu (YCPS, s. 145). Bundan da anlaşılıyor ki, yorumu esnek tutmak, kurban dediğimiz yerde, saçının da anlaşılmasını sağlamak, en doğru bir yol olacaktır. Metinlerin tamamını, bayrağın ordu ve savaş bölümüne bırakıp, kurban işini yorumlamak için, ancak bazı parçalar almakla yetinelim :

82. SANCAĞ-I ŞERİF : 1691 savaşlarında Almanların eline düşmüştür. Şimdi ise, Karlsruhe askerî müzesinde bulunur. Dr. Petrasch tarafından yayınlanmıştır.

a). «Uzun tuğuma kurban verdim» : (Ta uzaklardan seçilebilen tuğ) : Camuka, and kardeşi Çingiz Han ile Kereyit hakanı *Toğrul Han*'a şöyle ısmarlıyordu :

«Ta uzaklardan seçilebilen, küllü tuğuma kurban verdim! Kara boğa derisinden yapılmış gür sesli davulumu çaldım!Kara koşu atıma bindim! Çelikten elbisemi giydim! Çelik mızrağımı elime aldım! Şeftali ağacından oklarımı çenttim! Ha'at Merkitlere karşı derhal savaşa girişelim! (YCPS. 106)»

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere Camuka, kesin olarak savaşa karar vermiş; bütün savaş hazırlıklarını yapmış, tuğuna kurban vermiş ve bundan sonra da Çingiz ile Toğrul Han'ı, yanına çağırıyordu. Ancak kaynakta da görüldüğü gibi en başta, tuğuna kurban verdiğinden, söz açıyordu.

«Uzaklardan seçilebilen tuğ» sözü ve deyimi ayrı bir öz taşır. Bunun üzerinde az sonra duracağız. Moğolca, *«kara'atu tuk-iyan saçu-ba»* sözü, hem bu tuğa kurban verdi; hem saçı yaptı manasına gelir. Ancak savaş hali olduğundan P. Pelliot, *kurban verdi, (sacrifié)*, diye yorumlamıştı (s. 148). Kaynağın Çinli yorumcusu, *tuğun püskülü* için, *ying-t'ou* gibi anlaşılmayan bir deyim kullanmıştır. Bu deyimin doğrusunun, *yin-ch'iang* olması gerektiğini, yukarıda vurgulamıştık. (Ayrıca bk. Pelliot, *Genghis Khan*, s. 23). (Bk. Çince not. 13).

b). «Çingiz Han tuğa kurban verdi ve ata atlayıp, yürüyüşe geçti. Cebe ile Kubilaty'ı önden gönderdi» : Bu sözler, Çingiz Han'ın 1204 yılında Naymanlara karşı yaptığı akın dolayısıyla söyleniyordu. Çingiz Han bu büyük ve ünlü akınına çıkarken, ilk iş olarak tuğunu saçılamış veya ona kurban vermişti. Buradaki Moğolca, *«tuk saçu'at»* sözünü Haenisch, *«saçılama yoluyla» (durch Libation)* diye yorumlamıştır (s. 83). Bunda, haklı olabilir. Kaynağın satır aralarındaki yorumlarda, *«Çingiz Han'ın yak öküzü kuyruklu tuğu»*, diye ter-

cüme ediliyordu. (Bk. Çince not. 14). Kaynağın yine aynı 193. bdölümünün sonuna konan Çince özette ise, «*Çingiz Han'ın b a y r a k tuğu*», deniyordu. (Bk. Çince not. 15). Bu iki yorum arasındaki ayrılık, oldukça büyüktür. Birincisine göre Çingiz Han'ın bayrağı, «*başı yak öküzü kuyruğu ile süslenmiş, gerçek bir tuğ*» idi. Özetteki yoruma göre ise, Çingiz Han'ın tuğu, yalnızca bir *b a y r a k* idi. Bizce birinci yorum, daha doğru olmalıdır. Resimlerde görüleceği üzere, Çingiz Han'ın bayrağı, «*Tuğlu bayrak*» da olabilirdi (Resim, 60)

2. Ç İ N G İ Z H A N 'IN «DAĞA KURBANI» V E «GÜNEŞE SAÇISI»: Bu konu, tuğ ile bayrağı, doğrudan doğruya ilgilendirmiyor gibi görünebilir. Ancak bu her üç saygılamak ve tapınma arasında bir yakınlık ve paralellik vardır. «*B a y r a k da, güneş ve Çingiz Han'ın hayatını koruyan dağ gibi, m u k a d d e s v a r l ı k l a r idiler*». Çengiz Han, bunların hepsine de, saçı yapmış veya kurban vermişti :

a). «Ç i n g i z H a n'ı n, d a ğ a k u r b a n ı»: Çingiz Han şöyle diyordu : «*(Burkan Kaldun dağında), hayatımı korumak gerekiyordu. Çok korkmuştum. Burkan Kaldun (dağına), her sabah k u r b a n vereceğim. (Ayrıca bu dağa), her gün d u a edeceğim» (YCPS, 103).* Moğolca metinde, kurban veya saçı karşılığı olarak, Moğolca «*maliya-hu*» denmektedir. Diğer konularda ise, hep *saçı* sözü kullanılıyordu. P. Pelliot metni, haklı olarak *kurban verdi* anlayışıyla yorumlamaktadır (YCPS, s. 144).

b). «Ç i n g i z H a n'ın, g ü n e ş e s a ç ı s ı»: «Çingiz *Han, bu sözleri söyleyerek, güneşe döndü; kemerlerini boynuna taktı; şapkasını koluna astı; elleriyle göğsüne vurarak, güneşe doğru (döndü). Dokuz defa diz çöktü. (Güneşe) saçı yaptı ve dua edip, (yakardı)» (YCPS, 103).* Bu, Türklerde ve Moğollarda s e l a m protokolu bakımından çok değerli bir vesikadır. Aynı zamanda, «*Çingiz Han'ın güneşe t e s l i m ve tâbi oluşu*» ile ilgili bir sahnedir. G ö k t ü r k yazıtlarındaki *sökürmek*,

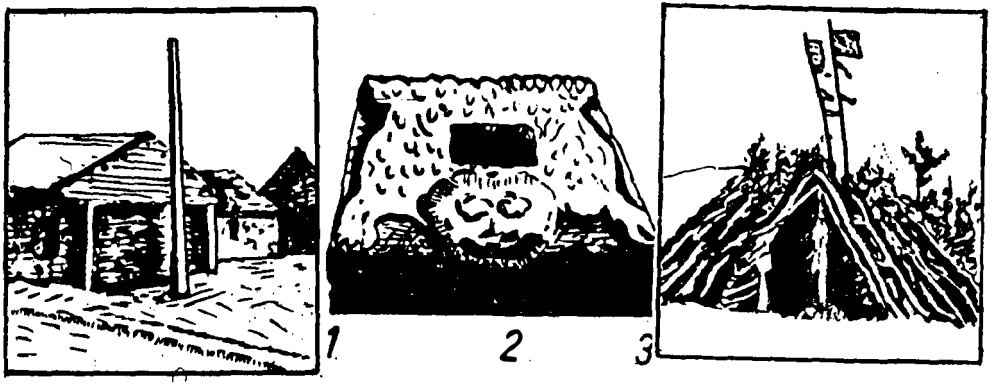
yani diz çökme, buradaki eski Moğolcada, *sögötçi* şeklinde geçmektedir. Ancak artık burada, tam manası ile, bir «*saçı*» olayı vardır. Herhalde bu, bir «*kımız saçısı*» idi. Pelliot da, bunun saçı olduğunu kabul etmiştir.

«*S a ç ı* ve *d u a*», yani iki basamaklı ibadet ve tapınma. Çingiz Han'ın *dağ* ile *güneş* için yaptığı ibadette görülmektedir. Burada Moğolca «*ökbe*» dendiğine göre dua. belki de yüksek sesle, *sözlü bir dua* idi. B a y r a k için ise, yalnızca *saçı* yapılıyordu. Ayrıca bir *dua*, söz konusu edilmiyordu.

3. B A Y R A K, GÜNEŞ VE KUTLU DAĞ KADAR, MUKADDES Mİ İDİ? Biz, Cingiz Han'ın yerli ve ana tarihi olan *Moğolların Gizli Tarihi* içindeki, *saçı* ve *kurban* ile ilgili bütün bilgileri, Çince yorumları ile birlikte topladık. Koca eserde, güneş, kutlu Burkan Kaldun dağı ve bayraktan başka bir şeye, saçı ve kurban verildiği görülmemiştir. İstatistik sonucumuz budur. Sonradan *köslere, davula* da, kurban verilmiştir. Ancak başlangıçta, davula kurban görülmüyordu. Gördüğümüze göre, tuğ ile bayrağa yalnız saçı; güneş ile dağa ise, hem saçı ve hem de dua, yani iki türlü ibâdet yapılıyordu.

«*M u b a r e k t u ğ*», yani Reşideddin'in deyişiyle, «*Tuk-ı mubarek*», deyişi ve söyleyişi, İlhanlı tarihlerinde geçer. İlhanlı Hakanı *Gazan Han*, Prens *Baydu*'nun isyanında hazırlıksız yakalanınca, «*tuğ-ı mubarek*» ile «*köhürge-i hass*», yani «*kös-i hümayun*» u, bırakıp, geri çekilme zorunda kaldı (Reşid, JG, s. 57). O s m a n l ı devletinde de Tuğ ile saltanat sancaklarını, mubarek karşılığında tanıtan, bir çok deyişler ile sözler vardır. Bu konuya, az sonra geleceğiz.

4. TUĞ VE BAYRAKTA, «KORUYUCU BİR RUH», VAR MI İDİ? Bu, üzerinde ihtiyatla durulması gereken, çok önemli bir konudur. Hocamız Prof. A. İnan, tuğ ve sancağın, *ulu ata, cedd-i âlâ ruhu*, koruyucu ve zafer veren ruhunun, bulunduğunu hissetmişlerdi (Türk Kültürü, IV, 8). Biz ise bu eserde, tuğ ile *bayrağa kişilik veren*, vesikaları seçmeye yöneldik.

83. *«MEZAR» BAYRAKLARI VE DİREKLERİ :* — 1). Fin-Ugorlarda, göğün direği, — 2) Orhun yazıtlarının yanında direk veya bir yazıt tabanı.

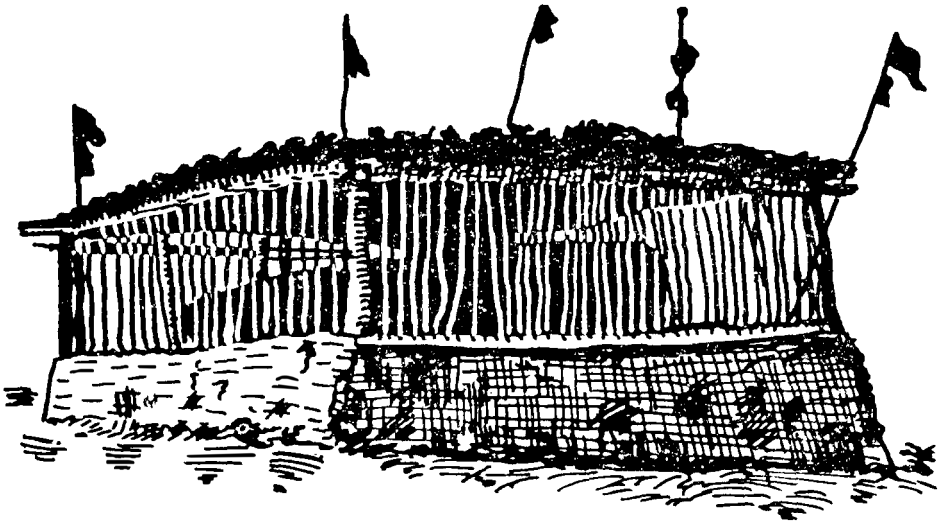
— 3). Batı Sibirya'da içine ölü konmuş, *«bir mezar çadırının bayrakları»*. Burası, bir *şaman* bölgesidir.

Eserimizde bunları dağınık da olsa, vermeye çalıştık. *Bayrağın kişiliği,* yukarıda anılan bütün özleri kendinde toplayabilir. Bayrağa, «*Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı hilâl*» demekle, bugün bile bayrağa bir kişilik vermiş oluyoruz. Osmanlı devletinde de, «*Tuğ-ı perişan perçem*» sözünde, bir kişilik verme vardır. Çingiz Han devletinde ise bu, çok diplerden gelen bir anlayış idi. Az sonra deyimler ile kozmoğoniye gelince, bu konu daha aydınlanmış olacaktır.

MEZARLARDA, TUĞ VE BAYRAKLAR

Anadolu'da *yatırlara bez bağlama âdeti* vardır. Hatta İslam dinine aykırıdır diye fetva çıkarılmış ve yasak edilmek istenmiştir. Bundan dolayı Katip Çelebi, *Mizân ül-hak* adlı eserinde, bu konuya da bir yer ayırmış, genel asâyişe bir zarar vermediğinden, bu geleneğe dokunulmamasını savunmuştu. Çünkü çok yaygın olan bu âdetin, yasaklanması da, bazı karışıklıklara neden olabilirdi. Bu gelenek, Anadolu'dan Sibirya'nın Tundralarına kadar uzanan, Türk kültür çevrelerinde, bilinen ve yapılan bir şeydir. Elbette ki bunun çok daha önceleri ve kökleri vardı.

Bayrak, bu gün anladığımız manada ele alınmalıdır. Bir sırığın ucuna asılan bir bez veya paçavra da, bir bayrak ihtiyacını yerine getirebilir. Nitekim resmini verdiğimiz bir güney Sibirya çadırında, bir ölü ve yas çadırı olduğunu gösteren, bir paçavra asılmıştır. Çünkü fakir halkın buna, ancak bu kadar gücü yetmiştir. (Bk. Resim, 82). Halbuki Doğuda Türkistan'da, geleneklere uygun olarak yapılmış olan Müslüman bir türbeye ise, kaide ve törelere daha uygun bir bayrak asılmıştır. (Bk. Resim, 83).

84. *BÜYÜK BİR KİŞİNİN VEYA BİR EVLİYANIN, «MEZAR BAYRAKLARI»:* Bu çok önemli vesikayı, F. Grenard yayınlamıştır.. Türkistan'da ve Ortaasya'nın diğer yerlerindeki *müslüman mezarlarında,* bu tip bayraklı mezarlara çok rastlanır. Bunların hepsine de, *tuğ* denir. (Krşl., Dörfer, 620). Bu yaygın Türk geleneği karşısında, *«mezarlara paçavra veya bez bağlama»* inancımız üzerinde, biraz daha düşünmemiz gerekir. Yas bayrakları *Kara; «Şehid bayrakları»* ise *ak* idi. Dede Korkut'ta rengi, *«Karalı göklü» idi.*

1. TÜRKLERİN MEZARLARINA ASTIKLARI ÇEŞİTLİ BAYRAKLAR: Az önce de belirttiğimiz gibi, halk arasındaki bayrak anlayışını biraz geniş ve esnek olarak ele almak gerekmektedir. Büyük devlet hayatı yaşanmış yerlerde, töreye uygun bayraklar asılabilirdi. Bazan da bir paçavra parçası mezar üzerinde bu vazifeyi görebilirdi. Çünkü ölü sahibinin bile başkasını yapmaya gücü yoktur. Yüksek dağlardaki yatırlara, bazısı bez takar; bazısı da bez bağlardı. Ancak, bezlerin renkleri önemlidir. Anadolu'daki her eski Türk âdetinin, aranırsa bir eski izi bulunabilir. Biz konuya, dış tesirlerden uzak, daha eski çağlardan başlayalım:

a). «Mezar ve düğün bayrağı»: Bir mezar veya türbe, ölen kişinin hatırlanmasını ve unutulmamasını kolaylaştırır. *Kutadgu Bilig*'in değişik bir yazmasında mezar, *«ediz sır yıgaç»*, yani, *«yüce veya yüksek, sırlı (renkli boyalı) direk»* sembolü ile anılıyordu (KB, A, 58, 16). Biz burada, Radlof'un yorumunu daha doğru bulduğumuz için, ona katıldık: *«Mezar üzerindeki (auf die Grabe), yüce sırlı direk»*. Prof. Rahmeti'nin, okuyuşu daha değişik ve karanlıktır. Ancak buradaki *ediz*, yani *yüce* sözü, âdi bir direğin uzunluğu için söylenen bir söz, olmasa gerektir. Bunda, bir kutluluk da vardır. Bu söz, ondan sonra da şöyle bağlanıyordu: *«Menggü mungluk bolub»*. Yani, *«bu (bize), ebedî, sonsuz bir üzüntü verir»*. Bun ve bunluk sözü, Anadolu'da da kullanılır. Doğu Türkistan'da düğün evlerinde de bayrak asılır ve bu bayrağa, *«tuu»*, yani tuğ, denir, (Dörfer, 621).

b). Ünlü kişi mezarlarındaki bayraklar»: Türkler, ünlü kişilerin mezarlarına her çağda, büyük bir önem vermişlerdir. Hakan mezarları gizlidir. Ancak bugünkü manasında olmasa bile *yatır, Türklerin her din çağında vardı.* Göktürk yazıtlarındaki *Tinesi oglı Yatıgma* da, böyle bir hatıra olsa gerektir. Bu bir batıl itikat değil; bir insanlık ve saygı meselesidir. Bu konu üzerinde *Katanof* da durmuştu. *Her alanda ünlü kişilerin mezarlarına, at kuy-*

r u ğ u veya bez, b a y r a k asmak, bütün Ortaasya Türklerinde yaygın bir gelenektir (Dörfer, 619). Bu âdet, Anadolu'da da yok değildir. Örnekler, çoğaltılabilir. Tabiî olarak büyük Türk devletlerinde bu gelenekler, yumuşuyor veya değişiyordu. Bazan bayrak verâset yoluyla oğula geçiyordu. S e l ç u k l u devletinde olduğu gibi, *ölen hakanın bayrağı kendi türbesinde saklanıyordu. (İA, bayrak, s. 408).* Bu, büyük devlet geleneğidir; öncekiler ise halk gelenekleridir.

«E v l i y a m e z a r l a r ı n d a k i b a y r a k», biraz daha değişik bir manadadır. Vambery'nin derleme ve yorumlarına göre, Çağatay Türk kültür çevresinde *«çökem»* sözü, *«evliya mezarlarının üzerindeki bayrak veya gönder»*, demekti (Rad, 3, 2036). Bu söz ve bayraklar hakkında fazla bilgi toplamaya vakit bulamadık. Örnekler, Anadolu'ya da uzatılabilir.

c). «M e z a r l a r d a a t k u y r u k l u t u ğ l a r»: A t kuyruğu, atlı Türklerin çok eski ve yıpranmamış geleneklerinin bir sembolüdür. Ancak İ s l a m i y e t, bu derinlerden ve çok dipten gelen bu geleneği, azaltmıştı. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın bir buluşuna göre, *«Tanrı dağları Kırgızları, ölenlerin atlarının kuyruklarını kesiyorlar ve ölen sahibinin, mezarlarının üzerine diktikleri bir sırığa asıyorlardı» (Şamanizm, 198).* Bu, Türk kültür tarihinin çok önemli bir vesikasıdır. *Yiğitler, kendilerini şehitliğe hazırlamak için, atlarının kuyruğunu kesip, mezarlarına asıyorlardı (a. esr., 199-8).* Mezarlarına tuğ diken, yine aynı Kırgızların folklorunda, *«kızıl tüpök, sır nayza»* tekerlemesi vardır (Yud., bk. tüpök) : *«Kızıl tepeli (tuğlu), boyalı, sırlı mızrak»*. Eski Türk destanlarındaki bu sözü, *Kutadgu Bilig*'in, *«ediz sır yıgaç» (?)* deyişiyle karşılaştırmada, belki bir yarar olabilir.

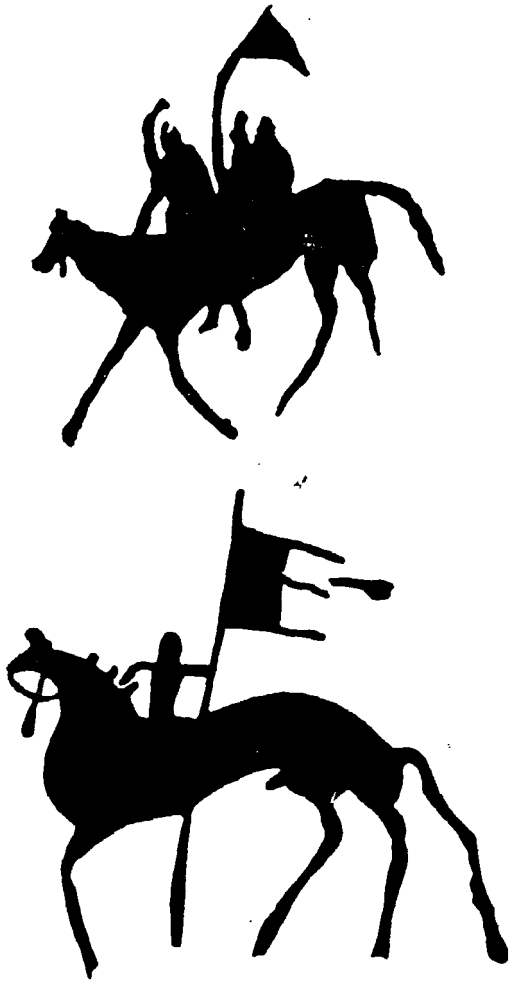
2. ÖLÜ VEYA YAS EVLERİNE ASILAN TUĞ VE BAYRAKLAR: Ölü evi, bir mezar değildir. Ancak ölü kültü ile törenlerinin ayrılmaz bir bölümüdür. Konuya bize en yakın olanlardan, *Dede Korkut* ile girelim: *«Karalı göklü otağı sorar olsam, gölge kimin?-Ağam Beyregündür» (D, 103-4).* Bey-

rek'in ölüm haberi gelmiştir. Bunun için bu otağ, bir yas evidir. Ancak, «*Karalı-göklü otağ*» ne demektir? «*Kara ve gök bayraklar*» mı asılmıştır? Bezler ile sarılmış olsa da, pek fark etmez. Nitekim yine aynı eserde, «*Beyreğin kırk yiğidi, kara giyinip, gök sarındılar*» veya «*Beyreğin kız kardaşları, karalı göklü otururlar*», deniyordu (DK, 105-4). Burada sarınılanlar ve giyinilenler, kumaş olduğuna göre, otağda da kumaşın asılı olması gerekiyordu. Sözler, duygular ile manayı, renkli bir tüle büründürmüşlerdir.

«*Şehit evinin bayrağı*»: Bu vesikayı hocamız Prof. A. İnan, bizzat yaşayarak, görmüş ve tespit etmiştir. Bu nedenlerle hocamızı da hatırlamış ve hatırlatmış oluyoruz. Dış tesirlerin az girdiği hayvancı Kazak-Kırgız Türklerinde, yaygın olarak, *yaslı çadırlarda kara bayrak*, görülürdü. Hocamız, «*Ulu dağ adlı yerde, bir çadır üzerinde, bir ak bayrak görmüş. Meğer çadır sahibinin Abdul-bek adlı oğlu, Ruslar tarafından öldürülmüş. Bundan dolayı da, şehitler için yas alâmeti olarak, beyaz bayrak kullanmak, âdet imiş*» (*Şam., 196*). Bu, Türk kültür tarihinin, en değerli vesikalarından biridir.

«*Yas elbisesi*» de, yas bayrağına gelinmişken, bir noktada anılmalıdır. Bu arada, İ.H. Uzunçarşılı'nın da bir görüşünü sunalım: «*Akkoyunlularda, yasta baş açılır, sarıklar yere vurulur, gök renginde, yas elbisesi giyilirdi*» (*Medhal, 274*). Uzunçarşılı'ya saygımız, eski Türk tarihi ile geleneklerini inkâr etmemiş olmasıdır. Dede Korkut'taki. «*Karalı-göklü*» yas otağında bu arada hatırlamak gereklidir.

«*Dağların doruklarında*», bazı yerlere veya ağaçlara da, tuğ adı verilen kumaş veya bez parçalarının asıldıkları görülür (Dörfer, 619). Bu gelenek, Ortaasya Türklerinde yaygın bir âdet imiş. Bunu, Katanof tespit etmiştir. Anadolu da da birçok yatırlar, dağların tepelerinde bulunurlar. Özellikle, tepelerdeki «*tek ağaçlar*», Türk geleneğince, ayrı bir ilgi görürler. Bu ağaçlar üzerine bez bağlandığını, biz de gördük. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Şimdilik, bu kadarla yetiniyoruz.

85. *GÖKTÜRKLERİN KUZEY SINIRLARINDAKİ, YAZILIKAYALARDA «BAYRAKLAR»:* İçlerinde Göktürk yazılı bazı parçaların da bulunduğu bu kaya resimleri, «*din uğur ve tılsım inanışlarının tesiri altında*» çizilmişlerdir. Avla karışık bu, sahnelerde, bu gibi uğur inanışlarını aramamız gereklidir.

V. BÖLÜM

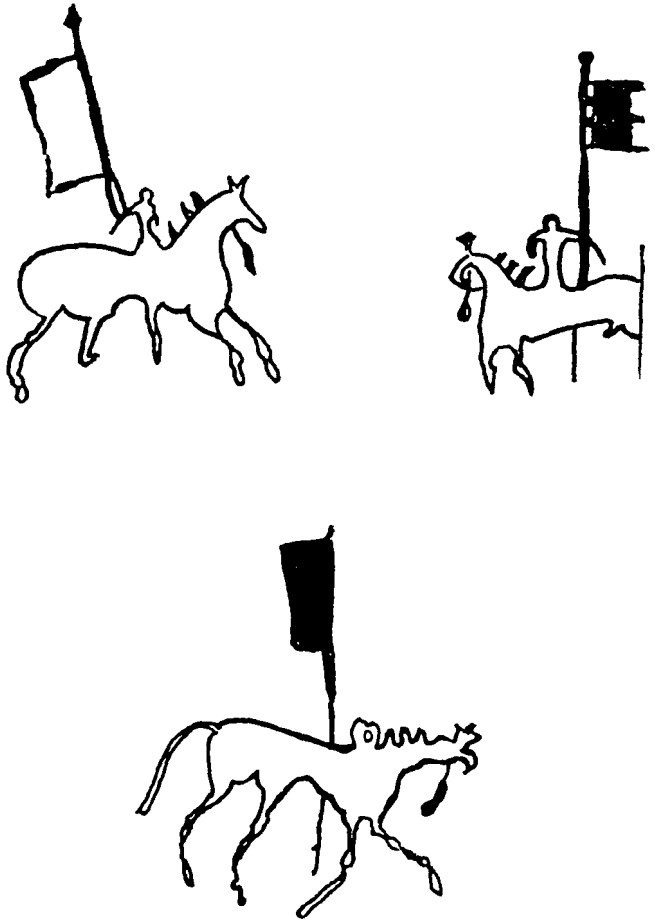
TÜRKLERDE BAYRAK ANLAYIŞI

(Türklerin Bayrak ve Sancakları)

Bayrak maddesini, Türkçe *İslam Ansiklopedisi*'nde Fuad Köprülü yazmıştır. Köprülü'nün her zamanki sağlam mantığı, derin ve yerinde görüşleriyle, hemen hemen noksansız kaynak bilgisi, bu yazılarında da görülmektedir. Bizim kitabımız kaynakların bir araya getirilmesiyle, her konuyu tanıtma ve yorumlamayı amaç edinmiştir. Bundan dolayı, F. Köprülü'nün kaynak ve görüşlerine de yer verilecektir. Ümit ediyoruz ki, bazı yeni vesikalar da sunabileceğiz.

TÜRKLERDE «BAYRAK» ANLAYIŞININ EN ESKİ KÖKLERİ

Bayrak, alplar ile yiğitlerin, kişi olarak, yalnız başına savaşlarda takındıkları belge ve alâmetler idi. Osmanlı ordusunda da her asker veya sipahinin, kendi mızrağının ucuna taktıkları, çoğu kırmızı bezden olan, küçük bayraklar vardı. Bu, bütün Türk tarihinde serbest olarak yapılabiliyordu. Bir de, birlik ve ordu komutanlarının tuğları, bayrakları veya belgeleri vardı ki, bunlar *tayin ile* verilirdi. *Memuriyet ve komutanlığın sembol ve belgesi idiler.* Bundan dolayı Türklerin eski çağlardaki kişi ve yiğit bayraklarıyla, komutanların belgeleri ve hakanların *saltanat sancakları arasında,* bir ayırım yapmak gereklidir.

86. Yine Göktürk devletinin kuzey sınırlarından, *dikdörtgen ve üç kuyruklu bayraklar :* Bu bölgeler çok soğuk olduğundan, bu cins, güzel atların, bu bölgelerde yaşamaları, mümkün değildir. *Başları taçlı, boyunları monçuklu bu atlar,* ana Türk bölgesinden kuzeylere sızan bir Türk geleneği olarak sayılmalıdır (Okladnikov'dan)

«*Sancak*» sözü de Türkçedir. Ancak Osmanlı devletinde de *bayrak*, sözü geniş manana kullanılmış; *sancak* ise, devlete ve hakana ait olarak görülmüştür. İlgili bölümde de göstereceğimiz gibi *sancak*, köklerini «*sançmak*», yani batırmak kökünden alarak gelişmişti. Eski Türkçedeki şekli de, «*sançkak*» olmalıydı (Suv. 555, 12). *İbn Haldun* bile, ta kendi zamanında, sancak sözünün Türkçe olduğunun farkına varmıştı (*Quatremère, Mısır sultanları tarihi*, s, 228 n).

«*Bayrak*» sözünün 11. yüzyılda, diğer Türk ağızlarındaki söylenişi, «*batrak*» idi. Bu, Türk ağızlarında görülen, «*y/d/t*» seslerinin değişiminden ileri geliyordu. Bayrak karşılığı olarak söylenen bu *batrak* sözünün, «*batır-mak, sançmak*» anlayışından ileri geldiği konusunda bir kuşgu yoktur. (Ayrıca bk. F. Köprülü, bayrak, İA, s. 401). Görülüyor ki, gerek *bayrak* ve gerekse *sancak*, ana manalarını, süngü veya mızrağın yere batırılma düşüncesinden alıyorlardı. Bu konuya, bayrakların *gönder* ve süngüleriyle ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz. «*Bayrak, yer ile göğü birleştiren, mübarek bir varlık idi*». Ucu yerde olarak, göklerde dalgalanıyor, aya ve güneşe kadar uzanıyordu. Bu konuya, *bayrak ile din ilişkileri* dolayısıyla dokunmuştuk. Belki de süngünün yere sançmasıyla ilgiliydi. Hayale kapılmayalım. Ancak eski Türkçede, «*baturmak, batruş*» gibi sözlerin, çok sayıda bulunduğu da bir gerçektir.

«*Bayrak ve tuğ*» sözleri, zaman zaman birbirlerinin yerlerini almışlardır. Anadolu'da ise, bu iki anlayış, kesin olarak birbirinden ayrılmıştı. Ancak *Doğu Türk kültür çevresi* ile Ortaasya'da, *bayrak* sözü artık hiç görülmüyordu. Bunda. Çingiz Han ve oğullarının gelenek ve tesirleri de rol oynuyordu. Çingiz Han geleneği ile tarihinin ana kitabı olan *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, gerek at kılından yapılmış olan; gerekse kumaşlı bayrakların hepsi, «*tuk, tug*» adı ile anılıyordu. *Babür*'ün deyişiyle, «*Moğol düsturu birlen*», tuğ bağlama ve açma, ordu ve halk geleneklerine yerleşmiş olabilirdi. Ancak bir yerde Manas destanında, *bayrak* sözü geçiyordu:

87. *ALTAYLARDA BULUNAN, HUN ÇAĞININ «İLÂHİ* **KURT»** FİGURLERİ: Göktürk devletinin «*Kurt başlı bayrakları*» nın, din ve inanış köklerini, çok daha eskilerde aramak gereklidir. (Krşl.: Res. 4, 68, 69).

Ala b a y r a k, kızıl tuğ,

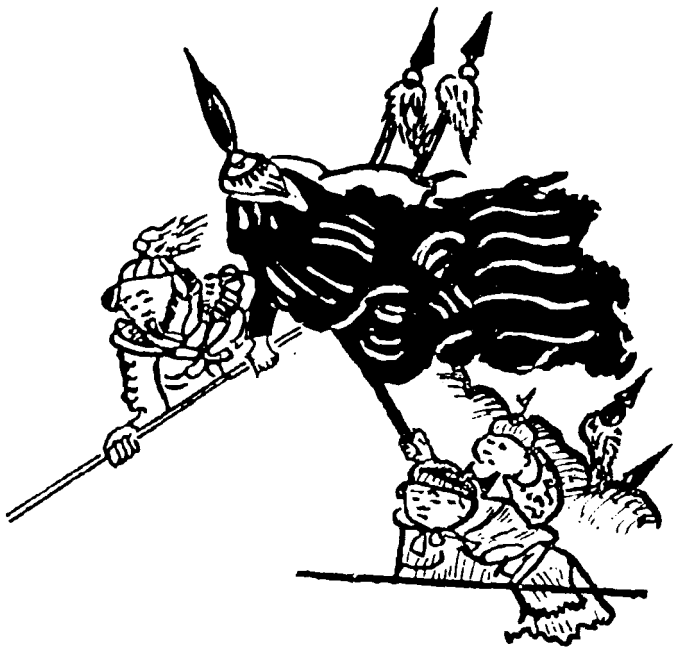
Tübün cerge sayınar

Başın kökkö cayınar

«Ala bayrak, kızıl tuğ! (Onların) dibini, yere sançınızı başını göklere yayınız!» Bu ünlü şiir üzerinde, kitabımızın çeşitli yerlerinde durmuştuk. Burada da bayrağın dibi, *«yere sançılıyor»;* başı ise, *«göklere yayılıyordu»*. Bayrak ve kızıl tuğ, dibinin yere vuruluşuyla manalanıyordu. Böylece, Türkçemizde bayrak karşılığı olarak söylenen, *«bayrak, batrak: (batırmakdan); sancak: (sançmaktan); urgu, vurgu: (vurmaktan)»*, manalarını bulmuş ve gelişmiş oluyorlardı. Manas destanında görülen *bayrak* sözünde, bir A n a d o l u, O s m a n l ı tesiri yok muydu? Dilciler, buna yanaşmıyorlar. (Bk. A. İnan, Mak., 158).

«BAYRAK» SÖZÜ, BATI TÜRKLERİNDE YAYGIN: Yukarıda görüldüğü gibi, Manas destanında geçen kızıl tuğ da, kırmızı bir bayraktır. Nogay destanlarında, *«al bayrak»* sözü de geçiyordu. (A. esr., a. yer). Doğu Türkistan'da *bayrak* denince akla, *«küçük bir bayrak»* gelmektedir. Çağatay ve Türkmen Türk kültür çevrelerinde ise bayrak, *«yarışlarda verilen armağan»*, demekti (Rad, Wb, 1425). Yine aynı kesimlerde, *«baydak»* gibi karanlık bir söz ise, bayrak karşılığında söyleniyordu (a. esr., 4, 1430). Ortaasya Türklerindeki bayrak sözüyle ilgili bilgilerin hepsi, bu kadardır.

«Al - b a y r a k, a l a - b a y r a k»: Manas destanında, Osmanlı *hünkarı (künökör)* anıldıktan sonra, *ala - bayrak* sözü geçmektedir. Zaten Manas destanının kahramanlarının çoğu, Kırımlı veya Nogaylıdırlar. (A. İnan, Mak., 612-3). Buradaki *al - bayrak*, Osmanlı Türk bayrağı olmalıdır, görüşündeyiz. Bizim bayrağımız, Türk dünyasında da yerini bulmuş olmalıydı.

88. ***Fatih*** albümünden, küçük bir ayrıntı : *Uygur - Çin - Mogol* üslûbunda, tuğlu bayrak ve mızraklar.

1. «BAYRAK» ANLAYIŞIMIZIN VE SÖZÜNÜN, ARAPÇADAKİ YERİ: Bu konu üzerinde F. Köprülü de durmuştur (s. 401). Ancak onun dokunmadığı iki kayıt üzerinde durmak istiyoruz: Bilindiği üzere Mısır'daki Memlûk devletinde yaşayan ve Türkçe-Arapça bir sözlük sahibi olan *Abu Hayyan:* Endülüslüdür. Abu Hayyan, bayrak karşılığı olarak söylenen, *«urgu (orga?)»* sözünü yorumlarken, Arapça *«el-bayrak»* deyip, geçmektedir (AH, 11). *İbn Mühenna* sözlüğünde de, Türkçe *«urgu»* sözü, yine Arapça *«bayrak»* diye yorumlanmaktadır (İM, 149). *Bayrak* söz ve anlayışının, İslam dünyasındaki yayılışını, az sonra özetlemeye çalışacağız.

2. «BAYRAK» ANLAYIŞININ BAŞLANGICI VE GELİŞMESİ: Bayrak sözünü, şehirli ve ekinci *Karahanlı* Türk kültür çevresinin bir eseri olan, *Kutadgu Bilig*'de görmüyoruz. Nedense, *Dede Korkut* kitabında da görülmüyordu. Onda daha çok, *«tuğ ile sancak»* anlayışları üstündü. Bunun sebebi anlaşılmıyor. Bayrak, tek askere ait, filama şeklinde küçük bir belge olduğundan dolayı mıydı, bunu bilemiyoruz. Bayrağın çeşitli söyleniş ve anlayışları, yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un kitabıyla, bazı Uygur yazılarında ve Anadolu'da görülüyordu.

«Tek savaşçı bayrağı» anlayışı, bayrak sözünde, ağır basmaktadır. Brockelmann'ın bu yorumu yerinde olsa gerektir (AM Pr. 13,5; Indeks, s. 33). Kaşgarlı Mahmud ise, *batrak* sözünü şöyle yorumluyordu: *«Ucuna bir ipek parçası takılan mızraktır. Savaş gününde yiğit, kendini bununla tanıtır» (MK, BA, I, 465).* Aynı kaynağın Doğu Türkistan Türkçesine yapılan tercümesinde de, yorumlama değişmiyordu. Onlar da *batrak* sözünü, bayrak olarak yorumluyorlar, yalnız mızrağa, *dayak* diyorlar, *«cenk vaktında asker özünü»* göstermesi için, bir tanıtma kabul ediyorlardı (Urumçi, 1981, I, s. 607). *Badruk* sözü de aynı kaynakta, kişi adı olarak geçiyordu (MK, BA, I, 465). Doğu Türkistanlı Türkler bunu, «erlerin ismi» olarak, yorumluyorlardı (a. esr., I, s. 608). Bu kişi adının, bayrak ile ilgisi bulunup, bulunmadığını bilmiyoruz.

89. ÇİN İMPARATORUNUN BAYRAĞI VE TUĞU : Çin'de Tang sülalesinin (M.S. 618 - 905) bir imparatorunu gösteren sembolik bir resim. *Çin saltanat sancağı'nın* başında da, bir *«yak öküzü kuyruğu»* görülüyor. Mızrakların ucunda ise, *at kuyruğu* perçemleri vardır. Çin'e gelen yabancılar, imparatora armağanlar sunuyorlar. *Tuğ - bayrak,* burada birleşmiştir.

«*Bayrak*» *ile* «*batrak*», 11. yüzyılda her ikisi de, bayrak karşılığında söyleniyordu. Ancak aralarında bir ağız ayrılığı vardı. Dolayısıyla aralarında, bölge, kavim ve zaman ayrılığı da bulunabilirdi. Görüşümüze göre «*bayrak*», Oğuzca idi. «*Batrak*» ise, daha doğu veya kuzeydeki dağınık Türkler tarafından söylenmiş olabilirdi. Divan'da bayrak sözü üç yerde geçmektedir. İkisi Oğuz söyleyişiyle, «*bayrak*» şeklindedir. Diğer Türklerin «*batrak*» sözü, ise «*askerin mızrak bayrağı*» veya belgesi idi. Acaba Oğuzların veya onlara yakın olan diğer Türk kesimlerinin de, *bayrak* deyişiyle andıkları bayrak, bir mızrak bayrağı mıydı? Yoksa, «*hakan ve birlik bayrakları*» için mi, bayrak diyorlardı. Bunu bilmiyoruz: Ancak «*Badruk*», Uygurlarda bir din bayrağı idi (Uig, I, 39,9).

3. *YER, GÖK VE BAYRAK:* Din ile bayrak ilişkilerini incelerken, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. Ancak burada *bayrak* deyişi ve anlayışı üzerinde dururken ve bu nedenle, çok eski ve ünlü bir savaş şiirini sunarken, bu girişi yapmayı da yararlı gördük:

Ağdı kızıl bayrak, toğdı kara toprak,
Yetşü kelip Ograk, tokşıp anın keçtimiz!

«*Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak (tozup) havalandı; Oğraklar, yetişip geldiler, savaşıp, onun için geç geldik!*» Kaşgarlı Mahmud'un yorumunda, «*Müslümanların kızıl bayrağı*»*ndan* söz açılıyordu.) MK, 3, 182). Müslüman olmayan Türklerin bayrağı kırmızı değil miydi? Oğrak binicileri de, bize yetişti. Hep birlikte savaş yaptık. Ondan dolayı geciktik deniyordu.«*Ağdı*» ve «*toğdı*» sözlerinin her ikisi de, «*yükseldi*» demektir. Bugünkü Türkçemiz bu inceliği vermeye yeterli değildir. Brockelmann, bunu Almanca olarak, daha açık yorumlamıştır (AM Pr. 10, 10). Her ikisinde de, «*göğe doğru yükseldiler*», denmek istiyordu. *Kutadgu Bilig*'de de «*şimşek çaktı, hakanın tuğunu tuttu (tarttı)*», deniyordu (KB, 86). Yani bayrak veya tuğ, göğün şimşek gibi büyük güçleriyle alımp tutuluyordu.

90. *TUĞ VE BAYRAĞIN BİRLEŞMESİ :* Eski Ortadoğu Müslüman eserlerinde bu kaynaşma, biraz dejenere edilmiştir. *Nasırüddin Sivasi*'nin (1271 - 72) yukarıdaki eserinde, bu ilk adımları görüyoruz. (Sayın Dr. Emel Esin'den).

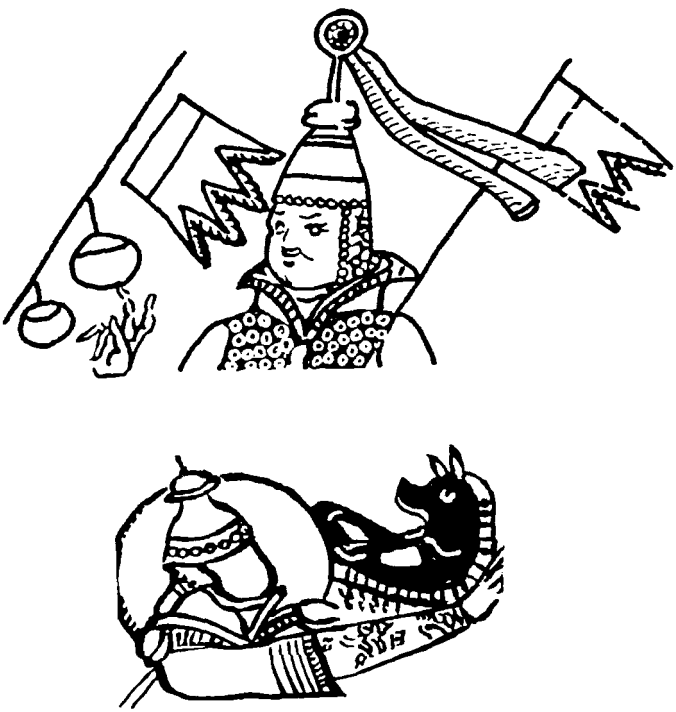
Yine bayrak, göklere doğru yükseliyordu. Altından da yerin gücü ve varlığı olan kara toprak, yine göklere yükselerek, onu izliyordu!

4. «GÜNEŞ-TOPRAK VE AL BAYRAK» İLİŞKİLERİ : Az önce bayrağın, gökle yer arasında, ikisi arasında, mubarek bir varlık olduğu, üzerinde durmuştuk. İlhanlı çağı tarihleri de, tuğ için zaman zaman, *«Tuğ-ı mubarek»*, yani *«mübarek tuğ veya bayrak»* diyorlardı. (Dörfer, 619). Bundan dolayı biz de burada, bayrağa *mubarek* demekten çekinmedik. Aşağıda Yusuf Han Hâcib'den sunacağımız şiirde hakanın tuğu için, *«al tuğ»* demektedir. Bu eserde bayrak sözü bulunmadığına göre bu deyimi, *«al bayrak»* diye kabul edebiliriz. Şiirin metnini başka bir yerde vermiştik. Burada yalnızca çevirme ve yorumunu sunalım :

Güneş yükseldi, yerde koptu toz,

Dokuz al bayrak (tuğ), yaklaşmağa başladı!

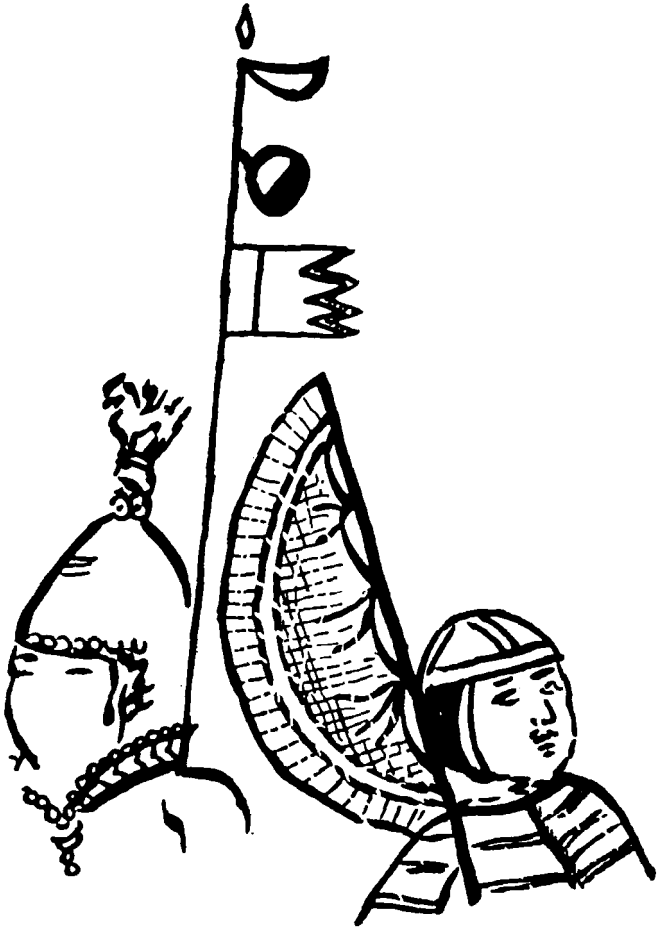
Burada güneş yükseldi derken, «örledi» deyimini kullanıyordu. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un derlediği halk savaş şiirinde, toz da yükseltilerek, bayrak toz tarafından izleniliyordu. Şehirli şairin anlatışında ise, Türklerin bu köklü inanç ve geleneği, biraz daha yumuşatılmış oluyordu (KB, 4839). Bayrağın yer ile gök arasındaki varlığını gösteren, Manas destanından, başka bir şiiri de sunmuştuk : *«A l a b a y r a k, kızıl tuğun, dibini yere sançınız, batırınız! Başını göklere yayınız!»* Bu da Türk kavimlerinde görülen bu köklü inancın, başka bir örneğidir. Bir başka örnek : *«Kara başı altın tuğ, göklere çıkarıp, yayınız; ak-boz kısrağa kurban kesiniz, tuğu yükselterek koyunuz!» (Krşl., A. İnan, Mak., 158).* Bu şiirlerde söylenen, caymak, yani yaymak, saymak, yani sançmak, kötürmek, yani götürmek, yükseltmek sözleri, bizim Türkçemize çok yakındırlar. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

91. *UYGURLARDAN ÖNCEKİ DOĞU TÜRKİSTAN BAYRAKLARI :* Görülüyor ki Türk çağı ile, Türklerden önceki çağ bayrakları ara-sında bir değişme vardır. (Krşl. Res. 74, 76). Zırhlar, miğferler ve kaplan amblemi, batıdan ve güneyden gelen tesirleri kendilerinde toplamaktadırlar.

5. «BAYRAĞI, YÜKSELTEREK DİKMEK»: Bu ,hâkimiyeti bir çeşit pekiştirmek demektir. dikmek deyişiyle ilgili örnekleri toplarken, bu konu üzerinde durmuştuk. Bayrağın dikildiği yer, devletin toprağı sayılır. *Dikmek, dikilmek bayrağın bir özüdür.* Ancak eskiden, bayrağı dikmek deyiş ve anlayışı görünmüyordu. «*Bayrak, yükseltiliyor*» idi. Uygur Türkçe yazılarında da, «*bayrağı yükselterek dikmek*», söz konusu idi: «*Tugug örü tikip*» sözleri, bunun bir örneği idi (Suv., 429). «*Tuğum tikip, vuruldu*» gibi, çok eski Türkçe sözlerde, tuğ ve davulu, bir saygılama vardır (MK, a. yer). Uygur yazılarında, Budist «şeriat bayrağı»da görülüyordu. Onlar da, «*nomlug tugug örü tikmiş*», yani «*şeriat bayrağını yükselterek dikmiş*» diyorlardı (HT, 1910). Bayrağın battığı, dikildiği yer, topraktır. Ancak yeri, göktür. Bir Kuzey Türk destanında dendiği gibi, bayrak kara tozla bulanıp (bulganıp), kirlenmesin (Pb, 4, 138/180).

«*B a y r a ğ ı n d ü ş m e s i*» de, bir felâket olarak görülmüştür. Ancak şunu belirtelim ki *İlhanlı ve Timurlu* çağı Farsça kaynaklarıyla, öz İran tarihleri arasında, hem dil ve hem de üslub ayrılığı vardır. Bu eserleri yazan kişilerin çoğu, Türkçeyi ve Türk geleneğini bilmekte idiler. Bayrak ve tuğlar, yükseğe, yükseltilerek dikilir: «*On puştı be zemin fürû berem*», gibi.. (Dörfer, 628). Bayrağın düşmesi, *(ber zemin üftad)* veya mubarek tuğu savaş meydanında bırakıp gitmek, *(Tuk-ı mubarek-ra... onca güzeşte budend)* ise, bir felaket olarak kabul edilmiştir (a. esr., a. yer). O s m a n l ı tarihlerinde, bu duyguların benzerleri, pek çoktur. Ebülgazi Bahadır Han da, *Türklerin Şeceresi adlı* kitabında bir savaştan söz açarken, «*tuğcusunu ve tuğunu.. düşürdüler*», diyordu (s. 325). Yani bayraktarını öldürdüler, bayrağını da düşürdüler, böylece düşmanı yendiler, demek istiyordu.

92. *UYGURLARDAN, TÜRK ÇAĞINDAN ÖNCEKİ BAYRAKLAR:* Yine *kuşlu miğfer,* dilimli bayrak ve yarım kalkan şeklindeki *Turfan* ve *Kuça bayrakları,* Türk çağının ve geleneklerinin dışında kalıyorlardı (Krşl. Res. 89).

Çingiz Han geleneğinde de durum, bizimkinden pek ayrı değildir. Yalnız onlardaki, *Proto-Türk* geleneklerdir. Daha sert ve daha geridir. Ancak bu gelenekler sonraki Türk dünyasını kendine bağlamış, İlhanlılar yoluyla da, bir çokları, Osmanlı devlet geleneğine firmiştir. Mısır'daki Memlûk devletine de, hem Altınordu ve hem de İlhanlı yoluyla, çok derin tesirler vermişlerdir. Tarihin devamlılığına, saygı duyulmalıdır. Çingiz Han geleneğinde, «*savaş tuğunun dikilip, kurban verilmesi*», Moğolca «boska-ku» sözüyle karşılanmıştır. Bu, «dikmek» demektir. Ancak, «*hakanlık bayrağının dikilip, Çingiz Han'ın büyük Han ilan edilmesi*» ile savaş tuğunun dikilmesi arasında bir ayrılık yapılmıştır. Bu âdi bir dikme veya dikilme değildi. Bu dikme, moğolca, «bayi-ku» sözüyle karşılanıyordu. (YCPS, 202). Aynı kaynakta bu söz, yalnızca *bayrak dikmek* için söylenmiyor; ulus, «*devlet kurmak*» için de söyleniyordu (YCPS, 279).

BAYRAĞIN GÖLGESİ, «DEVLET VE KANUNLARIN YÜRÜRLÜKTE OLDUĞU YERDİR»

1. BAYRAĞININ DİKİLDİĞİ HER YERDE, ÇİNGİZ HAN'IN KENDİSİ ORADAYMIŞ GİBİ, EMRİ VE YASASI GEÇERLİYDİ: Bu girişi, bayrağın dikilmesinin manasını biraz daha pekiştirmek için yapıyoruz. Her şeyi Osmanlılar icad etmediler veya Bizans'tan almadılar. Çingiz Han'ın büyük beyaz bayrağını biliyoruz. Bunu veya bunun benzerini, Çin'de savaşı yürüten büyük general Mukali'ye vermişti. Bu «*beyaz bayrağın siyah hilâl*» üzerinde, F. Köprülü de sık sık durmuştur. «*Mukali bu bayrağı dikilip emir ve yasaları ilan ettiği zaman, ben kendim burada imişim gibi kabul edilecektir*»! Çingiz Han böyle demişti (MTPL, 13a; Pelliot, HCK, 370). Yani bayrağın veya sancağın dikilmesi yalnızca hâkimiyetin değil; devletin kanun ve yasalarının geçerliliğinin de, bir sembolü idi. Bunun için, «dikmek» söz ve anlayışının üzerinde dikkatle duruyoruz.

Türk bayraklarının adlarının niçin ve neden, «*batırmaktan, batrak ve bayrak; sançmaktan, sancak; vurmaktan, urgu ve urungu*» sözleriyle oluşup geliştiklerini, şimdi daha iyi anlamış oluyoruz. Destanlarda ise bayrağı dikmekten çok *yükseltmek*, «kötürmek» anlayışı ağır basmaktadır.

2. «*BAYRAĞIN DALGALANMASI*»: An önce, «*rüzgâr ile bayrak*» ilişkilerinin üzerinde, duygu ve mana bakımından biraz durmuştuk. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bayrak sözü *Divan*'da üç yerde geçmektedir. Bu da, bayrağın dalgalanmasıyla ilgilidir. Bu tek kaynağa göre 11. yüzyıl Türkleri, «*bayrakların hepsi dalgalandı*» demek için, «*bayrak kamug talpıştı*» diyorlardı (MK, 3, 205). Kaynak bunun için, «*bayrak dalgalandı, mızrakların uçlarındaki ipekler dalgalandı*», diye de bir yorum yapıyordu. Aslında burada bir dalgalanma değil; «k a n a t ç ı r p m a» gibi, bir *çırpışma* söz konusuydu. Nitekim, «kuşlar talpıştı», yani «*kuşlar kanat çırptılar*» diye, başka bir örnek de veriliyordu (a. yer). Brockelmann bu sözü, «talbışmak» diye okuyordu (Ind., 192). Burada önemli olan, bayrağın dalgalanması değil; belki de bayrağın rüzgârla, «s e s ç ı k a r m a s ı» idi.

B a y r a ğ ı n d a l g a l a n m a s ı için, Kuzey Türk yiğitlik destanlarında bir çok deyimler vardır ki, bunları Anadolu'da da bulmak mümkündür. Az sonra inceleyeceğimiz bir destan metnindeki, «*yelpildeşmek*» sözünü, dalgalanma karşılığı olarak *Derleme Sözlüğü*'müzde de, «*yelpirdemek*» şeklinde görebiliriz. Bu, ağızlardaki değişiklikler dolayısıyla, *çelpirdemek* şeklinde de birmiştir. Bunların hepsi de yel ve *yelpirmek* ile ilgili sözlerdir. Bizden çok uzaklarda, kuzeydeki Şor Türklerinde bayrağa «*çalbrak*»; bayrak ile at yelelerinin rüzgârla dalgalanmasına ise, «*çalbıramak*» denir. (Rad, 3, 1891-2). Anadolu'da *yalbıramak*, parlamak demektir. Belki bu da, yalpınmak, sözümüzle ilgilidir. Daha güneydeki Türkler ise, «*sarı-ala tuğ salbıradı*», yani dalgalandı, diyorlardı (Pb, 3, 157/195).

Bundan başka tuğun, bayrağın «*şalgannası*» için bk. Pb, 4, 143/180. Daha da çoğaltabileceğimiz bu örnekler de gösteriyor ki dalgalanma, bayrağın vazgeçilmez bir özü idi. Manas destanındaki, «*başını göklere yayınız (cayınar)*» anlayışı da bir dalgalandırma olmalıydı.

3. BİR DESTAN PARÇASINDAKİ BAYRAK ÇEŞİTLERİ: Bu parçayı, Manas destanının içinden Radlof derlemiştir. Hocamız Prof. A. İnan da, aynı parçayı, tercümesiz ve yorumsuz olarak yayınlamıştır. (TK, IV, 873). Bu destan, bizim bayrağımız da dahil, hemen bütün bayrak türlerini içinde toplar. Bundan dolayı bu bilgileri eleştirme ve yorumlama, çok yararlı olacaktır:

Ak asaba kızıl tu, ak celegin aştagan,
Ala bayrak kızıl tu, tübün yerge sayınar,
Ayçıgı altın tu keldi, altı san kara kol keldi,
Yer mayışkan kol kelet, yelpideşip tu kelet,
Ayçığı altın kök tunu, alıp bergen Er Koşay,
Boz alalı kızıl tu, kızıl bayrak kırk kaşka
Kara başlı tuun köterip, kâfirdin kanı neşkar.

Görüldüğü gibi kaynakta bir çok önemli bayrak adları geçiyor. Bunlardan bazıları büyük bayraklar ve *sancaklar* idi. Bazıları da, birleşik bayrak adları gibi görünüyorlar: *Ak asaba-kızıl tuğ* gibi.. Bazıları da kabile veya «*boy bayrakları*» gibi görünmektedirler. Bunları ilk kez bir sıraya koyarak incelemeye çalışalım. Bundan önce metni, bugünkü Türkçemize aktarmayı deneyelim. Bilmece gibi; fakat fevkalâde değerli bir vesika:

Ak Asaba-kızıl tuğ; Ak Bayrağı takın! (yükseltin!)
Ala Bayrak-kızıl tuğ; dibini yere çakınız!
Aycığı Altın tuğ, geldi; altı yüzbin ordu (kara-kol) geldi!
Yeri eğen ordu(kol) geldi; dalgalanan tuğ geldi!
Aycığı Altın Gök Tuğunu; alıp veren Er-Koşay!
Boz Alalı-kızıl tuğ; kırk akıtmalı, Kızıl Bayrak!
Kara Başlı Tuğunu yükseltip; kâfirin kanını akıt(?)!

93. ***TUĞLU BAYRAKLAR*** : Abbas oğulları ile Harirî'nin minyatürlerinde, artık *tuğlu* ve *perçemli* bayraklar görülüyordu. Bizce Türklerden önce, böyle *perçemli ve kutaslı tuğlar*, İslâm geleneklerinde bulabilmek çok güçtür.

4. BÜYÜK SANCAKLAR: — *1). «A k - A s a b a»: «İsabe» Mısır Memlûklarında,* sultanın en büyük kendi sancağıdır. *(Quatremère, Mısır Sultanları Tarihi,* s. 228n). Bu deyimi, zaman zaman Osmanlılar da kullanırlar, İslamiyet yoluyla, halk arasına da, *«asaba»* deyişiyle girmiştir (Yudahin, 51). Burada ise *ak-asaba* dendiğine göre bu, *«ak-alem»;* Osmanlılardaki *baş-alem* gibi bir saltanat sancağı olmalıdır. Halbuki bu hayvancı kırgızlarda, hiçbir zaman böyle bir saltanat sancağı olduğunu sanmıyoruz. Bu, bir özenti olsa gerektir. *«Kızıl-tuğ»* ise, bu büyük sancağın bir tanıtması, vasfı gibi görünüyor.

— *2). «A k - b a y r a k» (Ak-celek): «Celek, yelek»,* Türklerde bayrak demektir. Ancak küçük bir bayraktır. Belki de, daha önce söyledikleri *ak-asaba,* yani saltanat sancağının, kendi deyişleriyle bir açıklaması olabilirdi. Ancak söyleyişten, *«sancağın ak kumaşını takınız»,* sözü ve dileği açık olarak anlaşılıyor.

— *3). «A l a - b a y r a k kızıl-tuğ»:* Az önce, *«ak-asaba kızıl-tuğ»* birleşik deyimi geçmişti. Bunun baş sancak olduğunu göz önünde tutarak, *«Ala-bayrak»* sözünün de bir büyük sancak olabileceğini düşündük. *Asaba* sözü gibi, *bayrak* deyimi de, bu hayvancı Kırgız Türklerine yabancıdır. Yani, günlük hayat sözlüklerinde, yoktur. Yalnızca destanlarda görülür. *Bayrak* sözünün bu Türklere, Kırım yoluyla Osmanlılardan gitmiş olması da mümkündür. «Ala-bayrak kızıl-tuğ» deyişi, bu destanların başka yerlerinde de görülür: *«Ala-bayrak kızıl-tuğ, dibini yere çakınız, başını göğe yayınız!» (A. İnan, Mak., 158).* Ancak bir yerde bu, *«Osmanlı hünkârı»,* yani padişahı anıldıktan sonra söyleniyordu. Bundan dolayı bu sözün yayılışında, zayıf da olsa bir O s m a n l ı tesiri görmüştük (Pb, 5, 250/225; A. İnan, a. esr., s. 613).

94. *Türk - Moğol* tipinde, *tuğlu bayrak* birleşimi : Krşl. Res. 61. *(Câmi üt-Tevarih,* Edinburg : Farmer, Musikgeschichte im Bilder, 1).

«Ayçığı altın tuğ»: Bu, Ortaasya boy destanların adı çok sık geçen bir sancaktır. Buradaki *ayçık* sözü, *«hilâl»* demek olmalıdır. Hocamız A. İnan, *«ayçık»* deyimini, «bayrağın ay konulan yeri, başı» olarak yorumlamaktadır (TK, IV, 874). Ancak bu destanları yayınlayan Radlof ise bunu, başka türlü yorumluyordu: *«Ayçık, (bayraklarda kullanılan) alacalı ve renkli bir çin ipekli kumaşdır» (Rad, Wb, 1, 57).* Destanlardaki, «ayçığı altın tuu kelet» sözlerini de, *«altınlı arabesk ipek kumaşlı bayrak geliyor»*, diye yorumluyordu (a. yer). Bizce bu ipekli bayrak kumaşının içinde bir veya birçok hilâlli süsler olmalıydı. Bununla beraber sonradan bu *ayçık* sözü, *«bayrağın başındaki hilâl, ay»* için de söylenmiş olabilirdi. Nitekim *tuğ* sözü de, sonradan Mısır'da, tuğun ve bayrağın başlığı için söylemişti. (TK, IV, 874-75).

5. KÜÇÜK SANCAKLAR İLE BOY BAYRAKLARI: — *1). «Kızıl-tuğ»* deyimini, biz yalnız olarak göremedik. Çok daha iyimser olabilirsek, *asaba, bayrak* gibi büyük sancakların yanında bir de *kızıl-tuğ taşındığını* söyleyebiliriz. Yani Karahanlıların *«kızıl-bayraklar»* gibi tek ve yalnız görünmüyordu. Yukarıdaki vesikada ve diğer destanlarda, şu birleşik bayrak adlarını oluşturuyordu: *a. Ak-asaba kızıl-tuğ; b. Ala-bayrak kızıl-tuğ; c. Boz-alalı kızıl-tuğ.* Yalnız bu sonuncu *«boz-alalı»* sözü, bir bayrak olarak görülmüyor. Bu, kızıl-tuğun bir nakışı da olabilirdi. — *2). «Ak-celek»* de, belirli bir bayrak adı gibi görünmüyor. Büyük sancak, ak-asaba deyiminin, kendi Türk ağızlarında yapılmış bir tanıtması olabilirdi. — *3). «Gök-tuğ»* veya *«gök bayrak»* deyimine de, bu destanların başka bir yerinde rastlayamadık. Ayrıca bu vesikaya göre, *«Ayçığı altın gök tuğ»*, bu Türklerin büyük bir kesimini oluşturan, boyların beyi, *Er-Koşay*'a ait idi. Gök bayraklara, kuzeydeki eski Kırgızlar ile Ortadoğu'daki, *Safevî* devletinde rastlayabiliyoruz. —*4). «Boz-alalı kızıl tuğ»* da, bir kabile, boy bayrağı gibi görünüyor. Zaten bu, diğer büyük bay-

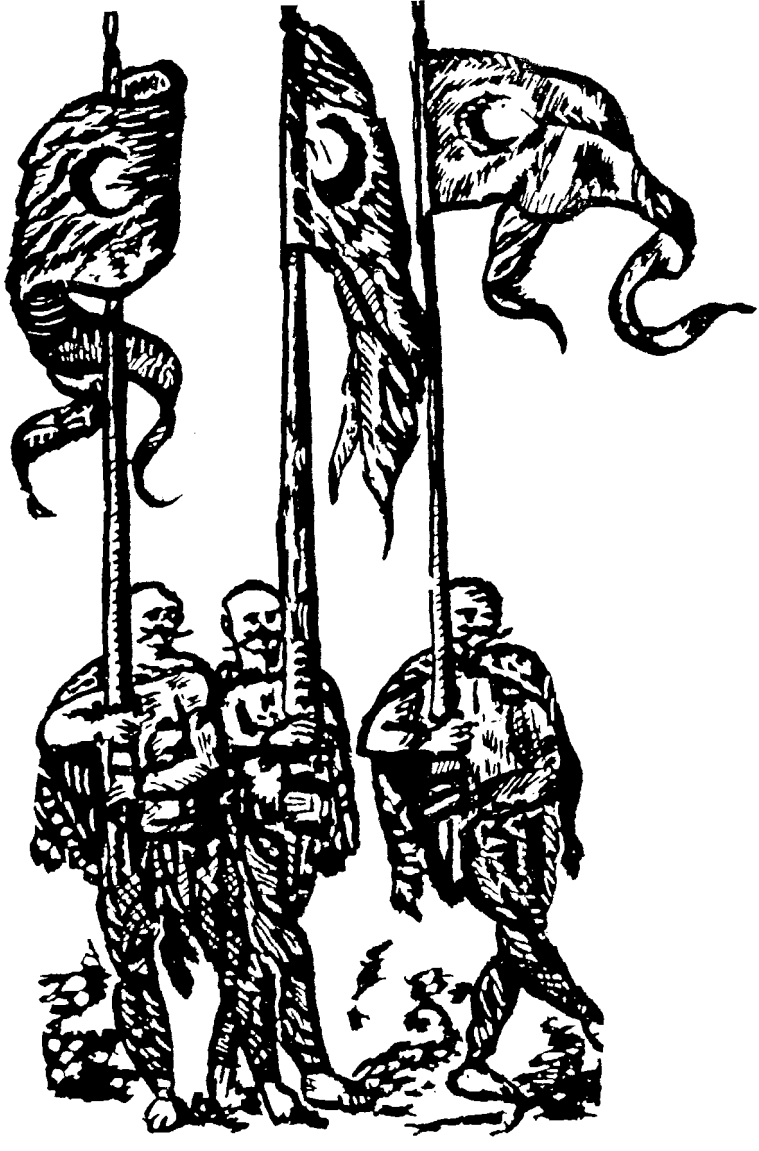
95. *OSMANLILARDA DONANMA BAYRAKLARI :* T a e s c h n e r, Avrupa kolleksiyonlarında bulunan bu eseri, «*Album Türkische Miniaturen*» adlı eserinde yayınlanmıştır. Geç çağlara ait, çift dilimli bayraklar da görülüyor.

rakların arasına sıkışmış gibidir. *Boz* renkle tanıtılan bir bayrağı biz, şimdiye kadar görmedik. — *5). «Kırk akıtmalı kızıl - bayrak»:* Bunun da üzerinde durulmalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bayrak sözü, bu destanları söyleyen Türklere, yabancıdır. Dış, belki de Osmanlı tesiriyle girmiştir. Bu, Osmanlılardaki çizgili, *alaca-yeşil, kızıllı, sarı-alaca* gibi, *«alaca»* adı verilen bayraklar da olabilirdi (Bk. Uzunçarşılı, Saray, 242). Bu da bize büyük; fakat Kırgızlara yabancı bir bayrak gibi görünmektedir. — *6). «Kara - başlı tuğ»:* Bu tuğları, başka destanlarda da görmekteyiz: Türk devlet ve halk geleneklerinde başlığı veya topu siyah olan bir bayrak görmüyoruz. Bu, biraz garip olur. Manas destanında Ak-Saykal Hatun, kocaları esir düşmüş olan kadınları topluyor ve onların başına geçip, şöyle diyordu: *«Kara-başlı altın tuğu, göklere yayınız: ak-boz kısrağı kurban kesin, bayrağı yükseltiniz!»* Bu vesikaya bakılırsa bu kara başlı bayrak, bir *«altın bayrak»* olmalı idi. Bizce erleri esir düşen bu bayrağa, *«kara bahtlı»* veya ölümlü olduğu için, kara başlı denmiş olabilirdi. Bu vesikaları, çok yerde kullandık. Ümit ediyoruz ki, bu konuda, ufak da olsa, bazı açıklamalar yapabildik.

MIZRAK UÇLARINDAKİ TUĞ VE BAYRAKLAR

(Asker ve Savaş Bayrakları)

Askerlerin, mızraklarının uçlarına taktıkları kırmızı bayraklar, bir savaş bayrağı ve bir uğur alâmeti olarak kabul edilmiştir. En eski İran'da ve Avrupa'da da, böyle bayrakların varlığını görüyoruz. Ancak bu, daha çok Türk ordularının bir özü ve ruhu gibi görünüyordu. Az sonra sunacağımız bir vesikada da görüleceği gibi, Türklerin yaşantısı biçiminde, arkadaşlarıyla oyun oynamak isteyen küçük Çinli bir prens, arkadaşlarına mızraklara benzer sopalar dağıtıyor ve bunların

96. Gösteriye çıkan kalenderler ile delilerin bayrakları : (Prof. Dr. Metin And'ın «*Osmanlı şenliklerinde Türk sanatları*» adlı eserinden ayrıntı) : (s. 41).

uçlarına da, bayraklar taktırıyordu. Yine çok eski Çin minyatürlerinde de mızraklarının uçlarında bayraklar taşıyan, Çin askerleri de görmüyor değiliz. (Res. 149) Ancak bu gelenek Türklerde, askerlerin ruh ve duygularının temelini oluşturmuştu. Bu ayrılığı, Çinli bir çocuk da biliyordu.

1. «BAYRAĞIN KORUYUCU RUHU VE ZAFER TANRISI» inanışı, her askerin sığınabileceği, bir sığınak oluyordu. Bu tez ve görüş, hocamız Abdulkadir İnan'ın görüşüdür. Henüz karanlık olsa da bu yolu izlememizden başka bir çare yoktur. Herhalde en büyük ata, *cedd-i âlâ*, ruhu ile birlikte, bayrakta bulunuyordu. Ona bir kişilik verip, çeşitli saygı gösterileriyle, kurban verme ve saçı yapmanın başka bir manası olmasa gerekti (TK, IV, 875).

2. «SAVAŞTA ŞEHİT OLMAYA HAZIRLANMA» da, askerlerin atlarının kuyruklarını keserek, mızraklarının uçlarına takmaları ile sembolleşiyordu. Bilindiği üzere Türklerde ölen kişinin bindiği atın, hemen kuyruğu kesilirdi. Bu işe de *dullamak* denirdi. Yani ölen kişi veya askerin, ikinci eşi olan atı, böylece dul kalmış oluyordu. Alparslan gibi, atının kuyruğunu savaştan önce kesenler ise, önceden şehitliğe hazırlanmış oluyorlardı. Sultan Alparslan'ın, kestiği atının kuyruğunu, ne yaptığını, bilmiyoruz. Ancak askerler, teker teker, kendi şahısları hesabına, kestikleri kuyrukları mızraklarının uçlarına asarak, fedai olduklarını gösteriyorlardı.

3. MIZRAKLI BAYRAKLAR DEVLETİN DEĞİL; ERLERİN UĞUR VE SAVAŞ SEMBOLÜDÜR: Şimdiye kadar devlet ve *saltanat sancakları* üzerinde durduk. Ancak her askerin bir süngüsü olduğuna göre, o süngü veya mızrağa kırmızı bir bez asmak da, o erin bir hakkı idi, Osmanlılarda da böyle olmalıydı. Belki bundan dolayıdır ki ona, *sipahi bayrağı* denmiştir. Bunu *yörük bayrağı* diye adlandıranlar da olmuştur. Bunları da Osmanlı tarihçileri incelemelidir. Ancak bu

97. *Bir Osmanlı alayı :* Askerler ile ülemâ bir arada görülüyorlar. Önde, mehter; askerlerin arkasında ise, mızraklı bayraklar dalgalanıyor. Sancak başları, biraz geç karakterdedirler.

bayrak, bir *küçük bayrak* idi. Bunları, büyük birilk bayraklarından ayırmak gereklidir. Zaten okuyucularımız, cunacağımız resimlerde, bunların pek çok çeşitlerini göreceklerdir. Söylentiye göre Peygamber de, *livâ-i beyza*'yı, bir mızrağın ucuna bağlamıştır. Bu, bizim konumuzun dışında kalmaktadır... Arapça *mitrad, tarrâda,* turra gibi sözler de, bu mızraklı bayraklar için söylenmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, çeşitli kavimler, bu bayraklı mızrakları kullanmışlardır. Bu anlayış, mızrak ile de yakından ilgilidir.

4. «BAYRAK, BATRAK», TEK ERİN, SAVAŞÇININ BAYRAĞI : Divan'da, bir yerde *batrak* ve iki yerde de, *bayrak* sözü geçmektedir. Her ikisi de bayrak demektir. Bu eserde, *batrak* sözü açıklanmıştır (MK, I. 465). *Bayrak* sözü ise, yalnızca örnekler arasında verilmiş ve açıklanmamıştır. (MK, II, 205; III, 183). Halbuki bu eserde, böyle önemli sözlerin manaları, her zaman kesin olarak verilmiştir. Brockelmann, bu durumdan şüpheye düşmüştür. (Ind., 33). Batrak sözünün de, bayrak okunması için bir eğilme göstermiştir. Divan'da söylenmemiş olmasına rağmen, biz bu eserimizde *bayrak* sözünü, O ğ u z kültür çevresinin ve ağzının bir sözü olarak sunmaya çalıştık. *Batrak* ve Uygurlarda görülen, yine bayrak manasına söylenen *badrug* sözünü de, D o ğ u Türk kültür çevresinin, bir ağız özelilği olarak görmeye çalıştık. Ancak Kutadgu Bilig ve daha sonraki, Doğu Türk kültürünün büyük eserlerinde, *bayrak* veya *batrak* sözü görülmüyordu.

A n a d o l u Selçuk devletinde, İbn Bibi'de, *surhî bayrakhâ,* yani kırmızı bayraklar; *bayrak-ı sancak* gibi sözleri, görüyoruz. Bu gelenek, O s m a n l ı devletinde ve Anadolu'da da devam etmiş olmalıydı. Halbuki Selçuklu çağındaki Ortaasya'da ve daha sonraki Doğu Türk kültür çevrelerinin eserlerinde, bayrak sözünü, -hiç olmazsa şimdilik-, görmüyoruz.

98. *Kanuni'nin ölümü* dolayısıyla düzenlenen «*cenaze alayı*». Asker bölükleri arasında, Kırımlılar da görülüyor. (Lokman, 413).

«*Savaşçı tek erin ipekli bayrağı*» yorumunu da bize, yine Brockelmann getirmiştir. (a. yer). *Batrak sözü, F. Köprülü'nün* de dediği gibi, *batırmak* manasından gelen bir söz olmalıydı. Hocamızın görüşüne biz de bir şeyler katalım, *s a n c a k* sözü de, *sançmak ve sançkak* sözlerinden gelmeliydi. *Ala bayrak, kızıl tuğ'dan* söz açan *Manas* destanı ise, «dibini yere sançınız, çakınız (sayınar)» diyordu. Türklerin bayrak anlayışı, başlangıçta tek alpların mızraklı bayraklarına mı dayanıyordu? Bunu söyleyebilmek çok güçtür. Çünkü *atlı kavimler*, hayatlarını devam ettirmek için, çok erken çağlarda, topluluklar halinde birleşme ve teşkilatlanma zorunda kalmışlardı. Doğu Cermenleri gibi...

«*T e k a l p l a r*», ancak büyük devlet hayatı yaşamamış çok kuzeylerdeki Türk destanlarında görülür. *Ak-Kübek destanı*, bunun bir örneğidir. Tek başına gezer, alplık sembolleri ise, «*atı, kılıcı, köpeği ve davulu*» idi (Pb, 4, 147/185). Bu destandaki anlatışlar, mitolojinin ta kendisidir. Onlar göklerde uçarlar, atlarıyla konuşurlar, devlerle güreşirler ve don değiştirirlerdi. Tarih çağında ise, böyle tek başına dolaşan yiğitlerin yeri ve rolleri olmamalıdır. Yani biz bu görüşe, karşıyız.

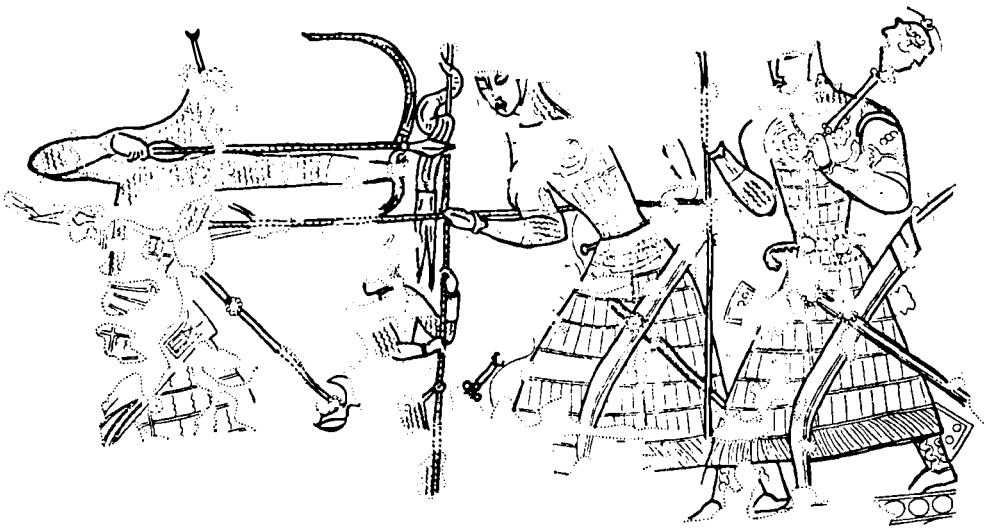
«*B a y r a k*», batrak gibi, tek savaşçı veya askerin mızrak bayrağı nasıl olabilirdi? «*Ağdı, yükseldi kızıl bayrak; tozdu kara toprak*», şiirindeki bayrak, tek kişiye ait, küçük bir mızrak bezi gibi görünmemektedir. Çünkü Kaşgarlı Mahmud, «*k ı z ı l - b a y r a k*» deyişini, *Müslümanların kırmızı bayrağı*, diye de yorumlamaktadır (MK, 3, 183). Brockelmann da, bunun üzerinde durmuştur (AM Pr., 13,5).

5. ARMAĞAN, TANĞUK VE BAYRAKLI MIZRAK ANLAYIŞI : Rahmetli Besim Atalay, eski Türklerin *tanğuk* sözünü, «*savaşta, bayrakların ve mızrakların uçlarına takılan ipek kumaş*», diye yorumlamaktadır (MK, 3, 365). Metnin anlayışı, bir bakıma doğrudur. Ancak Brockelmann'ın da belirttiği gibi, bu kumaşlar, yalnızca mızrakların uçlarına değil; bayrakların te-

pelerine de takılabilirdi (Ind., 195). Nitekim Mısır Memlûk devletinin bayraklarının tepelerinde de çeşitli renklerden ipek şeritler görülüyordu. Quatremère, İnşa ile İbn İyas'dan aldığı notlara göre, bayrağın tepesine bir parça ipek konuyordu. İbn İyas'a göre ise, bunlar çeşitli renklerde, ipek bandlardan oluşuyorlardı (a. esr., 227-228). Yani Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi, «*hakanlar akına çıkarken armağan olarak verilen bir kumaş*» mı idi? Besim Atalay yorumunda bu kumaş parçasını kaldırıyordu. (Krşl. MK, 3, 270, 11 : Brock., 195.) Ancak, *bayrak da bir armağandır*. Biz burada yalnızca bir kaç paralel vesika verebiliyor ve bazı eksikleri düzeltebiliyoruz. (Bk. Res., 110).

6. GÖKTÜRKLERDE, BAYRAKLI ASKER MIZRAKLARI : Çin tarihleri, henüz çocuk yaşında bir Çin şehzadesinden söz açarlarken, onun Göktürklerin yaşantısını çok beğendiğini ve oyun oynarken Göktürkler gibi yaşamayı dilediğini yazıyorlardı. Güçlü ve çarpıcı devletler ile topluluklar, her çağda gençlerin akıllarını çelebilmişlerdir: «*Prens, Türklerin dili ile elbiselerini çok sevdi. Oyun arkadaşı olarak Türklere benzeyen çocukları seçti... Her birine birer mızrak dağıttı. Mızrakların uçlarına da, bayraklar ile filamalar (bayraklar) taktırdı. Kendine bir otağ yaptırdı ve içine oturdu*» *(LMT, 283)*. Türklerde, katı ve sert şeylerden yapılmış filamalar, pek görülmüyordu. Herhalde, Osmanlılarda da öyle idi.

Hıtay devleti, yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, çok eski *Proto-Türk geleneklerini* saklamıştı. Her askerin sahip olması gerekli eşya listeleri arasında, bir de «*küçük bayrak*» gösteriliyordu (Wittfogel, 523). Bunun bayraklı bir mızrak olup, olmadığını bilmiyoruz. Ancak başka türlü düşünebilmek de. zordur. Eski Türkçe Uygur yazılarında, *tuğ ucunda (tuğ uçınta)*, bir şeyden söz açılıyor. Ancak ne olduğunu bilemiyoruz (Uig., 38, 77). Budist gezgin Hüan Tsang, 629 yılında, Batı Göktürk kağanının ordusunda, çok sayıda mızraklı ve bayraklı asker görmüştü (Chavannes, Doc., 194)

99. *TÜRKLERDEN ÖNCE, BATI TÜRKİSTAN'DA PEÇİKENT'TE «MIZRAKLI BAYRAKLAR» :* Silahlar ve zırhlar gibi, bayraklar da; uzun dilimli ve kullanışsızdırlar. Türklerde ise, hafif bayraklı asker mızrakları ile birlik bayrakları, ve saltanat sancakları, birbirlerinden kesin olarak ayrılmıştır.

7. TÜRKLERİN «BEÇKEM VE PERÇEMLERİ» İLE BAYRAKLI MIZRAKLAR: Daha eski Türklerin *beçkem* ve Oğuz topluluklarının ise *perçem* dedikleri savaş alâmetlerine, ayrı bir bölüm ayırmıştır. Aslında beçkem, alâmet ve belge demektir. «*Savaş günlerinde yiğitlerin, belge olmak üzere takındıkları, bir i p e k parçası veya dağ sığırı k u y r u ğ u*», demektir. Brockelmann'ın daha iyi yorumladığı gibi, bu bir *savaş belgesi* demektir (AM, Pr. 11, 4). Bu notlarda, bayraklı mızraklardan söz açılmıyordu (MK, 3, 401; 483). Ancak O ğ u z l a r buna, *perçem* derlermiş. O zaman iş değişmektedir. Perçem, daha çok mızraklar ucundaki ipek parçalarıyla; kuyruk veya kılların asıldığı bayraklara denir. Selçuklu çağında da görülür. Bu konu ile ilgili vesikaları ayrıca sunmuştuk.

8. «TEPELİ MIZRAKLAR»: Bu başlığı, Ortaasya ve hayvancı Kırgız Türklerinin, «*tüpöktü nayza*» deyişini, bugünkü türkçemize, uygulayarak koyduk. Aslında bu, bir «t u ğ l u m ı z r a k» demektir. *Tüpök*, yani *tepe* sözünün ise, iki manası vardır: «*1. Bir tutam at kılı; 2. Mızrağın ucuna bağlanan bir deste at yahut Çin mandası (kaytaz) kuyruğu*». Destanların içinde bu mıkrazlar, sık sık öğülür: «*Kızıl tüpök, sır nayza*», yani «*k ı z ı l t u ğ l u, sırlı (veya boyalı?) mızrak!*» *(Yudahin, 772).*

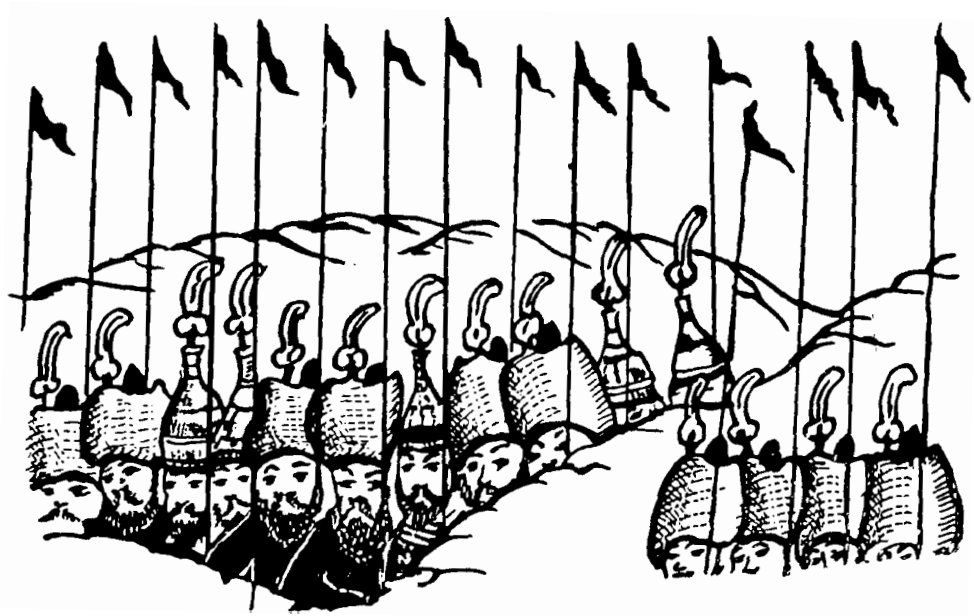
«*Ötüüçi k ı z ı l - t u ğ*» deyişinin manası ise çok derindir. Geçip, giden, her şeyin ötesine geçen, kırmızı tuğ veya bayrak demektir. Bunun manası üzerinde, daha çok giriş bölümümüzde durduk. (a. esr, 618).

9. «YELEKLİ TUĞ», YELEKLİ MIZRAK: Manas destanı çevresinin Türklerinde de, elişi kumaştan ve astarlı olarak dikilen, hafif erkek üstlüklerine, *celek*, yani *yelek* denilirdi. Yensiz çocuk giyimleri de böyle anılırdı. Eski d e s t a n l a r d a ise «*celek, bayrak gönderinin ucu*» demektir. Folklorda ve destanlarda, «*yeleği altın tuğ*» sözü; *ucu altından olan bayrak*, anlayışı ile görünmektedir (Yudahin, 199). Ancak «*celektüü*»,

yani *yelekli* denince de, bayraklı ve bayrakla donatılmış manası verilmekteydi (a. yer). Daha doğrusu burada, yelekli sözünde, gönder ve ucundaki bayrak söz konusuydu.

Çağatay Türk kültür çevresinde ise, mızrak ucuna takılan bayraklara, *yeleü*, deniyordu. Radlof bunu, hem *yelek* ve hem de *yalav* deyişleriyle karşılaştırıyordu (Rad, Wb, 3, 347). *Yalav* sözünün manası ise şudur: «*Şapka ve miğferlere takılan ve rüzgârda dalgalanan ipek parçaları*» *(Rad. Wb, 3, 155)*. Bu, bir çeşit sorguçtur. F a r s dilindeki *direfş* sözünü *Firdevsî*, «*bayrak direğinin veya tolganın başına geçirdikleri, sırma ile işledikleri, üç köşeli kumaş parçası*», diye kullanıyordu. Asım Efendi ise *Bürhan*'da, «*tolgadır ki, demir takkedir. Asıl titremek demektir*», diye yorumluyordu. Görülüyor ki, titreme, dalgalanma ve kumaş, ister istemez bayrakla ilgili görülüyordu. Yanma ve *yalazlanma* ile ilgili, yalav gibi sözler, A n a d o l u'da da çok görülür.

10. YÖRÜK BAYRAĞI VE KEBİR SANCAK: Bu deyiş, Türk bayrağı ve ay yıldız hakkında ilk yazıyı yazanlardan, Miralay Ali Bey'in bir söyleyişidir. Çoğu zaman, yörük yerine yüğrük de diyordu. Yani şunu kabul etmek gerekir ki, başlangıçlarda, hatta belki Fatih'e kadar, Osmanlı ordusunda Türk aşiretlerinin rolü küçümsenemezdi. Burada Miralay Ali Bey'in kaynaklarının tenkidini, Osmanlı tarihçilerine bırakıyoruz. Başlangıçta vezirlerin bile kırmızı yörük sancak kullandıkları iddiası, Türk askerlik ve savaş psikolojisinde de uygundur. Elbette ki bunun yanında, bir de *sancağ-ı kebir* vardı. Uzunçarşılı'nın da dediği gibi, kızıl renkli *Alaşehir* bezlerinden yapılan, bir de *kırmızı sancak* bulunuyordu. (Saray, 240). Ancak *saltanat sancağı*'nın Osmanlılarda, *ak sancak* olduğu üzerinde kimsenin karşı geldiği yoktur. Yani her askerin taşıdığı bayraklı mızrak ile, büyük sancakları birbirinden, ayırmak gerekmektedir.

100. *KANUNI'NIN CENAZE ALAYINDAN,* başka bir görüntü : Ülemâ, devletin ileri gelenleriyle asker, yalnızca bayraklı mızrak taşıyorlar. (Lokman, 413)

11. MÜTERCİM ASIM EFENDİ VE FARSÇA BAZI DEYİMLER : Bilindiği üzere Asım Efendi, Farsça ve Arapça sözleri, yalnızca tercüme etmemiş; Türklere ve Türk kültürüne göre yorumlamıştır. Yukarıda, *perçem, kutas, gej-gav..* gibi, sözler üzerindeki yorumlarını almış ve incelemiştik. Bunların hepsinin içinde bayraklı mızraklar, onun deyişiyle, «*zülfeli nize veya mızraklar*» ile ilgili bilgiler vardı. Bunları burada yenilemeyeceğiz. Yalnız şu notunda da şöyle diyordu: «*Hûç, hûçe :* Bostan-ı efruz, horoz ibiği ve bostan güzeli çiçeği. - Kırmızı ipek ve kumaş parçasıdır ki; *t ü r k î d e, nize üzerine bayrak olur*» (Bürhan, 606). Asım Efendi hemen metni tamamlıyor, mızrak üzerine bayrak yapılan kırmızı kumaştan söz açıyordu. Bu konuyu da şimdilik, bu kadarla kapayalım,

12. KIZARMIŞ MIZRAKLAR, AĞAÇLAR VE YAPRAKLAR : Mızraklar ve bayrakları, yalnızca demir ve kumaşlardan ibaretmiş gibi düşünmeyelim. *Kutadgu Bilig* şairi, savaşta mızrakların kalkışını şöyle anlatıyordu. Şunu da unutmayalım ki, *kırmızı savaş bayrağı,* bu Karahanlıların bir özüdür:

a). «Mızraklar, yerden yukarıya doğru budaklandı (bütiklandı); Göğün benzi, alev ve yalın gibi, ateş oldu!» (KB, 5679).

«Mızrak ve kalkanlar, yükselerek, kopa geldi; acunun, dünyanın benzi, bembeyaz bir cevher gibi oldu!» (KB, 3840). «Kızaran mızraklar ile kalkanlar, yerden (ufuktan?) görünürken...» (KB, 77).

b). «Yaratılmışlı nurdan, bayrağımın yaprağı», diye başlayan bir şiiri, bir Türk destanından alarak, yukarılarda sunmuştuk (Pb, 4, 134/176). Burada, *Muradım* adlı yiğit babasına, bayrağı ile aynı tarlada bittiğini ve yapraklarının güneşe kadar yükseldiğini söylüyordu.

101. *YAVUZ'UN ÇALDIRAN SAVAŞINDA, BİR İRAN ATLISI :* Klasik *şehnâme* üslûbunda bir atlıdır. Osmanlı atlıları da, böyle ağır zırhlarla donatılmıştır. *İran Saltanat sancağı tektir. Başlığı ise kuşludur.* Osmanlı *saltanat* sancağı ise çifttir. Başlığı kalp şeklindedir. Bilindiği üzere Yavuz'un *ak sancak* ve *kırmızı sancak* olmak üzere *iki saltanat sancağı* vardı.

13. ALTIN TUĞLU MIZRAKLAR : Bu not ve vesikayı da, yine eski karakterdeki bir Türk destanında bulduk. Anlaşıldığına göre mızrak ve *süngü* yerine *nayza* demek, Türk edebiyatına oldukça erken çağlarda girmişti : *«Nayzasının başına, altındı tuun bayladı!» (Pb, 3, 183/223).* Bu söz, bir savaş başlangıcında söyleniyordu : *Süngüsünün (ucuna), başına, altınlı tuğunu, (veya bayrağını) bağladı.* Bundan sonra da savaşa çıktı deniliyordu. Ak Saykal Hatun, kocaları esir düşen kadınları toplayıp savaşa çıkarken, *«göklere kadar yayılan, kara başı altın tuğ»* dan söz ediyor ve ona ak-boz kısrak kurban edilmesini emrediyordu. Bu savaş şiirinden, kitabımızın pek çok yerinde söz açmış bulunuyoruz. Ayrıca kitabımızın altın ile ilgili bölümünde de, bu konu üzerinde durmuştuk. *«Ayçığı altın tuğ»* gibi, Manas destanında görülen, sözleri de hatırlamamız gerekir.

14. BAŞAKLI SÜNGÜLER VE AK SÜNGÜLER: Bunlar üzerinde, süngü ve mızraklar ile ilgili bölümümüzde ve cildimizde d duracağız. Yiğidin elinde süngü, *Dede Korkut*'ta da görüldüğü gibi *ağ* idi. Ortaasya ve Kuzey Türk destanlarında, *Dede Korkut* ile paralel bulduğumuz anlayışları, hemen yayınlıyoruz : Bir yiğidin atı için söylediği şarkısında, *«ak süngüyü kola alıp, sana binmiş olaydım»*, diye söze başlanıyordu (Pb. met. 148). Tuğsuz veya bayraksız bir süngü düşünmek. - özellikle Türklerde-, çok zordur. *-BAŞAKLI SÜNGÜ, bizce temreni* olan süngüler için deniyordu (MK, 2, 264). Bundan dolayı bu deyimi, konu dışında tutuyoruz. *SÜNGÜ VE BAYRAK* sözlerinin, aynı manada söylenişini, *İbn Mühenna* sözlüğü içinde görüyoruz (s. 149). Bu da, bayraklı mızraklar konusunda, bir vesika olabilir.

15. DİN TÖRENLERİNDE KULLANILAN MIZRAKLI VEYA GÖNDERLİ BAYRAKLAR: Din törenlerinde kullanılan bu bayrakları mızraklı sayamayız. Normal gönderleri vardır. *MUSHAFLI GÖNDERLERİ*, Osmanlı devletinde de görüyoruz.

102. Bazı Avrupa eserlerine göre bir Türk atlısı. Çok küçük bir ayrıntıdan büyültülerek, böylece ortaya çıkarılmıştır.

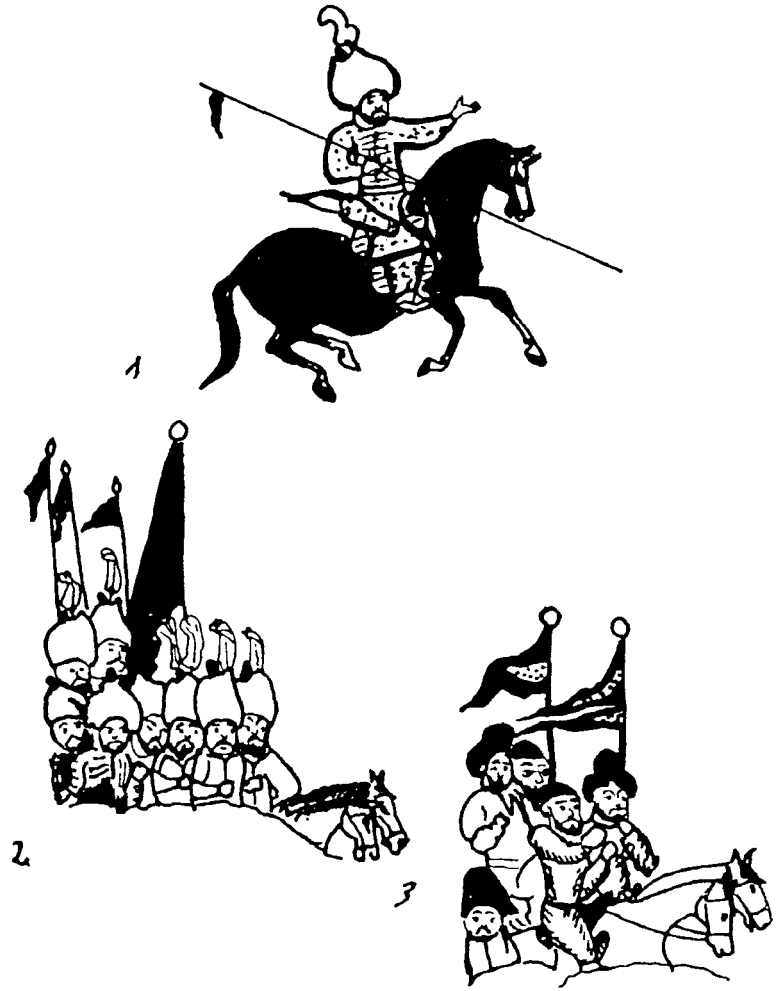
Bu mushaflar, hem sancaklara ve hem de tuğlara asılıyorlardı (Saray, 243). *Şaman tuğları ile küllî âsâları,* bu mızraklı bayraklar kategorilerine girmemelidir. Çünkü mızraklı bayrak bir savaş bayrağıdır. Tibet'te de böyle sırıklar üzerine asılmış, dartsag denen sembollü bayraklar vardır (Ramstedt, Kalm. Wörterbuch, 78a). Tibet mabedlerinde kullanılan tuğların resimlerini, bu kitabımızda vermiş bulunuyoruz (Res. 120).

Vurgu, vurungu, sançkak, yani sancak, *batrak (bayrak)* gibi sözlerin hepsi de, *vurmaktan, sançmaktan, batırmaktan* türeyen sözlerdir. Bunların da, az çok mızrak ile ilgileri vardır.

Osmanlı tuğları ile sancaklarının büyük merasimle savaş için çıkarılmasından sonra, vesikalarda şöyle deniyordu: «*Badehu sahabe-i kirâmın nizelerin (yani mızrakları) getürüp, ana dahi tamire muhtaç olanları*», tamir edilirdi. Bu mızrakların gönderleri, ağaçtandır (Zarif Ongun, a. esr, I, s. 248).

«BEÇKEM» VEYA «PERÇEM»

Konuları şimdiye kadar, devlet ile askerî birlik veya boyların sembolü olan, bayraklar bakımından ele aldık. Bir de, savaşlara giren yiğitler, alplar ve askerlerin takındıkları, bazı yiğitlik alâmetleri ile mızraklarının uçlarına taktıkları, çeşitli şeyler vardır. Kişilere ait olan bu alâmetler ile belgeler, çok eskiden beri Türk ordularında serbest idi. Osmanlı çağında, *sipahi bayrakları* gibi diğer belgeler de, bunun birer örnekleridir. Ana kaynaklarımızda, *beçkem* ile *perçem,* başlangıçta, yiğitlere, alplara veya düzenli askerlere ait belgeler olarak görülüyorlardı.

103. *OSMANLI VE KIRIM ATLILARI : 1., 2.* Osmanlı sancağı ile mızraklı bayrakları, daha düzenli görünüyor. 3. Nr. lı resimde ise, Kırım bayrakları kişilerin elindedir. Atlar da ırmağı geçerlerken,, birbiriyle adeta yarış halindedirler. Osmanlı ordu düzeni, disiplinlidir. Bu resim, *Muhammed Giray*'ın Lazar'a karşı gönderdiği birliklere aittir (1579) : Dublin, Ch. Beatty lib., Lokman, Sultan Süleyman Tarihi, fol. 82.

Düzenli birlik, Türk savaş edebiyatında, her türlü anlayışın temelini oluşturuyordu «*Tek başına dolaşan alplar ve yiğitler*» ise, daha çok Orta ve Kuzey Asya ile Anadolu Türk masallarında görülür. Bunların belge ve alâmetlerinden de, elbetteki yararlanacağız. Ancak konumuz bu değildir. *Beçkem* ve *perçem* hakkındaki en eski kaynağımız, Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış kitabıdır. Önce *Beçkem* ile başlayalım. Çünkü *perçem*, batıda Oğuzların daha geç bir anlayışı gibi görünmektedir:

«*B e ç k e m : Alâmet, belge; savaş günlerinde yiğitlerin belge olmak üzere takındıkları ipek parçası, ya da dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna, p e r ç e m (berçem) derler. Şu parça da dahi gelmiştir*» *(MK, I, 483)*. Bu çok eski kahramanlık şiirini, az sonra sunarak, inceleyeceğiz. Aynı kaynağın U r u m ç i'de yayınlanan Doğu Türkçesinde ise bu, «*belge, nişan*» diye yorumlanıyordu. Ayrıca «*cenk günlerinde baturların cenk belgesi*» olarak takındıkları da, söyleniyor. Bu bir ipek parçası veya «*kutaz kuyruğu*» olmaktaydı. (MK, I, 629: Urumçi). Yani Doğu Türkistanlı Türkler, *vahşi sığır* deyişini, *kutaz* olarak yorumluyorlardı. Kutuz ve kutaz konusu üzerinde ayrıca duracağız. Bundan sonra kaynağımız şöyle devam ediyordu:

«*O ğ u z l a r bunu, 'p e r ç e m' olarak adlandırırlar*». *(Valguzzu tusamîhî perçem) (MK, I, 401, 4)*.

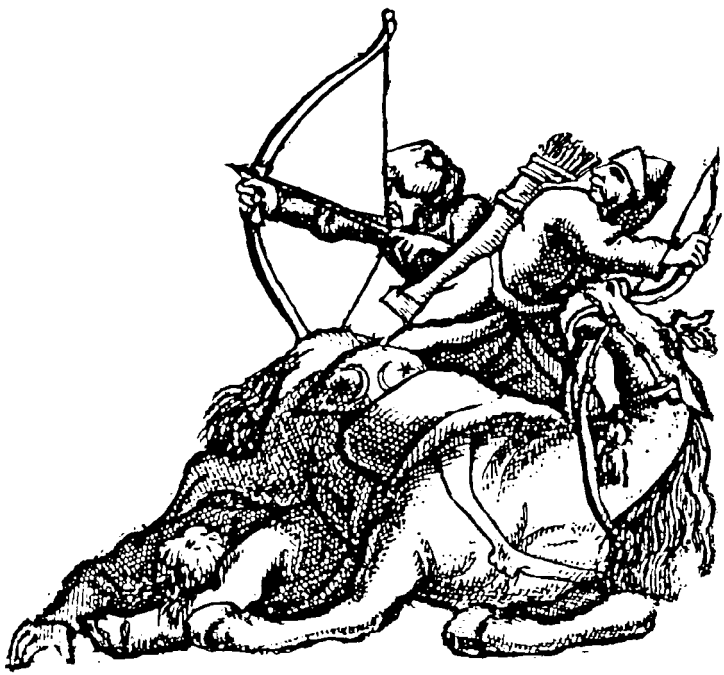
«*Perçem*» sözünün, berçem, barçam, parçam gibi söyleyişleri olabilir. Ancak bu söz, Oğuz Türklerinde perçem olarak söylene gelmiştir. Gerek Besim Atalay ve gerekse Doğu Türkistanlıların, «*yiğitlerin takındıkları*» diye, bir yorum vardır ki, Arapçasında açık olmamakla beraber-, bu yorum doğrudur. Yorumcular bunu, az sonra verilen şiire göre, yani «*vurmak*» tanıtmasına göre yapmışlardır. Dörfer, buna önem vermiyor (s. 840). Brockelmann, Dörfer'in savaş işareti (Feldzeichen) yerine; savaş alâmeti (Feldabzeichen) demekle konuyu, daha iyi tanımlamıştır (İnd., 33; AM Pr. 13,4).

104. *1667'de bir savaş sahnesi :* (Ricaut, s. 90). Bayrağın dışında, batı resim geleneği üstündür. Bayrağın, çatallı oluşu da şüphelidir.

«B e ç k e m» sözünün Türkçedeki eki ve kökü şimdilik karanlıktır. Ancak F. K ö p r ü l ü'nün şu görüşü, her zaman olduğu gibi, bu konuda da önemlidir: «Kaşgarlı Mahmud'a göre, buna Oğuzlar p e r ç e m; diğer Türkler de b e ç k e m derlerdi. Son şeklinde şahıs adı olarak da kullanılan bu sözün Farsçaya, yine Oğuzlar vasıtasıyla geçtiği, Acem şair ve nesir yazarlarının bunu p e r ç e m şeklinde - ve hemen daima 'b a y r a k' manasını ifade eden kelimeler ile beraber; yahut onlarla müteradif olarak - kullanmalarından anlaşılıyor. Arapça ve Farsça metinlerde, bunun Arapça karşılığı olarak 't u r r a' kelimesi de kullanılır» (İA, Bayrak, s. 402). Köprülü'nün haklı olduğu nokta, *beçkem* sözünün, Türklerin savaş inanışlarıyla ilgili, köklü bir deyimleri oluşudur.

1. ATLARA VE MIZRAKLARA VURULAN BELGELERİN AYRILIKLARI: Bu konu ile ilgili olarak verilen ve 11. yüzyılda derlenmiş olan, -belki de kökleri çok eskilere dayanan-, şu şiirde şöyle söze başlanmaktadır: *«B e ç k e m u r u p atlakka!» (MK, 1, 401).* Buradaki, *«beçkem vurup atlara»*, deyişi, çok açıktır. Brockelmann bunu, «aygırlara» diyerek, daha da güçlendiriyor (AM Pr. 11, 4). Yani bu şiirde beçkem'in atlara da vurulduğu, vurgulanmaktadır. Bu durumda beçkem, atların ya *boynuna;* yahut da, *eğerine* vuruluyordu. F. Köprülü, boyun belgesi olduğundan yanadır (s. 402a). Ancak Türkler bu boyun püsküllerine *bonçuk*, *munçuk* derlerdi. Brockelmann ise, minyatürlerde atların yanına vurulan, *«pars kuyrukları»* dolayısıyla, *pars kuyruğu (Antilopenschwanz)* olarak yorumluyordu (İnd., 33; AM Pr. 13,4). Konuyu böyle geniş olarak almakta, elbette ki yarar vardır. Ancak atların boynuna, yak öküzü veya kutaz kuyruğunun asıldığına dair elimizde bir vesika yoktur. Bazı Türkler, atlarının boynuna, ölen eski atlarının kuyruklarını asarlardı. Bu konuya, *munçuk* dolayısıyla geleceğiz.

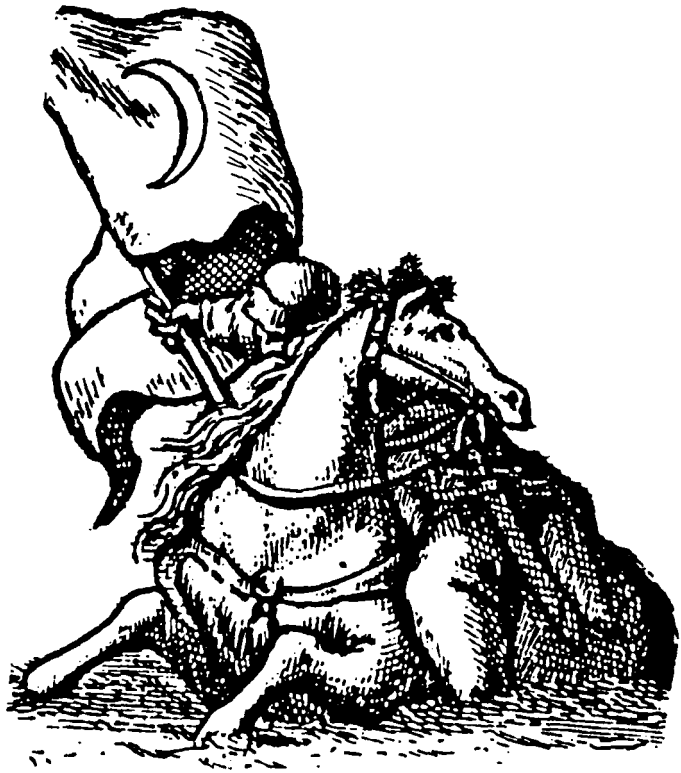

105. Bu muhteşem ve görkemli savaş sahnesi, 1687 savaşlarına aittir. Biraz geç görünüyor. Ancak ressam eyerin üzerindeki *ay-yıldızı* da unutmamıştır. (Rıcaut'dan).

«B e ç k e m» deyiş ve anlayışı hakkında, en eski ve orijinal kaynaklardan öğrenebildiğimiz, bu kadardır. *Beçkem*, İran dilinde, *yazlık ev* ve sofa karşılığında da kullanılır (Steingass, 156, 189). Bu benzer Türkçe ve Farsça sözleri birbirine karıştırmamak gereklidir. Dörfer, İran lehçelerindeki bu sözün durumu hakkındaki gerekli kaynak ve kaynakçaları vermiştir (s. 270). Bu söz eski Türkçeye, *beçküm* olarak girmiştir (MK, 1, 401).

2. *«KURT VE BEÇKEM»* arasındaki ilişkiler üzerinde, -biraz karanlık da olsa-, azıcık durmak gereklidir. Mütercim A s ı m E f e n d i, her zamanki geniş bilgi ve tecrübesiyle, Farsça *beçkem* sözünü, *«yazlık ev, otağ, seb'adan k u r t»*, diye yorumluyor (Bürhan, 106). Steingass da, *«k u r t, bir Türkmen boyunun adı»* diye, sözlerine katkıda bulunuyordu. (s. 156). Radlof da, Çağatay (Z.) ağızlarında, beçkem sözünün, *«kurt ve bir boy adı»* olarak söylendiğini yazıyordu (Wb, 4, 1625). Bu bilgilerle bir sonuca varma, olanak dışıdır. Bunları, yalnızca bir bilgi olarak sunuyoruz. *Beçek* sözü de Türklerde, süs karşılığı olarak kullanılırdı (a. esr., 4, 1602, 1781).

3. *«PERÇEM» VE TUĞLAR: Perçem* denince, bizde, yani Batı Türklerinin kültür ve tarihinde, konu genişlemektedir. Perçem'in manasını biliyoruz. Kumaştan yapılmış bir bayrak değildir. S e l ç u k devletlerinde *tuğ* var mıydı; yoksa yok muydu? Bu çağın kaynaklarında *tuğ* sözü olmasa bile, *perçem, muncuk, menâcık* sözleri var ise, onlarda da tuğ vardı, görüşündeyiz. Ancak büyük ve *mübarek* bir devlet sembolü olarak güçlenip, yerleşmesi, İ l h a n l ı ve O s m a n l ı, M e m l û k devletleriyle başlamış olabilirdi. Çünkü Selçuk çağını iyice bilmiyoruz. Perçem sözünün manası, *«saç kâkülü»* veya geniş anlayışıyla, püsküldür. U z u n ç a r ş ı l ı, bunu çok güzel anlatıyordu:

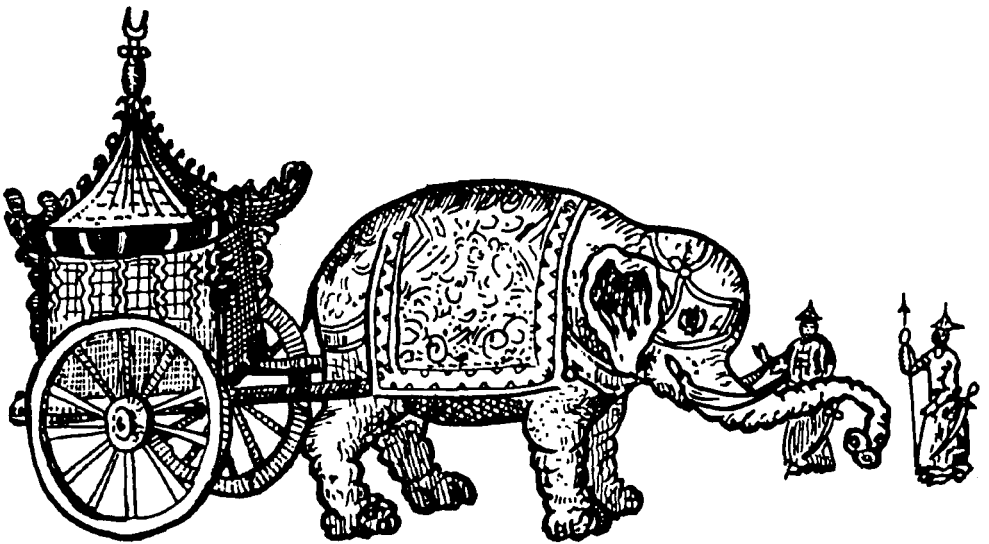

105A. 1673'deki, Avrupa'daki Türk bayraklarından, birinin savaşını canlandıran, bir sahne. Atı vurulan ve belki kendisi de yaralanan, Türk sancağını taşıyan asker, sancağı yüksekte tutmağa çalışıyor. (Ricaut, s. 197).

«At kıllarının sırığın tepesine doğru gelen kısmı, beyaz siyah renkteki kıllarla örülür ve kırmızıya boyanan alt kısmı, dağınık bir halde bırakılırdı. Bundan dolayı bazı eserlerde, «Tuğ-ı p e r i ş a n p e r ç e m» tâbiri geçmektedir» (Saray, 262). Mesele, bundan ibarettir.

Mütercim A s ı m E f e n d i ise, Türk ve Fars kültürü üzerindeki derin bilgisine göre *perçem* sözünü şöyle yorumluyordu: *«P e r ç e m, mızrak ve bayrak zülfelerine denir ki, zülüf gibi top nesnedir. T o z a k da tabir edilir. K u t a s* manasındadır ki, *deniz öküzü kuyruğudur. Atların boynuna ziynet, süs için asarlar. Amma, 'bahrî kutas' karşılığı, yanlış olarak bahrî hutaz da tâbir edilir.. Bu öküze de perçem denilir. Bazılarına göre bu öküz, Çin (Hıta) ve Hindistan arasında bulunan dağlara mahsustur. Bir nevi vahşi bir öküzdür.. Kâkül manasına da gelir...» (Burhan, s. 149).* Batılı araştırıcılar, konuyu Türklerin ve Osmanlı anlayışıyla, inceleyip ele almaları gereklidir.

M ı s ı r M e m l û k devletindeki Türk kültür çevresi, hem Güney Rusya'daki *Altınordu* ve hem de Önasya'daki *İlhanlı* devletlerinden, çeşitli tesirler almıştı. Q u a t r e m è r e, *Memlûk Sultanlarının Tarihi* tercümesinde, kaynaklardan daha değerli olan notlarıyla, bizim için iyi bir şans olarak, *perçem* üzerinde de durmuştur. Burada bu büyük bilginin kullandığı kaynakları anacak değiliz. Dileyen, bu kitaba bakabilir. Onun öz görüşleri başlıca şöyledir: *İbn Haldun*, Mısır sultanlarının *çalış* denen bayraklarının tepesinde, bir *«kıl tomarı»* nın bu lunduğunu yazıyordu. Biz bu tür tuğları, «t u ğ l u b a y r a k» olarak tanımlamıştık. Yazar, bunu Farsçadaki, *perçem* sözü ve manası ile karşılaştırmıştır (S. 228). Konuyu uzatmak istememiş ve *Zafernâme*'den bir örnek vermiştir. Bu kaynakta, bayrakdan söz açılırken, *«onun başındaki perçem (serhâ-i işân perçem..), kan damlatıyordu»*, deniyordu. Bundan sonra Burhan-ı Katı'dan perçem ve kutas maddelerini alan yazar; deniz

106. Çingiz Han'dan sonra Çin'de görülen *arabalı otağlar*. Otağın üzerinde, bir *hilâl* görülmektedir (H. Lamb'dan).

öküzü deyimini kabul etmeyerek bunun yerine, *yak* öküzünü *(bos grunniens)* koymaktadır (s. 228). Böylece çok dikkatli ve büyük bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.

«*Tuğ-ı hümayun*» gibi, «*perçem-i hümayun*» da, Farsça yazılmış kaynaklarda görülmektedir. (Dörfer, 840). Ancak perçem sözünün her zaman için tuğ karşılığı olarak söylendiği hakkında bir iddiamız da yoktur. Bu perçemlerin bir at kılı olması nedeniyle ondan bir çekinme ve nefret de yoktur: «*Altı adet tuğ-ı zafer füruğ-ı müşkin perçem*» de, bir O s m a n l ı söyleyişidir (Saray, 264). Öz olarak diyebiliriz ki, *tuğ, perçem, muncuk, çalış*» gibi deyimler birbirlerine yakın idiler. Büsbütün At veya yak öküzü kılından gönderler olmasa bile, «*T u ğ - b a y r a k*» tipinde bayraklardı.

4. İPEKLİ KARŞILIĞINDA, «BEÇKEM» SÖZÜ: Biz aslında, beçkemin bir belge olduğuna inanmıyoruz. Abdulkadir İnan hocamız, İskitlerin ejderha şeklinde saçaklar taktıklarını ve atlar koşunca, bunların rüzgârla dalgalanıp, ses çıkardıkları örneğine dayanarak, beçkem'in de böyle olduğunu çeşitli yerlerde belirtmiştir. Ancak *Divan*'da bu ipeklerin ata veya kendilerine takındıklarına dair, kayıt çok karanlıktır. Üstelik İlhanlı ve Timurlu minyatürlerinde, insan veya atlar üzerinde böyle bir saçak göremiyoruz. *Beçkem* konusunu bitirirken, Kaşgarlı Mahmud'un derlediği çok eski bir Türk şiirini de, vermeden ve yorumlamadan, geçemeyecğiz.

Beçkem urup atlaka, Uygurdakı Tatlaka,
Ogrı yavuz ıtlaka, kuşlar kibi uçtımız!

«*Atlara, (ipekten veya yak öküzü, at kuyruğundan) savaş alâmeti (beçkem) vurup; Uygurlar ile Taciklere (Tat), hırsız ve kötü itlere karşı, kuşlar gibi uçtuk!*» *(MK, I, 401; AM Pr. 11, 4)*. Bu kaynağın Doğu Türkistan Türkçesine yapılan çevirmesinde, «Uygur ilindeki Tatlara» deniyordu. (I, s. 630). Ancak Uygurlar doğuda; Tacikler ise, batıda idiler.

1 2

107. — 1. O r h u n yazıtları çevresinde bulunan bir taş kabartma. Sağ üst köşesinde, bir *avcı kuş* resmi ve küçük bir *yazıt* görülmektedir. — 2. Altaylarda bulunmuş bir kartal resmi : Anadolu'daki *İlhanlı* eserlerindeki armalarla karşılaştırmada yarar vardır. İlhanlılarda *şahinli bayraklar* da vardı.

BONCUK, MONÇUK, BUNÇUK

Boncuk sözümüz, eski Türk sözlüklerinde *monçuk* olarak geçmektedir. Belki de aslı yine boncuk veya bonçuk idi. Doğu Türkçesinde ise, *munçak* idi (Rad, 4 2190). Dilciler bu sözü, Doğu Türkçsine göre *munçuk* yazmışlarsa da, Ruslar, kendi eski Türkçe sözlüklerinde bu sözü haklı olarak, *monçuk* şeklinde düzeltmişlerdir (s. 346). Monçuk veya boncuk sözü, eski Türk diline ait bütün kaynaklarda, bizim boncuk anlayışımızda, değerli taş manasında kullanılır. 11. yüzyılda da, «*kız monçuklandı*», yani kız değerli taş takarak süslendi anlayışıyla söyleniyordu (MK, I, 475).

«*A t l a r ı n b o y n u n a takılan monçuk*», yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un bir maddesinde görülür. İnci karşılığında da söylenirdi. Bu kaynağa göre, «*m o n ç u k, atların boynuna takılan değerli taşlar, arslan tırnağı ve muska gibi şeylerdi*» *(MK, I, 175)*. Brockelmann ise bu manasından hiç söz açmıyordu. Aynı kaynağın Doğu Türkistan çevirmesinde ise, *muska* yerine, *tomarga* denmektedir (I, s. 621).

1. «BAYRAK» OLARAK «BONCUK» SÖZÜ : Rus Islav ve Avrupa dillerine geçmiştir (Dörfer, 621). Bu mesele konumuzun dışındadır. Ancak hocamız Prof. A. İnan'ın bu konudaki bazı görüşlerini vermeden de, geçemeyeceğiz. Ona göre, 14.-17. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da yaşayan Lehliler, Ukraynalılar ve Ruslar, Türklerin at kılından veya kuyruğundan yapılan bayraklarına, «*buncuk*» demişlerdi. Bu deyiş ve anlayış, resmî belgelerde de geçmektedir. Rus *Efron Ansiklopedisi*'nde «*bunçuk*» sözü için, şöyle deniyordu : «*Türkçedir. Osmanlı paşalarının rütbe ve derecelerini gösteren bayrağa denir. Ukrayna hatmanına, Leh kıralının verdiği sancağa da bunçuk denir*». Ancak Türklerin tuğ ve bayrağa, «boncuk» dediğini de bilmiyoruz. Ayrıca Rus dili sözlüklerinde boncuk sözü şöyle açıklanmaktadır: «Atların boynuna süs olarak takılan veya asılan, sedef, değerli taş, her türlü cam küreciklerden yapılan dizidir» *(Türk*

Kültürü, IV, s. 875) Görülüyor ki bu da, Kaşgarlı Mahmud'un yorumuna uygundur. Ancak Türklerde püsküller, at boyunlarının bir özelliğidir. Belki bu arada bazı diğer şeyler de katılıp, asılıyordu.

«M u n c u k-ı râyeti S e l ç u k î», Uzunçarşılı'ya göre, sancağın bezinin üzerinde değil; sancağın sırığının başında bulunan bir alem veya sembol idi (Medhal, 74). Bunda, tamamen haklıdırlar. O zaman M e m l û k devletinde olduğu gibi, bir *«t u ğ l u - b a y r a k»* söz konusu olabilirdi. Ancak bu konuda, acele etmemek gerekir. F. K ö p r ü l ü'ye göre ise, daha Gazneliler çağında Farsçaya *mensuk (?), muncuk* şeklinde geçen bu söz de, İran şairleri tarafından *bayrak* ve *perçem* karşılığı olarak kullanıldığı gibi, Moğollar arasında da yine bayrak manasını ifade ediyordu. Bu söz, Türkler arasında çok eski zamanlardan beri, kişi adı olarak da, kullanılmıştır (İA, bayrak, 402a).

2. ATIN BOYNUNA TAKILAN «MONÇUK», BONCUK VEYA HOTOZ, BİR YİĞİTLİK SEMBOLÜ : Şimdi asıl konuya gelmiş bulunuyoruz. Bu tez, hocamız A b d u l k a d i r İ n a n'ın bulup ve geliştirdiği bir görüştür. Yazıcızâde'nin, *Tevarih-i ali-Selçuk»* adlı eserinde şöyle deniyordu : *Âdet ve töre, şöyle olagelmiştir ki, her alp er ki alay bassa, bahadırlık edüp, düşman bahadırların aktarsa, a t b o y n u n a altunlu k u t a s takarlardı. Bahadır ve alp erenler kutasiyle bellü olurlardı» (Houtsma, s. 211; Türk Kültürü, IV, 874).* Bu vesika, A n a d o l u Türk kültür tarihi bakımından, çok büyük bir değer taşır. Acaba Selçuk ve Osmanlı alp erenlerinin atlarının boynuna taktıkları bu *«kıldan kutas»*, hangi cinsten bir kılla yapılmıştı. Eğer bu boyun püskülleri, at kılından veya kuyruğundan idiyseler, eski Türk geleneklerine göre, üç olasılıkla yapılmış olabilirlerdi : — 1). Savaştan önce kestikleri kendi atlarının kuyruklarını, zaferden sonra asıyorlardı. — 2). Öldürdükleri düşman atının kuyruğunu asıyorlardı. — 3). Savaşta ölen, kendi

atlarının kuyruklarını asıyorlardı. Bu gelenekler için bk. A. İnan, *Şamanizm*, 198. Bizce çok eski ve *Proto-Türk* bir özellik taşıyan bu gelenekler, Osmanlıların ilk çağlarında artık yaşamıyorlardı. İlk Osmanlı bahadırlarının bu at püsküllleri, herhalde herhangi bir püskül olsa gerekti. Ancak inanış, anlayış ve mana, çok eski Türk geleneklerine dayanıyordu.

Osmanlı devletinde, *«Mâh-ı mencuk-ı rayât-ı fetih âyât»* deyimiyle artık, sancak sırığının tepesindeki aydan söz açılıyordu (Saray, 243). Daha doğrusu zamanla *mencuk* veya *monçuk* sözü, artık *«sancak başlığı»* manasında söylenmeye başlanmıştı. Mısır Memlûk devletinde de *tuğ* sözü, bayrağın tepesindeki çelik veya altın başlık için söylenmeye başlanmıştır (Quatremère, 227; *T. Kültürü 875)*

3. «BONÇUK» VE «PERÇEM» SÖZLERİNİN MANA BAKIMINDAN BİRBİRİNİ KARŞILAMALARI: Perçem, at kılları veya başka kıllardan yapılmış, bir veya birkaç püskül demektir. Bu, Anadolu'daki civân perçemi sözüyle karşılaştırılabilir. *«Bonçuk, monçuk»* ise, *«kızlar ile atların boynuna takılan inci, değerli taş»* gibi şeylerdir. Atlarda bunlara, arslan tırnağı ve muskaları da katmak gereklidir. Ancak *Yazıcızâde'nin* yukarıdaki sözlerine göre Anadolu'da atlara, *kutas, (hotoz)* denilen, kıldan veya başka şeylerden yapılmış, «püsküller» takıyorlardı. Ona göre bunları, ancak başarılı *alp erenler* takabilirdi. Görülüyor ki monçuk, bonçuk konusunda, Doğu Türk kültür çevresi ile Anadolu arasında bir anlayış ayrılığı vardı. *Burhan-ı Katı*, perçem sözünü yorumlarken, *«perçem... yedek atların boyunlarına takılan ziynettir»*, diyordu (Asım Ef. terc., s. 149). Steingass da, öyle yorumluyordu (Dictionary, s. 240). İlhanlı, Timurlu ve Osmanlı minyatürlerinde de atların boyunlarında, püskül görünüyordu. Ancak boynunda inci, boncuk asılı bir at göremedik. *«Perçem, bonçuk, monçuk»* sözleri bir manada birleşiyorlar ve bayrak anlayışını da karşılıyorlardı.

108. KUŞLU veya EJDERHALI BAYRAK BAŞLIĞI : Değişik tipte; fakat aynı üslûbda yapılmış iki bayrak başlığı görüyoruz.

«ÇALIŞ, CALIŞ», TUĞLU BAYRAK

1. MISIR MEMLÛKLARINDA HAKANLIK TUĞ VEYA BAYRAĞI «ÇALIŞ» : (SÖZÜNÜN MANASI) : Çalış veya calış sözünün Türkçe olduğundan kuşgumuz yoktur. Ancak bu sözün bir açıklaması yapılamamıştır. Ordudaki öncü birlikler tarafından taşındığı için, zaman zaman yine Türkçe bir söz olan, *yezek,* yani öncü sözüyle karıştırılmıştır. Kargarlı Mahmud 11. yüzyıl sonunda, *«çalış»* sözünü, *güreş* olarak yorumlamıştır. Yine Mısır'daki bu Türklerin bir sözlüğünü yazmış olan İbn Mühenna da, *«çalışçı»* sözünü, *güreşçi* olarak yorumlamıştır. (s. 145). Yine aynı çevrenin bir sözlüğü olan *Houtsma* sözlüğüne göre ise, *«çalış», s a v a ş* demektir (s. 14). Diğer Türk ağızlarında da, aynı veya yakın Türkçe sözler, aşağı yukarı aynı anlayışları taşımaktadırlar (Rad, Wb, 3, 1874-5).

O s m a n l ı edebiyatı, bizce bu konuyu en doğru ve en yakın bir şekilde aydınlığa kavuşturabilecek, tek kaynaktır. *«Çalıştan kaçar isem er olmayam»* diye başlayan 14. yüzyıl A n a d o l u edebiyatı, mana ve inanışın, tam temellerine doğru iniyorlardı. *«Duravuz, çalış kılavuz; dartavuz, kılıç uravuz»,* sözleri de Sultan Veled'den geliyordu. Kılıcı tartmak, 11. yüzyıl Karahanlı edebiyatında da vardı. En önemli belgeyi, *Fütuh-üş-Şam Tercümesi* adlı Türkçe eserde buluyoruz. Önemli olan, bu yazarın eserini, Mısır'da bitirmiş olmasıdır. Bu kitapta *«çalış yürüyen»* sözü, ö n c ü karşılığında söyleniyordu: *«Gelen çeri, çalış yürüyenler imiş» (TS, 2, 811-2).* Bundan da anlaşılıyor ki, öncü, çalış ve eski Türkçedeki yezek, yanyana ve aynı manada kullanılıyorlardı. Bizce öncüler tarafından taşınan bu tuğ veya bayrak, öncülerin *çalış* adını almış olmalıydı.

109. *ŞAH İSMAİL'İN «KUŞLU» BAYRAK BAŞLIĞI :* Şükrü'nün *Selimnâmesi*'nde görülen çaldıran savaşında, İran bayrağı tektir ve başlığı da kuşludur. Osmanlı sancağı ise iki tanedir ve normal başlıklıdır. Yavuz, *ak* ve *kırmızı* olmak üzere, *iki saltanat sancağı* kullanıyordu. (Tpk., haz., 1597 - 8, v. 113). (Krşl. Res. 57)

2. MISIR'DAKİ «ÇALIŞ», TUĞ MU; YOKSA BAYRAK MIYDI? Daha önce, «*t u ğ l u b a y r a k*» tip ve düzeninden söz açmıştık. Tuğlar, at kıllarından yapılmış, püsküllerdir. Gönderin tepesine asılır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bunun altında da bir bayrak bulunabiliyordu. İbn Haldun, bu konuda şöyle diyordu : «*T ü r k d e v l e t i konusuna gelince, -ki onlar doğuda hükmederler-, herşeyden önce onlar, büyük bir bayrak tutuyorlardı, bu bayrağın tepesinde bir 'a t k u y r u ğ u' destesi, (veya püskülü) vardı. (Türkler bunları, C a l i ş ve çetr adı ile adlandırıyorlardı. Bu bayrak, her zaman ordu ile bulunurdu» (Quatremère, Memluk Sultanlarının Tarihi, s. 228).* Bu konular üzerinde çalışanların hepsi bilirler ki, Quatremère'in notlarına bir katkıda bulunabilmek çok güçtür. Katkıda bulunulsa bile, bizim için bir yenilik getirmez. Bunun için biz, onun notlarını, Türk devlet gelenekleri bakımından bir seçimle alıp, değerlendirmeye çalıştık.

«T u ğ l u b a y r a k» olarak *calış* sözünü, Mısır tarihinde pek az kaynakta görebiliyoruz. Yoksa bu söz, sürekli olarak, «*öncü birlik*» karşılığında kullanılmıştır. Ancak yukarıda sunduğumuz İbn Haldun'un görüşleri, bunun bir *bayraklı tuğ* olduğunu göstermektedir. Zaman zaman *calış* sözünün, yanlış olarak «*şaliş*» şeklinde de yazılıp, söylendiği görülmektedir. Bu arada da *şalış* sözü, b a y r a k veya tuğ karşılığı olarak kullanılmaktadır. Abul Mahasin'in tarihine göre, «*büyük bir rüzgâr çıktı ve Argun Han'ın bayrağı (şaliş), yere devrildi*» *(a. esr., s. 227n).* Makrizi'nin *Sülûk*'unda da, böyle bir rüzgârın çıktığından ve bayrağın, yere devrildiğinden söz ediliyordu (a. esr., a. yer). Bu kaynakta da *calış* yerine *şalış* sözü kullanılmıştır. Mısır Memlûkleri ile ilgili kaynaklarda, Calış sözünün bayrak ile ilgilerini gösteren vesikalar, ancak bu kadardır.

110. 16. yüzyılda çizilmiş bu minyatürde, *Hz. Ali*'nin Nevcehan savaşı sırasındaki sancağı görülüyor. *Fuzuli*'nin eserine çizilen bu resim, Osmanlı kültür çevresinin dışındaki Türklere ait olmalıdır. (Şukin, 90).

3. «SAVAŞ TUĞU» İLE «SALTANAT SANCAĞI» ARASINDAKİ AYRILIK: O s m a n l ı devletinde de tuğlar, *«tuğ-ı humayun»*, yani padişahların tuğu, yalnızca savaş dolayısıyla büyük bir merasimle tuğ çıkarılırdı. Saltanat sancakları ise, ayrı idiler. İbn Haldun, hakanın ordusunun önünde giden öncülerin tuğlu bayrağı *calış* hakkında bilgi verdikten sonra, diğer sancaklar hakkında da şu bilgileri veriyordu:

«Sultanın başının üzerinde, diğer bir bayrak daha dalgalanıyordu. Bu bayrak, 'isabeh' ve 'şatfah' adlarıyla adlandırılırdı. Bu, hükûmdarın saltanatının bir sembolüdür. Bundan sonra, diğer bayraklar gelir. Buna da, 'sanâcık' veya tek olarak, 's a n c a k' adı verilir. Bu, Türkçe bir sözdür. Geniş manası ise, bayrak demektir. Davullara gelince bunlara, 'kûsat' adı verilir. Çok sayıda bir arada bulundururlar ve onlara çok değer verirler. Her komutana veya her ordu komutanına, gerektiği kadar kös veya davul verilebilir. Fakat 'isabeh' adlı bayrak, yalnızca sultan içindir» (A. esr., a. yer, s. 227n).

4. OSMANLI VE MISIR MEMLÛK DEVLETİNDE «ÖNCÜ TUĞLARI»: O s m a n l ı devletinde de, *«sefer esnasında padişah tuğları âdet üzere düşman sınırına kadar önde gider, sınıra gelince daha ileri gitmesi mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu» (Saray, 267). «Sınıra gelince, tuğların ileri gönderilmemesi, k a n u n d u» (a. yer). «Mısır Sultanı Suriye'ye bir akın yapmak için hazırlanırken, akına çıkışından 40 gün önce c a l ı ş'ı (yani tuğlu bayrağı), asıyordu» (Quatremere, 226).* Sultan Gavri Suriye'ye sefere çıkarken, *calış'ı, tabîhâne*'ye astırmış ve askeri onun önünden geçit resmi yaptırmış ve tebrikleri kabul etmişti. Böylece calış, iki aydan fazla, asılı durmuştu (a. esr., 226). Uzunçarşılı da, «tuğların asker önüne gittiği gibi, pişdarların (öncülerin) de asker önünde bulunmasından dolayı, öncülere calış denmişti», diyordu (Medhal, 315). Mısır'da da Calış'ın, akın için çıkarılmasında, Osmanlılar gibi büyük merasim yapılırdı.

111. Bir *Şehnâme* sahnesi : *Firdevsî*'nin şehnâmesinde, böyle hayvan başlı bazı bayraklardan söz açılır.

DİĞER BAYRAKLAR VE ADLARI

1. «CALAV» VE «YALAV», YANİ BAYRAK SÖZLERİNİN KÖKLERİ: Bayrak karşılığı olarak söylenen *calav* sözü, daha çok dış tesirlerin az girdiği Ortaasya'daki Kırgız Türklerinde görülür. Batıya doğru gidildikçe, Çağatay Türk kültür çevresinde bu söz, *«yalav»* şeklinde söylenmeye başlar (Rad., 2, 155). Ancak bunu, *yelek, celek* ile ilgili, *«yelevü, yelev»* sözünden ayırmak gerekir. Bunlar da, bayrak karşılığı olarak söylenmiştir (Rad., 3, 341). Bu konularda kesin olarak konuşmak doğru değildir. Ancak biz burada derlenmiş olan materyale göre konuşuyoruz. İ z m i r çevrelerinde de bayrağa, *«y a l a z»* derler. Görüşümüze göre, ister Ortaasya'da; isterse Anadolu'da olsun, söylenen bütün bu sözlerin a t e ş ve a l e v ile ilgileri vardı.

2. «A L E V» İLE BAYRAĞIN İLGİLERİ : Burada hayale ve duygulara kapılmak istemiyoruz. Yalnızca paralel materyal sunmakla yetiniyoruz: Eski Türkçede *«yalmak», yanmak* demektir. (MK, 3, 47). A n a d o l u 'da ise alev karşılığı olarak bir çok yerlerde, *«yalağu, yalavu, yalaf, yalaz, yalaza..»*, sözleri söylenir. *Calau* da, bir çeşit alevdir. Anadolu'da kırmızı bayrağın dalgalanışıyla; alevlenme ile yanmayı birbirine benzetenler pek çoktur.

«C a l a v» bütün bayraklar için kullanılan geniş bir deyimdir. *Bayraklı* karşılığı olarak da *«calavlu»* denir (Rad., 4, 36). Anlaşılıyor ki bu Ortaasya Türkleri zamanla *kıllı tuğları* kullanmayı, unutmuşlardı. Onların yakınlarında yaşayan savaşçı *Kalmuklar* ise, henüz tuğ kullanıyorlardı. Bunun için de destanlarda, *«kıl calavlu Kalmak»*, yani kıldan bayraklı kalmuklar, diyorlardı (Pb, 3, 134/170).

112. — 1). *Şehname* minyatürlerinde, pek iyi belli olmayan, başa benzer bazı başlıklar. Mızrakların üzerinde de görülmektedir. — 2). *Abbasoğulları* kültür çevresine ait minyatürlerde, mızrak bayrakları : Türklerinkinden daha değişik ve mızrağa bağlanmış görünmektedirler.

«Al calavlı süngü» ise, yine bir tuğ değil, süngünün ucuna asılmış al bir kumaş veya bayrak idi. Türklerin bu bölge çevrelerinde *«bayrak»* sözü, artık unutulmuş gibiydi *(T. Kültürü, IV, 873)*. Eski Türkçe ile Anadolu'da ise bayrak, güçlü ve canlı olarak yaşıyordu. *«Yalav veya yalau»* sözü de, Çağatay Türk kültür çevresinde , *«alem»* karşılığı olarak söyleniyordu. Çoğu zaman da sancağın kumaşına yalav deniyordu (Rad., 3, 155). Şapka veya miğferlere takılan ve rüzgârda dalgalanan *ipek parçaları* için de, böyle deniyordu (a. yer). Pek bilemiyoruz, belki bu bayrağın, at yeleleriyle de, bir ilgisi vardı : *Yal* sözü için bk. MK, 3, 10.

TANĞUK

Eski Türkçedeki *tanğuk* sözünün burada etimolojisini yapacak değiliz. Ancak *armağan, tanıklık* ve *belge* ile bir mana ilgisi bulunduğu kuşgusuzdur. Bu her iki manası içinde, «ipek kumaş» ana mana ve temayı oluşturuyordu. Burada bayrak üzerinde durduğumuz için, bu sözün ilk önce bayrak manasından yola çıkacağız. Kaşgarlı Mahmud'a göre, bu sözün üç manası vardır :

1). «Savaşlarda, mızrakların ve bayrakların uçlarına takılan ipek kumaş» (MK, 3, 365). Brockelmann, wimpel, yani dar bir kumaş olarak yorumluyor (İnd., 195).
—2). «Tanğuk, çevgen oyununda, gerilen ipten, topu geçirebilen adama verilen ipek kumaş parçası.» *—3). «Hakanlar sefere çıktığında, onlara verilen yemek veya yeneğe benzeyen armağan» (MK, 3, 365).*

Görülüyor ki yukarıdaki iki mananın içinde de *ipek kumaş* parçası, esas mana içinde, önemli bir yer tutmaktadır. Aslında tanğuk denen bayrağın bir «filama» özelliği taşıdığı da söylenebilir. Çünkü her asker onu kendi süngü veya mızrağına asabiliyordu. Bundan dolayı da Brockelmann, kumaşın büyüklüğünü sınırlamış ve bir filama kumaşı olarak, Almanca *«wimpel»* sözüyle karşılamıştı. (İnd., 195).

113. *Nasır üd-din Sıvasî*'nin bu minyatürü, İlhanlılardan önceki Türk - İslam resim çevresine ait olmalıdır. Resimde görülen yiğidin, bir kaç kolu vardır. *Kılıç* ile *çomağın*dan başka, diğer motifler, bize yabancı gelmemektedir. Türklerde de köpek bazan bir yiğitlik sembolüdür. Madara yazılı kayasında görüldüğü gibi. (Sayın Dr. Emel Esin'den). - *2. Dihlevi'de* de, eski tipte mızrağa bağlı bayraklar görülmektedir. (Krşl. Res. 112).

«F i l a m a l a r» da bir tanık ve belgedir. Ancak, *tanğuk* sözüyle, *«tanık, tanuk»* sözlerini birbirine karıştırmamak gereklidir. Çünkü her iki söz de, ayrı mana ile eski Türkçede vardı. Konuyu daha fazla uzatmak istemiyoruz. Bu söz sonraki Türk dilinde, bayrak manasına bir daha görülmemiştir. Bundan da anlaşılıyor ki manasını, belge ve kumaş alâmetlerinden alıyordu.

ORUNGGU, VURUNGU, VURGU

Urmak ve vurmak değişmesini, bu konuda söze başlamadan önce, belirtmek gereklidir. Anlaşılıyor ki eski Türklerin bayrak karşılığında söyledikleri, *«Urunggu (vurungu), urunguluk (vurgunluk), urgu (vurgu)»* gibi sözlerin hepsi, urmak veya vurmak fiillerinden geliyordu. Bundan dolayı, önce *vurmak* fiilinin, bayrak, anıt ve yazıtlar ile olan ilgilerini gözden geçirmek gereklidir. Bu konularda, dikmek ile vurmak sözleri mana bakımından birbirlerine çok yakındırlar.

a) «V U R M A K» SÖZÜNÜN, BAYRAK, ANIT VE YAZITLAR İLE İLGİLERİ: Bayrağı yere vurmak, bayrağı dikmek demektir. Savaş filamaları ile tuğları için de bu normaldır. Bu konuyu *«dikmek»* sözünün bayrakla ilgisini incelerken ele almıştık. Manas destanında Kökçe'nin oğlu için, *«tuunu tuuga uruptur»*, yani *«tuğları tuğlar üzerine dikti»*, deniyordu, (İnan, *makaleler,* 157). Göktürk yazıtlarında, «ne sözüm varsa, ebedi taşa, (bengü taşka) vurdum», diye vurgulanıyordu. *«Temel vurmak (ul urmak), törü urmak, ok urmak, hazine urmak»* gibi sözler, en eski Türkçede vardı.

«S a n c a k» sözü de, bu anlayışla ilgili olsa gerektir. Çünkü Türkçe Uygur yazılarında, *«sançmak, vurmak»* sözleri, *«sançgalı urgalı»* gibi, yanyana söylenmekte idi (Uig., I, 43, 6). Yine aynı eski Türk kültür çevresinin diğer yazılarında ise, *«sançkak»* sözü, mızrak veya süngü manasına söyleniyordu (Suv., 555, 12). Belki de *«s a n c a k?»* sözü, buradan geliyor-

du. Çünkü *İbn Haldun* da, *sancak* sözünün Türkçe olduğunu vurgulamıştı (Quatremère, *Mısır Sultanları Tarihi* s. 228).

«*B e ç k e m v u r m a k*» da bu anlayışla ilgilidir. *Beçkem*, yukarıda belirttiğimiz gibi, ipek parçalarından veya at kuyruğundan yapılıp, mızraklara ve atlara vurulan bir savaş belgesidir (AM Pr. 11, 4). Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda derlediği, «*beçkem urup atlakka, (yani atlara)*» diye başlayan ünlü savaş şiiri, bunun bir örneğidir (MK, ar., I, 401). *Kutadgu Bilig*'de «*tuğ uruldı*»; *Dede Korkut*'taki «*kös uruldı*» sözleri de, bu anlayışa biraz aydınlık vereceklerdir (KB, 86; DK, 301).

b) «URGU, URUNGGU VE URUNGGULUK» ADLI BAYRAKLAR: — 1). «*U r g u*», yani «*vurgu*», ancak Mısır Memlûkleri Türk kültür çevresinde bayrak anlayışıyla ortaya çıkmış bir sözdür. *İbn Mühenna* Sözlüğü, Mısır Türk kültür çevresinin bir eseridir. Bu kaynağa göre «*urgu*», *bayrak* ve *bayrağın tepeliği, babası (reis ül-alem)* demekti (s. 149). Önemli olan Arapça yorumda bayrak sözünün de geçmesi idi. Bu sözlükte, Azerî materyali de vardır. Yine Mısır Türk çevrelerinin sözlerini toplayan *Abu Hayyan* da, «*orga*» sözünü, yine Türkçe olarak, «*bayrak*» diye yorumlamıştır (s. 11). Bu Arapça yazılmış sözlüklerde, alem gibi Arapça sözlerin yerine, Türkçe bayrak sözünün kullanılmış olması da önemlidir. Belki de arapça da, *bayrak* sözünün yerini tutan bir söz yoktu(?). Asker bayrağı gibi..

«*U r u n g g u (vurungu)*»: *Eski Türkçenin Sözlüğü* adlı Rusça eserde, Göktürk yazılarıyla yazılmış Yenisey yazıtlarında, bayrak anlamına kullanılan «*urunggu*» sözünün bulunduğu ileri sürülmüştür (Drevne Tyurskiy slovar, Leningrad, 1969, s. 615). Bu sözlük, ciddi bir eserdir. Rahmetli Hüseyin Namık Orkun ve diğerleri bu sözü, urung diye okumuşlardı (ETY, 3, 145). Burada bir unvan gibi görülmektedir. Bunda aldanılmış olunsa bile, Türkçe Uygur yazılarında, gerek bayrak olarak ve gerekse unvan ve ad olarak, *urunggu* sözü, çok görülmektedir.

114. *Dihlevî*'nin bir minyatüründe, «*hayvan başlı çomak*» : Ancak atlının kılıç, okluk, miğfer ve at koşumu, Türk düzeninde görünüyor.

«Sarıg urunggulug» (sarı bayraklı) sözü, Çin astrolojisinde bir yıldızı veya burcu göstermekte idi (TT, VI, 9, 3). Ayrıca, *«Alp Urunggu, İnel Urunggu, Külüg Urunggu, Kutuz Urunggu, Kul Apa Urunggu»* gibi, pek çok Türk unvanı veya adı vardı. Bu da bize gösteriyor ki bu sözün, deyimin ve anlayışın, Türk kültüründe bir yeri ve kökü vardı. Bu söz bundan sonra Moğol dünyasına girmiştir:

M o ğ o l l a r d a «O r u n g k a», bayrak: Tuğ, yak öküzü veya at kuyruğundandır. Çingiz Han devletinde ayrıca bayrak da vardır. Ancak ona da *tuğ* denirdi. 14. yüzyıl sonundan itibaren *Hua-i i-yü gibi* Moğolca sözlükler artık, bayrak karşılığı olarak, *«orongka, orangka»* sözlerini yazmaya başlarlar. Bu konu ile, bu kadar yetineceğiz. Moğolcası için bk. P. Pelliot, HCK, s. 23.

KÜÇÜK BAYRAK ADLARI VE ÇEŞİTLERİ

Mezar bayraklarından, *çökem* gibi deyimler ve bu bayrağın manası ile inanışları üzerinde, din ve bayrak ilişkilerini incelerken durmuştuk. Bundan dolayı bu gibi özel bayrak ve kaynaklarda az geçen bayraklar ile, sırık üzerinde sallandırılmış bezler üzerinde durmayacağız. M a n i s a'nın *Akhisar* ilçesinde, *Derleme Sözlüğü*'ne göre bayrağa, *«ongun»* denmekte imiş. İzmir bölgesinde de bayrağa, *«yalaz»* diyorlarmış. Eğer bu bilgiler doğru ise, Türk kültür tarihinde, bize yeni bir pencere açılmış demektir. Türklerde *«s ü n g ü»*, ar. *mıtrad* sözleri de, zaman zaman bayrak gibi söylenmiştir. Bu konu, g ö n d e r bölümünde ele alınacaktır.

1. «R ü z g â r ve y a r ı ş bayrakları», Türklerin her kesiminde görülürler. Bunlar arasından, Çağatay Türk kültür çevresinden, *«üyürme»* adı verilen bayrağı, örnek olarak sunmakla yetineceğiz (Rad, Wb, 1, 1818). Anadolu'da kullanılan bu gibi

halk bayraklarının hepsi, ay yıldızlı al bayraktır. Radlof, bu yarış bayraklarından, *yel* sözüyle ilgili başka örnekler de vermektedir (Rad, 3,355-7).

2. «*Yelek veya celek*» adı verilen, bazı bayraklar üzerinde de biraz durmamız gerekiyor: Bu bayrak, *celek* adı ile, Kırgız ve Nogay destanlarında çok geçer. Aslında *celek*, hafif erkek üst giyimi *yelek* ve bayrak demektir. Biz de bu üst giyime, *yelek* diyoruz. Ancak eski destanlarda, bayrak gönderinin tepeliği olarak görülüyor. «*Celegi altın tuu (tuğ)*» dendiği zaman, «*tepeliği altın tuğ*» sözü anlaşılıyormuş (Yudahin, terc., 199). Bu celek sözünün, bizim tüy veya sorguç manasına gelen, yelek sözüyle ilgisini bilmiyoruz.

3. «*Mızrağın ucuna takılan yelev*» adlı, Çağatay Türk kültür çevresinde görülen bir bayrağı ise Radlof, hem «yalau» ve hem de «yelek» adlı bayraklarla ilgili görüyor. (Rad, Wb, 3,347). «*Uçurtma ile bayrak*» adları, çeşitli Türk kesimlerinde birbirlerine karışmıştır: Bunların en önemlileri, «*yelbe, yelbegei, yeltege*» gibi deyimlerdir. Bunların hepsi de bizim «*yel, yel-le-*» sözlerimizle ilgilidirler (Rad, Wb, 3, 355-57).

4. «*Şaman bayrağı celes*» üzerinde, F. Köprülü de durmuştur (Türk Hukuk ve İktisad Tar. Mecm., II, s. 49). Anlaşıldığına göre bu bilgiyi Prof. A. İnan bulmuştu. «*Celes*» denen bu bayrak, Uranhay şamanlarının en değerli eşyaları içinde bulunurdu. Onun tepesine ise, güneş, *hilâl* ve yılan gibi, semboller konurdu. F. Köprülü, *celes* adlı bu bayrağı, Mısır Memlûklarının «*Çalış*» adlı savaş tuğu veya bayrağı ile yakınlaştırmak istemişti. Kendisini, rahmetle anarız.

5. «*Rüzgâr ve bayraklar*» konusu üzerinde de biraz duralım. Bayrağa ruh, güzellik ve mana veren, rüzgârdır. Onun dalgalanması, bizde de birçok duygular uyandırır. Ortaasya'daki Türk destanlarında, dalgalanmalar için, çeşitli sözler söylemişler ve bunlarla, din ile mukaddesat duyguları karışmıştır. Yeri geldikçe bu konulara da gireceğiz.

115. *Dihlevî*'de «*hayvan başlı çomak*» çeşitleri. Yine aynı ressamın aşağıdaki minyatürü, karışık bir üslûb göstermektedir. Sağdaki *çomak* ise, İlhanlı üslubunda bir şehnâme'den alınmıştır. Bunun tam resmini, *davul* ve *kös* ile ilgili cildimizde vereceğiz.

TUĞ VE BAYRAKLARIN TANITILMALARI

(Din ve inanışlara göre)

«*Tuğ ve bayrakların vasıf ve lâkabları*» gibi bir başlığı, yeni nesiller anlamazlar diye koyamıyoruz. Okuyucularımız, hoş görürler. Türk tuğları ile bayraklarının din ve inanışlara göre incelenmesi henüz sona ermedi. Bu bölümümüze, O s m a n l ı deyiş ve öğüşlerini de alacağız. Elbette ki Osmanlı devleti, İslam dini ile geleneğini en sağlam olarak sürdüren ve geliştiren bir devlettir. Bundan dolayı sunacağımız her O s m a n l ı deyiminin İslamiyetten önceki çağlardan geldiği gibi bir iddiamız yoktur. Biz yalnızca *paralel* deyiş ve düşünceleri, vesika olarak sunacağız. Hükmü ise, gelecekteki araştırmalara bırakacağız. Zaten Osmanlı deyişleri, örnek olsun diye bir kaç basılı kitaba dayanmaktadır:

1. «A Y» İLE İLGİLİ TANITMALAR : Anadolu'da aycık, *hilâl;* Kuzey Türkleri ile destanlar'ında, «*ayçık*» denir. «*Ayçığı altın tuğ*» deyişi, Kuzey Türk destanlarında çok görülür. (Rad, 1, 57ı A. İnan, *Makaleler*, 157). Selçuklu ve Osmanlı çağında : «*Mahçe-i sancak, mahçe-i Liva, mahçe-i alem*» *Mahçe-i tuğ-ı zafer. Mahçe-i muncuk-ı râyeti Selçukî, mah-ı m u n c u k-ı rayâtı fetih*». Uzunçarşılı'ya göre bunlar, sırığın üzerindeki hilâller idiler (Medhal, 72, 74; Saray. 243, n. 1). Türkçe *munçuk* sözü, Osmanlı tarihçileri tarafından yanlış olarak, *mencuk* yazılmaktadır. Bu da bir t u ğ idi. (b. bk.). «*Mahçe-i tuk-ı pür füruğ*» (Bk. Dörfer, 620). *Çingiz Han*'ın büyük generali ve Çin'deki nâibi, *Mukali*'nin bayrağında da bir hilâl vardı.

2. «G Ü N E Ş» İLE İLGİLİ TANITMALAR : Güneşle vasıflandırılmış bir Türk bayrağı ile tuğunu, eski Türk tarihi ile destanlarında şimdilik bulamadık. Ancak Osmanlılarda, «*Afitab fürûğ dört tane tuğlar ki*», deyişi görülür (Saray, 263)...

116. 1. Bir O s m a n l ı dervişinin, «*Hayvan başlı çomağı*» (Ricaut) 2. *Dihlevî*'nin bir minyatüründen, çomaklı bey veya savaşçı. (Krşi. Res. 114). Bunları karşılaştırmada, büyük bir yarar vardır.

3. *«TUĞ-I PÜR FÜRUĞ» :* Bu söz, tuğlar için en çok söylenen bir özelliktir. Bu deyim, Anadolu ve Osmanlı dışındaki Türklerde de söylenmiştir (Dörfer, 620)., *Tuğ-ı zafer füruğ* (Z. Ongun, 249); *tuğ-ı pür füruğ, afitab füruğ tuğ* deyişleri, Osmanlılarda da çok söylenir.

4. *«YEDİ İKLİM VE YEDİ KIT'A» İLE İLGİLİ DEYİŞLER :* Bilindiği üzere, dünyamızın yedi iklim halinde bölünüşü, eski Türklere de yabancı değildi. Bunu Batı Göktürk devletinden beri biliyoruz. *«Yedi bedenli alemli sancak; padişahımız yedi tulâ sahibidir, şol gördüğün altı tuğların..»* (Saray, 242, 243, 263). *«Yedi kıt'a sancak»* (Z. Ongun, 248)...

5. *«YEDİ SEYYÂRE, AL VE CEVZÂ» :* Eski Türkler ile Doğu Türk kültür çevresinde, *«dokuz burç»* anlayışı yaygındır. Batıya doğru, Ortadoğu tesirleriyle *yedi* sayısı daha ağırlık kazanıyordu. Aşağıdaki örnekler İslam düşüncesi ile edebiyatının örnekleridir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, bunlara benzer düşünceler, eski Türk edebiyatı ile folklorunda da, yok değildir. Bu örnekleri, iki dünyanın paralel düşüncelerini belirtmek için sunuyoruz: *«Yedi kıt'a liva seb'a-i seyyâre gibi..; seb'a-i seyyâre manendi olan yedi tuğ-ı zerrin..; şerefle asuman evcine hemser..»* (Saray, 241, 243, 253). Hilâlinden ay gibi parlayan ve cevzâ burcuna kadar uzanan tuğ için bk. Dörfer, 620.

6. *«DÖRT KÖŞE DÜNYA VE CİHAN» :* Bilindiği üzere Göktürk yazıtlarında dünya, *«tört bulung»*, yani *dört köşe* diye, anılmıştı. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu deyiş ve anlayışın, çok daha geç çağlarda doğmuş olduğunu, belirtmeye çalışmıştık. Osmanlıların düşünce ve inanışlarına göre, Osmanlı tuğu ile bayrağı, *«çihâr köşe-i alem şehinşahî»* nin, yani dünyanın padişahlar padişahının bir bayrağı idi (Saray, 263, 264). *Cihanşümûl devlet*, yani bütün *dünya devleti (Universalismus)* anlayışıyla ilgili meseller, *Türklerde Devlet Anlayışı* adlı eserimizde incelenmiştir.

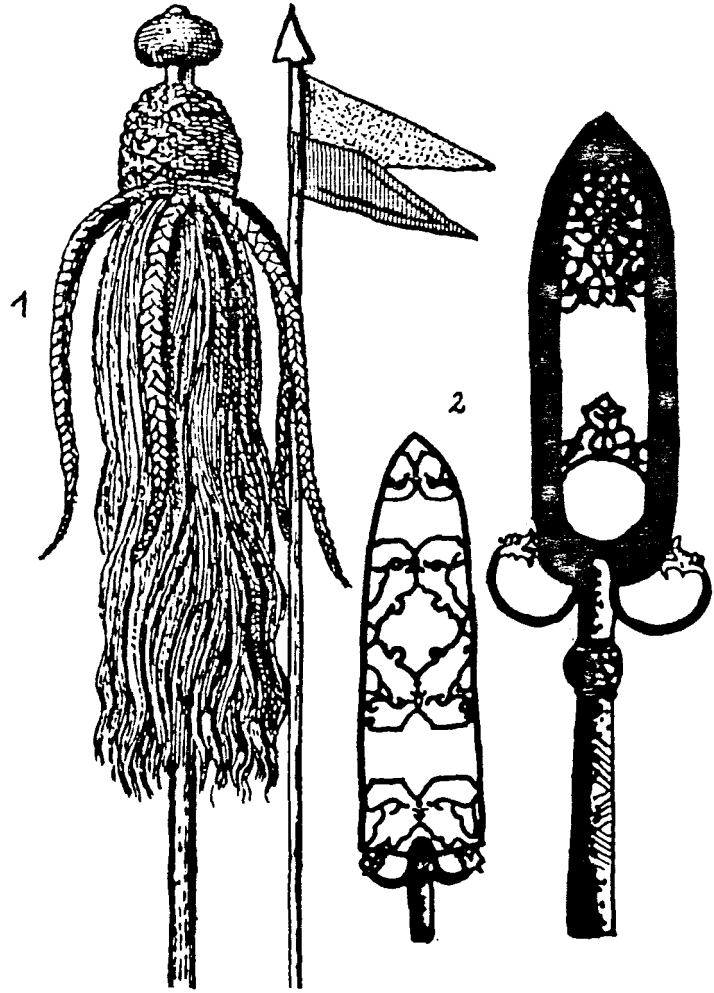
7. «*ZAFER TUĞU*» : İslamiyetten önceki çağlarda ve dış tesirlerin çok az girdiği Türk destanlarında tuğlar, yalnızca savaştan önce çıkarılır, kurban verilir, saçı yapılır ve ondan sonra savaşa başlanırdı. Prof. A. İnan hocamız, «*Tuğun özü ve kişiliğinde, koruyucu ve zafer bağışlayan bir ruh*» bulunduğunu düşünmüşlerdi. Bu konuda biz biraz ihtiyatlı davrandık, ancak tuğun kişiliği ve kurbanları üzerinde de geniş olarak durduk. «*Tuğ-ı z a f e r müşkin perçem; mahçe-i tuğ-ı zafer; tuğ-ı za fer füruğ*» gibi çeşitli Türk devletlerinde görülen deyimleri zorlayacak ve yorumlayacak değiliz (Medhal, 72; Saray, 246; Z. Omgun, 249). Ancak İslam devletlerinde, tuğ yoktu. Bununla beraber saltanat sancaklarının üzerindeki *mushaf-ı şerif* ile «*zafer âyâtı*» gibi şeylerin, Türk-İslam devletlerinin dışında görülüp, görülmediğini de, başkalarının göstermesi gerekir.

8. «*M U B A R E K T U Ğ*» deyiş ve anlayışı da, ancak bize ve bizim dayandığımız geleneklere aittir. Osmanlılarda tuğa verilen değeri anlamak için, daha öncelerine bakmak gereklidir. *Alem-i devleteş, memâlik-i revşan,* tuğun eski vasıflarıdır (Dörfer, 619-620). «*Tuğ-ı hümayun, tuğ-ı sultanî, zib-i istiklâl-i devlet*» ve diğerleri ise, Osmanlı çağının deyiş ve söyleyişleridir. — *TUĞ-I ZERRİN :* Altınlı bayrak bölümümüzde, bu konu üzerinde yeterince durduk. Osmanlı çağında da çok söylenir. Bayrağın, başındaki yaldızlı topundan dolayı böyle denir (Saray, 262). — «*KUT YARTAG TUG*» : Bir çeşit, «*kutlu tuğ*» dan söz açan ve büyük Uygur Kağanı *Moyunçur Kağan*'ın, Göktürk yazılarıyla yazılmış yazıtında görülen bu sözün yorumunu, kesin olarak yapamıyoruz (Mo, 14). Belki de, «*kutlu, parlak tuğ (?)*», demekti. Çok iyi bildiğimiz bu konuyu yeniden ele almayı gereksiz görüyoruz. Yer ile gök, dokuz kattır. Oğuz destanlarında kesilen kurbanların sayısı, 9, 90, 900'dür. Dokuz Oğuz da, bunlardan biridir. Hiçbirisi de rastlantı değildir. Dokuz, dine, inanışa ve düşünceye dayanan, kutlu bir sayıdır.

9. «SARI BAYRAK», ASTROLOJİDE GÖKTE BİR VARLIK : «Sarıg urunggu», yani *Sarı vurungu*, astrolojik bir deyim olarak, Çin astrolojisinden Türkçeye geçmiştir. Eski Uygur yazılarında görüyoruz (TT, VI, 9, 3). Bununla beraber Türklerde, sarı ile anılan pek çok yıldız vardır. *Urunggu*, eski Türkçede bayrak demektir. Yere vurulduğu için, bir *vurungu* idi. Yeri gelince, bu konuya eğileceğiz.

10. TUĞ VEYA BAYRAĞIN, «GÖKTEN BİR BOZ-DOĞAN İLE GÖNDERİLMESİ» : Bu düşünce, Türklerin çok *mitolojik* çağlarının uzantılarıdır. Doğan, Anadolu'da da, göğün bir habercisi gibi görülmüştür. Burada örnekleri ve konuyu genişletmek istemiyoruz. A n a d o l u'dan, her zaman örnekler verilebilir. Ancak biz, kolay kolay ulaşılamayan kaynaklardan bir örnek vererek, bu konuda bir yön göstermeye çalışacağız.

«Tuğ, gökten bir b o z - d o ğ a n ile birlikte düşmüştü» : Hayvancı Kırgız Türklerinin çok eski karakterde bir destanında böyle deniyordu (Proben, IV, metin, s. 199; tercüme, s. 245). Bu destan parçalarında, dış tesirler çok azdır. Doğan ile ilgili inanışlar, bizim *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde toplanmış ve incelenmiştir. Ancak yukarıdaki *mitolojik motife* uyan iki örneği vermeği de yararlı görüyoruz : *A) «A y ve g ü n e ş i t u t a n bir g ö k - d o ğ a n Çingiz Han'a, hanlığını müjdeliyor :* Bu, Türk mitolojisinin tipik motiflerinden biridir (YCPS, 4). Yukarıda Oğuz Kağan'ın da, *«bayrağının güneş olması»* dileği üzerinde durmuştuk. Bu motif, *gök-böri, gök kurt* ile, «Tanrının habercisi» olarak, karşılaştırılabilir. Konuyu, genişletmeyeceğiz. *B) «Yiğit Ak-Kübek'in k u ş l a r ı, a y a ve g ü n e ş e u l a ş a n, dallar üzerinde duruyorlardı» (Pb, 4, met.* 145; terc. 184). Yukarıda, aya ve güneşe ulaşan, bayraktan, söz açmıştık. A n a d o l u masallarında da, ay ile güneşin ortasında olma rüyası, bir padişahlık müjdesidir.

117. 1) Bir Osmanlı tuğu. (Marsigli'den). 2) Mısır Memlûklerinde *tuğ* sözü, artık Osmanlılardaki perçemli ve kuyruklu tuğ manasına söylenmiyordu. Manasını değiştirmiş ve böyle çelik başlıklara da tuğ deniyordu. (L. A. Mayer, *Saracenic arms and armors*, Ars Islamica, I. fig. 12, 13).

11. OSMANLI TUĞLARINDA. «HİLÂLİN AYI; AT KILININ DA, GÜNEŞİ TEMSİL ETTİĞİ», İDDİASI : Bu görüş, Halkondil tarafından ileri sürülmüştür. Ancak, dayandığı vesika gösterilmemiştir. Buna rağmen birçok Osmanlı tarihçisi, bu dayanaksız görüşü, tekrarlamışlardır. Osmanlı tuğ ve bayraklarının tepelikleri ile kumaşlarındaki hilâlin, ayı temsil ettiği doğru olabilir. Ancak *at kıllarının*, güneşi temsil ettiği, neye göre söylenmektedir? Bunun aydınlanması, en çok bizi memnun edecektir.

BAYRAĞIN YALAZLANMA VE DALGALANMASI

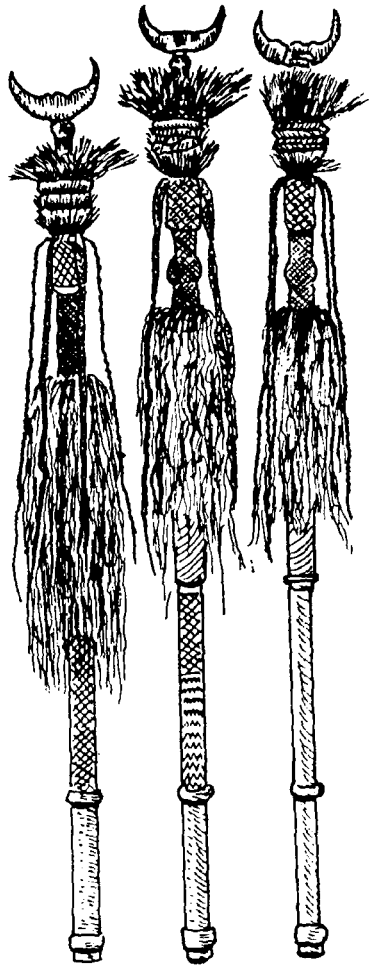
1. «AYLANIŞ, AYLANÇIK» : Bu söz Altayların kuzeyindeki, büyük devlet kurmamış Türk topluluklarında, *uçurtma* ve *rüzgâr bayrağı için* söylenen bir sözdür. Asıl manası dönmek demektir. *Dönmek* de, bir din töreni ve âyin idi. *«Bir şeyi başının üzerinde döndürerek, alıp kabul etme de»* bir aylanma idi. Bunun üzerinde çok önceleri, F. Köprülü ile A. İnan durmuşlardır. Türk kesimlerindeki durumu için bk. Rad. 1, 38. Çağatay Türk kültür çevresinde *üyürme* sözü de aynı manaya ve kasırgaya söylenirdi (Rad, 1, 1818).

2. «CALAU, YALAV VE YALAZ» : Derleme Sözlüğüne göre, Batı Anadolu'da bayrağa *yalaz* derler. Tabiî olarak, aslını araştırmak gerekir. Yalaz, *alev* demektir. Anadolu'da aleve, *yalagu* ve *yalavu* da denir. Çağatay Türk kültür çevresinde de, *«bayrak bezi, bayrak ve aleme», «y a l a u»* adı verilir (Rad, 2, 155). Aynı zamanda, alev demektir. Ancak bu sözün, *yelek, celek* sözlerinden bozulmuş olması da düşünülebilir. Daha kuzeyde, Kırgız ve Kazan Türk kesimlerinde de bayrağa, *«c a l a u»* deniyordu (Rad, 4, 36). Manas destanında Kalmukları kötülemek için, *«kıl calaulu Kalmak»*, yani *«kıl bayraklı, tuğlu Kalmuklar»*, diyorlar ve kendi bayraklarını *«al calau»*, diye adlandırıyorlardı (Pb, 3, 134/170 vd.).

3. BAYRAĞIN DALGALANMA VE RÜZGÂRLANMASI : Bayrağın en yakın eşi, ona güzellik ile manasını veren, *yel* ve rüzgârdır. A n a d o l u'da da, *yelpirdemek, yelpirdetmek,* sallanma ve dalgalanmak, demektir. Ortaasya eski Türk destanlarında da, *«celpildegen tuğ»*, onurlu ve şerefli bir bayrak demektir. Manas destanında şöyle deniyordu: *«Kökçe'nin oğlu Ümetey, tuğunu tuğuna vuruptur, dalgalanan bayrağı (celpildegen) ile, aycığı altın tuğu ile, altı bölük ve altı kol askeri ile...»* (A. İnan, *Makaleler* 158). Çeşitli Türk kesimlerinde, dalgalanan bayrak veya elbise karşılığı olarak kullanılan, *yelbegei, yeltege* gibi sözlerin de, *yel* ve *yelpinme* ile ilgili oldukları düşünülebilir (Rad, 3, 355, 357).

4. BAYRAĞIN PARLAMASI VE SALLANMASI : Çok kuzeydeki Şor Türk kesimleri bayrak için, *«çalbrak»* sözünü kullanıyorlardı. Radlof'a göre bu bayrak adı, *çalbıramak, çalbıraklamak* köklerinden geliyordu (Rad, 3, 1892). Bu çok uzak Türk kesiminde bu fiiller, bayrağın rüzgârlanması ve dalgalanması, karşılığı olarak söyleniyorlardı. *At yelesinin* rüzgârlanması da, bu sözlerle karşılanıyordu. Kesin olmamakla beraber, şu notlarımızı sunmada bir yarar görüyoruz : A n a d o l u'da *yalbıramak,* parlamak demektir. Eski Türkçedeki *yaldıramak* da, aynı manayadır. Bu çok uzak Türk kesimindeki bu söz, belki de yine, *«yel-»* kökünden geliyordu. Vesikayı fazla zorlamayacağız.

5. «ÇOK UZAKLARDAN GÖRÜLEN TUĞ» : Yani, *«kara'atu tuk», Moğolların Gizli Tarihi*'nde görülür. Manası, büyük ve görkemli, gölgeli tuğ olmalıdır. Deyimin kökleri, Türkçeye yakındır (YCPS, 106, 183).

118. Viyana'da bulunan, 17. yy. a ait, *üç Osmanlı tuğu :* Başlıkta, en üstte bulunan kıl katı, *kırmızı* ve *sarı;* Onun altındaki ince şerit, *siyah;* diğerleri ise, *kırmızı* ve *sarı* renkler ile karışıktırlar. *Dört örme saçı* ise, biz açıklayamadık. Dört, örme saç görülüyor.

TUĞ VE BAYRAKLARIN, «BAŞI VE TEPELİĞİ»

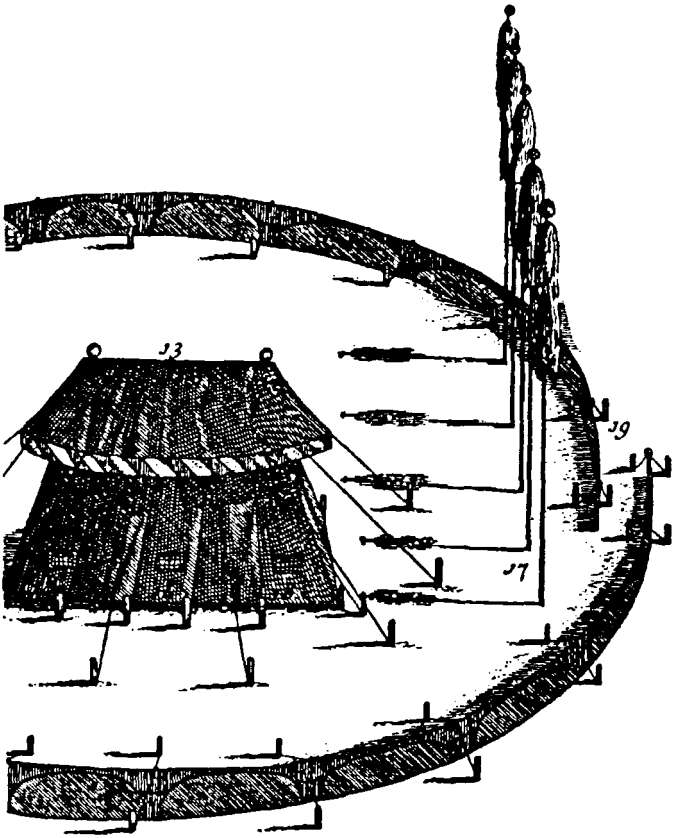
Dün de, bugün de bayrakların başında bazı nışan ve alâmetler bulunur. Türklerde başsız bayrak veya tuğ düşünülemez. Ancak Türkler, çok geniş bölgelere yayılmış ve özellikle İslam dini dolayısıyla, bir çok yeni tesirler almışlardır. Bundan dolayı çağ çağ Türk bayraklarının başlarında, kurt, kuş, hilâl veya Arapça âyetler yazılı başlıklar, görülmüştür. Bu konuyu iki yönden ele almak gerekmektedir. Birincisi, Türkler bayrakların başında bulunan şeylere, ne diyorlardı? İkincisi de, Türk bayrakları ile tuğların başlarında, çeşitli çağlarda, ne gibi alâmetler vardı? Bundan dolayı bu iki konuyu, bazan ayrı ve bazan da hep birlikte incelemeye çalışacağız. Sunacağımız vesikalar, vereceğimiz resimlerle de karşılaştırılabilir.

D e y i m l e r : Aşağıda sunacağımız vesikalarda bu deyimleri ayrıca göreceksiniz. Ancak vesikalara girmeden önce, eski çağlardan bugüne kadar bayrakların başları için, Türkler tarafından söylenmiş sözleri, şöyle bir gözden geçirmeye de yararlı görüyoruz. Elimizdeki vesikalara göre, bu konuda en eski deyim, *tuğ uçınta*, yani *tuğ ucunda*, gibi bir Uygur söyleyişidir. Ahmet Vefik Paşa da, *Lehçe-i Osmanî*'sinde, sık sık, «*sancak ucı, miğfer tepesi*» gibi deyimler kullanıyordu. Ancak bayrağın tepeliği için söylenen «*b a ş*» sözü, Türk kültür çevrelerinde, çok yaygın bir deyimdir. Asım Efendi, «*alem başları*» deyimini, sık sık kullanır. Ancak M a n a s destanında, «*altın başlı, kara başlı*» sancaklar, bu destanın başlıca motiflerinden biridir. Osmanlı sancakları için, zaman zaman Uzunçarşılı da, *baş* sözünü kullanmıştır. *B a ş a k*, bu konularda, 11. yüzyılda çok söylenen bir Türk deyimidir. *Başaklı siingü*, bunlardan bir örnektir. *T e p e*, *tepe süsü*, hem Osmanlılarda ve hemde bizlerde söylenen bir deyimdir. Ancak hayvancı Kırgız Türkleri, tuğ ve bayrakların uçlarına, yalnızca *tüpök*, yani *tepe* diyorlardı.. «*Tüpöktü tuğ*», *tepeli tuğ* demekti. *B a b a* sözü ise, hem bayrakların ve hem de minarelerin tepesindeki altın veya

maden başlıklar için söylenirdi. Bunlar, bayrak veya binayı, yağmurdan da korurdu. Osmanlılarda, *sancak topu* sözü de, çok görülüyordu.

1. ALTINDAN YAPILMIŞ KURT BAŞLI BAYRAKLAR : Göktürklerin ünlü amblemleridir. Çin kaynakları da, «*bir dişi kurttan türediklerine inandıkları için, bayraklarının tepesinde altından yapılmış bir kurt başı vardır*», diyorlardı. Yalnızca şunu belirtelim ki, bu bir totemizm değildir. Bir amblemdir. Birleşik Amerika devletlerinin kartal amblemi gibi. Firdevsî'nin *Şehnamesi* içinde de, Turanlıların kurt başlı bayraklarından söz açılıyordu (İA, bayrak). Göktürk çağında ve hatta Göktürk devletinin yıkılışından sonra, memuriyet, komutanlık, hatta bağımsızlık verme alâmeti olarak verilen bu kurt başlı bayrak, Ortaasya tarihinde büyük bir önem taşıyordu. Çünkü Göktürklerden sonra, Çin de bu bayrağı kullanma yoluyla, Türk kavimlerini tesirleri altında tutmuştu. Ancak sonradan, bu sembol, birden bire kaybolur. Fakat Firdevsî, bunu Şehnamesi'nde unutmamıştı. Kurt, Oğuz Kağan ile Anadolu'ya gelen Türklere yol göstermişti. Tabiî olarak, Türk geleneklerine göre. *Dede Korkut* da, «*kurdun yüzü mubarektir*», diyordu. Ancak bundan sonra, yine kaybolmuştur. 1709-1740 yıllarında Ruslara karşı savaşan, Uralların kuzeyindeki Başkurt Türklerinin de, *kurt başlı bir bayrak* kullandıkları, bilinmektedir (TK, IV, 872). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bayrak karşılığı olarak söylenen eski Türklerin *beçkem* sözü, hem bayrak, hem kurt ve hem de bir Türkmen boyunun adı olarak geçiyordu (Rad, Wb, 4, 1675). Aynı manalar, Fars dili ve edebiyatında da, görülüyordu (Steingass, 156). Mütercim Asım Efendi ise bu sözü, «*seb'adan kurt*» diye anıyordu. Bu kitabımızda, kurt başlı bir çok bayrak resimleri sunacağız. Bunları, okuyucularımız da değerlendirebilirler. (Res. 4, 68-70, 77).

2. KUŞLU BAYRAKLAR : Bazı kaynaklar Atilla'nın bayrağı ve bazı armaları arasında, atmacalardan çok büyük bir avcı kuşun, belki de tuğrul kuşunun bulunduğunu söylüyorlar.

119. *BEŞ TUĞLU BİR SADRAZAM OTAĞI :* Tuğların dışındaki çadır ve çitlerde, resim san'atının tesirleri vardır. (Marsigli'den).

Oğuz boylarının her birinin, avcı kuşlardan bir sembolü olduğunu yukarıda söylemiştik. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde bu konu üzerinde çok geniş olarak durulmuştur. Ancak Kuzey Türk destanlarında bulduğumuz şu efsane motifi, bayrak ile bozdoğan arasındaki ilişkileri gösteren, çok önemli bir vesikadır:

«Tuğ veya bayrak, göğün yüksek katlarından bir bozdoğan ile birlikte düşmüştü» (Pb, 4, 199/245).

Yukarıdaki vesika çok önemlidir. 11. yüzyıl Türk eserlerinde, *bayrak ile gök arasında ilişkiler kurulması da,* bizce bu anlayışla yakınlaştırılabilir. *Çingiz Han'ın Gizli Tarihi*'nde, *«Çingiz Han'a hakanlığını, ay ile güneşi tutan bir doğan müjdelemişti» (YCPS, 4).* Saltanat sancağının dikilmesi de hakanlığın bir sembolüdür. Hakanlar ile mitolojik yiğitlerin, gökler ile ilişkilerini kuşların kurmaları, normal bir düşünce düzenidir. Yine bir Kuzey Türk mitolojisine göre, *«yiğit Ak-Kübek'in kuşları, güneşe ulaşan dallar üzerinde duruyorlardı» (Pb, 4, 145/145).* Oğuz Kağan ise, *«gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun»*, diyordu. Bunlar, kesin vesikalar değillerdir. Bu paralel düşünceleri yanyana getirerek, konuya bir tat vermek istedik.

Şahin sembollerini taşıyan bayrakları, İlhanlı ordusunda da görüyoruz (Spuler, *İran Moğolları* 436). Ancak bunların nasıl ve bayrağın neresinde olduklarını bilmiyoruz. (Ayrıca bk. IA, bayrak, 413). Tepelerinde kuş bulunan bazı bayraklar da sunduk. Resim altlarında açıklamalar da vardır. (Resim. 90, 107-109).

3. DEMİR BAYRAKLAR : Şimdi yine biraz mitoloji içinde gezineceğiz. Belirli bir sıra izlemiyoruz. *Türkmenlerin Şeceresi* içinde, *Salurdan demir tuğlu Han»*, diye bir Oğuz büyüğü geçiyor (Türk Mit., 261). Bu Salur büyüğünün demir tuğunu burada aydınlatabilmek, oldukça güçtür. Yine Salur boyundan Ögürcik, şöyle diyordu : *«Vursan keser sert çeliğe*

tuğ bağlattım!» (a. esr. 259). Tuğunu veya bayrağını, kılıç çeliğinden bir göndere mi bağlatmıştı? Bu da anlaşılmıyor. Fakat bir yiğidin, özelliklerini gösterme bakımından da, bize bir şeyler veriyor. Yine çok mitolojik bir karaktere sahip, diğer bir destanda da, *«demir bayrağını dik ve ordu topla»*, deniyordu (Pb, 4, 43/49). Buna benzer mitolojik destanlarda, yiğitlerin bayrakları, demir tanıtması ile tanıtılıyordu. *«Tuğ-Temür»* diye çok görülen kişi adlarını doğuran düşünce üzerinde de, ayrıca düşünülmelidir.

4. EJDERLİ BAYRAKLAR : İslam-Türk devletlerindeki ejder sembolleri üzerinde, F. Köprülü durmuştur. Bundan dolayı bu konuyu yeniden ele alacak değiliz. İskitlerin ejderli bayrakları üzerinde de, A. İnan durmuştur. Ancak biz şu görüşteyiz : Ejder Çin'in milli bir motifidir. Asıl yayılması, Çingiz Han'dan sonra olmuştur. Selçuklu bayrakları arasında, ejderli bayraklar yok değildir (İA, bayrak, 408). Ancak İlhanlıların da, bu motifin yayılmasında rolleri bulunduğu, göz önünden uzak tutulmamalıdır. Bununla beraber Ortaasya'da Tarançılar gibi ziraatçı Türklerde, *«Hannıng belgüsi aizdakar»*, *Hanın belgesi ejderha*, gibi deyişleri de görmüyor, değiliz. Bazı ejderhalı bayrakları da resim altı açıklamalarıyla, sunmuş bulunuyoruz. (Res. 110).

5. ALTIN BAŞLI, KARA BAŞLI, «BAŞI GÖĞE YAYILAN» BAYRAKLAR : Manas destanında geçen savaş şiirlerinde görülen, bu inanış ve anlayışlar üzerinde bu kitabımızda çok durduk. *«Ala bayrak, kızıl tuğ; başını göğe yayınız; dibini yere sançınız, çakınız!»*. Buradaki bayrağın başı, yalnızca tepesi miydi; yoksa bu başa kumaşı da dahil miydi? Bunun içinde, başını göğe yayıp, göklerde dalgalatınız, anlayışı da vardı. Yine Manas destanı içinde, *Aksaykal Hatun* adlı bir kadın, kocaları esir düşen kadınları topluyor ve savaş için hazırlıyordu. Bu sırada da, *«kara başlı Altın tuğu, âsümana, yayınız; ak-boz kısrağı kurban kesiniz!...» diyordu.* Bu şiir üzerinde de çok dur-

duk. Altın tuğun başı, nasıl *kara* oluyordu? *Kara başlı* bir bayrağı görmüyoruz. Biz, renkler ile ilgili bölümümüzde, bayrağa da bir kişilik verildiği, ya fâni, ölümlü olduğu için; veyahut da felâkete uğradığı için, böyle dendiğini düşünmüştük. Mitolojik sözlerde, biraz düşünce ve inanışları da, harekete getirmek zorunda kalıyoruz. Yoksa bunun bir açıklamasını bulabilmek, çok zorlaşmaktadır. Bayrakta, «*ataların koruyucu bir r u h u*» bulunduğu görüşü de, boş değildir (TK, IV, 875). Yoksa, ona k ur b a n verilmesinin, bir manası olmayacaktı.

120. *TİBETTE T U Ğ L U LAMALAR : Tibet'in* rahipleri olan Lama'lar, bir *at yarışı* sırasında bulunuyorlar ve yarış için bir çeşit dinî tören yapıyorlar. Tibet'te tuğlar uzundur. Fakat tip bakımından, Çin tuğlarına benzerler. (Krşl. 27, 29, 30).

VI. BÖLÜM

TÜRK TUĞLARININ «AT KILI» PERÇEMLERİ

DEYİMLER : K u d u z ve k u d u r m a k sözlerinin, tuğ ve bayrakla ilgili olduğunu ve hatta tuğ anlayışının temelini oluşturduğunu söylersek, bugünkü biz Türkler için, biraz garip gelir. Ancak böyle bir rastlantı da, bizler için büyük bir şanstır .Çünkü bizler bilmeliyiz ki, konuştuğumuz her sözün binlerce yıllık bir geçmişi vardır. Ayrıca bu sözler, Türklerin devlet anlayışı, günlük düşünce, gelenek ve duygularından doğarak, arınıp süzülmüş ve bugüne kadar gelmiştir. Almanlar böyle geniş bir geçmişe dayanan sözlere, çok önem verirler ve onlarda, her okur yazar, bunları bilir. Böylece kendini, büyük ve geniş bir temele bağlar.

«K U T U Z», Türklerde bir yaban öküzünün adıdır. Bazılarına göre bu bir *yak öküzü* olabilirdi. Gerçi, Moğolistan'a yaptığımız gezide, yak öküzlerinin birer ev hayvanı gibi beslendiklerini gördük. Ancak sayıları, diğer sığır cinslerine göre azdı. Belki dağlarda yaşayan, bunların vahşi cinsleri, insanlar için çok daha korkunçtu. Belki diğer cins yaban öküzleri, bunlardan daha büyük ve tehlikeli olabilirdi. Bundan dolayı Kaşgarlı Mahmut .11. yüzyılda, *kutuz* adlı sığırı, *vahşi öküz* diye tanımlayıp, geçiyordu. Belki de Kaşgarlı, yak öküzünü tanımıyordu.

YAK ÖKÜZÜ, YURDU VE GELENEĞİ : Y a k ö k ü z ü, Tibet yaylasının yerli ve ünlü bir hayvanıdır. Zoologlar bu hayvanı, *(bos grunniensis)* diye adlandırırlar. *T i b e t* yaylasının, bütün taşımacılığı ile ekonomisi, bu hayvan üzerine dayanır. Çünkü dörtbin metrenin üzerindeki Tibet yaylasında, başka bir hayvan yaşamıyordu. Tibetteki vahşi yaklar, 1.80 yüksekli

ğinde, 600 kilo ağırlıktadırlar. Erkekleri yalnız gezer. Bunlar, Tibetliler için büyük bir tehlike oluştururlar. *Yak öküzünün kuyruğu,* çok püsküllü ve kılları da çok yumuşaktır. Bundan dolayı da müşterisi çoktur. Bunun için bugünkü Tibet'te, taşımacılıkta kullanılan veya evde beslenen yaklar, kuyruksuzdurlar. Çünkü Tibetliler onları kesip, satarlar. Ancak Çin'e ve kuzeyde Orhun'a doğru gidildikçe, yak cinsleri küçülür ve güçsüzleşir. Yak, Tibetlilerin herşeyidir. Onun tüyü, yağı, eti ve sütü ile yaşarlar. Bundan dolayı Tibet'te, bir «*yak kültü*», yani yak ile ilgili tapınma, merasimler ve din inanışları doğmuştu.

Çin geleneğinde 'de *yak öküzü,* zaman zaman büyük bir yer tutmuştur. Tabii olarak bunda Tibet tesirleriyle ilişkiler, büyük bir rol oynamıştı. *Yak öküzü kuyruğu,* Çin sarayı ile bürokrasisinde de, süs olarak çok tutunmuştu. Çünkü Çin, *püskül* süsünün, başlayıp, yayıldığı bir kültürdü. Yak öküzü kuyruğu, İsa'dan önceki çok eski Çin kitaplarında da görülmektedir. Ancak bir çomağa veya başka bir şeye bağlanmış bir süs veya tapınma aleti olmakdan ileri gidememişti. Tabii olarak direkler üzerine takılmış bu yak kuyrukları, Tibet'teki mabedlerde de birer bayrak olarak kullanılmışlardı. Bunların resimlerini sunduk. (Res. 120).

1. Hotoz ve kutuz: Aradan bir kaç bin yıl geçtikten sonra, eski kutuz sözümüz bu defa da karşımıza *hotoz* olarak çıkmıştır. Bu sözler Türklerin bir savaş aleti ve alâmeti olarak kullanılan tuğların uçlarındaki, yak öküzü veya at kuyruğundan yapılan püsküllerı, başlara takılan tüyleri de anlatmaya başlamışlar ve böylece hotoz ,başa takılan tüy veya sorguçları bir adı olmuştu. Bu sözümüz Farsçaya *kutas* şeklinde girmiş, mızrakların uçlarına takılan, küçük bayrakları anlatır olmuştur. *At boyunlarına takılan püsküller* de bu sözlerle anılmaya başlanmıştır. Aslında *kutuz* sözü, bin yıldan beri bu manayı karşılıyordu. Demek ki bu değişiklik, çok eski devirlerde başlamıştı.

121. *FATIH ALBÜMÜNDE, «Türk-Moğol-Çin»* tipinde, tuğlu bir mızraklar Çin'de yapılmış olan minyatürlerde, böyle bir tuğlu mızrak görülmüyor. Ortaasya U y g u r resim okulu, bu üslûbları, birbiriyle benzeştirmiş olmalıydı.

«Y a k kuyruğundan, a t kuyruğuna geçiş» : Yukarıda da belirttiğimiz gibi yak öküzünün kuyruğu Tibet ve eski Ç i n'de bir çeşit kutlu bir alâmet veya işaret idi. Fakat Çin'de, *uzun direkler üzerine asılmış kuyruklu tuğlar, bayraklar,* yoktu. Bu, Türklere göre idi. Âsâ veya sopalar üzerine kuyruk veya püskül asılmış çomaklara, Çinliler de *«tu»*, yani *«tuğ»* diyorlardı. Bu sözü Türkler mi Çinlilerden aldılar; yoksa Çinliler mi Türklerden aldılar, bunu kesin olarak söyleyebilmek, çok zordur. Ancak Türklerin tuğlarının uçlarına asabilmeleri için, her zaman yak öküzünün kuyruğunu bulabilmeleri çok zordur. Çünkü tuğlar, bütün büyük memurlara ve komutanlara verilen alâmetler ve bayraklardır. Savaşı idare etmeye yarayan, savaş aletleri idiler. Belki de büyük hakanların tuğlarının uçlarında, yak öküzü kuyrukları vardı. Fakat batıya gittikçe, ordu tuğları için, yak kuyruğu bulmak da bir mesele idi.

2. T ü r k l e r i n a t k ü l t ü r ü, Tibet ve Çin'deki *yak* öküzü kültüründen çok daha güçlü idi. Tibet'te yak ne ise, Türklerde at da o idi. Bundan dolayı devlette tuğ anlayışı, her ne kadar *yak* ile başlıyor ise de, Türklerde de *at kuyruğu* üzerine dayanıyordu. Üzerinde durulması gereken en önemli nokta budur. Çin'den ve Türklerin çok eski hakanlık tabakasından gelen yak öküzü kuyruğu veya *kutuz,* ordu ve asker içinde kayboluyor ve onun yerini at kuyruğu alıyordu.

3. A t k u y r u ğ u, «bir savaş sembolüdür» : Çünkü Türkler ile Türk askeri, her zaman atı ile birliktedir. *«At, askerin ikinci eşi ve karısı gibi idi».* Yani bir asker savaşta ölürse, -normal ölümde de böyle yapılırdı-, hemen atının kuyruğu kesilerek, *dullama* verilirdi. Böylece yiğidin ölümüyle, atı da *dul* kalmış olurdu : 1. Ayrıca bu iş, *«şehit olma dileğinin bir sembolü idi. Alparslan'ın* savaştan önce atının kuyruğunu kesmesi, bu dilek ve sembolün başka bir örneğidir. *2. «Mezar üzerinde ki at kuyruklu tuğ»*, ölen kişinin atının *dullanarak,* yani atının kuyruğu kesilerek, mezarının üzerine asılmasıdır. *3. «At boy-*

nundaki at kuyruklu püskül», savaşta ölmüş eski atının kuyruğundan başka birşey değildi. *4. «Mızrak ucundaki at kuyruğu» :* Savaşa giren asker, atının kuyruğunu keserek dullar ve böylece önceden ölmeye hazırlanmış olurdu. Görülüyor ki Türklerde *tuğ*, sadece bir *yak* öküzü kuyruğu veya hakanlık sembolünden ibaret bir konu değildi. *At kuyruğu ile bayrak yapma dileği, Türk halk kitlelerinin çok derin duygu, dilek ve geleneklerine dayanıyordu.* Bu da atlı kavimlerin hayat ve varlıklarından doğuyordu.

KUYRUKLU TUĞLARIN GELİŞMELERİ

1. ÇİN'DE «TUĞ» SÖZÜ VE ÇEŞİTLERİ : Türklerin *tuğ* sözü, Çinlilerce de *tu* söyleyişiyle yazılırdı. Çinliler, çok daha önceleri bunu, *tuk* şeklinde de söylüyorlardı. Burada, Çin'deki tuğ anlayışının başlangıcı ve gelişmesi üzerinde durmayacağız. Zaten gereği de yoktur. Ancak *Pei-wen yün-fu gibi*, klasik bir Çin sözlüğünü ele alıp, eski çağlarda tuğ sözünden, neler anlaşıldığını öğrenmek, bizce yeterli olacaktır :

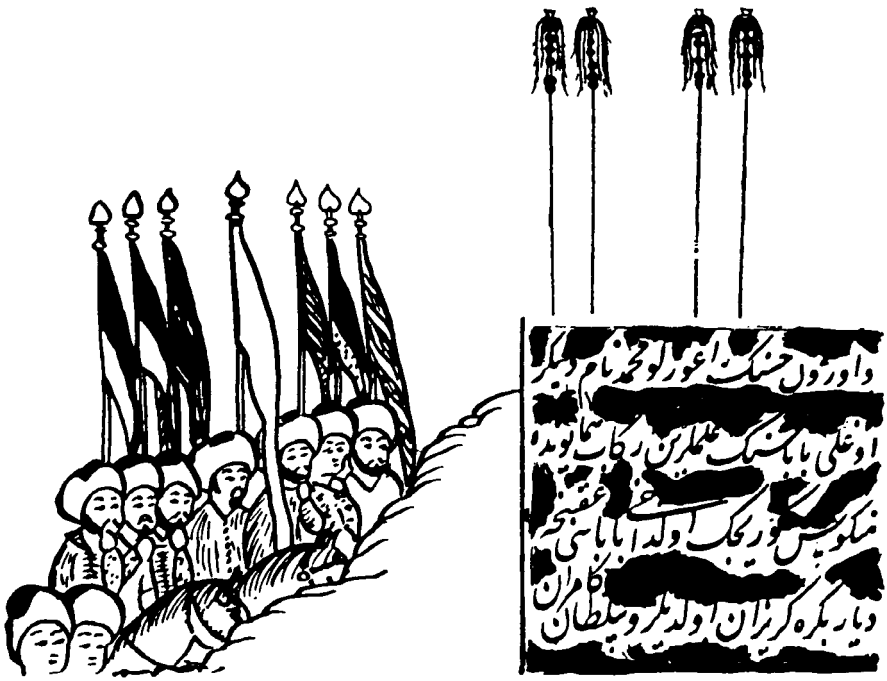
1) Uçlarına kuş tüyleri veya öküz kuyruğu asılmış küçük bayrak - 2) Ordunun ortasında giden, siyah ipekten yapılmış büyük bir bayrak - 3) Tüyle kaplanmış, yazıtlı küçük bayrak (chuan) (M. S. 523). - 4) Yelpaze (t'ao) : Aktörlerin kullandığı. - 5) Arabanın soluna bağlanan ve böylece her yerden görülen tüylü bayrak. - 6) Tibet öküzünün kuyruğu, bir ağırlık birimi gibi : (M. S. 133-192). - 7) Sülün kuyruğu, bir askerî işaret olarak. - 8) Tuğlu bayraklar. - 9) Rüzgâr tuğu. - 10) Kurban tuğu. - 11) Tuğla sevk ve idare (Chou-li). - 12) Dişi cennet kuşunun (luan) tüyünden (PS). - 13) Zırh tuğu (TS). - 14) 6 tuğlu Çin valisi (TS). - 15) Bayraklı tuğ; 840'ta, Uygur prensi Nahid-Çur dolayısıyla söz konusu oluyor : (SS, müzik bölümü). - 16) 6 tuğa, 6 kişi bakıyor. Sağ ve solda dizilmişler. Altın davul vurulunca, âdeta yer sarsılıyor gibi oluyor-

muş (SS, i-wei-chi bölümü). - 17) Ordunun en önündeki komutan tarafından taşınan bayrak.

Çin'de tuğ sözünün hangi manaları içine aldığını, yukarıdaki notlarımızla özetlemeye çalıştık. Bu bilgiler, yukarıda adını andığımız ünlü Çin ansiklopedisi ile diğer kaynaklardan derlenmiştir. Görülüyor ki Çinliler de, yalnızca kuyruklu tuğlara, tuğ demiyorlardı. Tuğ, aynı zamanda bir bayrak idi. Bu küçük veya büyük olabilirdi. Bir sopa veya âsâ ucunda olabilir veya ucu kuyruklu bayrak olabilirdi.

2. *«ELÇİ İTİMATNÂMESİ»* olarak da tuğ, Çinde de büyük bir değer taşıyordu. Büyük elçi olarak gönderdiği kimselere Çin imparatoru, ucunda tüyler veya püskül asılı bir b a s t o n veriyordu. Bu elçinin bir *itimat ve elçilik belgesi* idi. M. Ö. 129 sıralarında Hunlar için giden ve çok ünlü bir Çin elçisi olan *Cang Çien*, başından geçen bir çok olaylara rağmen bu belgeyi kaybetmemişti. Yine M. Ö. 60 sıralarında, Hunların yanında bulunan Çinli elçi general Su Wu'nun da, başından geçmeyen felaket kalmamıştır. Buna rağmen bu elçi general, elçilik belgesini kaybetmemiştir. Bu iki elçinin, omuzlarında taşıdıkları bu belgelerin resimlerini, sonradan yapılmış minyatür ve tablolardan sunacağız. Başında kuyruk veya püskül bulunan bu bastonların başları, çoğu zaman hayvan veya ejderha başı şekilleriyle süslenmiştir. (Resim. 28, 30, 31).

3. *ÇİNGİZ HAN VE ANNESİNİN KUYRUKLU TUĞLARI HAKKINDA, ÇİNLİLERİN YAPTIKLARI YORUMLAR :* Bu yorumları yapan Çinliler, Çingiz Han ile oğulları ve komutanlarının çok yakınlarında bulunuyorlardı. Bundan dolayı bu yorumlar, o çağdaki tuğların şekilleri, yapıları, biçimleri ve yapıldıkları şeyler hakkında verilmiş, en sağlam kaynaklardır. Çünkü biz, yalnızca O s m a n l ı tuğlarını yakından tanıyoruz. Çingiz Han tuğlarının yapıları hakkında başka bir yerde de durmuştuk. Ancak tuğların kuyruklarını, toplu olarak bu bölümde ele aldığımızdan, bu konuyu burada araştımamız gerekir.

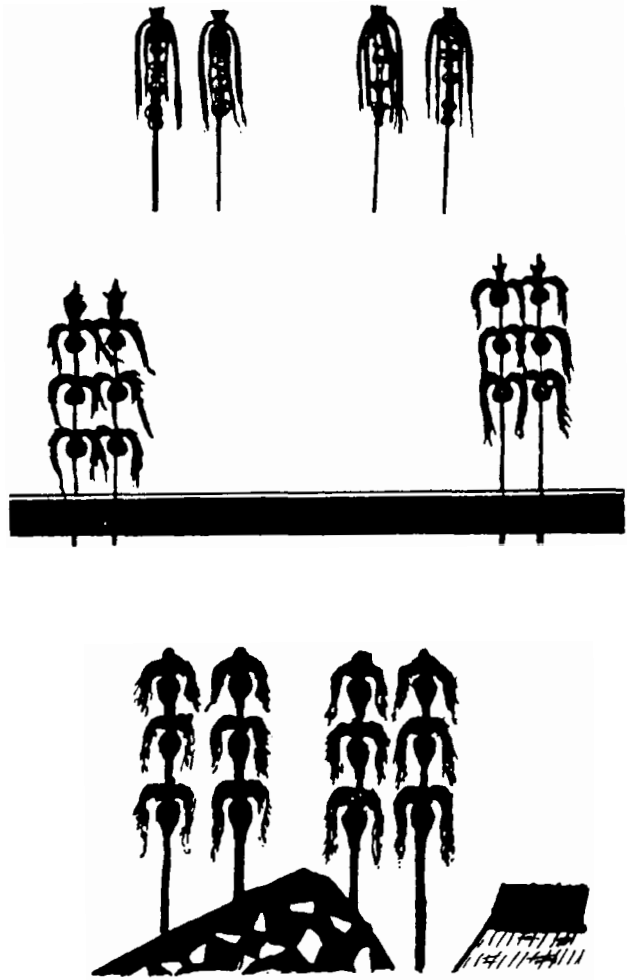
122. *GEÇ OSMANLI TUGLARI :* Üç toplu ve üç katlıdırlar. *Dört tuğ,* padişaha aittir. Tuğların ikisi veya üçü, ileriye, düşman sınırına doğru giderler, dördü de padişahın yanında kalırdı. *Yedi sancak* ve baş sancak olan *ak sancak* da, arkada görülmektedir. Doğru bir resimdir. Gerçeğe yakındır.

«Tuğlamak», yani tuğla işaret vermek, *Moğolların Gizli Tarihi içinde de «tukla-»* fiili ile karşılanıyordu. Çingiz Han henüz küçükken, kendilerine bağlı olan halk, onları bırakıp kaçıyorlar. Bunun üzerine Çingiz Han'ın annesi, *tuğladı*, yani tuğu alıp veya tuğu kaldırarak, onların peşinden gitti. Halkının yarısını geriye döndürdü (YCPS, 73). *İsyancılara karşı bayrak kaldırma*, sonraki Türk tarihinde de görülür. Çingiz Han'ın Çince yazılmış ünlü tarihi *Ch'in-cheng Lu'* da ve Gizli Tarih'te geçen bu *tuğlamak* sözü, (huei-chi), yani *«bayrakla işaret vermek»*, sözüyle karşılanıyordu (Pelliot, HCK, 17, 23). Gizli Tarih'in satır aralarındaki Çince yorumlarını yapan Çinli ise, *«bayrağı kaldırdı»* diyor; ancak bayrağı tanıtmak için yazdığı Çince sözler, bir mana ifade etmiyordu (Bk. Çince not. 16, 17). Bölümün sonunda yapılan Çince özette ise, biraz açıklık getiriliyordu. *«Ying-ch'iang'ı, (yani bayrağı ,), ele aldı»*, deniyordu. Burada Çince notların hepsini birer birer göstermeyeceğiz. Bu çince metinleri, kitabın sonunda sunacağız. Burada ise telaffuzlarıyla vereceğiz. Bu özette verilen Çince «ying-ch'iang» açıklaması da, tam bir mana vermiyordu. P. Pelliot, İsa'dan çok önceki yıllarda yazılmış *Shih-ching* adlı kitaptaki bir kayda göre, *Moğolların Gizli Tarih*'inde, *tuğ* karşılığı olarak geçen, Çince «ying» sözünün bir yorumunu bulabilmiştir. (HCK, 23). Çinli yorumculara göre bu söz, *«mızrağın ucuna takılmış, tüy veya kuyruk»* demektir. Böylece durum aydınlanmış oluyordu.

Anlaşıldığına göre Çingiz Han ile ailesinin bu tuğları ile karşılaşan Çinli yorumcular, İsa'dan önceki Çin kültürüne inip, oralardan örnekler getirmeye çalışmışlardı. Bu yorumcuların kullandıkları Çince sözleri, İsa'dan çok önceki Çin yorumcuları, *«tüyler asılı bir mızrak»* olarak tanıtıyorlardı. Bundan dolayı P. Pelliot, haklı olarak, Çingiz Han'ın tarihini yorumlayan Çinlilerin yanıldıklarını ileri sürüyordu (HCK, 23). Bu yeni Çinli yorumcu ve tercümeciler, *Çingiz Han'ın uzun bir sırık veya gönder üzerine bağlanmış yak öküzü kuyruğunu, eski Çin'deki, mızrak uçlarındaki tüylere benzetmişlerdi.* Mesele buradan kaynaklanıyordu.

4. TUĞLARIN PERÇEMİ : Eski Moğol dil ve kültüründe «*calaga*» sözüyle de karşılanmıştı. Bizce Moğolca bu *calaga* sözü, Hayvancı Kırgız Türklerinin *calau* ve Anadolu'daki *yalav* sözleriyle ilgili olmalıydı. Çingiz Han kültür çevresinin *calaga* deyişi, hem *püskül-perçem* ve hem de *yak öküzünün kuyruğu, mao manasında* kullanılıyordu (a. esr., a. yer). Bu kadar derin ve teknik meselelere böyle bir kitapta inmemiz doğru değil. Ancak konuları bütün derinlik ve incelikleriyle ortaya koymak da, gerekli bir yoldur.

5. «TUĞ VE BAYRAK AYIRIMI» : Çingiz Han çağı için, bu da önemli bir konudur. Aslında Göktürklerden beri, hem Türk edebiyatında ve hem de Çingiz Han ile ilgili kaynaklarda *tuğ* sözü, hem bayrağı ve hem de perçemli tuğları ifade etmiştir. Yani tuğ dendiği zaman, hem perçemli tuğ ve hem de bayrak anılmış olabilir. Buna dikkat etmek gereklidir. Ancak *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, satır araları ile bölümlerin sonlarında, Çince tercüme ve yorumlar vardır. Bu yorumlara bakarak, adı geçenin perçemli tuğ mu; yoksa kumaşlı bayrak mı olduğunu anlayabiliriz. Ancak Çingiz Han çağı ile Türklerde, «*T u ğ l u s a n c a k*» birleşimi olan bayraklar da vardır. *Çingiz Han, büyük han ilan edildiği zaman, dokuz perçemli, beyaz bayraklı ve yak öküzü kuyruklu tuğu dikilmişti.* Ancak Çingiz Han'ın büyük generali Mukali'nin, *dokuz kollu veya perçemli, hilâlli, beyaz büyük bayrağı,* ünlü Çin gezi raporunda, bayrak olarak gösteriliyordu (MTPL, 13a). Ancak *dokuz perçemli* derken, bunu Çince (wei, yu) işaretleriyle tanımlıyor ve «*dokuz kuyruklu*» yorumunu da buna katıyordu (HCK, 370). Bundan da anlaşılıyor ki Çingiz Han devletinde, hiç olmazsa yüksek devlet protokolunda, bir *tuğlu bayrak* birleşimi, yürürlükte idi. Çingiz Han'ın 1204 Nayman akınında kullandığı savaş tuğundan da, yine bayrak olarak söz açılıyordu (YCPS, 193). Ancak C a m u k a'nın tuğu, kuyruklu bir tuğ idi (YCPS, 106). *Çingiz Han'ın Gizli Tarihi*'ni yorumlayan bu Çinliler, ne kadar haklı idiler; bunu bilemiyoruz. Ancak bir gerçek varsa, bu yorumcuların Moğol kültürünü çok iyi bildikleriydi.

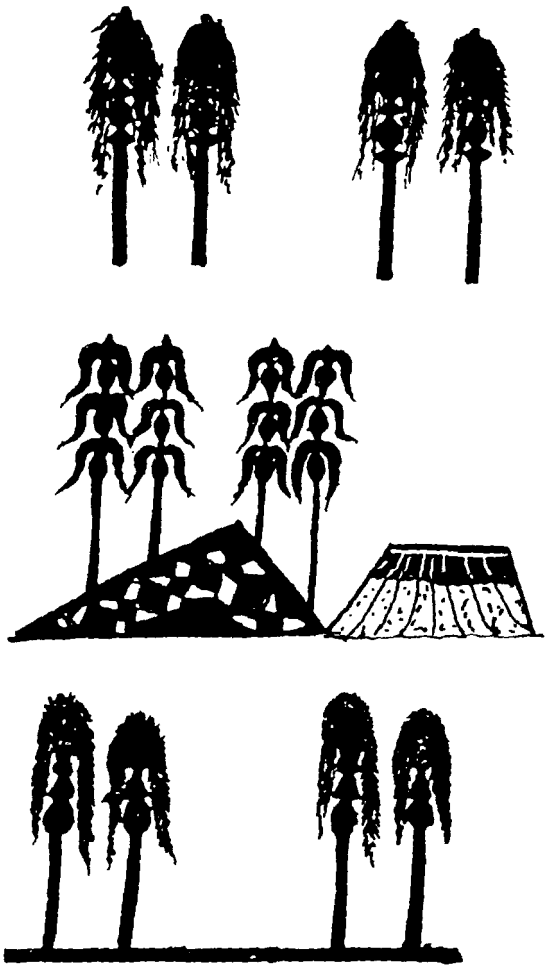
123. Çeşitli Osmanlı tuğları : (Minyatürlere göre). 3 ve 12 uğurlu sayıları görülüyor.

6. «DOKUZ PERÇEM» : MOĞOLCA «YESÜN KÖLTÜ SÖZÜ NE DEMEKTİR? : Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde Moğolca «*köl*» sözü her yerde a y a k karşılığı olarak kullanılır. Diğer kaynaklarda, gölün ayağı da, yine bu sözle karşılanmıştır (HCK, 288). Ancak Çingiz Han, büyük Han ilân edildiği zaman, dikilen beyaz büyük bayrağı dolayısıyla söylenen, bu *yesün költü* sözü, bir mana vermiyordu. «*Dokuz ayaklı bayrak*», ne demekti? Yine bu konuda Gizli tarihi yorumlayan Çin yorumcuları yardımımıza koşuyorlardı. Bu sözü, (wei, yu) işaretleriyle, «*kuyruk*» olarak yorumluyorlardı (TP, 1930, 32; HCK, 370). Bu duruma göre «*dokuz kuyruk bir bayrak üzerinde*» bulunuyordu. Yani O s m a n l ı devletinde olduğu gibi, 7 veya altı ayrı tuğ yok demekti. Bununla beraber O s m a n l ı devletinde de, «*aynı tuğun perçeminde, belirli sayılarda örülmüş kıllar vardı*». Bunları, Osmanlı tuğlarının resimlerini sunarken, belirtmeğe çalışacağız (Bk. Res. 6).

TÜRKLERDE «KUTUZ», YANİ VAHŞİ SIĞIRLAR

K u d u z, k u d u r m a k, hotoz sözlerimiz de köklerini bu anlayış ve inanıştan alırlar. Kaşgarlı Mahmud Türklerin bu *kutuz* sözünü, «*vahşi öküz veya sığır*», olarak yorumlar (MK, I 305). Aynı sözü, *kuduz köpek* karşılığı olarak da, yorumlamıştır. Bazılarına göre, bu bir yak öküzü olmalıdır. Tibet'e yakın olmasına rağmen, Kaşgar'da yak öküzünün bir önem ve değerinin olabileceğine inanmıyoruz. Olsalar bile, artık buralarda yak öküzleri çok küçülmüşlerdir. Ancak Türklerin, *kutuz* dedikleri vahşi sığırların ne cins sığırlar olduğunu da bilmiyoruz.

Yak öküzleri, Tibet'in 4200-4500 metre yükseklikteki yaylalarında sürüler halinde dolaşırlar. 11. yüzyılda *Yusuf Has Hâcib* kutuz, yani yak öküzlerinin, soğuk ve güneş görmeyen yerlerde, *kuzda* dolaştıklarını söylüyordu. Belki de onun çağında Tanrı dağlarının yüksek yerlerinde büyük ve azgın yaklar vardı. Rahmetli hocamız bu *kuzda* sözünü, *kuzeyde* diye yorumluyordu.

124. Çeşitli Osmanlı tuğları. (Minyatürlere göre). Bu tuğlar, biraz geç tiplerdir.

Şiir şöyledir :

«Soğuk (dağlarda) sürülerle dolaşan kutuzlar : Düzlerde, (ovalarda) dolaşan inekler ve öküzler (KB, 5372).

«Vahşi sığırların kini» de, anlaşıldığına göre çok meşhur idi. *Kutadgu Bilig,* her hayvanın bir özelliğini sayarken, onu da kinciliği ile tanıtıyordu : *«Domuz gibi inatçı; kurt gibi güçlü; ayı gibi azılı (azgır); kutuz gibi öçi (öccü, kinci)» (KB, 2311).*

«Kudurmak» sözümüz de buradan gelir veya *kutuz* sözü ile ilgilidir. Bin yıl önce de, yalnızca hayvanlar için değil; şımaran çocuklar için de, *kuturma,* yani *kudurma* deniyordu. (MK, 1, 508). 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib, gençliğini anarken, *«kudurmuş kurt gibi dünyayı uluttum»*. Yani inlettim, diyordu (KB, 6542). Kudurmuş kurt ulumaz. Azgın bir kurt olmalıydı.

TÜRKLERDE KUYRUKLU TUĞ ÇEŞİTLERİ

Yukarıda Çin tarihleri ve *Çingiz Han*'ın *Gizli Tarihi*'ne göre tuğların perçemlerinin nasıl olduklarını ve nelerden yapıldıklarını, vesikaların verdikleri oranda incelemeye çalıştık. Şimdi İslam ve Osmanlı kaynaklarına dönüyoruz. Bu vesikaların çoğu da eski Türklerin *kutuz;* İslam kaynaklarının ise *kutas* adı verilen, vahşi öküzlerin kuyrukları üzerinde durmakta idiler. Şimdi bunlar üzerinde sıra ile durup, vesikaları sunmaya çalışalım :

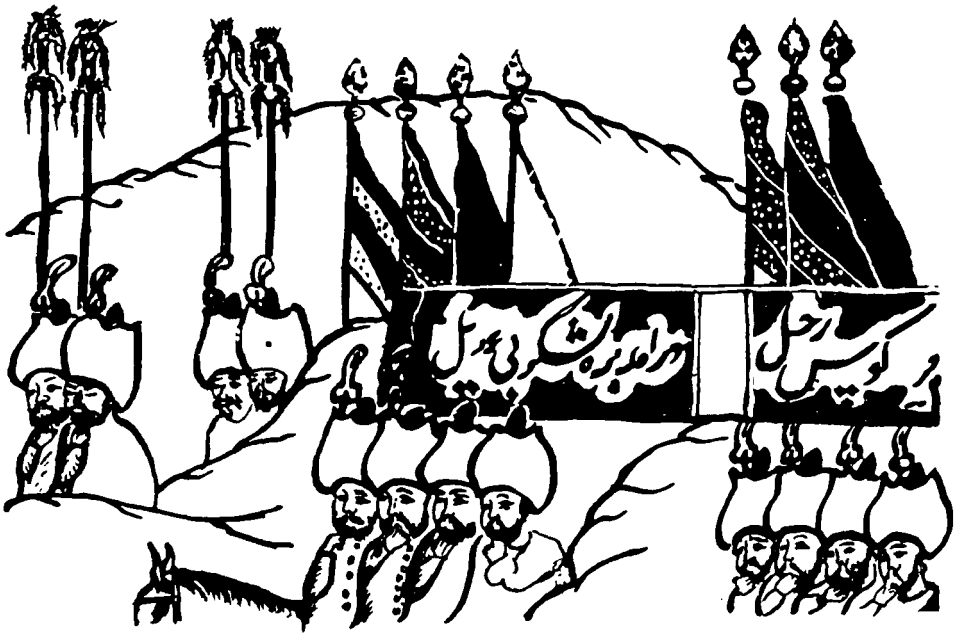
1. MISIR MEMLÛK TÜRKLERİNDE, AT KUYRUKLU TUĞLAR : Mısır Türklerinin geleneklerinde, kuyrukla yapılmış, sancak tepelerini görüyoruz. Mısır'daki bu Türk Memlûkları, ordu ve devlet geleneği bakımından, Güney Rusya'daki *Altınordu* kültür çevresine bağlı idiler. Ayrıca *İlhanlı* devletinden de, çeşitli tesirler almamış değillerdi. Ancak kök bakımından,

Türk-Kıpçak gelenek, kültür ve inanışları, onları bütün benlikleriyle oluşturuyor ve geliştiriyordu. Dilleri Türkçeydi. Her türlü askerlik ve devlet anlayışları da, Türkçe olarak anlatılıyordu.

İbn Haldun, Mısır Türklerinin bayraklarından söz açarken, şöyle diyordu: *«Türklere gelince, onlar bugün doğuda hükmederler. Onlar her şeyden önce, büyük bir bayrak taşırlar. Bu bayrağın başına, bir perçem demeti oturtmuşlardır. Onlar bu bayrağı calış veya çitr adları ile adlandırırlar. Bu bayrak her zaman ordu ile beraber bulunur» (Quatremère, Mısır Sultanları tarihi, s. 225n).* Her zaman bilinçli olan Uzunçarşılı da, «diğer Türk hükûmdarları gibi Memlûk sultanlarının da, çalış adı verilen tuğları olup, bu da sırığın tepesinde bir tutam kıldan ibaretti» (Medhal, 315), diyordu.

Yine İbn Haldun, başka bir yerde şöyle diyordu. Mısır'daki Türk sultanlarının sancaklarının kumaş ve diğer kısımlarını anlatması bakımından bu vesika çok değerlidir: *«Sultanın başının üzerinde başka bir bayrak dalgalanır. Buna İsabe ve şatfe adı verirler. Bu hakanın saltanat ve hükûmdarlığının bir vasfı ve sembolüdür. Ondan sonra sancak (sanâcik) adı verilen bayraklar gelir. Sancak, bir tek bayrak demektir. Bu söz Türk dilinden gelmiştir. Yaygın ve geniş manada, bayrak demektir. Davullara gelince, bunlara kûsat adı verilir. Özellikle hakana aittir. (A. esr., 227n).*

Şatfe adlı saltanat sancağı, başka kaynaklarda da görülür. Quatremère'e göre şatfe, bayrağın tümünü anlatan bir deyim değildi. Bayrağın ana bölümünü oluşturan kumaş için şatfe adı verilmeliydi. Çünkü yine aynı yazarın verdiği bir vesikaya göre *«sancak, bir gönder üzerine takılmış bir kumaştan (şatfe) oluşuyordu» (a. yer).* İbn İyas'a göre *«onlar, üzerlerine renkli ipeklerden şeritler tutturulmuş, gönder veya mızraklar taşıyorlardı» (a. esr., s. 228n).* Görülüyor ki Mısır'daki Türk askerleri yalnızca *perçem* değil; *ipek şeritli* mızrak bayraklarına da sahip idiler.

125. *Kanuni'nin CENAZE ALAYINDA*, «dört tuğ ve yedi sancak». Ancak burada savaş olmadığına göre, diğer tuğları niçin padişahın yanında taşımıyorlardı? *Tuğ sayısı altı veya yedi idi.* Bizce minyatürcü, diğer savaş minyatürlerinin tesiri altında kalmıştı. Veya bilmediğimiz bir gelenek vardı.

Quatremère, bundan sonra *perçem* ve *kutas* konularına geliyordu. Bilindiği üzere onun kadar kaynaklara hâkim olan, ikinci bir bilgin yoktur. Bundan dolayı onun görüşlerini de, azıcık eleştirerek sunmayı yararlı görüyoruz. İbn. Haldun'un *çalış* adlı bayrağın tepesindeki perçem demetini değerlendiriyor ve bunun da, bir *perçem* olabileceğini ileri sürüyordu (a. yer). Buna şahit olarak da *Zafernâme*'den *«onların başlarında yükselen perçemlerden kan damlıyordu»*, sözünü alıyordu. Bundan az sonra bizim de sunacağımız *Burhan-ı Katı*'dan iki not alıyordu. Bundan sonra da, *Heft İklim*'den, şu notu alıyordu: *«Hotan ilinin garip varlıklarından birisi de, k u t a s'dır. Bu bölgenin dağlarında çok sayıda bulunurlar. Bu hayvan, diğer hayvanlar için çok korkunç ve tehlikelidir. Boynuzuyla vurduğu hayvan, ister tekmelenmiş olsun, ister düşmüş olsun, isterse yaralanmış olsun, ölümden kurtulamazdı» (a. yer).* Bu hayvanlar, 1.80 boyunda ve 600 kilo ağırlıktaydılar. Timurlular çağında, bu *kutas* kuyruklarından, k ı r b a ç yapılıyordu. Yazar, bunlar hakkında da, iki vesika veriyordu (s. 228n). Şimdi diğer vesikalara geçelim:

2. A S I M E F E N D İ'ye göre: - a) «Gâv-ı bahrî adıdır. Yani deniz öküzü ki, kuyruğunu ziynet, süs için, yedek atların boyunlarına asarlar. Yaygın olarak bahrî hutas derler. Fakat bazılarına göre k u t a s, bir kara öküzüdür. Hıta, (yani Çin) dağlarında olur» (Bürhan, 458). Ancak *Bürhan-ı Katı*'nın aslında, *«lugat-ı rûmî»* diye söze başlanır. Alem, yani bayrakların başına bağlandığı da söylenir: *«Ber serhâyi alem bendend».*

- b) Yine Asım Efendi, *gej-igâv* maddesinde ise şöyle der: *«Hıtay'da k u t a s adı verilen öküzdür ki, Hıta (Çin) ve Hindistan aralığında olan (Himalaya) dağlarında bulunur. Kuyruğunu süs için, atların boyunlarına asarlar. T u ğ ve s a n c a k başlarına geçirirler. Bazılarına göre deniz öküzüdür. Bundan dolayı ona bahrî kutas derler. Halk ise ona, bahrî hotas derler» (Bürhan, 483).* - c) P e r ç e m maddesinde Asım Efendi şöyle diyordu: *«Mızrak ve bayrak zülüflerine denir ki, (onların)*

başlarında, zülüf gibi top bir şeydir. Ona, t o z a k da denir. K u t a s manasınadır ki, deniz öküzünün kuyruğudur. Yedek atların boyunlarına süs için asarlar. Buna yanlış olarak, bahrî hotaz da derler. Bazıları, bu öküze doğrudan doğruya, p e r ç e m adı verirler. Bazılarına göre, bu bir çeşit vahşi öküzdür ki, Çin (Hıta) ile Hindistan arasındaki, dağlarda yaşarlar» (Bürhan 149; Quatremère, a. esr., 228 n).

3. KUTUZ VE KUTAS MESELESİ: Bu konudaki ana kaynaklar, bunlardan ibarettir. Şimdi de Osmanlı gelenek ve kültürünü çok iyi bilen, R e d h o u s e'dan bu konuyu özetleyelim: *«Ku t a s»: -1) Yak öküzü, bos grunniens. -2) Yak öküzünün uzun kılları veya at kıllarıdır. Atların boyunlarına asarlar. Mızrakların uçlarına bayrak gibi bağlarlar. (Bk. tuğ). - 3) Sorguç gibi takılan kuş tüyü veya saç demetidir. - 4) Kadınların bir çeşit sarığıdır. - 5) Kuş kanadıdır» (Redhouse, 1490).*

K a d ı n s a r ı ğ ı, *kudusak,* sözü, Çağatay Türk kültür çevresinde de görülüyordu (Rad., Wb, 2, 1005). *Kalküta Çağatay* sözlüğü, bunu Farsça, *destâr* sözüyle karşılıyordu. *S t e i n g a s s* ise *perçem* sözünü şöyle yorumluyordu: *«Deniz öküzünün kuyruğudur. Atların boyunlarına asarlar. Bu, siyah saçak veya püsküldür. Mızrakların başına takarlar. Saç zülüfüdür. Buradaki deniz öküzü, yak öküzü veya Tatar öküzü olmalıdır» (s. 240).* Görülüyor ki verilen bilgilerde, pek fazla bir ilerleme olmuyor. Yalnızca Asım Efendi ile Redhouse, O s m a n l ı kültürünün yardımıyla, konuya bir açıklık getirmeye çalışıyorlar.

4. ATLARIN BOYUN SÜSÜ, HOTAZ VE «KUTUZ» ADLI TÜRKLER: Bürhan-ı Katı'nın da dediği gibi *kutas sözü, r u m î,* yani Anadolu ile ilgili olmalıdır. Ancak Anadolu ile Mısır Türklerinde bu söz daha çok, «a t b o y n u n d a k i p ü s k ü l» manasında yayılmıştır. Nitekim 16. yüzyılda bir sözlük yazan *Nimetî Efendi, «Hotaz ki at boynuna asarlar»,* diye bir yorumda bulunuyordu (TS, 3, 1927). *Abu Hayyan,* Mısır'da yaşamış olmasına rağmen, bazı Türkmen sözlerini de sözlüğüne almıştı.

126. Ricaut'ya göre bir tuğ ile bir sancak. Osmanlı paşası, armağan ve gânimetleri kabul ediyor. (Ricaut, s. 121).

O da, *kutuz* sözü için şöyle diyordu: *«Perçem, kıl ile tüylerdir ki, atların boyunlarına asarlar» (AH, 73).* Mısır Türkleri arasında, *Kutuz* adını taşıyan bazı kişiler vardır. Radlof da, Osmanlılarda atların boyunlarına asılan perçemlere *kutaz* dendiğini yazar ki bu, *hotaz* sözümüzün yanlış bir yazılışı olsa gerektir (Rad, Wb, 2, 992). Padişah hotozları için de, aynı yanılgıya düşmüştür.

5. *«BAHRÎ HOTAZ»: Dede Korkut* içinde de geçtiğine göre, bu deyim ve anlayış, Türkler arasına çok yayılmıştı. Yukarıda sunduğumuz vesikalarda da görüleceği gibi, *Mütercim Asım Efendi* sık sık, avam, halk arasında buna *bahrî hotaz* denir, diye söyleyip duruyordu. Çünkü Asım Efendi, Anadolu Türk halkının bilgilerini çok iyi tanıyordu. *Dede Korkut*'ta bir yiğit için şöyle deniyordu: *«Al mahmuzî şalvarlu, atı bahrî hotazlu, Kara Güne oğlı Kara Budak (DK, 60, 10).* Bahrî hotaz, *Babürnâme* içinde de geçer. Rahmeti hocamız, bu konuda yalnızca ikinci elden Şeyh Süleyman Efendi ile Beveridge'e müracaat etmiştir *Vekayi,* 309). *Akkoyunlularda* da *kutas* deyişi ve anlayışı görülür. Bu konuyu daha fazla uzatmak istemiyoruz. Anadolu'da *hotoz,* çetgi ve fitozdur. Gelin başlarına çevre ile yapılan hotozdur. Göğe, kosmak, panpul da denir. Kuşun ve tavuğun tepeliğine de söylenir» (DS).

6. *ALP ERENLER VE ATLARIN BOYUN HOTAZI:* Yazıcızade, şöyle diyordu: *«Âdet ve türe şöyle ola gelmiştir ki, her alp er ki alay bassa ve bahadırlık edüp, düşman bahadırların aktarsa, at boynuna altunlu kutas takarlardı. Bahadır ve alp erenler, kutası ile bellü olurlardı» (Tevarih-i al-i Selçuk, Houtsma nşr., 211; A. İnan, Türk K. ü, IV, 874).*

7. *GÖKTÜRKLERİN,* altından yapılmış kurt başlı bayrakları üzerinde durmuştuk. Başka bir kayıda göre ise bir Çin şehzadesi, Türkler gibi oyun oynarken, *«başına sorguç taktı... Arkadaşlarından her birine bir mızrak dağıttı. Bayrakların uç-*

larına, sallanan şeyler taktırdı...» (LMT, 283). Çin kaynağı mızrakların uçlarına takılan şeylerin neler olduğunu kesin olarak, söylemiyordu. Ancak bunlar perçem de olabilirdi; bez de olabilirdi.

8. ÇİNGİZ HAN TUĞLARINDAKİ PERÇEMLER VE TÜRK GELENEKLERİ : Yukarıda *Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'ndeki* tuğ anlayışını ve yapısını incelerken bu konu üzerinde durmuştuk. Ancak konu, *k u t a s* sözü ve anlayışına gelince, bu konuya yeniden dönme zorunda kalıyoruz. Eski ve sonraki Moğolcada. Türklerin *yak* öküzleri için dedikleri *kutuz* sözünü Çingiz Han çevresinde görmüyoruz. Gerçi Çingiz Han'ın oğlu Toluy'un maiyetinde görülen bazı devlet ileri gelenlerinin adları *kudus* idi. Ancak P. Pelliot'nunda haklı olarak dediği gibi bu, Türkçe *kutuz* sözünün, Moğollaştırılmış (mongolisée) bir söylenişi olmalıydı. Bu kişi, bir Türk de olabilirdi. Çingiz Han zamanındaki K ı p ç a k hanlarından birinin adı da, *Kutuz Han* idi. Ayrıca, Napolyon'u yenen ünlü Rus generali *Kutuzov'un* adı da, bu kökten gelmektedir (HCK, 104 vd).

M o ğ o l l a r d a *yak öküzü*, yaygın olarak, *sarlag* adı ile anılıyordu. Bunlar, beyaz veya uzun saçlı olan cinslerden idiler. *Sarlug* da deniyordu. Belki de bu söz, Altay Türklerindeki, aynı manaya söylenen *sarlık* sözünden geçmiştir (?) (Ramstedt, Kalm. Wb., 313 b). Yine Altay Türkleri, yak öküzü ile ev ineğinin birleştirilmesinden doğan buzağı veya sığıra ise, *kaylık* derlerdi. Moğollar ise buna, *kaynuk* adını verirlerdi (a. esr, 180). Bu konuda, fazla bir şey söylemeyeceğiz.

T u ğ p e r ç e m i Moğollarda, *calaga* adı ile anılır. Türk ağızlarında ise, «*yalau*» sözü, «şapka ve miğferlere takılan, rüzgârla dalgalanan ipek parçalarına», denirdi (Rad, Wb, 3, 155). A n a d o l u'da *yalaz, yalavu, yalabı* sözleri de, aşağı yukarı bu dalgalanmaları karşılardı. Bizce bu konu Türklerde daha köklü, daha yerli ve daha gelişmiş olmalıydı.

127. F a t i h A l b ü m ü içinde görülen, *Uygur* tipindeki bu resimlerin her birinin bir hikâyesi vardır. Bayrak tutanın, saçı ve ayakkabısı, *Çinli* gibidir. Ancak bu bayrak başını, *önasya Azerilerinde* de görüyoruz. (Bk. Res. 110). Başlıktan sonra *kıllı* bir *perçem,* ondan sonra da, uzun bayrak görülüyordu.

9. ANADOLU'DA ÇADIR TUĞLARI : Anadolu'daki *çadır tuğları* üzerinde durmadan geçemeyeceğiz. Dolayısıyla Ali Rıza Yalgın'ı da, rahmet ve saygıyla anacağız. Ona göre *güneydeki Türkmen oymakları çadırlarının tepesine bir öküz kuyruğu takarlardı (Cenupta Türkmen Oymakları, 419)*. Bunun resmini de sunuyoruz.

10. KUYRUKLU MEZAR TUĞLARI : Bu kitabımızda bayraklı bir kaç mezar resmi sunduk (Res. 82, 83). Bu bayraklar, özellikle önemli kişilerin mezarlarında uzun süre tutuluyordu. Katanof gibi araştırıcılar, sırıkların ucuna at kılları takılmış, tuğlu mezarlar da görmüşlerdir (Dörfer, 619). Tanrı dağlarındaki hayvancı Kırgızlar da, ölen bir kimsenin bindiği atın kuyruğunu keserler ve mezarın üzerine diktikleri, sırığın ucuna bağlarlardı (A. İnan, Şam. 198). Bu atlı kavimlerin atları ile kaynaşmasını gösteren, çok güzel bir gelenektir.

11. ŞAMANLARIN AT KUYRUKLU BASTONLARI : Bilindiği üzere Altay şamanlarının, en önemli tören aletleri, davul idi. Bunlar, Anadolu'daki dervişlerin çaldıkları ve *mazhar* adı verilen büyük deflere benzerlerdi. Ancak bütün Türk kesimlerindeki şamanlar, davul kullanmıyorlardı. Dış tesirlerin çok az girdiği ve çok kuzeylerde yaşayan Yakut Türklerinin şamanları, törenler sırasında, ellerinde *at kuyruklu tuğ* tutuyorlardı. Aslında, Yakut Türklerinin yaşadıkları bölgelerde, at yaşamıyordu. Anlaşılıyor ki bunlar, Kuzey Sibirya'ya göçen, atlı kavimlerden biri olmalı idiler. Bundan dolayı da, atlı kültürün izlerini taşımış olabilirlerdi. Gerçi Çin rahipleri de, törenlerini püsküllü bastonlar ile yapıyorlardı. Ancak atlı Türkler ile Çinlileri birbirinden ayıran özellik, at ve at kuyruğu idi. «*Genç şamanların and törenlerinde*» de, baş şamanın elinde, at kılları ile süslenmiş bir tuğ bulunuyordu. Ancak Doğu Türkistan'daki, Müslüman bakşıların kullandıkları tuğ ise başka idi. A. İnan hocamızı bu konuda izleyemeyeceğiz (Şam. 94). Çünkü bu Müslüman bakşıların tuğ dedikleri, ipler üzerine dizilmiş bayraklar-

dı. Bu konu üzerinde de sık sık, özellikle, din ile bayrak ilişkileri dolayısıyla durduk.

12. RENKLİ VEYA KIZIL, AT KILLI TUĞLAR: Hayvancı Kırgız Türklerinin eski destanlarında, *«kızıl tüpök, sır nayza»* diye bir söz geçer. Yudahin'e göre, *tüpök* sözünün iki manası vardır: 1) Bir tutam at kılı; 2) Tuğ, mızrağın ucuna bağlanan bir tutam at kılı veya Çin mandası *kaytaz*'ın kuyruğu. Kızıl tüpök, sır nayza ise; *«kızıl tuğu bulunan sırlı mızrak»* demekti. *Tüpöktüü* sözünün geniş manası, «tuğlu, yani tuğu bulunan» anlayışını içeriyordu. Tüpöktü nayza, «Tuğlu, at kuyruklu mızrak» karşılığında kullanılmıştı (Yud. 712). Manas destanı içinde, *«Ala bayrak, kızıl tuğ»* diye başlayan, bir savaş şiiri üzerinde sık sık durmuştuk.

Osmanlı devletinde de renkli at kılları ile süslenmiş, tuğları görüyoruz. Marsigli'ye göre, Osmanlı tuğları kırmızıya boyandıktan sonra, bunun üzerine de ince kıllardan beyaz-siyah bir başlık konuyordu. Kırmızıya boyanan alt kısmı, dağınık olarak bırakılıyor ve bundan dolayı ona, *«tuğ-ı perişan perçem»*, deniyordu (Saray, 262).

13. ANADOLU SELÇUKLULARINDA «TUĞ» VAR MIYDI? «MUNÇUK VE PERÇEM» SÖZLERİ OLDUĞUNA GÖRE VAR DEMEKTİ: Gerçekten de Anadolu Selçuklu devletinin tarihine ait Farsça kaynaklarda *«tuğ»* sözünü göremiyoruz. Ancak *İbn Bibi*'de, *«munçuk, perçem, bayrak»* sözlerinin bulunduğunu, F. Köprülü de vurgulamaktadır (İA, Bayrak, 408). Yine *munçuk* deyimini, Gaznelilerle ilgili kaynaklarda da görüyoruz (a. esr., 406). Artık Anadolu Selçuklu tarihine ait kaynaklar taranmalı ve bu deyimlerin durumu, yer yer tespit edilmelidir. Her zaman şuurlu ve bilinçli olan Uzunçarşılı, bu konu üzerinde de durmuştur. İbn Haldun'un da belirttiği gibi, sancak sözü Türkçedir. Anadolu Selçuklu Türklerinde. *«sancağ-ı hümayun, sancağ-ı saltanat»* gibi deyimleri görüyoruz. Ancak, şu deyiş ve anlayış değişikliği üzerinde de durmak gereklidir:

128. Yine *FATİH ALBÜMÜNDEN,* bir savaşçı : Başlığı ve başlıktaki tüyleri, *Câmi üt-Tevârih*'teki *Çağatay* ve *İlhanlı* büyüklerinin başlıklarıyla aynı gibidir. (Krşl. Res. 11, 28). Görüşümüze göre, bunun çağı aşağı yukarı böylece belirlenmiş oluyor. *Tuğlu mızrağın* dibi de, belki yere batırılmak için, ikinci bir mızrak ucu gibi hazırlanmıştır.

Kıllı perçemin, sancak başlığı, olarak mana değiştirmesi: Tuğ ve *muncuk*, bilindiği üzere, gönderin tepesinde bulunan, kıllı veya kuyruklu perçem tutamlarıdır. Ancak Çingiz Han devletinde de olduğu gibi, aynı sırık veya gönderde, kumaştan bir bayrak da yok değildi. Uzunçarşılı şuurlu olarak, *«M e n c u k-ı râyeti Selçukî diye zikredilen hilâlin, sancak bezinin üstünde değil; sancak sırığının başında olduğu anlaşılmaktadır», diyordu (Medhal, 74)*. Hocamızın burada andığı *mencuk* sözü, Türklerin *moncuk, boncuk* sözlerinden başka bir şey olmasa gerektir. Bunların da ana ve esas manaları, kıllı püskül demektir. *Tuğ* anlayışı da öyledir. Ancak M ı s ı r Memlûklarında da zamanla, *tuğ* sözü, mana değiştirmiş, madenden yapılmış, yazıtlı sancak başlarına da, *tuğ* denilmeye başlanmıştır (Res. 117). Bu konu üzerinde, A. İnan hocamız da durmuştur (TK, IV, 874). L. A. Mayer de, Mısır Memlûklarının tuğ adıyla adlandırdığı bu sancak başlıklarından bir kaç örneğin resmini yayınlamıştır (Saracenic arms and armors, Ars İslamica, I, Tabl. 10..). Bu kitabımızda bunlardan birkaçının resimlerini bulabileceksiniz. (Res. 117).

Konuyu böyle bir mantık yoluna getirdikten sonra, bir Türk kültür tarihçisi olarak da görüşlerimizi ifade edebiliriz. Mısır'da da sonradan, sancak başlarına tuğ denmesine rağmen, *«kuyruklu perçemler»* yine de, sancakların başlarında vardı. Kuyruklu tuğlardan başka bir şey olmayan, *munçuk* ve *perçem* gibi deyimlerin, yalnızca Anadolu Selçuklularında bulunması, Türk gelenekleri bakımından bize bir şey anlatmamakta mıdır? Bu sözler sonradan sancak başlığı manasıyla veya başka bir mana ile değişmiş olabilir. Ancak asıl manaları, kıl demeti demektir. Ya atların boyunlarında veyahut da sancakların tepelerinin altında bulunurdu.

14. BAYRAKLARIN KUMAŞINDA VEYA TEPESİNDE, «AY, HİLÂL VEYA AYCIK»: Fuad K ö p r ü l ü çok daha önceleri girmişti. *İslam Ansiklopedisi*'ndeki bayrak maddesin-

de de, bu konuyu tazelemiş ve eski araştırmalarındaki noksanları tamamlamıştır. Biz burada F. Köprülü'ye tarih kaynaklarından fazla bir şey katamıyoruz. Yalnızca, Radlof'un *Türk Halk Edebiyatı Örnekleri* adlı büyük eserinden üç vesika sunarak, Köprülü'nün aziz hatırasını anmaya çalışmakla, yetineceğiz :

A y ç ı k sözü, özellikle Orta ve Kuzey Asya Türkçelerinde, *«hilâl şeklinde olan nakışlara»*, denir. Hilâllerle bezenmiş nakışlara da, *ayçıklı* denirdi. *«Ayçığı altın tuu»*, geniş bir yorumla, *altından, (hilâle benzer?) nakışlarla süslenmiş b a y r a k*, demektir (Yudahin, 64). Radlof *ayçık* sözünün, artık *hilâl* manasını kaybetmiş gibi göstermektedir. Kuzeye gidildikçe, her türlü *renkli Çin ipeklisi*, «ayçık» sözüyle anılmaya başlanmıştı. (Rad, Wb, 56). Ancak Kırgız Türklerinde ayçık sözünün, *«hilâlli nakış»* manasını koruduğunu, kesin olarak belirtmektedir.

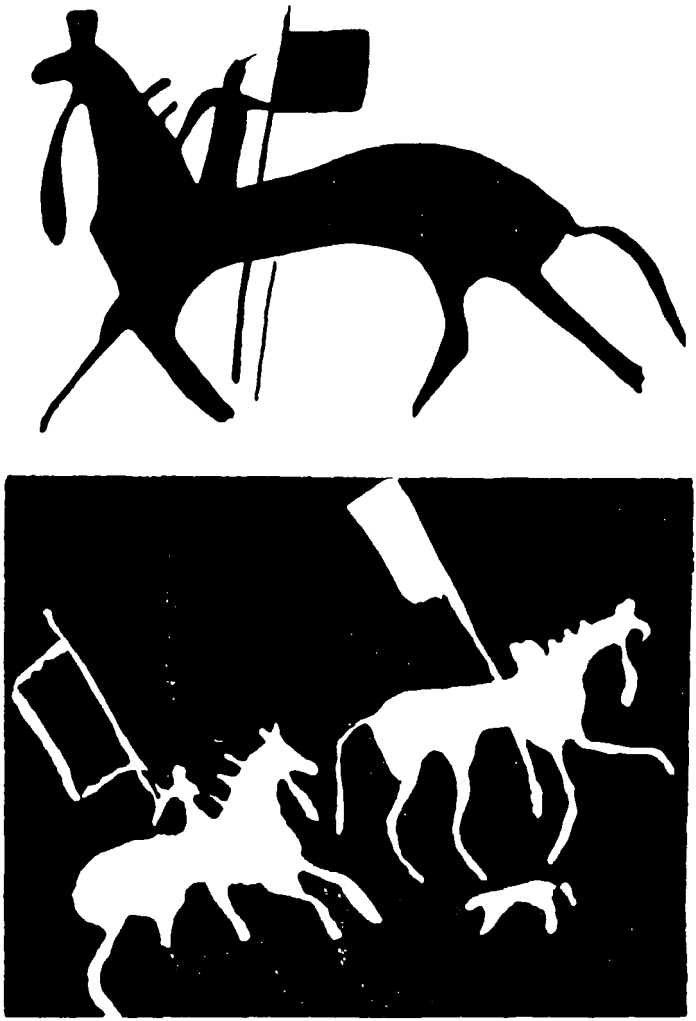
«Ayçığı altın tuğ geliyor!» : Bu söz de, Kara-Kırgız Türklerinin eski karakteri taşıyan, destanları içinde görülür. Bu bayrağın içinde ayçık veya hilâller mi vardı; yoksa bayrağın ipekli kumaşındaki süslerin tümüne ayçık mı deniyordu, bunu bilmiyoruz (Rad, Wb, I, 56). Ancak bir gerçek varsa, sözün ve mananın temellerinde, hilâlin var olduğu idi. Çeşitli Türk kültür çevrelerinde ay ile hilâl, kesin olarak birbirlerinden ayrılamıyor. lardı. Tırnağı bakanak olmayan hayvanlara, ay tuyak, yani *ay tırnaklı*, deniyor ve bu hayvanların hepsi, başta at olmak üzere, kurbanlık hayvan olarak sayılıyorlardı (Yud., 61).

K u m a ş a d ı olarak *ay* sözü, yalnızca yukarıda verdiğimiz örnekte değil; 11. yüzyıl Türk kaynaklarında da geçiyordu : *«A y, turuncu renkte bir kumaş adıdır» (MK, I, 40)*. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karahanlılarda hakanın bayrağı da, *turuncu (narencî)*, renkte idi. Belki de sesler arasında bir değişme olmuştu. Biz burada yalnızca, eleştirisiz paralel örnekler vermekle yetiniyoruz.

«Ay ile yıldız», Türk mitolojisi içinde de sık sık yanyana gelirler. Türk bayrakları üzerinde, ay ile yıldızlar, ne zaman yanyana geldiler? Bunu, kesin olarak söyleyebilmek, çok zordur. Çünkü her Türk topluluğunun da bir bayrağı vardı. Ancak bir gerçek varsa Türklerin gönülleri ile duygularında, ay, güneş ve yıldızlar, destanlarda da, yanyana yaşıyorlardı. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, elimizden geldiği kadar, bu konuda yeni vesikalar sunmuştuk. Şimdi materyalimiz, daha da çoğaldı. Kuzey Türk destanlarında, *«bayrağı ile aynı tarladan biten»*, Muradım adlı yiğidin bayrak destanını sunmuştuk. Yine bu yiğit, destanda devamla, babasına şöyle diyordu :

«Ay kaşında bir yıldız, nasıl çıkar parlarsa; yerde de bir kişi var, bozkırda ben parlarım! Şafaktan önce çıkar, nasıl Çolpan parlarsa; benimde ışığım var, ben de yanar parlarım! : (Pb, 4, 134/171).

«Ay kaşında bir yıldız» sözü, bizim «ay yıldızlı» sözümüzden çok daha güçlü ve manalıdır. *Mahçe-i sancak* için bk. Uzunçarşılı, Medhal, s. 74.

129. *Yine G ö k t ü r k lerin kumaşlı bayrakları :* Göktürk devletinin kuzey sınırlarındaki yazılıkayalarda görülen bu resimlerden, iki tane daha sunuyoruz. Yukarıda dörtgen; aşağıda ise, iki tane dikdörtgen şeklinde büyük bayrak görülüyor. Aşağıdaki iki at, birlik düzenini andırıyor.

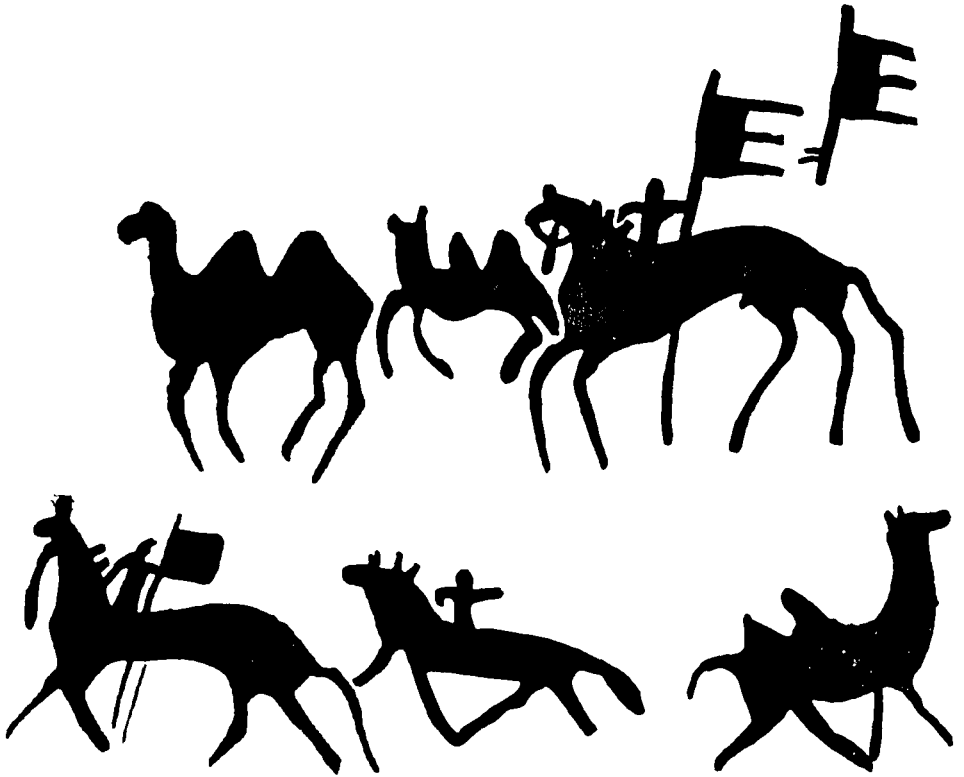
VII. BÖLÜM

BAYRAKLARIN GÖNDER VE KUMAŞLARI

GÖNDER VE SIRIKLAR

«Gönder-i Şerife» sözü, tuğların savaş için çıkarılması dolayısıyla yazılmış, Osmanlı zabıt veya vesikalarında geçiyordu. Bu vesikalar, Zarif Ongun tarafından yayınlanmıştı. Bilindiği üzere, padişahın tuğları, savaşa gitmek üzere çıkarılırken, çok kesin bir protokol ve büyük bir merâsim yapılırdı. Bundan sonra, yani merâsimin sonunda da, saltanat sancakları çıkarılırdı. Sancaklar için daha hafif ve basit bir merâsim vardı. Tuğların çıkarılması ile ilgili vesikalar, zaman ayrılığının bulunmasına rağmen, merasimin sırası ve düzeni bakımından, aralarında büyük bir ayrılık göstermiyorlardı. *«Bu, kanun-u kadimdir»*, diye de, vesikalar sözlerini vurguluyorlardı. Bu vesikalardaki merâsim sırasına bakılırsa tuğlar saltanat sancaklarından çok daha önemli idiler.

1. SANCAK, BAYRAĞI VE SIRIĞI İLE BİRLİKTE MUBAREKTİR: Tuğlar için, *«on iki adet kurbanlık koçlar»*, kurban edildikten sonra, *«livâ-i zafer-üt-tevârih-i tuğ-ı hümayun ihrâc olunduğu saat-ı mes'udunda, içeruda gönder-i şerifesine bend ve koğasına vaz'ından sonra...»*, deniliyordu (Zarif Ongun, a. esr., I, s. 249). Bundan da anlaşılıyor ki, padişahın tuğunun veya sancağının gönderine, sadece gönder, sırık veya direk denmiyordu. *Gönder-i şerife* denmek yoluyla bu sırık saygılanıyordu. Bu bir devlet anlayışı, inanışı ve düzeni idi.

130. Yine *G ö k t ü r k yazılıkayalarından iki resim :* Bunlar, develeri mi güdüyorlar; yoksa vahşi develeri mi avlıyorlar? Pek anlaşılmıyor Ancak aralarında *Göktürk yazılarının* da görüldüğü bu resimler, daha çok avcılık ve diğer konularda *uğur* ve *tılsım* kazanmak için yapılmış olmalıydı.

Mubarek tuğ veya *tuk-ı mubarek deyimini*, Çingiz Han çağının Farsça tarihlerinde görüyoruz (Dörfer, 619, 620). Göndersiz bayrak ve tuğ düşünülemeyeceğine göre, gönderi, bayrakla birlikte düşünmek gerekmektedir.

2. «GÖNDER» NEDİR? (SÜNGÜDEN, BAYRAK DİREĞİNE): Burada etimoloji yapacak değiliz. *«Dürtüşür iken, ala gönderin ufanmasın!»* Bu, *Dede Korkut*'ta görülen, çok güzel bir duadır (DK, 35-7, 66-5). *«Altmış tutam gönderin ne ögersin, murdar kâfir! Kızılcık değneğimçe gelmez manğa!» (DK, 41-3).* Bu da yine aynı kaynaktan başka bir deyiştir. Gönderin en âdisi, değnek ile sırık olabilirdi.

Renkli gönder: Manas destanı ile diğerlerinde görülen bir *«sır nayza»* deyişi üzerinde durmuştuk. Bu, kızıl tuğlu ve boyalı, cilâlı, sırlı gönderi olan, bir bayraktı. Bazı yerlerde de bu, sadece *tüpöktüü nayza*, yani tuğlu, bayraklı mızrak diye geçiyordu (Yud. 772). Hacı Bektaş ile ilgili bazı kitaplarda ise, *«elde yeşil gönder, yüzü nikap»*, sözleriyle yeşil gönder veya mızraklardan söz açılıyordu. 16. yüzyıl eski Anadolu kitaplarında ise, *«çıkardı arkalardan beyza gönder»* sözleriyle, biraz da mecâz ile, beyaz bir gönderden söz ediliyordu (TS, 3, 1749). Dede Korkut'taki gönderler ise, *ala* tanıtmasıyla tanıtılıyordu: *«Ala ala gönderler süsildi, (yani batırıldı)» (DK,* 63-10). Bunların hepsi de mecâzdır. Göndere, his, duygu ve güç katmaktadır.

Gönder ve direk: Gerek, çok daha eski Türkçede ve gerekse, eski Anadolu Türkçesinde *gönder ve süngü*, mızrak anlayışıyla söylenmiştir. Ancak, bayraksız mızrak da pek düşünülemiyordu. Böyle çıplak bir mızrağı kullanmanın, ayrıca bir zevki de yoktu. 16. yüzyıl Osmanlı kitaplarında, kesilen başlar da, bir gönder üzerine dikiliyorlardı: *Tekfürün alemin aktarıp, tekfürün başını, kesip, göndere diktiler» (TS, a. yer).* Bu çağın eski kitaplarında, buna benzer sözlere çok rastlıyoruz. Kandil sırıklarına da gönder diyorlardı. Sonradan, gemi direkleri de, bu mana içine girdi. Ancak padişahın tuğunun direği, gönderi, *«gönder-i şerife»* idi.

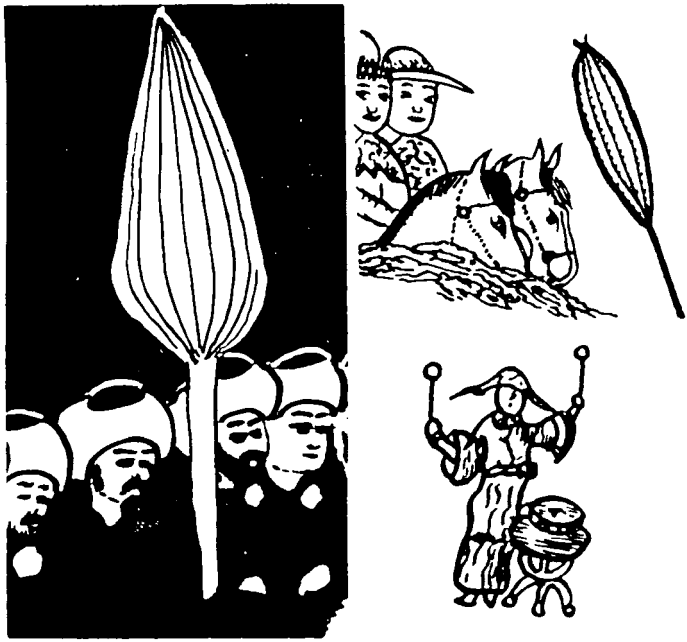

131. *L e v n* i'den, mızraklı bir O s m a n l ı atlısı : Atlının mızrağı gibi, her şeyi de zarif ve güzeldir. Mızraktaki *bayrak* veya *perçem,* artık zarifleşmiş, ya iki küçük *püskül* veyahut iki *ipek şeride* dönüşmüştür. *Okluk, yaylık, kılıç* ve *atın kuyruğu,* klasik üslûbu kaybetmemiştir. Ancak at koşumu, elbise ve başlık, çok yenilenmiş ve değişmeğe doğru gitmiştir.

O s m a n l ı l a r d a, özellikle Topkapı Sarayı ile Askerî Müzede gördüğümüz gönderler, iyi bir ustalıkla yapılmış sırıklardır. Hele tuğların sırıklarının, çok uzun ve ağır olduklarını görüyoruz. Ancak 1543 akınında, padişahın, *altın çubuklu*, yedi bayrağı ile yedi tuğundan da söz ediliyordu (Saray, 263n). Bazı yerlerde ise, sancağ-ı şerifin gönderinin, gümüş halka ve çemberlerle süslenmiş olduğu söyleniyordu (Saray, 255). Osmanlı devleti gibi bir cihân devletinde, bu gibi süslemeler normal görülmelidir. Ancak bütün sancaklar ile tuğların, akın bittikten sonra, gönderlerinden çıkarıldıkları da, bir gerçekti.

3. TÜRK BAYRAKLARININ ADLARI, «BATIRMAK, VURMAK, SANÇMAK» GİBİ SÖZLERLE, DİREKLERİNDEN DOLAYI TÜREMİŞLERDİR : Bu kitapta sık sık üzerinde durduğumuz gibi, bayrağın başı göklerde ise; dibi de, yerde idi. Manas destanında da, *«Ala bayrak, kızıl tuğun, dibini (tübün) yere çakınız; başını göğe yayınız»*, deniyordu. Bayrağın, d i b i ve b a ş ı, bir bütünü tamamlıyordu. Bayrak sözümüz, eski Türkçede, batırmaktan, *batrak* diye; *sançmak* kökünden, sancak *sançkak;* vurmak kökünden de *vurgu* ve *vurungu* sözleriyle ortaya çıkıyor ve gelişiyordu. Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz. Bayrağı kaleye dikmek de, ancak gönderiyle yapılırdı. *Eli bayraklı* da, eliyle çubuğunu tutandır. Yani göndersiz bayrak düşünmek, çok zordur.

4. «D İ R E K» VE BAYRAK : Kuzey Türklerinde, kavak ağacına, *tirek* derler. Yine kuzey Türk destanlarında, bayrağın bir kavak ağacı ile yapraklarına benzetildiğini göstermiştik. Ayrıca yiğitle birlikte aynı tarladan bittiği, güç aldığı düşüncesi üzerinde durmuştuk (Pb, 4, 134/176). Otağın, çadırın direği ile, *göğün direği* de, zaman zaman ayrı ve yüce mana taşıyorlardı. Eski Türkçede direğe, *tirgek* veya *tirgük direk, yıldızı* ise bir yıldız adıdır (TT, VII, 2, 16). Göğün direği üzerinde de, *Türk Mitolojisi* adlı eserlerimizde, geniş olarak durmuştuk. Bu inanış, *Kutadgu Bilig*'de de, devam eder (KB, C, 202, 4).

132. *SANCAK KILIFI :* Bu kitabımızda, «*tuğ bağlamak, çözmek ve açmak*» deyimleri üzerinde, sık sık durduk. Burada, bir Osmanlı; bir de *Dihlevî*'den, *T ü r k - H i n d* töresince kullanılan iki kılıfı sunuyoruz. (Ayrıca krşl. 11, 28). N e v b e t, sancaklar açıkken mi; yoksa kılıfında iken mi, vurulurdu? Bizce, kılıfında iken vurulurdu. Çünkü tuğ, ancak, savaş için açılırdı.

Atış direği: Bu, gerek eski Türklerde ve gerekse Osmanlı devletinde, çok önemli bir şeydir. Oğuz Kağan'ın da kendi altın evi ile oğullarının evlerinin, sağ ve soluna 40 kulaçlık iki direk diktirdiğini, biliyoruz.

TÜRK BAYRAKLARI VE KUMAŞLARI

Bayrak denince, hatıra renk ve kumaş gelir. Bundan dolayı kitabımızın sonunda, Türklerin renkler hakkındaki, duygu ve düşünceleri ile ilgili, ayrı bir bölüm koyduk. Bir milletin, bir kavmin, bir insan topluluğunun sevmediği bir rengi, bir kumaşı, onlara bayrak olarak kabul ettiremezsiniz. Yeni bir bayrak alsanız bile, insanların kalplerinin derinliklerine indiremezsiniz. Onları peşinizden sürükleyemezsiniz. Konuyu, böyle ele almak gereklidir. Hele s a v a ş t a, onların kalplerinde bir duygu ve fırtına koparmayan bir renk ve bayrakla, onları yanyana bırakamazsınız. Bunun içindir ki, «*kırmızı savaş bayrağı*» diye ayrı bir bölüm açtık. Türkler ile bayrak konusunda da en önemli yeri, buna verdik.

1. H U N L A R D A, RENKLİ KUMAŞLARDAN BAYRAKLAR: Hunlar ile ilgili ana Çin kaynaklarında, Hunların kuyruklu ve perçemli tuğlarından söz açılmaktadır. Ancak ana kaynaklarda, Büyük Hun imparatorluğunda kumaş bayrak kullanıldığına dair kesin bir bilgi elde edemiyoruz. Sık sık belirttiğimiz gibi, «*tuğlu bayrak*» gibi birleşik bayraklar, büyük Ortaasya imparatorluklarında, görülmüyor değildi. M. Ö. 40 yılında Hun şehzadeleri arasında taht kavgası çıkıyor ve bunlardan birisi batıya çekiliyordu. B a t ı T ü r k i s t a n'ı da ele geçiriyor ve orada bir devlet kuruyordu. Ancak çok güçlü olan

bu Hun prensinin, büyük planlarını keşfeden Çin ordusu harekete geçip, onu kendisinin kalesinde kuşatıyordu. Bu kuşatmadan söz açan Çin kaynağı, şöyle diyordu: «*Cici Han surların üzerinde göründü. 'Beş renkli bayrağını', dikmişti. Zırhlara bürünmüş, bir kaç yüz asker de, surlar üzerinde ayakta duruyorlardı...*» *(HS, 70)*. Bu çağ ve bu konularla ilgili vesikaların tümü, bizim *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı eserimizde bulunmaktadır.

«Beş renkli bayrak», ya bir bayrak, üzerinde beş renk; veyahut da beş ayrı renkli bayrak olarak düşünülebilir. Sunduğumuz resim ve vesikalarda da görüleceği üzere bu Hun prensinin bayrağı, beş ayrı renkli bayrak olmalıydı. Ancak Hunlarda, beş renk düşünce ve motifi, görülmüyordu. Mete'nin ünlü kuşatmasında, *dört yandaki orduların atları, dört ayrı renk üzerine düzenlenmişti.* Buna, orta, yani merkezdeki rengi de katarsak, belki de beş renk olabilirdi. Ancak Çin'de, dünya ve devlet, beş nokta ve beş renk üzerine düzenlenmişti. Bu bakımdan, Hun ve Çin gelenekleri arasında bir yakınlaşma düşünülebilir. (Bk. Res. 72,134).

2. GÖKTÜRKLERDE, RENKLİ KUMAŞLARDAN BAYRAKLAR: Göktürklerdeki, renkli kumaş bayraklar hakkında, elimizde yalnızca, iki karanlık vesika vardır. 629 yılında Batı Göktürk kağanının hakanlık otağına giden ünlü Çinli gezgin ve Buda rahibi Hüan Tsang, şöyle diyordu: «*Bunların atlarının sayısı pek çoktur. Kağan, yeşil satenden bir manto giymişti. Saçlarını ise, (börkünün) dışında bırakmıştı... Çevresi, brokar (yani altın işlemeli) kaftan giymiş ve saçlarını örmüş, ikiyüz kadar askerle çevrilmişti. Geriye kalan birlikler ise, atlı ve develi askerlerden oluşmuştu. Kürk veya ince yün kumaşlardan, elbiseler giymişlerdi. Uzun mızraklar, bayraklar ve güçlü yaylar taşıyorlardı. O kadar kalabalık idiler ki, insanın gözü onların nerede sona erdiklerini göremiyordu*» *(Chavannes, Doc., s. 194).*

133. Dihlevî'ye göre Hakan, bir sefer sırasında : *Teberci,* hakanın önünde; sancak ise, hakanın arkasındadır. Osmanlı devletinde, *tuğlar,* padişahın önünde; *sancaklar* ise arkasında bulunuyordu. *Bayraklı* mızrakta ise, eski *Bağdat* resim okulunun izleri vardır.

a). Bayrak ve bayraklı mızrak: Bu ikisini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bayraklı mızrak, her askerin kendi malı olabilir ve kendisi tarafından taşınabilir. *Askerî birlik bayrağı, kağan* veya komutan tarafından, o birliğe veya o birliğin komutanına verilebilir. Bu bir memuriyet ve komutanlık belgesi veya alâmetidir. Yukarıdaki vesikada, *mızraklar ve bayraklar,* denilmektedir. Karanlık dediğimiz nokta budur. Bunlar, hem birlik ve hem de askerlerin mızraklı bayrakları olabilirlerdi.

Bir Çin şehzadesi, -uzaktan da olsa-, Türklerin yaşayışı ile dillerini çok seviyormuş. Sarayda arkadaşlarıyla oynarken, *«arkadaşlarına (mızrak yerine) sopalar dağıtıyor ve uçlarına, kumaş bayraklar bağlatıyormuş» (LMT, 283).* İkinci kaynağımız da budur. Göktürk yazıtlarında *«Üç tuğlu Türk kavmi»,* söz konusu ediliyordu. Türklerde *tuğ* sözü, hem kumaşlı bayrak ve hem de kuyruklu ve perçemli tuğlar için, söylenmiş olabilirdi. Göktürklerin kuzey bölgelerinde bulunan ve kaya yazılarında görülen çok büyük kumaş bayraklarda görülmektedir. (Res. 5, 39, 50, 84, 129).

b). Din ve bayrak: Göktürklerin kuzeyindeki *yazılı kayalar,* bize bu bakımdan bir çok şeyler öğretmektedirler. Bu kaya resimlerinin içlerinde, Göktürk yazılarıyla yazılmış, küçük yazılar da vardır. *Av kültü,* yani av ile ilgili din inanışları ve törenleri, bu kaya resimleri içinde kendilerini, bütün açıklıklarıyla göstermektedirler. Çok iyi cinsten atlar üzerinde, büyük bayraklı ve tolgalı kişiler veya birlikler, av hayvanları ile yaban develerini kovalamakta ve avlamaktadırlar. Göktürklerin bu kuzey bölgelerinde, ne böyle ünlü cins atlar ve ne de yaban develeri bulunur. Bu, daha güneylerdeki Türk inanışlarının, kuzey sınırlarında bir yansıması olmalıydı. (Res. 5, 84, 129).

3. BAYRAK KUMAŞLARI: Hakan bayraklarının kumaşlarıyla, birlik veya boy, hatta askerlerin mızraklarındaki bay-

rak kumaşları arasında bir ayrılık vardı. Bayrağı olan herkes, Çin ipeği veya altın sırmalı kumaşını bulamazdı. Osmanlı devletinin ilk çağlarında da, *«Alaşehir'de dokunan kırmızı bezler»*, Osmanlılar tarafından da, bayrak bezi olarak kullanılıyorlardı. Bunu, Âşık Paşazâde, açık olarak yazmaktadır (Saray, 240). Bu gelenek, Yavuz Sultan Selim'in *ak ve kırmızı sancaklarında* da devam ediyor gibiydi. Ancak kumaşın cinsi, herhalde daha değerlenmişti.

a). «Al», bayrak kumaşı: Bilindiği üzere *al* sözü, bir renk adıdır. Renkler ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde, geniş olarak durulmuştur. Ancak, 11. yüzyılda *al* sözü hakkında, şöyle deniyordu: *«Al, Hanların bayrağı; devlet adamlarına eyer örtüsü yapılırı turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu (nârencî) renge de al denir» (MK, 1, 81).* Herhalde bu, renginden dolayı, kumaşlara bir ad olmuş olmalıydı. Ayrıca, *bayrak ve devlet sembolü* haline gelmişti. Buradaki *dibâce* sözünü Brockelmann, haklı olarak *brokar* olarak, yorumluyordu (Ind., 6).

«Al bayrak» sözümüzün de, bununla bir ilgisi olmalıdır. Çünkü Türklerde, koyu kırmızı veya kızıl bir bayrak düşünebilmek çok zordur. Türklerin *al* sözü, Moğolcaya koyu kırmızı manasıyla girmiş veya bu söz, Moğolcanın kendisinde, bu manada gelişmişti. Bu konuya az sonra geleceğiz.

b) . «Al», Hakanlık kaftanı: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Uygur* hakanı *İdukut Barçuk Art Tegin*, Çingiz Han'a bağlanmak için bir elçi göndermiş ve elçi, Çingiz Han'a şöyle demişti: *Al elbisenden bir artık parça, lûtfeder misin?* Çingiz Han da ona *Al-Altun* adlı kızını, Uygur hakanına vermişti. Al renk ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, Gizli Tarihin satır arası Çince yorumlarına göre, Moğolcadaki *al sözü, koyu kırmızı* demekti. Ancak Çingiz Han'ın kızının adı ise, *Al-Altun* idi. Altın ise, koyu kırmızı değildir.

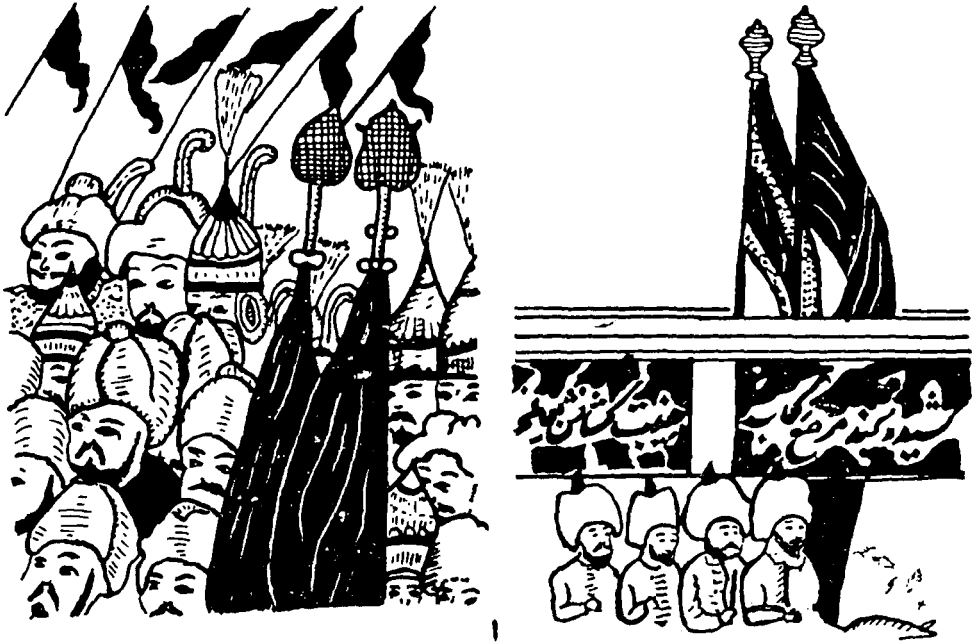
134. *ÇİN'DE, «SANCAK KILIFI»:* Hun hakanı, M.S. 194-5 de, ünlü bir Çin prensesini kaçırarak evlenmişti. Prenses Wen-chi, Çin'e döndükten sonra, Hunlar arasında geçirdiği hayatını şiirle anlatmış ve bu şiirler de, resimlenmişti. Yukarıdaki resim, prenses Çin'e döndükten sonra, alayın duruşunu gösteriyor. Bu resimdeki *Kılıç ve kılıfında duran sancak* geleneğinde, Hun töreleri de var olmalıdır.

c). «Al», Örtü ve şal: Yukarıdaki birinci maddede görüldüğü gibi, hakanlar büyük devlet adamlarına kumaş hediye ederler ve onlar da bir sembol olarak atlarının üzerlerine örterlerdi. Araplar buna *gaşiya* derler. Yani bunun, İslamî geleneklerde de yeri vardır. Anlaşıldığına göre bunun adı veya rengi *al* idi.

Kumaş armağanı, Türklerde yaygın bir gelenektir. Eski Türkçede buna, *tanğuk* adı verilir. Akınlara çıkan hakanlara yemek verilir ve kumaş armağan edilirdi. Çevgen oyununda birinci gelenlere de, kumaş armağan edilirdi. Mızraklara asılan bayraklara da *tanğuk* denildiğine göre belki de akına giden askerlere de kendi çevresi, bayrak yapması için, bir kumaş parçası hediye ediyorlardı. Ancak bu armağan kumaşların renkleri hakkında hiçbir bilgi verilmiyordu.

d). Al ve turuncu kumaş: Divan, *«turuncu renge dahi al derler»*, dediğine göre, *al* sözü yalnızca turuncu rengi karşılamıyordu (MK, 1, 81). «Dokuz tuğlu Han» maddesinde, bayrak yapılan bu kumaşın özellikleri hakkında da bilgi verilir. Hakanların bayrağının, sırmalı kumaş *(dibâce)* ve turuncu renkte ipekliden *(harîrî narencîyî)* yapıldığı *söyleniyordu.* Ancak burada *al* sözü geçmiyordu. Bundan dolayı bu iki madde birbirini tamamalyıcı özdedirler. Zaten *tuğ* sözüne bakıp aldanmamak gereklidir. Çünkü aynı kaynak, *tuğ* sözünü, *alem,* yani bayrak manasına da yorumlamakta idi. Ancak bize göre bu hakan bayrakları, *«tuğlu bayrak»* şeklinde olmalıydılar. Yani tepelerinde, tuğ ile bir de başlık bulunmalıydı. Kurt başlı Göktürk bayrakları için de, bu düşünülebilir.

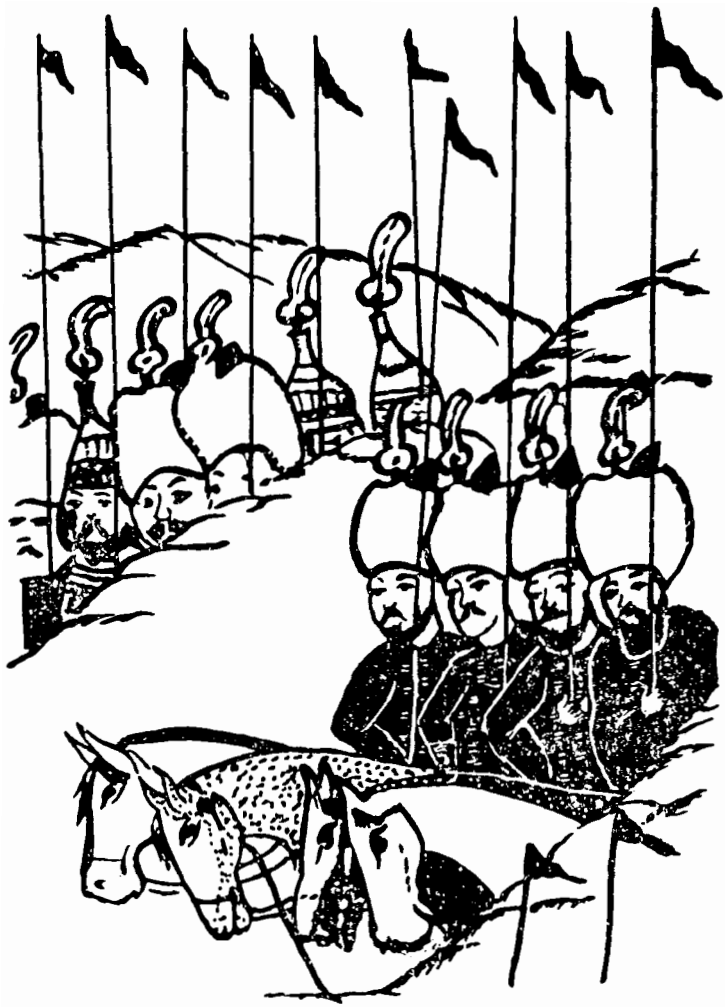
4. İPEKLİ DİĞER BAYRAKLAR: -1). Beçkem, yine divana göre, *«ipekten (harîratu) veya vahşi sığır kuyruğundan»*, yapılırdı. Oğuzlar, buna, *perçem* derlerdi. (MK, I, 483). Brockelmann bunu, bir *antilop kuyruğu* olarak yorumlar (AM, Pr., 13, 4). Minyatürlerdeki pars kuyruklarına bakınca, ona hak vermemek, elimizden gelmemektedir. *— 2). Bat-*

135. *İKİŞER SANCAKLI İKİ OSMANLI ALAYI :* Bu iki resmi, sancağın Osmanlı topluluğundaki yerini göstermek için sunuyoruz. Arkadaki yerini göstermek için sunuyoruz. Arkadaki boşluğu ise, dalgalanan mızrak bayrakları doldurmuştur.

r a k, yani bayrak, tek askere ait ipekli bir (mızrak?) bayrağıdır. — *3). T a n ğ u k*, bayrağın tepesine asılan ipekli kumaştır. Yoksa bayrağın kendisi değildir. Bunu Brockmann, iyi yorumlamıştır (Ind., 195) Bayrak üzerindeki bu ipekli kumaş veya şeritlere, Mısır'daki Memlûk devletinde de rastlıyoruz. Bu kumaşlar, belki akına giden askerlere de veriliyordu. — *4). Ş a m a n b a y r a k l a r ı*, paçavradan yapılıyor, ipler üzerine asılıyor ve yanında tören yapılıyordu (A. inan, Şam., 109). Bu paçavralar, çoğu zaman *ak, gök, kırmızı* oluyordu. Onlara göre bu bayrağı Fatma anamıza, Cebrail getirerek, hediye etmişti. — *5). K ı z ı l b a y r a k*, yine Divanda görülüyor. Bu, kızıl veya kırmızı savaş bayrağı idi. (Krşl. AM, Pr., 13, 5). Bizce, yalnızca hakanlar ile büyük beylerin bayrakları, ipekten yapılmış olmalıydılar. — *6). B a y r a k ve e l b i s e r e n g i* uyumu, yalnızca büyük törenlerde, H ı t a y devletinde görülüyordu. Her boy, törenlerde kendi bayrağının renginde elbiseler giyiniyorlardı (Wittfogel, 272). İslam-Türk devletlerindeki bayrakların renkleri ile kumaşlarını ise, F. Köprüül gözden geçirmiştir. (İA, bayrak). — *7). «D ü l b e n d s a l m a k»* deyişini *Dede Korkut*'ta görüyoruz: *«Kırk yiğidine dülbend saldı, el eyledi» (DK).* Bu, savaşta yapılan bir işarettir. Yerine göre, ipekle de yapılmış olabilir. — *8). D i r e f ş ve h û ç e* sözleri Farsçada, bayrak direkleri ile mızraklara asılan ipekli kumaşlar için söylenmiştir. Birinci söz, Firdevsî'de de geçer. Üç köşeli işlenmiş bir bayraktır. — 9). *A y c ı k*, içinde ay bulunan veya süslü Çin brokarından yapılan, bir bayrak kumaşıdır. Destanlarda, *«ayçığı altın tuğ»* diye çok geçer. Bunun üzerinde, yeterince durduk. Bu konuda da, bu kadarcıkla yetineceğiz.

5. BAZI ÇİN KUMAŞLARI : Bunlar arasında *çuz* denen kırmızı Çinkumaşı, en ünlüsüdür (MK, 1, 325). Bunların siyah olanı da vardır (Brock., Ind., 59). Çince ch'ou-tse sözünden gelir Bu yaldızlı kırmızı kumaşına Uygur Türkleri, *agı çuz* diyorlardı. *Torku* üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir.

136. *KANUNİ'NİN CENAZE ALAYINDAN :* Bu muhteşem alayda, *ana motif, mızraklar ve bayraklardır.* (Şakin, 36).

VIII. BÖLÜM

ALTINLI BAYRAKLAR

Altın, gerek eski büyük Türk devletlerinde ve özellikle Çin'de, büyük bir değer taşıyordu. Bu değer, devletin güçlerini oluşturması bakımından olduğu kadar; gelenek ve inanışlarda da yer alıyordu. Ancak Göktürk yazıtlarında altın, zenginlik ve varlık olarak görülmektedir. «*Sarı altın, beyaz (ürüng) gümüş*», Göktürk yazıtlarında sık sık geçen bir birleşik söz halindedirler. Çin, Türkleri kandırıp, hakanlarına baş kaldırtmak için, sarı altın ile beyaz gümüş verir. Bilge Kağan, Türk milletini refaha eriştirip, zenginleştirdiğini söylemek için, sarı altın ve beyaz gümüş kazandırdığını, söyler. Yani altın, eski Türk yazıtlarında, bir madde, bir mal ve bir para gibi görünür. Elimizdeki vesikalara göre o çağda altın, bir devlet sembolü veya efsane konusu olarak görülmüyordu.

1. ALTINLI BAYRAK : «Göktürklerin bayrağının tepesinde altından bir kurt başı vardı». Bu, Çin kaynaklarının bize verdikleri önemli bir haberdir. Yani Türklerin «*altınlı bayrağı*», ilk şeklini buradan ve bu haberden alıyordu. Osmanlı devletinin tuğ ve bayraklarının, tepelik veya babaları da bazan altın idi. Denebilir ki, Müslüman veya Bizans bayrağında da, böyle altın bir tepelik olabilir. Ancak onlarda, tuğ yoktu. Türk bayrak geleneği de, onlardan ayrı idi. *Altın, devlet gücü ile erkinin, bir sembolüdür.* Bu, bütün Türk devletlerinde görülür.

Göktürk Kağanı İstemi Kağan'ın *altın otağı;* Uygur kağanı'nın, M. S. 840'da yakılan ünlü *altın çadırı;* Oğuz desta-

nında görülen, hakanların babadan oğula geçen, *altın evi, çadırı veya otağı,* bu yaygın Türk devlet geleneğinin, birer görüntüleridir. Ayrıca madde varlığı olarak altına değer veren Türk kitlelerinin isteği, bayraklarının altınlı olması doğrultusundaydı. Bayrak, her padişahın gönlüne göre değişen bir şey değil; kitleri peşinde ve gölgesinde sürükleyen bir semboldür. Unutmayalım ki, Osmanlı devletini de, bu Türk kitleleri kurmuşlardı.

«Ayçığı altın Tuğ geliyor!»: Bu söz, Ortaasya Türk destanlarında görülen, bir haykırıştır. Gerçi bu Türkler, hürriyetlerini kaybetmiş ve devlet anlayışları da azalmış, topluluklardır. Fakat destanlarda görülen bu gibi sözler, eski Türk tarihinden, bugüne kadar gelen, izler ve uzantılardır. *«Ayçığ»*, bizim *ay* sözümüzün bir küçültmesi ve belki de hilâldir. Altaylar ile Altay'ın kuzeyindeki geri Türk topluluklarında *ayçık* veya *aycık,* arabesklerle süslü ve renkli bir Çin kumaşıdır ve *bayrakları* için kullanılır (R, 1, 56). Ancak *aycık* sözünün, *küçük* ay ile aynı olduğu üzerinde hiçbir kuşgu yoktur (R, 1, 57). Önceleri bayraklarda bulunan bu aycıklar, sonradan bu geri Türk topluluklarında, azıcık bir mana değiştirmiş olmalıydı.

«Mızrağının başına, altınlı tuğ bağladı!»: Bu da, başka bir Türk destanından alınmış bir sözdür. Ancak bu, bir asker, bir *sipahî* bayrağıdır. Daha doğrusu, bu bir *sancak* değil; bir *filama* olmalıydı. Burada *sipahi bayrağı* deyişimiz hoş görülmelidir. Çünkü Osmanlı devletinde her atlı sipahinin mızrağında, iyi veya kötü *kırmızı* bir filaması bulunuyordu. Sipahilerin kaynağı da Anadolu ve Türklerdir. Yukarıdaki sözün destandaki yazılışı, şöyledir: *«Nayzasınıñg başına, altındı tuu bailadı»* (Pb, 3, metin, 183/terc. 223). Radlof bunu, *«bir altın bayrak bağladı»*, diye yorumlamaktadır (Aynı esr., a. yer). Bu konuya, tuğun tepesi ve kumaşı dolayısıyla, yeniden döneceğiz.

«Kara başı altın tuğu, göklere yayınız!»: Bu söz de Manas destanında görülüyor ve bu sözden sonra da, *«ak boz kıs-*

rağı ona kurban veriniz», deniyordu. A. İnan hocamıza göre bu sözler, savaşa giden kadınlar tarafından söylenmişti *(Makaleler,* 158). Altın tuğ veya bayrağın niçin başı, «*K a r a-b a ş*» idi? Bunun sebebini bulmak zordur. Ancak *Dede Korkut* kitabında, bir ölümlü, bir fâni olarak, hep «*kara başım*» deniyordu. Burada da bayrağa, bir kişilik verilerek, *kurban* bile kesiliyordu. Bu bizim kesin olmayan bir görüş ve duyuşumuzdur. Buradaki bayrağı, «*Göklere yayınız (cayınar)*», anlayış ve inanışını 11. yüzyılda derlenmiş olan, «*yükseldi (ağdı). kızıl bayrak*» şarkısı ile karşılaştırmada, bir yarar vardır.

«*Celegi (yeleği) altın tuğ*», yani gönderinin ucu altın tuğ veya bayrak deyişini de, Manas destanının sahibi, hayvancı Kırgız Türklerinde görüyoruz (Yud., bk. Celek). Aslında *celek* sözü bu Türklerde, hem bayrak ve hem de erkeklerin hafif üst giyimi için söylenir. Bizim, hem tüy ve hem de yelek manasına söylenen *yelek* sözümle, aynı olmalıdır. Fakat Y u d a h i n'e göre destanlarda bu söz, yalnızca bayrak gönderinin ucunu anlatmak için söyleniyordu.

«*H i l â l i a l t ı n t u ğ*» deyişini ise, Manas destanında görüyoruz. Manas Han, «*Tuunu tuuga uruptur*», yani «*tuğlarını tuğlar üzerine dikti*» sözü ise, bundan sonra geliyordu. Buradaki «*a l t ı n h i l â l*» İslam dininin ağırlığına da verilebilir. Ancak Çingiz Han'ın büyük komutanı *Mukali*'nin bayrağının üzerinde de bir hilâl vardı. Bunları hilâl ile ilgili bölümümüzde yeniden ele alacağız. (Ayrıca bk. Pb, 5, 117). Türkçe *a y c ı k*, hilâlin karşılığı olarak kullanılmış olmalıydı.

«*S a r ı - t u ğ*» tanıtması, örnek olarak bir Nogay destanında, Altınlı tuğun yanında geçiyordu (A. İnan, Mak., 158). *Sarı tuğ* ile *altınlı tuğ* arasında bir ilişki olmasa gerektir. Bir kuzey destanında, «*İdege Bey, Toktamışı aldatmak için, ak, kızıl ve s a r ı t u ğ l a r kullanıyordu*» (Pb, 4, met. 42/terc. 52). Bundan da anlaşılıyor ki, sarı tuğlar ayrı idi. «*S a r ı a l a tuğ dalgalansın*», sözünü ise, *Er-Targan* destanında görüyoruz (Pt, 3, met. 157/terc. 195).

137. *YAVUZ'UN İKİ SALTANAT SANCAĞI : Ak* ve *kırmızı* sancakları Yavuz Sultan Selim, hem *Çaldıran* ve hem de*Mısır* seferinde, saltanat sancağı olarak kullanmıştı. *Şükrü*'nün *Selim-nâmesi*'nde, Yavuzun sancakları çift; Şah İsmail'inki ise, tek ve «*kuş başlı*» *olarak* gösterilmiştir. (Tpk., Sarayı Haz. 1597 - 8, v. 113). (Krşl. Res. 57).

2. *HAKANLIK VE ALTIN:* Bütün Türk devletlerinde, hakanlık sembollerinin çoğu altındandır. Bunları, biraz sonra inceleyeceğiz. Burada da daha çok, hakanlığın altın ile ilgili unvanları üzerinde duracağız. «*Altun - Han*», gerek ad olarak ve gerekse hakanlık unvanı olarak Türk tarihinde görülmemektedir. *Altun Han,* Kuzey Altay destanları ile mitolojisinde, çok az olarak geçmektedir. *Altun Kağan* ise, Oğuz destanları içinde görülmektedir. Uygur yazısıyla yazılmış Oğuz destanı içinde, *Oğuz Kağan* doğuya doğru yürür ve doğuda *Altun Kağan*'ı yener ve ülkesine katar (Oğuz K., 13, 8). Çingiz Han'dan önce kuzey-doğuda bir Tatar devleti vardı. Bunun kağanının unvanı da, *Altın-Kağan* idi. Görüşümüze göre, gerek Uygur yazısıyla yazılmış Oğuz destanı ve gerekse Farsça Oğuz destanları, Oğuz Kağan'ın doğu akınlarında yendiği Altın Kağan ile, bu Tatar devletini kastediyorlardı. Çingiz Han'ın tarihleri de bu Tatar devletinin yıkılışına büyük bir değer vermişlerdi. Ancak zaman zaman destanlarda, bu Altın Han'ın, Çin imparatoru ile yer değiştirmediği de söylenemez.

«*Altun - Kan*» ise, büyük bir dağ adıdır (MK, 1, 91). Aslında *Kan* veya *Han* sözünün kökleri, henüz daha iyi anlaşılmış değildir. *Türklerde Devlet Anlayışı* adlı eserimizde, bu konu üzerinde yeterince durmuştuk. *Kan Tengri* de, yine yüce bir dağın adıdır. Aslında *kan ile han* arasında hiçbir ilişki olmadığını söyleyemeyiz. «*Altun - Tarım*», hakanların hatunlarına verilen, bir unvandır (MK, 1, 396). Bu unvanların derinliklerine inme, burada konumuz dışında kalmaktadır. Bu kadarla yetinelim.

3. «*HAKANLIK SEMBOLLERİ*» *VE ALTIN:* Yukarıda Türk hakanlarının, altın ile ilgili unvanlar almadıklarını belirtmiştik. *Altun-Aba* ve buna benzer bazı unvan veya kişi adlarında, altın sözü görülebilir. Belki bunlarda, İlhanlı tesirleri de bulunabilir. Bu konuya girmeyeceğiz. Ancak bir gerçek varsa, gerek Göktürk yazıtları ve gerekse Kaşgarlı Mahmud'un

eserlerinde, toplanmış olan halk sözleri, altın konusunda çok *maddî* düşünürler. Eski Türk eserlerine göre, *altın bir mal, madde ve paradır.* Onun hayal ve halk gelenekleri dünyasında, yeri yok gibi görünüyor. *Ancak altın güç ve saltanat sembolüdür.* Biz burada altınlı bayrağa aydınlık vermek için, bu konuya giriyoruz :

A) «Altın - taht»: Bu konuya çeşitli eserlerimizde girmiştik. Burada *Dede Korkut*'tan bazı yeni materyal vermek istiyoruz. Bilindiği üzere Göktürk ve Uygur yazılarında tahta, *örg* denirdi. *«Altınlıg örgin üze olurdı», altınlı tahtının üzerine oturdu,* Türk dilinin değişmeyen kalıp sözlerinden biridir (TT, II, 68). Bu da, *«Türk devlet anlayışının değişmediğini»* gösteren, başka bir belirtidir. «altınlı bayrak» sözünde olduğu gibi taht da, altınlıdır. Yani som altından değildir. *Dede Korkut*'da, hanın tahtından söz açarken, *«Altın tahtında yine evini dikti»*, diyordu (DK, 65-5). Söyleyiş biraz açık değil. Herhalde önce tahtını dikiyor, onun üzerine de otağını dikiyordu. Başka bir yerde de oğlundan söz açılırken, *«altın tahtım iyesi»*, yani sahibi deniyordu (DK, 238-12). Yalnız burada, altınlı taht denmiyordu.

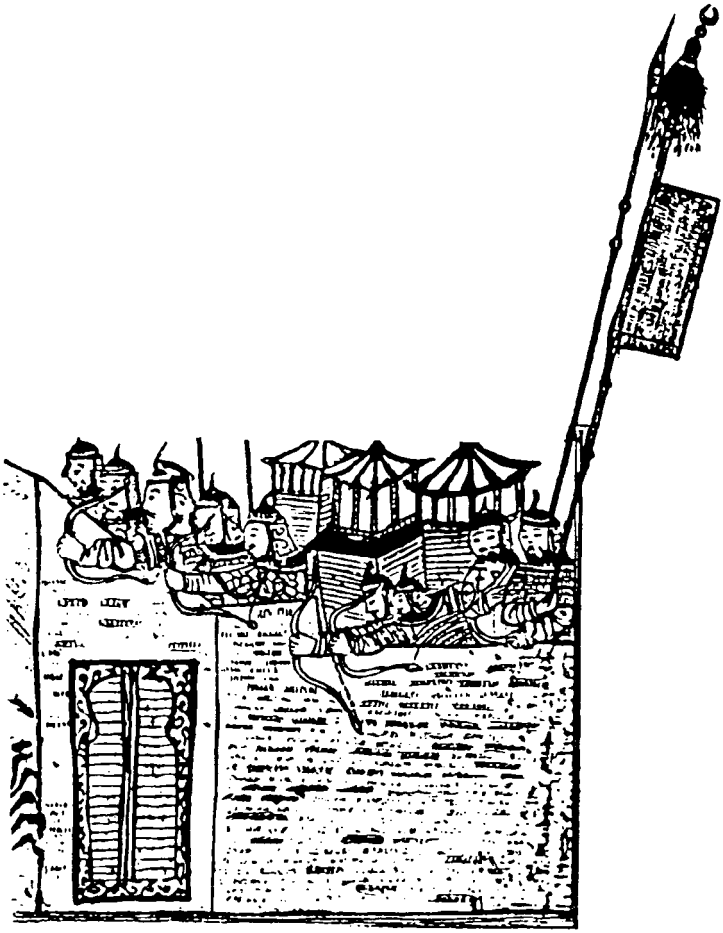
B) «Altınlı kuşak»: Bu, Türk hakanlarının belli başlı sembollerinden biridir. Mısır'daki Memlûk sultanları, hatta Osmanlı padişahları, bu kırmızı kuşakları kullanmışlardı. Eski Osmanlı kitaplarında, *«altınlı kur-kuşak»* ve buna benzer, başka deyimler de kullanılmıştır. Uygur yazısıyla yazılmış Oğuz Kağan destanında da, kağanlık sembolü olarak, *«Altınlug bel bağı»* ndan söz ediliyordu (Oğuz K., 4, 6). Çingiz Han'a bağlanmak isteyen Uygurların başı *Idukut Barçuk*, onun altın kuşağından bir iplik verilmesini diliyordu. Çingiz Han ise ona, kendi kızı *Al-Altun*'u vermişti (YCPS, 238). Yani Çingiz Han'ın kızı bile, öz adında, altını taşıyordu. Ayrıca kuşaktan bir *iplik* istediğine göre, Çingiz Han'ın kuşağı som altından değildi. Kumaş üzerine yapılmış, altınlı kuşak olma-

lıydı. Moğolcası, *altan büse* idi. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki, satır arası ve sondaki özette verilen Çince açıklamalarda ise bu kuşak, normal bir kuşak olarak gösteriliyordu. Ayrıca bk. Pelliot, YCPS, s. 93. Bu notlarımız, yeni vesikalardır.

C) «Altın kadeh ve sürahi»: Burada, şimdiye kadar vermediğimiz, iki vesika sunmak istiyoruz: Bilindiği üzere Türklerde *ayag*, kadeh demektir. Çingiz Han'ın da kendine ait bir imparatorluk *ayaga*'sı, yani kadehi vardı. *Dede Korkut*'ta sık sık şöyle denir : *«Altun ayak sürahi...»* (DK, 36-5, 71-13, 123-1). Bu satırları yazan veya söyleyen, ayak, yani kadeh ile sürahiyi, aynı şeyler mi zannediyordu? Başka bir yerde de, *«altun ayağım elimden düşeli»*, yani hanlığı kaybedeli, deniyordu (DK, 157, 11). Bir yerde de, belki de metni yazanın katkısı olarak, *«Altun kadeh»* sözü geçiyordu (DK, 284-4). *Dede Korkut*'ta da devam eden, bu Türk devlet ve saltanat geleneği, *kadeh tutan Göktürk heykelleri* üzerinde bile görülüyordu.

D) «Altınlı davul ve boru»: Altınlı tuğ ve bayraklar üzerinde yukarıda durmuştuk. Büyük davul, yani *kös* ile borular da, çok eskiden beri Türklerde, bir devlet ve saltanat sembolü idi. Altınlı kösleri, İlhanlılarda görüyoruz. Osmanlılarda da değerli madenlerle süslenmiş kösler vardır. Bu konuyu, mehter ile ilgili bölümümüzde, yeniden ele alacağız. Hanlara ait olan bu aletler, yalnız savaşlarda değil; şenliklerde de çalınırdı : *«(Uşun Koca'ya), oğulların ikisi bile sağ esen geldi, dediler. Koca eşidüp, şâd oldı. Gümbür gümbür davullar çalındı. Altun tuç borılar, ağarıldı»* (DK, 271-2.)

Savaştaki altın borular için ise, şöyle deniliyordu: *«Adı görklü Muhammed'e salavat getürdiler. Bitekellüf, kâfire at saldılar, kılıç çaldılar. Gümbür gümbür, nakaralar dögildi. Altun tuç borıar çalındı...»* (DK, 63-5). Başka bir yerde de şöyle deniyordu : *«... At saldı karşu vardı, kılıç urdı, gümbür gümbür davullar çalındı, burması altun borılar çalındı, ol gün cılasun beg erenler, döne döne savaştı...» (DK, 132).*

137 A. *Câmi üt-Tevârih*'de Çingiz Han ordularının kuşattığı bir müslüman - Türk kalesi görülüyor. Müslümanların bayrakları, Çingiz Han'ınki ile aynıdır. Fakat üzerinde ayrı olarak bir hilâl vardır. (Krlş. Res. 43. 43, 61). Burada da bir Tuğ - bayrak birleşimi olmuştur.

E) «Altın akçe ve pul»: Altın akçe de bir devlet ve saltanat sembolüdür. *Dede Korkut*'taki Oğuzlar, hangi devletin parasını kullanıyorlardı; bunu bilmiyoruz. Aslında *akçe* sözü de, eskidir. *Dede Korkut*'tan, daha ne kadar eski olduğunu da bilmiyoruz. Ak renk ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde durmuştu. *Dede Korkut* bir yerde de, *«Altun, gümüş pul»* dan, söz açıyordu (DK, 163-13). Göktürk yazıtlarında, altun ve gümüşten, para olarak değil de; mal ve varlık olarak bahsediliyordu. Çingiz Han'ın kendi paraları, *Altın defter*'de; vergiler ise, *Gök-defterde* kayıtlıydı.

4. ELBİSELER İLE SÜS EŞYALARI VE ALTIN: Bu elbiseler ile süsler de çoğu zaman devlet sembolleriyle ilgiliydiler. Tabiî olarak kişiler de soyluluk ve süs gerekleri için, bu altın eşyaları kullanıyorlardı.

A) «Altınlı süsler»: Kutadgu Bilig'in deyişiyle, *altunlug itig;* yahut da Uygur yazılarındaki *altun etüg,* bu mana ve dileği karşılayabiliyordu (TT, VII, 30, 9). Ancak bu altın süsler için başa, bir kaide olarak, *«altunlug»* sözü getiriliyordu. *Altunlug Bel-bağı* veya *altunlug erdinilig çeçek,* yani çiçek sözlerinde olduğu gibi (Suv. 520).

B) «Altun yüzük»: Altın yüzükler, İslamiyetten önce de Türklerde, bir nışanlanma işareti olarak kullanılırdı: *«Altun yüzüğü çıkardı, kızın parmağına taktı»*. Bu söz, *Dede Korkut*'ta iki yerde geçiyor ve yüzükle ilgili bir kaç seramoni, görülüyordu (DK, 80-3; 116-4). Türk aile kuruluşu ile ilgili bazı yazılarımızda, bu konulara dokunmuştuk.

C) «Altınküpe», Türklerde erkekler tarafından da kullanılırdı. Ayrıca bu, bir alplık ve yiğitlik sembolü idi. Nitekim *Dede Korkut*'ta, *«kulağı altun küpeli Kalın Oğuz begleri»* sözü, iki yerde geçiyordu (DK, 61-9; 151-4). *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eserimizin, 5. cildinde, bu konu ele alınmıştır.

138. *ÇEŞİTLİ MIZRAK BAYRAKLARI :* — 1). Hz. Ali'nin ordusunda : (Azerî üslûbuyla çizilmiştir. — 2. Şehnâmelerde, *Türk - Moğol* tipinde bir mızraklı bayrak. (TPK. Sar., Hazine, 2153, s. 35a).

D) «Altunlu cübbe»: İslamiyeti kabul eden *Dede Korkut* Türklerini, kaftanlarının yanında, cübbe heve isde sarmıştır. İpeklerle işlenmiş, *«çikini cübbe»* üzerinde, çeşitli yerlerde durmuştuk. Ancak yine aynı eserde geçen, *«altun ışık cübbe»* sözünün de, mana ve mahiyeti iyice anlaşılmıyor (DK, 239-6). Aslında aynı eserde *«altun aşuk»* sözü, *altınlı miğfer* karşılığında kullanılmıştır (DK, 279-4).

E) «Altunlu keten bezi»: Bu eserimizde, bir çeşit, *Dede Korkut*'un karanlık yönlerinin, tahliline doğru gidilmiştir: *«Kan Turalı, altunlı keten bezini beline sardı» (DK, 179-4).* Bele sarılan ve bir çeşit yiğitlerin yiğitlik sembolü olan, bu altunlu keten bezi, ne idi? Şimdiye kadar, Oğuzlarda ve diğer Türklerde, bele kumaş kuşak sarıldığına dair bir vesika görülmemiştir. Yahut da biz göremedik. Ancak Oğuz destanı içinde, *«altunlug bel-bagı»*, yani *altınlı bel bağı*, görülmektedir (Oğuz K., 4, 6). Yukarıda belirttiğimiz gibi Çingiz Han'ın hakanlık sembolü olan, bez veya ipek üzerine yapılmış *altın kuşağı*, çok ünlüdür (YCPS, 238).

5) SİLAHLAR VE ALTINLI ÖZLERİ: Altınlı mızrak ve miğferler, eski Türk devletlerinde de, Osmanlı devletinde de görülmüştür. Hem de çok sık olarak görülür. Ancak ok ile yay, nasıl altın olabilir? Anlaşılıyor ki, özünde altın veya soyluluk görülerek, değerlendirilmiş oluyorlardı:

A) Altınlı miğfer, yani *«altun aşuk»*, kişi adı olarak, Çingiz Han'dan önceki *Kereyit* devletinde de görülüyordu. *Dede Korkut*'ta da *«altun aşuk»*, Oğuz beylerine mahsus, altınlı bir miğfer olarak geçmektedir (DK, 279-4).

B) «Altınlı mızrak», belki de som altından mızraklar, yine Oğuz beylerinin sembolü olarak, *Dede Korkut*'ta görülmektedir: *«Altun cıdasın (mızrağını) kolına aldı» (DK, 31-4).* Mızraklar elle tutularak, kolla desteklenirdi. Dede Korkut bunu, çok açık bir söyleyişle ifade ediyordu. Yine başka bir yerde,

139. Şehnâmelerde, ***Türk - Moğol*** tipinde ***mızraklı bayraklar.*** Bayraklar küçük tür ve mızrağın ortasına doğru asılmışlardır.

bir yiğitten söz açarken, *«altun cıda (mızrak) oynadan»*, diyordu (DK, 137-9). Bilindiği üzere mızraklar çok ağırdır. Bunu oynatmak da, bir hünerdir. Altın ise, bir sembol olarak söylenmiştir. - *C) «Altunluça kamçı»* da, *Dede Korkut'ta*, Oğuz beylerinin veya yiğitlerinin bir sembolü olarak görülmektedir (DK, 141-8). Ancak, *«altunluca»* dendiğine göre kamçı som altın değil; altınlı olarak gösterilmek isteniyordu. - *Ç) «Som altınlı ok»:* Bu deyiş de *Dede Korkut'ta* görülür. Bu sözün içinde, dinle karışık mitoloji ile *«myth» de*, var gibidir: *«Kayın dalı yeleginden, som altunlu menüm okum» (DK, 207-12).* Türkler oklarının ağaç kısmını, kayın ağacından yaparlardı. *Kayın dalı yelegi* ile *som altunlu* tanıtması, iyice anlaşılmıyor. Okun yeleğinin, kayın dalı ile ilgisinin olmaması gerekir. Som altunlu sözüyle de, belkide okunun altın ile kaplanmış olduğunu, söylemek istiyordu. Ancak böyle bir ok nasıl uçabilirdi. Bu konuda ok ile ilgili cildimize bakılabilir. - *D) «Altın yay»* deyişi ve anlayışı, tam mitolojik bir öz taşıyan, Kuzey Türk destanlarında görülür. Bunun üzerinde de, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durmuştuk (I, 202).

6. TABİAT VARLIKLARININ «ALTINLI» ANLAYIŞI: A) Yıldızlar: Türkler, kutup yıldızına, *«altun-kazık»* demişlerdir. Bazı Türkler de buna, *«Demir-kazık»*, demişlerdir. Aslında her iki deyimin de dayandığı anlayış ve inanışlar aynıdır. Bu inanış Anadolu'ya da uzanmıştır. Türkler, özellikle büyük devletler kurmuş olan Türkler, gökteki varlıkları değerlendirmişlerdi. Bundan dolayı onları, altınla tanıtmışlardı. Bunda dış tesirlerin de hiç etkisi yoktu, denemez. Eski Uygur yazıları da, *venüs* veya *çoban yıldızı* için, *«altun yıldız»* diyorlardı (TT, VII, 1, 45). Kutup yıldızı, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde incelenmiştir (I, s. 285). - *B) «Altın dağlar»*, bugün bile yer adı olarak çoktur. Altay dağlarının eski adı da, herhalde *Altın-dağ* idi. Mitolojik karaktere sahip Türk destanlarında da, kutlu altın dağlardan söz açılır. Bunlar da

Türk Mitolojisi adlı eserimizde tarih, coğrafya ve mitoloji yönünden ele alınmıştır (I, s. 34-35). - *C) «Altın - ay»*, Türklerin büyük çoğunluğunda, kişi adı olarak da geçer. Destanlarda, *Altın-ay* adını taşıyanlar ise, bazı mitolojik özler gösterirler (aynı esr., a. yer). Örnekleri daha fazla çoğaltmayacağız.

7. *ALTIN OTAĞ VE EVLER:* Yukarıda da birkaç kez bu konu üzerinde, kısa olarak durmuştuk. Yine belirttiğimiz gibi, altınlı otağlar, Göktürk, Uygur, Oğuz destanları, hatta Osmanlı Türk kültür çevrelerinde de, *hakanlık, saltanat ve devlet sembolü idi.* Göktürklerden, İstemi Kağan'ın; Uygurların Kırgızlar tarafından yakılan ünlü altın otağları ile, Farsça Oğuz destanlarındaki, babadan oğula geçe naltın otağların varlığı hakkında, elimizde kesin vesikalar vardır. Tabiî olarak eski Türk inanışlarında, devlet sembolü olan otağların, *mitolojik* ve *kozmogonik* manaları da vardı. Oğuz Kağan, *«gök, otağımız; güneş de, bayrağımız olsun»*, diyordu. Oğuz destanı, kendinden süslü söz söylemiş ve bir rastlantı ile, edebiyat yapmamış olmalıydı. Bu sözlerin, din ve inanışlarda, ayrı bir manası vardı:

A) «Altun başlı ban evler» sözü, *Dede Korkut*'ta pek çok yerlerde geçiyordu (DK, 18-3, 32-10, 33-12, 38-5, 40-5). Belki de *«Otağın babası»*, yani *tepeliği*, altın olmalıydı. Otağ ile ilgili cildimizde, bu konu üzerinde duracağız. - B) *«Dünlüği altun ban evler»: Bacası altın*, anlayışında söylenmiş bir sözdür. Yine *Dede Korkut* içinde bulunur (DK, 57, 58, 91-10, 97-5). - *C) «Altun günlügin tikti»: Dede Korkut* artık burada ban ev demiyordu. Otağı, önündeki güneşlik, *günlük* veya *sayvan* ile anıyordu (DK, 292-12). - *Ç) «Günlügi altunluca odasına geldiler»: Dede Korkut* burada otağ da demiyor; onu *oda* olarak anlatıyordu. Ayrıca *altunluca* demekle de, altınlarını hafifletiyor (DK, 271-5). - *D) «Altun tahtında, yine evini dikti»: Dede Korkut* herhalde burada, tahtın altın olması nedeniyle, tahta öncelik veriyor ve ota-

ğın altınlığından söz açmıyordu (DK, 65-5). Önce altın taht konuyor; üzerine de otağ dikiliyordu. Bu anlatışın kökleri de, ayrica incelemeye değer. -E). «*A l t ı n y a t a k*» motifi de, bir kuzey masalında işleniyordu. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu konu da ele alınmıştır (I, s. 211). Bu konuda da, bu kadarcıkla yetineceğiz.

8. «A İ L E» İLE İLGİLİ, BAZI ALTINLI ANLAYIŞLAR: Altın, Türklerde dün olduğu gibi, bugün de ailenin dayandığı bir güvencedir. Ancak bizi burada, bu konu ilgilendirmemektedir. *Altın gibi çocuk*, bugün dendiği gibi, dün de deniyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, altın bir devlet sembolü idi. Ancak bu anlayış, Çin'de olduğu gibi som altın olarak değildi. B a y r a k gibi sembollerin, *altınlı* veya *altınlanmış* olmasıydı:

A) Ç o c u k, Türklerde en çok değer verilen bir varlıktır. *Dede Korkut*'ta da belirtildiği gibi çocuk, kız olsun, erkek olsun; onların anne ve babalarıyla birlikte, topluluk içinde saygıdeğerdirler. Şimdi de anne ve baba, en değerli şeylerini kendi çocuklarının yetişmesine verirler. Altın da, onların kalın ve çeyizleri için bir semboldür . -*B) A l t ı n l ı B e ş i k*, Türk destanlarının başlıca motiflerinden biridir. Nitekim *Dede Korkut*'ta da şöyle deniliyordu: «*Tolması altun, beşikde beledüğüm, oğul!*» *(DK, 52-11)*. Buradaki *tolması* sözü, herhalde *dolaması* olmalıdır. Anadolu'da çocuğun beşiğinin dolaması, altın olmasa bile; beşikte veya yatağında, kesinlikle çeşitli altınlar vardır. Kuzey Türk destanlarında ise, yiğitlerin boyalı beşikleriyle, samurdan yorganlarından söz açılıyordu. -*C) A l t ı n y ü z ü k*» de, çok eski bir Türk geleneğidir. Y u v a kurmada, özellikle «n ı ş a n» döneminde kullanılırdı. Diğer Türk destanları ile geleneklerinde de görülür. Özellikle *Dede Korkut'ta*, bütün mana ve seremonisiyle birlikte, ortaya çıkar. Nışanlı kız Banı Çiçek'in dediği gibi, «*Nışan yüziiğünde, binbir alâmet vardır*». Yani Türk aileleri nışan yüzüğünü, bir altın parçası olarak görmüyorlar, «*yuvanın kuruluşu ilee geleceğinin manası ve*

derinliğini, bu yüzükten görüyorlardı». Dede Korkut'taki nışan sahneleri, daha çok destan üslubuna göredir: *«(Beyrek), altun yüzügi çıkardı, kızın parmağına taktı» (DK, 80-3, 116-4).* Halbuki bu tören, yalnız aileler arasında değil; toplulukta da yapılırdı. Çünkü bu bir *«akid»*, anlaşmadır. Belki de, bir *nikâh başlangıcıdır.* *-Ç) «Al-Altun»: (Çingiz Han'ın kızı):* Bir kıza yakışan en güzel ad. Çingiz Han, bu kızını, Uygur hakanı, *Idukut Barçuk*'a vermişti (YCPS, 238). Çinli yorumcu, bu adı yorumlayamıyor. Çünkü böyle bir ad, Çin'de yoktur. *-D) «Altınlı çocuklar»:* Bu motif, *mitolojik* karakteri çok olan, Kuzey Türk destanlarında görülür. Böylece destandaki yiğidin, hem değer ve hem de ilâhî gücü gösterilmek istenmişti. Biz bunları, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, Oğuz Han'ın doğuşu ve çocukluğu ile karşılaştırmıştık. Biz burada bunlardan yalnızca iki örnek sunacağız: *1) «Altın göğüslü çocuk»:* Destan'daki yiğit böyle doğuyor. Bu onun, Oğuz Kağan gibi ilâhî doğuşunun bir işaretidir. *(Türk Mitol.*, I, s. 313). *2) «Altın omuzlu çocuk»:* Bu yidiğin doğumu da, ilâhî güç ve işaretlerle sembolleştirilmiştir. Ancak bu yiğitler, tektirler. Hayatları da, tam bir mitolojidir. Oğuz Kağan gibi ordu sahibi ve devlet kuran, kişiler değildiler. Zaten kuzeydeki bu geri Türklerde, devlet tecrübesi yoktu. Belki altını bile görmemişlerdi. Ancak, en eski Türk geleneklerinde, bizimle birleşiyorlardı (a. eser, s. 213 vd.).

9. AT, AYGIR, ALTUN, GÜMÜŞ: Bu dört şey Türklerin başlıca varlığı idiler. *Ev ile toprak da bunların içindedir.* Türkler basacakları yere de büyük bir önem vermişlerdi: *«At, aygır, altun, gümüşle sevinme» (MK, 2, 153).* 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un derlediği bu eski Türk atasözü, böyle diyordu. Bu atasözü, bugün için de geçerlidir.

«İnsan özü ve altın», Türk düşüncesi içinde, her zaman konuşulmuştur. İnsanın özü, zayıftır. Altının karşısında yumuşar: *«Yigit er (kür er), altını gördü, özü yumuşadı»*

gibi, eski bir Türk düşünüşü, Yusuf Has Hacib'in kaleminden aktarılmıştı (KB, B, 204, 4).

«*Altın Haç*», yine *Dede Korkut*'ta görülüyor: «*Altun haça elüminen basarım*» sözüyle, Müslüman Oğuzlar ile Hıristiyanların çarpışmalarının bir hatırası bize aktarılıyor (DK, 124-4). «*Altun başlı yılan*», Göktürk yazısıyla yazılmış, Turfan elyazmasında görülüyor (Th, S, II, 12). Bu, Türklere sonradan girmiş, yabancı bir motif olmalıdır.

«*Altın ve bakır karşılaştırması*» da, Türk düşünce ve söz gelişiminde çok görülür: «*Var, bakır; yok, altun!*» *(MK, 1, 360)*. 11. yüzyılda derlenen bu eski Türk atasözü, biraz karanlık gibi görünmektedir. Ancak bu atasözünün altında çok derin bir mana yaşamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un yorumuna göre, «*kişiler var iken, bakır, yani değersiz olurlar. Yok olunca, yani ölünce de, altınlaşır, değerli olurlar*». Kısa, fakat manalı bir söz. Az söz ile mana, eski Türk konuşmasının bir özelliğidir. Bir örnek de *Dede Korkut*'tan verelim: «*Kızıl altun getürdiler, bakırdır, dedi*» *(DK, 280-3)*. Zor beğenenlerle ilgili, bir atasözü olsa gerektir. *Kızıl* renklerle ilgili bölümümüzde verdiğimiz bir örnekte de gösterdiğimiz gibi, «*(kıyamette) yer, bakır gibi kızıl olacak*»!

«*Kızıl-altun*» örneğini bunun için verdik. *Dede Korkut*, altının rengini *al* değil; *kızıl* olarak benimsiyordu. (Ayrıca bk. DK, 115-13). Ancak Çingiz Han'ın kızının adı, *Al-Altun* idi. Altınlı bayrak için yapmış olduğumuz bu giriş ve aydınlatma için de, bu kadarcıkla yetinelim.

140.*Bir Osmanlı padişahı gezintide* : Osmanlı minyatürlerinde, hafif ve zarif bir mızrak taşıma, yaygın bir töre ve zevk halindedir.

IX. BÖLÜM

RENKLER VE TÜRKLER

(Türk Bayrakları Dolayısıyla)

1. «AK», BEYAZ RENK

Türklerde «*aklık*», temizliktir, arılıktır. Ululuktur. Yaşlılık, tecrübe ile dolu oluş ve bir kocalıktır, büyüklüktür. Devletin ululuk, adâlet ve güçlülüğünün bir sembolüdür. Devlet büyüklerinin, özellikle savaşlarda giyindikleri bir geysi, elbise rengidir. Ordu veya askerî birliklerin içinde, üst subay veya komutanların, kendilerini askerlerden ayırabilmeleri için, beyaz giydikleri, bazı belgelerden anlaşılmaktadır. *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı eserimizde de bu konu üzerinde durmuştuk. Çin komutanları, beyaz giyinen Hunları arıyorlardı. «*Beyaz giyinen komutanı öldürürsek, Hunları dağıtmış oluruz*», diyorlardı Hun ordusu içinde böyle bir geleneğin bulunduğunu, diğer belgelerden de öğreniyoruz.

Çingiz Han'ın da, «*beyaz elbise ve beyaz bir atla*» göründüğü, bize kadar gelen bazı haberlerden anlaşılıyor. «*Çingiz Han'ın, tuğu ile bayrağının da beyaz olduğunu*», bu kitabımızdaki her bölümden açık olarak görmekteyiz. Bundan dolayı Selçuklu ve Osmanlıların, ünlü «*ak sancakları*» nı incelerken, bu eski Türk geleneklerini de göz önünden uzak tutmamamız gerekir. Rahmetli Miralay Ali Bey'in de bizden çok önce belirttiği gibi bu bayrak ve sancaklar, rastlantılar veya dış tesirler yolu ile değil; halkın istek, zevk ve geleneklerine göre, öyle gelmiş ve öyle devam etmişti. *Dede Korkut'ta*, «*ak*

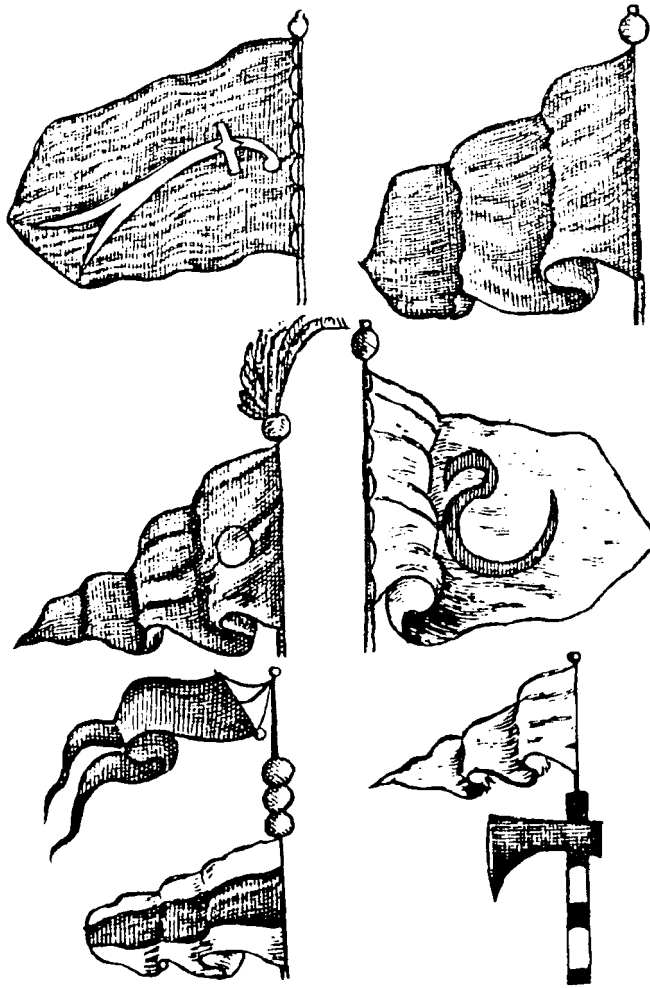
alemlü», yani ak bayraklı denirken, herhalde bu bayrağın kesinlikle beyaz olduğu söylenmiyordu. Bu, bayrağın *ululuk, kutluluk* ve yüceliğinin bir ifadesi idi. Ancak böyle bir inanç için de, bayrağın beyaz olması da, duygularda bir değişiklik yapmazdı ve yapamazdı.

«*Yönlerin renkleri*» de Türk geleneklerinde, önemli bir yer tutmuştu. Hunlar ile ilgili kaynaklardan beri, «*batının rengi, beyaz*» idi. Ziya Gökalp, *Türklerde Mantıki Tenazurlar* adlı araştırmalarında bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştur. Ona göre *Akdeniz* Türkiye'nin batısında olduğu için, ona Akdeniz denmiştir. Bu görüşü, bugünkü bilgilerimizle hemen kabul edebilmek, elbette ki çok zordur. Ancak duygularımız da, zaman zaman buna hak vermiyor, değildir. Kuzeyde, karayelin bir kaynağı olan *Karadeniz*'in de, *kara* tanımı ile tanımlanmış olması, herhalde boş olmasa gerekti. Ancak az sonra belirteceğimiz gibi, Akdeniz'in aklık ile tanımlanmış olmasında, -dış tesirler kadar-, geniş, ulu, açık ve berak olması da rol oynamış olmalıydı.

1. «AK» DEYİMİ VE «AKLAMA», TÜRK KESİMLERİNDE OĞUZLARA AİT BİR SÖZ VE DEYİŞTİR: Kaşgarlı Mahmud çağında, yani 11. yüzyılda, «*herşeyin akına ve süd beyazına, yalnız Oğuzlar, ak diyorlardı. Öbür Türkler, alacalı olan atlara, ak at diyorlardı*» (MK, 1, 81)). Bununla beraber Kaşgarlı Mahmud *Ak-say* ve Yağma Türklerinin Ak-Terek gibi yer adlarını da saymıyor değildi. Üzerinde durulması gereken bir nokta da, Karahanlı Türk kültür çevresinde, ak sözünün hemen hemen hiç söylenmemiş olmasıdır. Örnek olarak, *Kutadgu Bilig* içinde, *ak* sözünü bulabilmek, çok güçtür. Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmud, bu konuda haklı görülebilir. Ancak daha eski Uygur Türk kültür çevrelerinde, *ak kişin*, yani ak samur ile *Ak-taş* gibi sözleri görmüyor değiliz (TT, 1, 159; Hüen, 36)

2. ESKİ TÜRKLER BEYAZ ANLAMINA, «AK» YERİNE, «ÜRÜNG» DİYORLARDI: Bugünkü Türkçemizde de, *ak* sözünün bize verdiği anlayış ile duygu başka; *beyaz* sözününki ise, daha başkadır. Ak sözü, daha çok manevîdir ve bir ruh ile duygu şalına bürünmüştür. Anlaşıldığına göre, ak sözünü ve anlayışını, Oğuzlar geliştirmişlerdir. Zaten Kaşgarlı Mahmud da, *ürüng* sözünün Oğuzların dışında geliştiğini söylüyordu (MK, 1, 134).

Duygu ve madde beyazlığı: Eski Türklerin beyaz renk karşılığında olarak söyledikleri *ürüng* sözü, daha çok bir madde beyazlığını içine alıyor gibiydi. G ö k t ü r k yazıtlarından Tonyukuk yazıtında, *«sarı altın beyaz gümüş,»* denirken, gümüşün madde beyazlığı dile getirilmektedir. Oğuzlarda ve Batı Türklerinde *ak-sakal* diye anılan yaşlılar, *Kutadgu Bilig'de* ürüng sözü ile daha değişik bir anlayışla yer alıyordu : *«Sakalın beyaz (ürüng) olunca, ölüm yaklaştı demektir.»* Ancak bugünkü Ortaasya Türklerinde, *ak-sakallı* deyişi, çok yaygın olarak görülür. O ğ u z geleneğinin daha çok yayılmış olduğunu bu örnek de bize göstermektedir. Bazan madde ile duygu, birbirlerine o kadar karışır ki, bunun bir açıklamasını bulabilmek de güçleşir. Biz bugün neşeli ve mutlu bir insana, *«yüzünden güller saçıyor»* deriz. 11. yüzyıldan zamanımıza gelen bir Türk atasözünde ise, *«beyaz yüzünden kaşlar, (değerli taşlar) saçtı»*, deniyordu. Bu mananın derinliğine inebilmek için, o çağın gelenek ve anlayışlarını da tanımak gereklidir. Gözün beyazı için söylenen, *«ürüng karak»* sözü de eski; fakat çok güzel bir deyimdir. (MK, 1, 382). Göktürk yazıları ile yazılmış eski Uygur yazıtında, *«Ürüng Beg»*, yani *Ak-Bey (MÇ,* 22) ile 11. yüzyıla ait kaynaklarda, *«Ürüng Kaş Ögüz»*, yani *Ak kaş ırmağı* gibi çok güzel yer adlarını da bulabiliyoruz (MK, 3, 152). Ancak bunun yanında yine ayrı kaynaklarda *Ak-çay (Ak-say) Ak-kavak (Ak-terek)* gibi yer adlarını da görmüyor değiliz.

141. Marsigli'ye göre çeşitli Osmanlı bayrakları.

A k - s o y, A k - s o y l u anlayışı da Karahanlı kültür çevresinde *ürüng* tanıtması ile yapılmıştır.Aşağıda da belirteceğimiz gibi, özellikle Ç i n g i z H a n devletinin etkileri altında kalan Türk bölgelerinde, *ak-kemik, Kara-kemik* deyimleriyle, idare edenlerle edilenleri birbirinden ayıran, bir eğilme ile geleneği, çok yaygın olarak görüyoruz. G ö k t ü r k yazıtlarında, yalnızca *kara-kamıg*, yani kara-kemik sözünü bulabiliyoruz. Bu deyimle halk kitlesinin anıldığı görülüyordu. Ancak Göktürk yazıtları, bu Türk halk kitlesini saygıyla anar ve devletin kuruluşuna, bunların önayak olduklarını söyler.

«*R u h ve ö z ü n s o y l u l u ğ u*», Uygur Türk kültür çevresinden sonra Karahanlılarda da görülür. Soyluluk, soydan çok; özden ve ruhtan gelmeliydi. Nitekim Yusuf Has Hâcib, «*Ey aslı ak (ürün) olan kişi, karaya yakın olma*» diyordu. Bizdeki, üzüm üzüme baka baka kararır, sözü gibi! Ancak zamanla Oğuzların *ak* sözü ve *ak* anlayışı eski ürüng deyimini yenmiştir. Bunun yerine, İslamiyetin de etkileriyle Türkçemize, *beyaz* sözü girmiştir. Bununla beraber birinin diğerine, «beyaz soylu» gibi bir söz söylemesi veya diyebilmesi, uygun düşmez.

3. *SOYUN, ÖZÜN VE RUHUN AKLIĞI :* Az önce bu konuya, çok eski Türkçede, beyaz karşılığı olarak kullanılan, *ürüng* sözü dolayısıyla girmiştik. Aklık, iyiliğin; kara ise, kötülüğün bir sembolüdür.

«*A k a t a*», Altaylardaki Türk yaratılış destanlarında da insanlığın ilk atası, belki de *Âdem'in* bir Türk karşılığı idi. Aklık onun üstün ve arı yaratılışının, bir sembolü gibiydi. Bu konu üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, geniş olarak durmuştuk (I,570),

A k - H a n ile K a r a - H a n l a r da Türk mitolojisi ile efsane ve destanlarında büyük bir yer tutarlar. A k - H a n, «*meşrû bir han*» demekti. Yani devlet ile milletin başına, *milletin isteğiyle*, hak ve kanun yoluyla gelmiş bir kimseydi. *Kara-Han* ise, devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla

geçmiş ve «*meşrû olmayan*», kanun ve töre ile tanınmayan, bir kimsedir. *Oğuz destanı* içinde, töreyi çiğneyen veya İslamiyete karşı gelen, Oğuz Han'ın babası da, Kara Han unvanı ile tanıtılmıştı. Bütün Türk destanlarında, Akdeniz'in ötelerinde oturan Ak-Han, bütün insanlıkça saygı duyulan hanlardır. Kara Hanlar ise, Karadeniz'in, kara yellerin sahipleriydiler. Bu konuda geniş bir bilgi alabilmek için, yine bizim *Türk Mitolojisi* adlı kitabımızın, yalnızca indeksine bakmak bile yeterlidir. Ebülgazi Bahadır Han'ın, *Şecere-i Terâkime*, yani Türkmenlerin soykütüğü adlı ünlü kitabında dediği gibi Hakan ölünce, «*her evde bir Kara-Han türedi*». Bu ünlü Türk yazarın bu sözü, devlet otoritesinin yok oluşuyla, derebeylik türeyişini çok güzel açıklayan bir deyiştir. Elbetteki her evde türeyen bir başa hakan olamazdı; ancak bir Kara-Han olabilirdi.

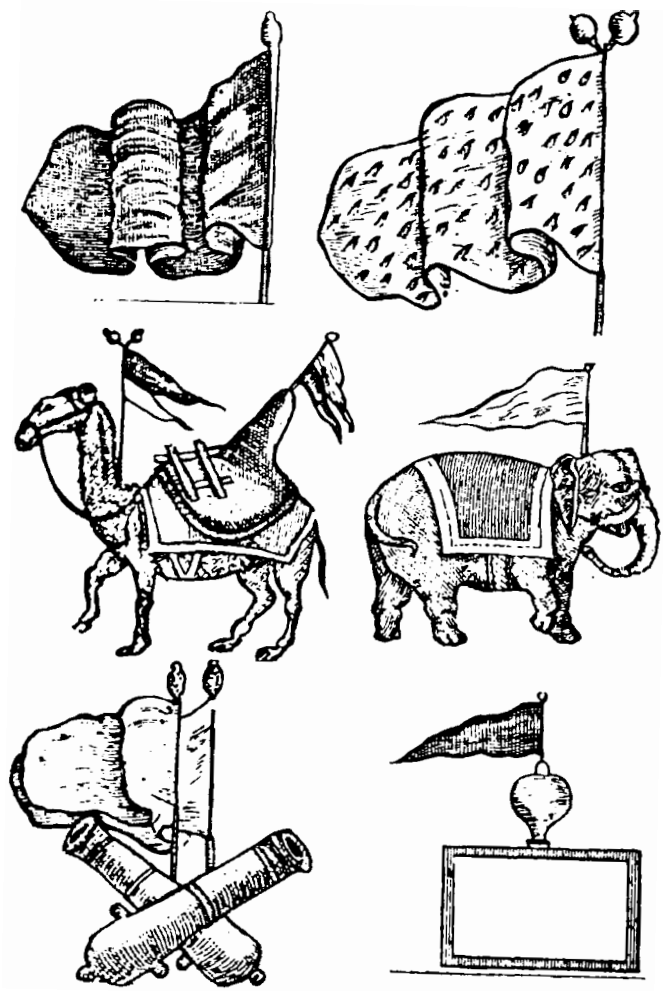
«*Anne ve babanın aklığı*», özellikle Oğuz-Türk geleneklerinde büyük bir rol oynamaktadır. «*Ağ sakallı baba, ağ saçlı anne*», bazan ağ pürçekli ana deyimi, güdücü bir deyiş motifi olarak *Dede Korkut*'ta da çok görülür. «*Ak süd*» emmiş olma da, *Dede Korkut*'ta çok görülen bir dilek ile istektir. (DK, 7-1, 145). Aslında bütün anaların sütü aktır. Ancak burada, sütün beyaz olduğundan dolayı, süte ak denmemiştir. Daha kuzeydeki Türk kültür çevrelerine çıkınca, mitolojik bir «*Ak-oğlan*» motifine rastlanır. Bu Ak-oğlan, bugünkü anlayışımızla söylediğimiz, bir beyaz veya kara oğlan gibi değildir. O, anasından ak ve arı olarak doğmuş; ayrıca insan üstü güçlerle donatılmıştı. Onunla ilgili özler, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde incelenmiştir (I, 102).

«*Ak-Şamanlar*» da, Altay ve Kuzey Türk Şamanizminde önemli bir rol oynarlar. Kuzey Türk Şamanizmine her çağda çeşitli dış tesirler girmiştir. Ancak bu inanış, eski bir Türk özü gösterir. Çünkü bunların yanında, Kara-şamanlar da görülür. Ak-şamanlar gökten insanlığa demiri de getirmişlerdi. Bundan dolayı onlara *demirci şamanlar* da denilmiştir.

Bu konu, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, çok geniş olarak ele alınmıştır (I,69). Aslında bu bölgelerde demircilik zenaatı veya geleneği yoktu. Belki demirin, ne olduğunu bile bilmiyorlardı. Demirciliğin atası ve ustası G ö k t ü r k l e r idiler. Öyle anlaşılıyor ki, geri veya ileri bütün Türk çevreleri, bu devlet kuran demircilere imrenmişlerdi. Çingiz Han ile çevresine ait efsanelerde de, bu imrenme ve saygıyı görebiliyoruz.

B e y a z r e n k, Ortaasya'daki *Müslüman şamanların*, önde gelen üç renklerinden de biri idi. Bunlar, *ak, kırmızı ve gök* renkte üç b a y r a k kullanıyorlardı. Bu üç renkli bayrak, böylece *«Baş Tuğ»* dedikleri, tuğu oluşturmuş oluyordu. Bundan sonra da bu Müslüman şamanlar, bu tuğ çevresinde, din törenlerine başlamış oluyorlardı. Bu ana motif ve sahneye, sonradan daha bir çok mistik şeyler de katılmıştır. Diğer ayrıntıları, Abdulkadir İnan hocamızın *Şamanizm adlı* eserinde bulabiliriz (s. 94). Ancak bizi burada, baş tuğ ile bayraklar ilgilendirmektedir.

4. «ŞEHİT BAYRAĞI», TÜRKLERDE BEYAZDIR: Y a s e l b i s e s i Türklerde yaygın olarak siyahtır. Ancak bazı yas tutmalarda, beyaz elbise giyildiği de görülmektedir. Bu gelenek üzerinde Fuad Köprülü ile Adbülkadir İnan hocalarımız durmuşlardır. Sultan A l p A r s l a n, Malazgirt meydan savaşına girmeden önce beyaz bir elbise giyiniyor, atının kuyruğunu kestikten sonra, namazını kılıp, savaşa başlıyor. Türklerde at kuyruğunu kesme, bir ölüme hazırlık ve aynı zamanda bir yas işaretidir. Sultan Alp Arslan'ın beyaz elbise giymesini ise, İslam geleneğiyle, kefenlenme ile, açıklamak isteyenler olmuştur. Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonra, eski Türk gelenekleri ile yeni İslamî geleneklerin, birbirine uyum sağlamış olmaları, elbette ki normaldır. Ancak eski Türk büyüklerinin beyaz elbise giyme geleneği ile, şehâdete hazırlanma ve beyaz yas elbisesi giyme geleneklerinin varlığı da unutulmamalıdır. Türk tarihçileri, eski ile yeni Müslüman gelenekleri arasında, bir uyum ve esneklik sağlamak zorundadırlar.

142. Marsigli'ye göre Çeşitli Osmanlı bayrakları.

Oğuz ve Dede Korkut geleneğinde, yası ve ölüsü olanlar, «*kara giyip, gök sarınırlardı.*» Ayrıca «*karlı göklü otağ*» veya çadır da, bir yas evinin belgesidir. Herhalde evin üzerine, karalı göklü bayraklar, kumaşlar veya başka belgeler koyuyorlardı. Abdulkadir İnan hocamız, Ortaasya'da Uludağ adlı bir yerde, yaslı bir çadır üzerinde ak bir bayrak görmüş. Bu çadır sahibinin Abdülbek adlı oğlu Ruslar tarafından öldürülmüş imiş. Bundan dolayı, şehitler için, yas alâmeti olarak, *beyaz bayrak* kullanmak, onlar arasında âdet imiş (Şamanizm, s. 196). Bu örnek, Türk gelenekleri bakımından, bize bir çok ip uçları verebilir.

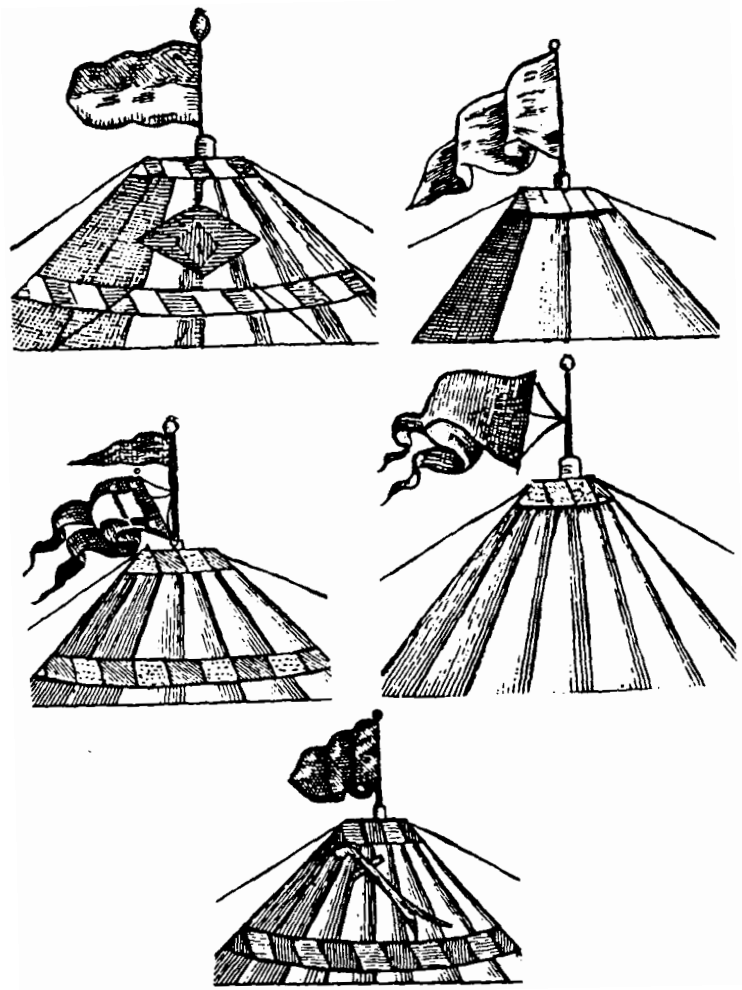
«*Livâ-i beyza*», yani Osmanlıların ak sancağını, yalnızca Peygamber ile İslamiyete bağlayanlar, biraz daha esnek düşünmelidirler. Bayrağın rengini, halkın zevk ve geleneğine bağlayan Miralay Ali Bey, bir asker olarak daha objektif düşünmüştür (A. esr., n.3). Bayrakların renkleri üzerinde ayrıca duracağız.

5. EVİN VE OTAĞIN AKLIĞI : Dede Korkut'taki Oğuz geleneklerinde, üç renkli otağlardan söz açılmaktadır: «*Ağ otağ, kırmızı otağ, kara otağ*». Bu renklerde, gerçekten otağlar bulunuyor muydu, bunu bilmiyoruz. Bunlar daha çok destan üslûbu ile söylenmiş olsalar gerekti. Oğuz geleneği veya destanı, «*oğlu olanı ak otağa, kızı olanı da kırmızı otağa*», konuk ediyordu. Kırmızı sözü daha sonraki çağlarda Türkçeye girmiştir. Kızıl ve kızıl otağı, kırmızı renk ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. «*Aklık, arılığın, temizliğin ve kutluluğun; kırmızı ise ergenliğin, muradın ve mutluluğun renkleridir*». Ancak kızıl otağ, bu örneğin dışında, *Dede Korkut*'ta, çok az geçmektedir. *Ağ otağ* ve *ağban evüm* deyimleri ise sık sık geçmektedir. Ancak burada *ağban evüm* dendiği zaman, beyaz ev veya beyaz bir otağ hatıra gelmelidir. Bu söyleyiş, insanın kendi evine karşı bağlılık ile saygısını da, ifade etmiş olmalıdır.

6. TABİAT VARLIKLARININ AKLIĞI : 1. A k - ay deyişine, yalnızca Kuzey Türk çevrelerinde rastladık. Radlof bunu, beyaz ay olarak yorumluyor (I,89). Ancak manasına fazla bir aydınlıkgetirmiyor. — 2. *A k g ü n* gün olarak Batı Türklerinde de vardır. Bu anlayış, diğer Türklerde de görülüyor (R, I, 94). Ancak güneşin aklığından söz edilmiyor. Yalnızca Kuzey Türk mitolojisinde, *«ak kuyaş, kök kuyaş»*, söyleyişleriyle karşılaşıyoruz. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu anlayış üzerinde durmuştuk (I,310). Bilindiği üzere Kuzey Türk ağızlarında *kuyaş, güneş* demektir. Bizim güneş sözümüzle de akrabadır. Burada, *«ak ve gök» renk paralelliği* oluşturularak, mitolojik bir motif meydana getirilmiştir. Bu da çok derin bir manayı içine alır. Bu anlayışa yeniden döneceğiz. — *3. A k - y ı l d ı z* anlayışını Kuzey Türk çevrelerinde de görüyoruz. Zaman zaman içine mitolojik duygular da katılır. *Yedi kardeşler, de, «yedi ak - boz at»* olarak düşünülmüştür. Anadolu'da ise *ak - yıldız* anlayışı, yıldızın parlaklık ve rengine göre yapılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'ya göre ak yıldız, *çolpan yıldızı* idi (LO, 336). Redhouse ise, bunu *sabah yıldızı* (the morning star) olarak tanıtıyordu. (s. 2208). Kuzey Türk destanlarında ise buna, biraz mitoloji karışıyordu. — *4. A k d a ğ l a r,* gerek Anadolu'da ve gerekse Türk destanlarında çok geniş bir yer tutarlar .Dağların aklık tanıtmasıyla tanıtılmasının, dağın renginin her zaman ak olduğundan ileri geldiğini sanmıyoruz. Herhalde kara dağlar ile ünlü *Karaçuk* dağı da adlarını, karanlık veya koyuluktan almıyorlardı. Kuzey Türk mitolojisinde *A k t a g,* mukaddestir ve iyi ruhların barındığı bir yerdir. Bu tür dağlar, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizle indeksinde geniş bir yer tutarlar. Yine Türk mitolojisindeki *Muz - tag,* yani *Buz - dağlar* ile, *ak dağların* ak dağlar, ile bir ilgisi olabileceğini de sanmıyoruz. Ancak Uygur yazısı ile yazılmış O ğ u z d e s t a n ı içinde Karlık dağ anlatılırken, *«anıng başı soğuktan apak turur»*, yani *«onun başı soğuktan ap ak duruyordu»*, deniyordu (226). Eğer incelenecek olu-

nursa, Anadolu'daki ak dağların da, aklık özleri içinde, bir duygu ile manevî bir geleneğin yatmakta olduğu görülür. — *5. Ak bulutlar,* her çağda Türklerin yüreklerindeki bazı duyguları harekete getirmişlerdir. Ak bulutlar iyi günün; kara bulutlar ise kötü günün, habercisi olmuşlardır. Bilindiği üzere ak bulutlar, Türklerin İslamiyetten önce girdikleri, *Mani* dininin de sembolü idi. Ancak büyük devlet kuran Türkler her çağda realist olmuşlar. Ancak o beyaz bulutların üzerindeki, bazı kutlulukları da, duymamış ve hissetmemiş değillerdi. Kimi, onları kutlu bir deveye benzetmişler; kimi de, beyaz bulutların canlı olduklarını duymuşlar ve onların gizli, çok derinlerden gelen bir sesi bulunduğuna inanmışlardı. Çünkü bir kutluluk şalı bulunmadıkça, bulutların manası, daha güzelleşemiyor ve daha derinleşemiyordu. 11. yüzyıldaki Türkler, *ak bulutlar belirdi,* derler iken, «ak bulut örlendi» söyleyişiyle, onları hem derleyip, toplayıp ve hem de yükseltiyorlardı. Bu konuda şimdilik bu kadarcıkla yetinelim. *6. Ak-deniz,* ilk kez Anadolu'da görülen bir deyim değildir. Aslında Türkler Anadolu'ya gelmeden önce büyük denizler görmüş değillerdi. Onlar çoğu zaman göllere ve az olsa da, bazan ırmaklara *tengiz,* yani *deniz* demişlerdi. Büyük denizler, ancak Türk mitolojisi ile destanlarında yer alıyorlardı. Yunan, Çin ve Tibet mitolojisinde olduğu gibi dünyamız başlangıçta, yalnızca bir tek denizle, yani *Oceanus okyanuz* ile oluşuyordu. Tibetlilerin *Dalay* dedikleri bu ilk okyanus veya dünyamız, bu yolla Türkçemize de girmiş olmalıdır. Nitekim Göktürk yazıtlarında Büyük Okyanus'a, *Taluy* deniyordu. *Aktengis,* yani *Ak-deniz* deyimi daha çok dış tesirlerin girmediği Altay ve Kuzey Türk destanlarında görülüyordu. Kuzeyde, sonsuzluklara açılan Ak-deniz, *Ak-Han* ile ak ruhların toplandıkları bir yer idi. Bu konu da *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde ele alınmıştır.

Ak taş, Türklerde çok eski çağlardan beri, çoğu zaman yer adı olarak, geniş bir yer tutmuştur. Bunun bazı örneklerini

143. Marsigli'ye göre çeşitli çadır bayrakları. *TÜRKLERDE ÇADIR BAYRAĞI*, sivil ve askerî hayatta, büyük bir önem taşıyordu.

Radlof'un sözlüğünde bulabiliriz. (I,89) Daha eski Türk edebiyatında bunu, din şalına bürünmüş olarak görmüyor değiliz (Hüen, Tsang, 36). Ancak bu Budist anlayışlar, büyük devlet kuran Türkler ile Anadolu'ya kadar erişememişlerdir. Aktaş, şimdi de, eskiden de, zaman zaman kişi adı olarak söylenmiştir.

A k - y a z ı bizde de, diğer Türklerde de çok yaygın olarak söylenen bir deyimdir (Rad, I, 94). Ova veya düzlük karşılığında söylenen *yazı*, bilindiği üzere Göktürk yazıtlarında da geçmektedir. Ak yazı tanıtmasında, biraz da boşluk ve çıplaklık anlayışı, kendini göstermektedir. Ancak çöl değildir. Çünkü çöl, sonsuz bir boşluktur. Bunun için Türkler çöle *kovu* demişlerdir. *Gobi* ile bizim *kovuk* ve *kova* sözlerimiz de, bundan gelmiş olmalıdır. Aklık ile söylenen yer adları da, bütün Türk dünyasında geniş bir yer tutarlar. Şimdilik bu kadarla yetineceğiz.

7. *İNSAN VE VÜCUDUNUN AKLIĞI :* Bu konuya bizim bugünkü, *yüzü ak, alnı ak* deyişlerimizle başlarsak, daha açık davranmış oluruz. *Dede Korkut*'da da Bayındır Han'dan söz açılırken, *«ağ atlı Bayındır Han»*, deniyordu (DK, 245). Yine aynı kaynakta, Beyrek'in boynu ile ellerinin kıl sicimle bağlandığından söz açılırken ise, eli ile boynu, *«ağ boynı, ağ elleri»*, söyleyişiyle anlatılıyordu (DK, 146). Yine *Dede Korkut*'da bir sevgiliden söz edilirken, *«ağca yüzlü görklüm»*, deniyordu (DK, 239). Buradaki *ağca* sözü, hem güzelliği ve hem de arılık ile temizliği anlatıyordu. Buna paralel bir anlayışı da, Ortaasya'daki hayvancı Kırgızlarda görebiliyoruz : Onlar da güzelliklerinden söz açarlarken, *«küçücük ağzım, akça yüzüm (cüzüm)»*, diyorlardı (Yudahin, 12). İnsan ve oğul eti de, arı ve kutlu idi. Bunun için anası Beyreğin, *«ağ etinden»*, düşmanın parça aldığından şikâyet ediyor ve döğünüyordu. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

8. *SAVAŞIN VE SİLAHLARIN AKLIĞI : Dede Korkut*'da, *«ağca tozlu katı yayım»* deniyor ve böylece yay öğü-

lüyor. (DK, 248, 11). Yayların tozları, yaygın olarak, ağaç kabuğundan yapılırdı. Bundan dolayı da beyaz oldukları pek düşünülemezdi. Ancak o da, alnı ve yüzü ak eden, ak bir silahtı. Yine aynı kaynağın başka bir yerinde ise, oku öğülüyor ve «*ağ yelekli ötkün okum*», deniliyordu (DK, 246). Belki okun yeleği, beyaz olabilirdi. Ancak okun aklığını, yeleğinden çok özüne verme, bizce daha doğru olsa gerektir. Yine *Dede Korkut*'da bir savaştan söz edilirken, «*ağ meydanda yumrı başı topça keselim*», deniyordu (DK, 277, 8). Buradaki *ağ meydan*, savaşın verildiği yer, bir *savaş meydanı* idi. K u z e y Türk destanlarında da, silahın kutluluğundan ve aklığından söz açılıyordu. *Ak-kılış* yani *ak-kılıç* sözü ve anlayışı da, bu destanlardan alınmıştır (R, I, 89). Yine aynı K u z e y Türk destanlarında, bir alp erenin «*ak s ü n g ü y ü koluna alıp*», ata binmesinden söz açılıyordu (Pb, 4, met. 143, terc. 180). Buradaki *ak süngü* anlayışı ile *Dede Korkut* ve Oğuzlardaki silah tanıtması arasında, bir benzerlik ve paralellik vardır. Bu da bir rastlantı değildir.

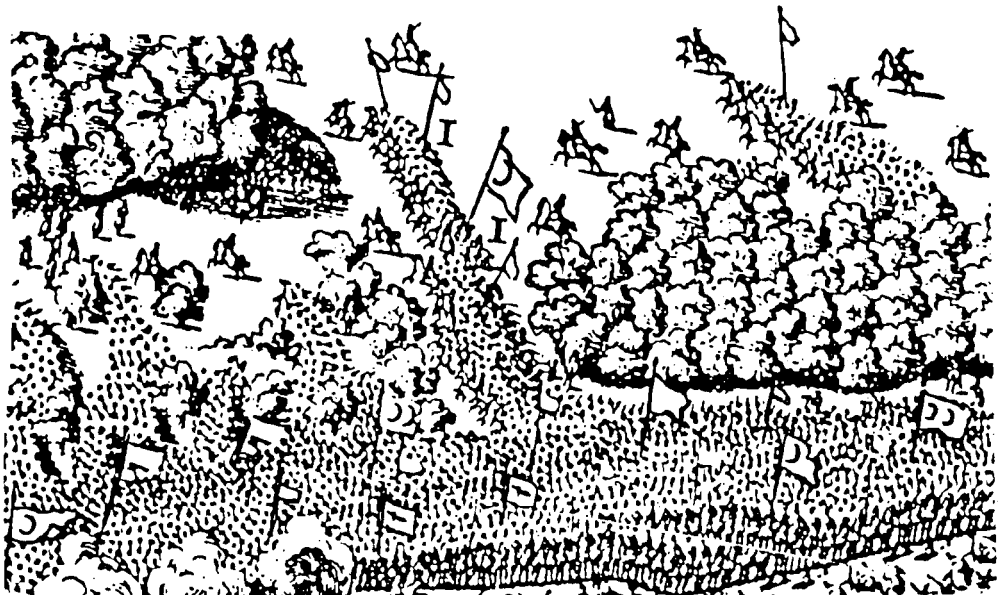
Savaşta olduğu kadar, a v c ı l ı k işinde de, aklık ile aletin kutluluk ile uğurundan söz açılabiliyordu. Türkler, *balık ağı* için, *tor* sözünü kullanırlardı. Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyıl Türklerinden bir örnek verirken, «*o, ak ağını gerip, tutar*». yani eski Türkçesiyle «*kerip tutar ak torun*» sözü ile, bu anlayışın balıkçılığa da girmiş olduğunu gösteriyordu (MK, 3, 39).

9. *EV HAYVANLARI VE GEYİKLERİN AKLIĞI:* Türklerin hayatı her çağda ve bugün de hayvancılığa dayanır Bunun içindir ki onların hayvanları da, her türlü sakıncalara karşı uğurlu, kutlu ve arı olmalıdırlar. Bundan dolayı konuşurlarken, s ü r ü l e r de, bir aklık tanıtmasıyla tanıtılırlardı. Bu anlayış belki Anadolu'da unutulmuştur. Ancak Kuzey Türk destanlarında, sık sık «*ak-sürü*» tanıtmasına rastlanır. Bu anlayış üzerinde de *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durmuştuk (I,542).

Ak - Koyun deyişi, belki de Akkoyunlu ve Karakoyunlular çağında, yalnızca koyunların renklerine göre söylenmişti. Türkler, sürülerin birbirine karışmaması için, her boy veya ailenin hayvanlarının, ayrı renklerde olmalarına dikkat etmişlerdi. Bunun en belirgin vesikasını, M. S. 983 - 985 yılları arasında, Uygurların yurtlarına ve Turfan'a gitmiş olan, *Wang Yen-t'ê* nin gezi raporunda bulmaktayız. Uygurlarda her ailenin atları da, ayrı renklerde yetiştiriliyorlardı. Ancak Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türk devletlerinin *«bayraklarının beyaz olması ve ortalarında da, ak veya kara koyun resimlerinin bulunması»*, bu Türk bölüklerinde, henüz daha koyun külütrünün, — veya hiç olmazsa —, koyunun *ongun* olarak kullanılmasının, sona ermediğini gösteriyordu. Hele *koyun heykelleri* de , Türk bölükleri tarafından yapılıyor idiyse, konu çok daha derin bir manaya bürünmüş oluyordu. Koyun bir ongun, yani bir sembol olunca, uğur bakımından kara ile ak koyun arasında, bir ayrılık da kalmıyordu. Kırgız Türkleri, *«aktuu koy»*, yani *aklı koyun* dedikleri zaman, sürünün içinde beyaz koyunlar da, bulunan bir koyun sürüsünü anlatmak istiyorlardı (Yudahin, 16).

Ak - geyik, bilindiği üzere yeryüzünde çok az bulunur. Göktürk çağlarında veya çok daha önceleri, Türk efsaneleri ile mitolojisinde, bir *ak geyik motifi* görülmeye başlanmıştı. *«Bir su veya göl kenarındaki bir mağarada yaşayan bu ak geyik, zaman zaman güzel bir kız donuna giriyor ve Türk hakanı ile sevişiyordu»*. Bu motif üzerine *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durulmuştur (I, s. 550). Yine bilindiği üzere Çingiz Han ailesinin türeyiş efsanesinde de, bozkurt'un yanında bir *beyaz maral*, yani *ak geyik* görülüyordu. Bu konu üzerinde de, yukarıdaki eserimizde çok geniş olarak durulmuştur.

Akkuşlar üzerinde burada, duracak değiliz Çünkü Türkler avcılık dönemini çoktan bırakmış ve güdümlü ekonomi çağına girmişlerdi. Ancak doğan ve şahin gibi erlere göre hobby ve eğlence kuşları, ongun olarak kalmışlardı. Kişi adı

144. MARSİGLİ'ye göre bir«*Türk savaş düzeni*» : *Birlik bayrakları* doğru olmalıdır. Ancak çizilişte Avrupa tesiri vardır.

olarak *ak - doğan* adının, Türkler arasında çok yayılmış olmasının da, belki bir manası vardır. Zelenin'in de dediği gibi Oğuz boylarının birer sembolü olan bu avcı kuşların, artık totemizm ile ilgileri kalmamıştır. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu meseleler incelenmiştir. *Ak* kuş yerine *ürüng kuş* deyimi yalnızca *Kutadgu Bilig'de* görülmektedir. Ancak *ak-baba kuşu* bunlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır *(Türk Mitolojisi,* I, s. 365). Türk mitolojisinin kuzey kesimlerinde, *ak tavşan motifi* de, yer almaktadır (A. esr., I, 102). Bu bakımdan, Anadolu'daki tavşan kültü de, ayrıca incelenmelidir.

Ahmed Vefik Paşa ise, tavuk göğsüne *ak-aş* dendiğini yazmaktadır (LO, b. bk.). Kuzey Türk mitolojisinde görülen, *Ak-arıg* kişi adının da, manası pek anlaşılmıyor (R, I, 89). Fakat çok manalı ve güzel bir addır. Hem aklığı ve hem de arılığı içinde toplamıştır.

10. «HIZIR» VE AK SAKALLI KOCALAR: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud'a göre *ak-sakal* veya *ak-sakallı* deyimi, yalnızca Oğuzlar tarafından söylenen bir sözdür (MK, I, 81). Diğer Türkler aksakallıya, *ürüng sakal* diyorlardı. Ancak sonradan öyle olmamıştı. Ürüng sözü, âdeta kaybolmuştu. Özellikle aksakallı deyiminde. Diğer Türklerde de *aksakallılar meclisi,* bir müessese olarak, çok önemli bir rol oynuyordu. Bizde ise güçlü bir devlet otoritesi bulunduğundan, bir müessese ve kuruluş olarak bu yaşlılar meclisinin, varlığı pek fazla duyulmamaktadır.

«Gök sakallı koca», İslamiyetin ve diğer dış tesirlerin girmediği Kuzey Türk destanlarında, *«birdenbire görünen, kayın ağacından inen ve yiğitlere yardım eden»,* yarı ilâhî bir *koca* ve bir yaşlı olarak görülür. Eski Türklerde *gök rengi,* Tanrının rengi veya onun sembolik olarak bir görüntüsüdür. Bundan dolayıdır ki, zaman zaman ufukta görünen *gök böri,* yani *gök kurt* da, bu renge bürünmüştür.

H ı z ı r veya Türklerin çoğu zaman *K ı z ı r* dedikleri bu gök veya ak sakallı koca motifinin kökleri, nereden geliyordu? Bu motif, İslamiyetten mi Türklere girdi; yoksa başlangıçtan beri Türklerde var olan bu koca, sonradan, İslamiyetteki Hızır ile mi uyuşturulup, benzeştirildi? Bize göre bir gerçek varsa, bu kocaların başlangıçtan beri, Türk inanışları ile mitolojisinde bulundukları idi.

A n a d o l u masallarında da birden bire ortaya çıkıp, insanlar ile yiğitlere yardım eden, *ad koyan dervişler ve kocalar* görülmektedir. Bunlar incelenecek olursa, Anadolu'dakilerin *Taberî'deki Hızır* tarifinden çok, Ortaasya'dakilere benzediği, açık olarak görülür. Bu konu üzerinde *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde geniş olarak durmuştuk. Yeni vesikalarımızla bu meseleyi, Hızır motifini, daha da genişletip, pekiştireceğiz.

K o r k u t - A t a, yani *Dede Korkut* da, ak sakallı bir kocadır. Müslüman Kırgız baskıları, yaptıkları Şamanizmle karışık dualarında, «*medet!*» diye bağırıp ondan yardım isterler. *Türkler, sakalı sevmezler!* Ancak aklık ve sakallılık, Korkut-Ata gibi, büyük kocalar ile velilerin sembolüdür. *Yaşlılık* ile «*k o c a l ı k*» arasında bir ayırma yapmak da gereklidir. Yaşlılık, her fâniye, ölümlüye göredir. *Kutadgu Bilig*'de de dendiği gibi, «*Sakalın ürüng bolsa, keldi ölüm*», yani «*sakalın beyazlaşırsa, beyaz olursa, ölümün yaklaştı, geldi*», demektir (KB, B, 264, 2). Bu, ölümlüler içindir. Ebülgazi Bahadır Han ise, *Türkmenlerin Şeceresi*, yani soykütüğü adlı kitabında, K o r k u t - A t a'nın, 250 yıl yaşadığından söz ediyordu veya Türk dünyası, buna böyle inanıyordu. Bundan dolayı Dede Korkut'un *aksakalı* ile ölümlülerin *ürüng (beyaz) sakalı* arasında, bir ayrılık olmalıydı.

11. AK VE AKLIK'IN, TÜRLÜ DERECELERİ : Biz burada, Türklerde renk anlayışını incelemiyoruz. Bayrakların renklerine bir mana verebilmek için, kavimlerin renkler hakkındaki, inanış ve duygularını da dile getirmek gereklidir. Bü-

yük halk kitleleri, hele savaşlarda, tanıyıp bilmedikleri renklerdeki bayrakların altında, yürümezler.

1. Tam aklık ve beyazlık: Türklerde *«ap ak»* deyiş ve anlayışı, Anadolu'dan Azerbaycan'a, Kazan'a, Altaylara kadar, yaygın olarak söylenen bir tanıtmadır. Anadolu'dan *Derleme Sözlüğü*'ndeki *abbak, apabbak* gibi deyişler, bu sözün, halk dilinde bozulmuş şekilleridir. Kuzey Türklerinde de *appak, apbak* gibi deyişleri, Radlof'un sözlüğünde bulabiliyoruz (R, 1, 89 vd.). Yine dış Türklerde *ak-abbak* gibi deyişler de vardır ki, bu söyleyişi de Anadolu'da çok yaygın olarak görebiliyoruz. *Derleme Sözlüğü*'nde, *abbak, apabak,* gibi bir çok çeşitli söyleyişleri bulabiliyoruz. Yani deyim, *ak-ap* ve *ap-ak* şeklinde, bütün Türklerde iki türlü söylenmektedir (Bk. R, I, 88 vd.). Aslında bu bir büyütme, abartma (steigerung) söyleyişidir. Uygur yazısı ile yazılmış *Oğuz destanı* içinde de, *Karlık* dağından söz açılırken, *«anung» başı, soguktın ap ak turur»*, yani *onun, Karlık dağının başı, soğuktan hep ap ak dururdu* (Oğuz dest., 26, 6). Elbette ki bu sözlerin içinde de duygu, inanış ve maneviyat vardı. Anadolu'da da *apak* dendiği zaman, yalnızca beyazlık değil; bu sözün içinde, temizlik ile arılık da vardır.

2. Akça veya *akça-pakça* sözümüzün de çok eski bir geçmişi vardır. Ortaasya'nın ulu dağlarında hayvan besleyen Kırgız Türkleri bile, *«oya, oyma gibi küçücük ağzım, akça yüzüm (cüzüm)»*, diyorlardı (Yudahin, 12). Akça sözünü Yudahin her ne kadar, beyazımtırak veya oldukça beyaz diye yorumluyorsa da, bu sözde arılık ve maneviyat duyguları gizlidir. Tıpkı *Dede Korkut*'da olduğu gibi : *«Ağca yüzlü görklüm!» (DK, 239).*

«Ağca tozlu katı yayım», sözü de, içinde derin bir mana toplayan ve *Dede Korkut*'da yer alan, bir sesleniştir (DK, 248-11). Yayların kemik, sinir ve ağaç katları yapıştırıldıktan sonra, yayın üzeri bir ağaç kabuğu veya deri ile kaplanırdı. Türkler buna *toz* derlerdi. *Dede Korkut*'daki yiğit yayını,

bu tozu ile öğüyordu. Yayların tozu, elbette ki beyaz değildi. Ancak bu sözle onun kutluluğu, uğuru ve gücü anlatılmak isteniyordu. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Bu deyişin, Kırgız Türklerinde, *akçalay*, *akçalata* gibi, daha da güçlendirilmiş, söyleyişleri vardır (Yudahin, 12). *A k ç ı l* deyiş ve anlayışımız da Çağatay Türk kültür çevresine kadar, belki da *akçalay* söyleyişiyle, daha da ötelere uzanıyordu. Radlof *akçıl* sözünü, beyazımsı kır veya boz (weisslich grau) olarak tanıtıyordu. Bizce Anadolu'da, *akçıl*'ın akı, daha baskın görünmektedir. (R, I, 124).

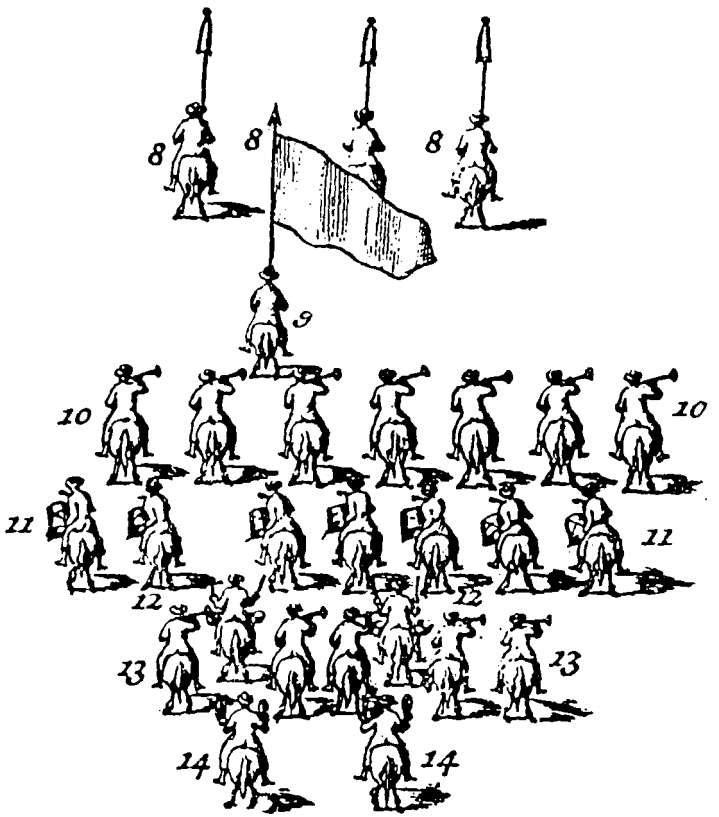
A k l ı veya a k l ı k a r l ı gibi tanıtmalar da, bütün Türk dünyasında, yaygın olarak söylenir. (Bk. R, I, 114). *Aklı* tanıtması çoğu zaman, içinde akı çok olan veya aklı renkler için söylenir. Tanrıdağlarındaki hayvancı Kırgız Türkleri ise, *aktu koy*, yani *aklı koyun* dedikleri zaman, tek bir koyunun rengini, söz konusu etmiyorlardı. Kara koyun sürüsünde aklı olanlar da var ise, o sürüyü ancak böyle anıyorlardı (Yud., 16). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, k o y u n sürülerinin, mümkün olduğu kadar aynı renkte olmasına dikkat ediliyordu. S ü r ü y e bazı yabancı renk karışmaları olunca da, böyle adlandırmalar yapılıyordu. Aklanma anlayışı da, bugünkü anlayışımızla, çok eski ve yeni Türk dünyalarında, söylene gelmektedir. Konuyu uzatmayacağız. Kırgız Türklerinde ebyazımsı ve ş a f a k *ağarması* için söylenen, *ağarıngkı* veya Kuzey Türklerinde ki, *ağamdık (ak-amdık)* deyişleri de, bizim anlayış ve söyleyişlerimizin değişik türleridir (Rad, I, 154; Yud., b. bk.). Bunu Çağatay Türk kültür çevresindeki, *agtımul*(?) (düzelt. *agımtul)*, yani Şeyh Süleyman Efendi'nin söyleyişiyle, *aka mayil* anlayışına kadar uzatabiliriz (ŞSül., 15, 16).

12. AK-KARA, AK-GÖK GİBİ... EŞLENDİRİLMİŞ RENK SÖYLEYİŞLERİ: İki renkle anlatılan böyle söyleyişler, bazan karışık renkler için de söylenmiştir. Ancak renklerin, bir madde gibi ele alınıp, incelenmeleri doğru değildir. Çoğu zaman renkler ile duygular, birbirlerine karışmışlardır.

Ak-kara denince, aklımıza hemen *alaca* bir renk gelmemelidir. Akları ayrı ve karaları da ayrı olarak düşünmek, belki de daha yerinde olabilir. Yukarıda, Türk mitolojisindeki *Ak-Han* ile *Kara-Han*'lardan söz açarak, konuya girmiştik. Bunlar, birbirine zıt ve karşı, iki dünya veya anlayışın sembolleridir. Yine Kuzey Türk destanlarından birinde iki mitolojik karı koca yılandan, biri ak diğeri de, kara idi. Bu da belki bir cinsiyet zıtlığı veya karşılığı idi (Pb, 4, met. 125/terc. 163). Aydın veya *ak günlerin* karşılığı; *kara tün*, yani *kara gece* idi. Bu örnekler çok genişletilebilir. Yazı, beyaz üstündeki kara idi.

«*Kara yerde, ağ otağ diktürmiş idi*» : *Dede Korkut*'da Bayındır Han'dan söz açılırken, böyle deniyordu. Ev ve otağın arılığı üzerinde, yukarıda durmuştuk. *Aklı-karalı* veya *karalı-aklı* bir yapı kurarak konuşma dileği, Türk düşüncesinin bir özüdür. *Yer* niçin *kara; otağ* niçin *ak* idi? Bu bir dil konusu değil; düşünce, dil ve gelenek konusudur. Kara ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz.

2. *A k l ı - g ö k l ü :* Gök veya mavi, göğün, semanın rengidir. Bunun için Tanrıya yakındır. Daha eski Türklerde gök rengi, Tanrının bir sembolüdür. Ancak bir bayrak, bir alem veya sembol olarak, ak ve kırmızı kadar yaygın değildir. Yabancı tesirlerin girmemiş olduğu Kuzey Türk mitolojisinde, «*ak-kuyaş ve kök-kuyaş*», yani *ak-güneş* ile *gök-güneş*'ten söz açılıyordu. Bu inanışın köklerine ve derinliklerine inebilmek, elbette ki çok zordur. Güneş gibi mukaddes ve kutlu bir şeyi, bu iki uğur ve kut rengi ile tanıtmışlardı. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde bu konu üzerinde durulmuştur (I, 310). Yine çok kuzeydeki Türk destanlarında, g ü v e r c i n anılırken, «*aklığına köklü kögürçün*» deniyordu. (Pb, 4, m. 78/terc. 99). Radlof bu söyleyişi, «ak güvercin, mavi güvercin», diye yorumluyordu. Ancak metinde, «*aklığına göklü*» dendiğine göre, bunu ak üstüne göklü veya daha başka türlü yorumlamak gerekmektedir.

145. *TÜRK MEHTERİ* ve birlik bayrağı : Kılıflı üç bayrak asıl büyük birliğe ait olmalıdırlar. Ön kısmı için bk. Res. 146 da. Batı tesirindedir.

«*Baş tuğ*» adı verilen ve Doğu Türkistan'daki Müslüman şamanların kurdukları tuğlarda, «*beyaz, kırmızı ve gök renkte üç bayrak*», asılıyordu (A. İnan, Şam., 195-8). Ancak Çingiz Han geleneği dolayısıyla, örnek olarak İdege-Bey destanı içinde, gök bayrağın yerini, sarı almış ve «*ak, kızıl, sarı*» bayraklardan söz açılır, olmuştu (Pb, 4, met. 42/terc. 52). Başlangıçta, ak ile gök renklerin yanyana olmaları gerekiyordu. Belki bu gök, *yeşil* de olabilirdi. Fakat nedense eski Türkçe kaynaklar, *Dede Korkut*'da dahil, yeşil rengi ile sözüne, fazla bir yer vermiyorlardı.

3. *Ak - boz:* Yabancı kültür tesirlerinin girmediği Kuzey Türk destanlarından, *Dede Korkut*'a kadar bu «*ak-boz at*» deyişi, Türk kültür ve düşüncesinin gereği olarak, kök salmış ve tutunmuştur. Burada *ak-boz* deyimini, belirli bir renk olmaktan çok, eski inançların bir birikimi ve dilimize de, yansıması olarak kabul etmeliyiz. Kurban için, özellikle *ak-boz* atlar seçiliyordu. Bu konu üzerinde *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durmuştuk (I, 507).

«*Yedi ak-boz atlar*» Türk mitolojisinde yaygın olarak, yıldız kümelerinden, bizim de «*Yedi kardeşler*» dediğimiz, burçlar için söyleniyordu. Bu yedi ak-boz atı bulup, binebilmek, her yiğide göre bir iş değildi. Bu atları tutup getiren yoktu (Pb, 4, met. 77/terc. 98). Görülüyor ki *ak-boz* deyişini, bir renk adıdır deyip, geçemeyiz. Kök ve manaları, çok derinlerde bulunan bu deyişlerin, neden ve niçinini aramak da, elimizde değildir. *Dede Korkut*'da da iyi atlardan söz açılırken, onlar da *ağ boz atlar*, söyleyişiyle anlatılıyordu (DK, 268-7). Binlerce yıllık bir Türk inanış ve geleneği, böylece kendisini, Dede Korkut ile Oğuz kitlelerinde gösteriyordu.

«*Ak-kır at*» *deyişi, Türk* kültür çevrelerinde pek yaygın olarak görülmüyor. Kuzey Türk destanlarında görülen bir kaç örnek de, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde ele alınmıştır. (I, 516-18). Radlof, daha çok *akçıl* deyişini, «beyazımsı kır» ola-

rak tanımlıyordu (I, 124). Anadolu'da atların *kır* renginin, *demir kırı* gibi bir çok tonları vardır. Bu konuları, *Türklerde At kültürü* adlı eserimizde, bütün kaynakları kullanarak, yeniden ele alacağız. Ancak şu sözü de burada sunmadan geçemeyeceğiz: «*Alma alı, satma kırı, illa doru, illa doru!*» Atlar için söylenen bu sözü, Elazığ'da kendi babamdan duymuştum.

«*Ak at*» denince de, süt beyazı bir atın, söz konusu edildiği ve anlayışı, çıkarılmamalıdır. Zaten bu inceliği, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud da belirtmiştir (I, 81).

«*A ğ donuma kir eklendi*»: *Dede Korkut*'da bir yiğit, böyle diyordu (DK, 146). Bu sözün manası içinde, beyaz bir elbise söz konus udeğildi. *Türk Mitolojisi* adlı kitabımızda *beyaz elbise* giyinen şamanlar üzerinde de durmuştuk. Ancak şurada, çok önemli bir noktayı belirtmek gereklidir. *Kuzey Türk Mitolojisindeki* a l p l e r ile yiğitler, *başı boş ve tek yiğitlerdir. Oğuz* destanları ile *Dede Korkut*'daki yiğitler ise, «*devlet hizmetinde veya askerî birlikler içindeki yiğitler*» idiler.

2. «AL» RENK

Önemli olan, 11. yüzyıl Türk kaynaklarında «*al*» sözünün bir renk olarak değil de; bir bayrak adı olarak geçmesidir. Yine bu kaynaklarda, bayrak ile tuğun, aynı şeymiş gibi ele alınmış olmasıdır: Bunlara, «*Dokuz Tuğlu Han derlerdi. İli ne kadar çok olursa olsun; mevkii de ne kadar yüksek olursa olsun, onların tuğlarının sayısı 9 tuğdan artık olamazdı. Çünkü, 9 sayısı ile uğurlanmışlardı. Dibâceden veya turuncu renkli ipekten yapılır. Bu renk tuğlarda, uğurlu bir renk olarak sayılır*» *(MK, I, 77,5)*. Besim Atalay, yorumunu geniş tutmuştur (MK, 1. 169). Metinde, «*min dibâce ev harîrî nârencîyi*», diyor. Buradaki *nârencî* rengi, *turuncu* olarak alıyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un metninden de anlaşıldığı üzere, bu *al* veya turuncu rengi Türkler,

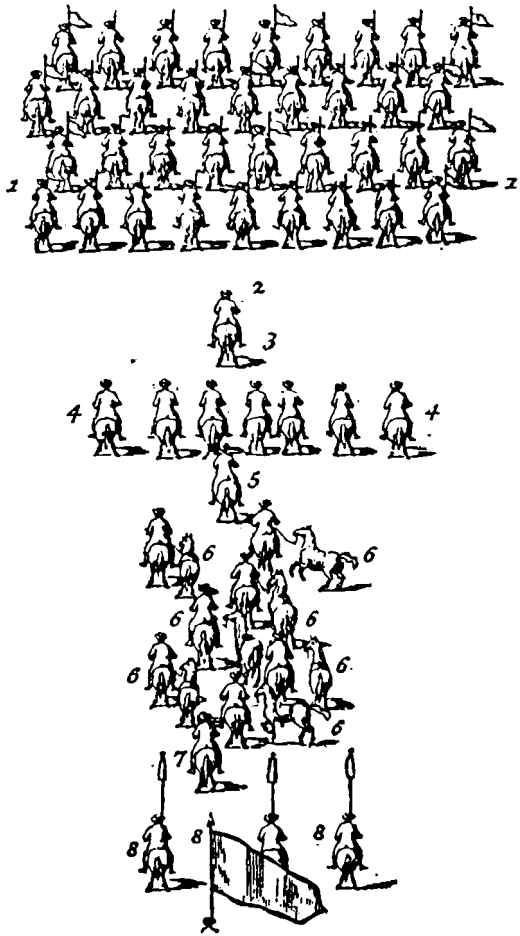
uğurlu sayıyorlardı. Görülüyor ki bu inanış da, kökleri çok derinlerde bulunan, geleneklere dayanıyordu. Brockelmann ise buu, «Graupefarbiger Brokat» olarak yorumluyor. (SPr. 20 vd.). *«Al, Hanlara bayraktır»:* Bu renk, Alparslan çağında, ancak daha doğuda, bu sloganla görülüyordu.

«Türk'ün gözü aldadır!» Çingiz Han ve çevresinin de, gözlerinin *al*'da olduğunu görüyoruz. Ancak *Moğolların Gizli Tarihi*'nin Çince yorumlarına göre, Çingiz Han çevresindeki, *«al renk, çok koyu kırmızı (tief Rot)»*, idi (YCPS, 238). Çingiz Han'ın altın kuşağı ile *al elbisesi* üzerinde, az sonra hanlar ile ilgili maddemizde duracağız.

1. AL RENK VE HANLIK SEMBOLLERİ: Konuya daha öncelerinden, Uygur yazılarından başlayalım. Budist Türk yazılarında, her ne kadar Buda dininin tesirleri bulunsa da, Türk gelenekleri kendilerini kaybetmiyorlardı:

a) Al geyip, tahta çıkma: Budist Uygurlardaki al rengin tonunu, bilmiyoruz. Ancak al kızıl değildi. Üç davranış veya hareketten oluşan, şöyle bir vesika buluyoruz: *«Tacını başına vurdu» (Didimin başınga urdu).* Didim, taç demektir. Uygurlara dışarıdan gelmiştir. Ondan sonra: *«Al geyimini (?) giyip» (Al kedimin kedip);* bundan sonra da, *«altınlı tahtının üzerine oturdu» (Altunlug örgin üze olurdı): (TT, II, A. 67).* Bu son cümle veya söz, bütün derinliği ile, Göktürk devlet geleneğinin bir uzantısıdır. Görülüyor ki, *Hakanlık hil'atı, kaftanı* veya cübbesi, *al renkte* idi.

b). Çingiz Han'ın «al kaftanı»: Çingiz Han ve kültür çevresi, daha kuzeydedir ve Oğuzlardan uzaktır. Bununla beraber daha önceleri, hepsi de Göktürk kültür çevresinin içinde idiler. Gerçi zamanla, Batı ve Doğu Türk kültür çevreleri diye, iki kültür çevresi belirmişse de, kökler ve ana çizgiler bakımından özlerini korumuşlardır. Çingiz Han güçlenince, Uygur Hanı *Idukut Barçuk*, Çingiz han'a elçi gönderip, şöyle demişti:

146. ***Bir Türk birliği :*** Küçük birlik bayrakları, ***yedek atlar,*** büyük birlik bayrakları ve m e h t e r : Arkası için bk. Res. 145.

«(Çingiz Han), altın kuğaından bir artık iplik; al elbisesinden de bir artık parça, (acaba bana da) lutfederler mi?»

«Bunun üzerine Çingiz Han, Uygur İdukut'una (kendi) kızı, Al-Altun'u verdi» (YCPS, 238).

Yorum, daha çok Çingiz Han'ın altın kuşağı, al kaftanı ile kızı Al-Altun üzerinde yapılabilir. Altın kuşağından bir iplik ver dediğine göre, bu kuşak, kumaş üzerine yapılmış, bir *altınlı kuşak olabilirdi. Çince ve Moğolca karşılamalarda,* büse, normal bir kuşak olarak görülüyor. Buna *kemer* dememiz, daha doğru olur. Moğolca kaftan veya elbise karşılığı olan, *«de'el»* ile Çince karşılığı da, normal bir elbiseyi gösterir. Söz kuruluşlarını, daha çok P. Pelliot'nun çevirme yazısına göre aldık (s. 93). Gerek Çince satır aralarında ve gerekse özetinde, Çingiz Han'ın kızı *Al-Altun*'un adı hakkında, bir yorum yapılmamaktadır. *Al-Altun* dendiğine göre, *«altın rengi de, al olmalıydı».* Bizim, görüşümüz, budur.

c) Hakanlık sembolü, «al-damga»: Bu da, Çingiz Han imparatorluğu kültür çevresinin, bir özelliğidir. Türk kültürü ile ilgisi olmadığını söylemek, mantıksızlık olur. *Sino-Turcica* adlı eserimizde, Nayman devletinin Uygur asıllı baş veziri *Tata Tonga*'nın biyografyasını Türkçemize çevirirken, bu konu üzerinde durmuştuk. Bu çok önemli vesikada, açık olarak görülüyor ki Çingiz Han, vezir *Tata Tonga* ile karşılaşmadan önce, *damga* denen şeyin ne olduğunu ve ne işe yaradığını pek bilmiyordu. Bundan sonra *Tata Tonga,* Çingiz Han'ın baş veziri olmuş ve damgasını koynunda saklamıştı. Çingiz Han'ın oğlu *Ögedey Han*'ın saltanatının ortalarına kadar da, bu vazifeyi yürütmüştü. Moğollara çok şey veren ve bu devletin kültürünü Türk dünyasından, büsbütün ayıran bazı yazarlar için, bu girişi yapmak zorunda kaldık. Bu *al damga* geleneği, İlhanlılardan Osmanlılara da geçmiş ve bazı işlerde kullanılmıştı. Kaşgarlı Mahmud'un da yerinde olarak söylediği gibi Oğuzlar, *damga* yerine, *tuğra* kullanıyorlardı. Tuğraların da, mü-

rekkep ve püskül bakımından, kırmızı renkle bazı ilişkileri vardı. *Al tamgalıg yarlıglar*, Altınordu devletinde de devam etmişlerdi. Burada konuyu, şöyle bir özlemekle, yetinmiş olacağız.

ç) Oğuz Han'ın, «gözleri al»: Uygur yazısı ile yazılmış *Oğuz destanı*, Oğuz Han'ın doğumu dolayısıyla Oğuz'a insan üstü özellikler verir. *«Oğuz Kağan'ın, gözleri al, kaşı kara ve ağzı ateş»* gibiydi, diye sözü başlanır (OK, 1, 6). Vücudu da bir ayı gibiymiş. Doğar doğmaz, konuşmaya başlamış. Bizi burada ilgilendiren, *gözlerin al oluşu* idi. Al renk, kızıl, yani ateş gibi korkunç değildir. Al, Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, *uğurludur* (MK, 3, 127). *Al, hakanlık rengidir.* Ancak Oğuz Kağan destanındaki gözlerin alının, al veya kırmızının hangi tonunda olduğunu bilmiyoruz. Ancak kızıl demediğini göre, bu yine al olmalıdır. Göktürk Kağanı, *Mohan Kağanın* gözleri de Çin kaynaklarında böyle anlatılıyordu. Çin'de gezdiğimiz mabedlerde, heykelleri yapılmış olan mitolojik Çin kahramanlarının, hepsinin gözlerinin parlak bir kırmızı ile boyanmış olduğunu gördük. Yani Çin anlayış ve estetiğine göre, büyük kahraman ve savaşçıların gözleri parlak ve kırmızı idi.

«Gözü kanlı» deyimimizin de derinliklerine inmemiz gereklidir. Bu gibi derin manalı sözlerin, kökleri çok derinlerden gelir. *Al gözler* anlayışı üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde de durmuştuk (I, 135). Gözün allığı oldukça eski ve mitolojik bir motiftir.

d) Hizmette, «yüzün allığı»: Bu daha çok, Karahanlı Türk kültür çevresiyle *Kutadgu Bilig*'de gördüğümüz bir anlayıştır. *Yüzün, al al olması*, bir utanma ve mahçup olma ifadesidir. Ancak Yusuf Has Hâcib başarıyı, bizim anladığımızın aksine, yüzün kıllaşmasıyla yorumlamaktadır. Biz ise bunu, *«yüzün aklığı»* ile anlatırız. Bu Oğuz Türkleri ile *Dede Korkut*'un bir söyleyiş ve davranışıdır. Yusuf Has Hâcib, *«Hakana yazıyı (bitig) ver, yüzüm kılma al»* derken, bu işi yerine

getir de, yüzümü al kılma, yani beni mahçup etme, manasını anlatmak istiyordu (KB, 270). Bu sözü, başka bir yerde, yeniden tekrarlıyordu (KB, 3709). Başka bir yerde de, *«kıl yağı, yani düşmanın benzini al»*, Düşmanın benzini al kıl, onu mahçup et, diyordu (KB, 2356). Biz ise bu anlayışın karşılığı olarak, «yüzünü kızart», deriz. Yani Türklerin, 900 yıllık anlayış ayrılığı, bu kadardır. Az sonra belirteceğimiz gibi, *yüzün allığı, yüzün aklığı* da, demektir. Nitekim başka bir yerde de, *«bu erdem bile (ile) er, mengiz kılsa al» (KB, 2630)*. Burada fâzilet, erdem özü ile ortaya çıkmaktadır. *Bu erdem ile erler, insanlar, benizlerini, yani yüzlerini, al kılsalar!*.

Yüzün solması da, eski Türklerde allaşma veya al renk ile anlatılmıştır. Çünkü erdem ve başarı sahibi olan bir kimsenin, Oğuzlarda *yüzü ak; Karahanlı* Türk kültür çevresinde ise, *yüzü kırmızı* idi .Al, kırmızı rengin solgunudur. *«Kızıl benzini niçin (nelük) al boyadın?»* söylemekle, kırmızı yüzün, bugün niçin solmuş, demek istiyorlardı (KB, 6229). Bu anlayışlar, Batı Türkleri arasında daha genişlemiş, daha serpilmiş ve daha gelişmiştir. *Dede Korkut*'ta, *«güz almasına benzer al yanaklım»*, dendiği zaman, içimiz ve ufkumuz açılır.

2. *DİNDE VE SİHİRDE «AL» RENK :* Bütün bu renklerin, çok eski çağardan beri, dinde ve sihirde yerleri vardır. Biz bugün, kara yerine siyah demek yolu ile, bu rengin duygu ve sihir tarafını, bir yana bırakmış bulunuyoruz. Gebe kadınlara kötülük yapan Türklerin ünlü *«Al-bastı»* ruhu, bu al renge neden bürünmüştü? Bunu açıklayabilmek çok güçtür. Çünkü kökleri, binlerce sene öncelerine gider. Bugün Orta ve Kuzey Asya'nın en uzak köşelerinde bile bu ruh tanınır. Elazığ'daki bizim evimizde de bu ruh, *Al karısı* diye anılırdı. Bizce *Al-karısı* daha manalıdır.

«Al kanatlı Azrail», *Dede* Korkut'ta, *Deli Dumrul* hikâyesinde geçiyordu (DK, 156-4). Türklerin Azraili, ka-

natlı olarak düşünmüş olmaları, önemli değildi. Ancak niçin «*al kanatlı*» olarak düşünmüşlerdi? *Dede Korkut*'ta yabancı tesirler çok azdır. Bu anlayışın kaynaklarını anlayabilmek için de, çok gerilere gitmek gereklidir.

«*Al orman*», *(al-yış)* anlayışı da Türklerde, sihir dolu mitolojik bir düşünceden, doğup gelişir. Türkler, çok sık ve karanlık ormanlara, *kara-orman, kara-yış*, demişlerdir. Ancak kara-orman, al ormana göre çok daha açık ve gerçekçi kalmaktadır. Bu konu üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, yeterince durulmuştur.

«*Al-kurt*», *(Al-börü)* de, yalnız mitolojik değil; sihir ve korku dolu bir Türk destan motifidir. Kızıl veya kırmızı renkler hakkındaki bölümümüzde, *kara-kızıl kurt* motifi veya mitolojik teması üzerinde durmuştuk. *Al-kurt* konusu da. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde incelenmiştir (1, 232). *Gök-kurt*, yani *Gök-börü*, Tanrının bir habercisi olarak zaman zaman ufukta görünürdü. İnsanlara bir zarar değil; iyilik ve refah getirir, ayrıca yeni yurtların yolunu gösterirdi. Halbuki *Al-kurtlar*, insanlara yalnızca felâket getirirlerdi.

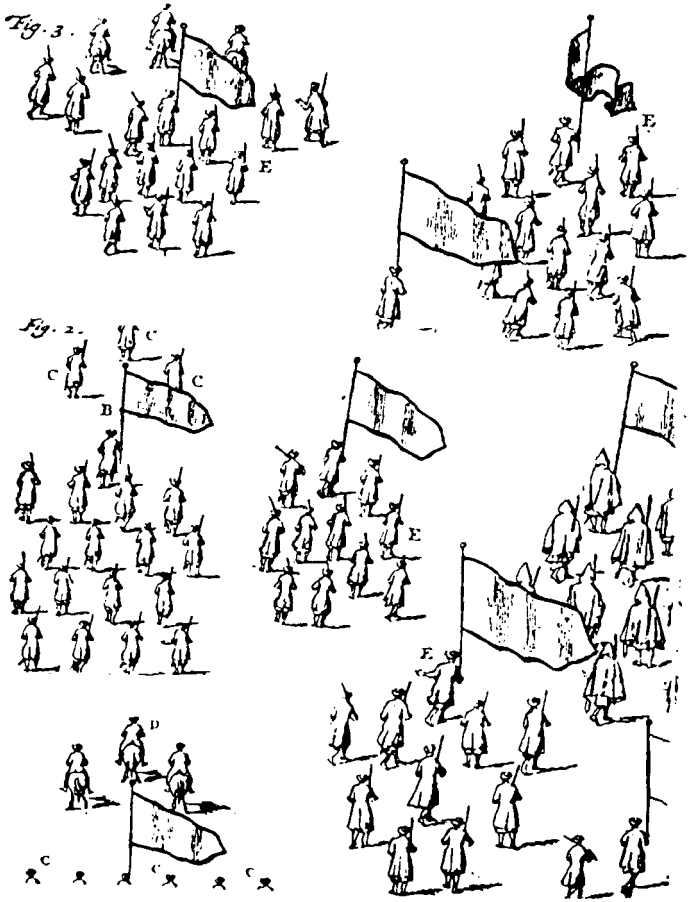
3. ELBİSENİN ALI VE TÜRKLER : Yukarıda da belirttiğimiz gibi, «Türk'ün gözü aldadır» sözü, boşuna söylenmemiştir. Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda derlediği eski bir Türk şiirinde görüldüğü gibi, Türk kızları da, «*ya al, ya yeşil*» giyinirlerdi. Bunu, az sonra kız giyimlerini incelerken ele alacağız. «*Al, yeşil giyme*», Anadolu edebiyatının da, başta gelen bir teması idi.

Tabiatın al giyinmesi: İlk önce şunu belirtmek gerektir. Dede Korkut'ta ve gerekse Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda derlediği söz ve şiirlerde, mistik bir düşünce bulamazsınız. Bu eserler, son derece gerçekçi ve realist bir zihniyetin, üzerine oturmuşlardır. Bundan dolayı da bu kitaplar, tabiatın özü gibi güzel ve gerçek, tasvir ve tanıtmalarıyla do-

ludur. Yusuf Has Hâcib, Alparslan çağında, daha doğuda, baharı anlatırken, her yer, «*yeşil, gök, sarı, al don (elbise) giydi*», diyordu (KB, 2916). Başka bir yerde de, yine bahar için şöyle diyordu : «*Kurumuş ağaçlar, yeşil giyindi (tonandı); mor (yipün), a l, sarı, gök, kızılla bezendi*» *(KB,67)*. Eski Türkçede elbise, *ton*, yani *don* demektir. Giyinmek ise bu şiirde, *tonanmak* fiili ile yapılmaktadır. Baharda vadiler ile yamaçların donanmasını ise, şöyle anlatıyordu: «*Vadiler ile yamaçlar (kolı başı), gök ve al renkler ile süslendi (itindi)*» *(KB, 69)*. Bu sözler çok eski, Göktürk ve Uygur çağının, dil ve anlatış karakterini taşımaktadırlar. Artık bu son şiirde tabiatı süsleyen, yalnızca «al ile gök» renkler kalmışlardır. Ancak hepsi de, tabiatın donandığı bir elbisesi, bir giysisi gibi görülmüşlerdir. Yukarıda sunduğumuz her üç tabiat anlatışında da, al renkler yer alıyorlardı. Yani kırmızı, kızıl rengin söylenmesi alsız olarak, yeterli görülmüyordu.

Az önce belirttiğimiz gibi, *Çingiz Han'ın hakanlık kaftanı veya elbisesi de, al idi (YCPS, 238)*. Ancak Çingiz Han'ın alı, Türk hakanlarınınki gibi *turuncu* değil; kırmızının bir çeşit koyusuydu. Bu koyu rengin de adı, Çingiz Han çevresinde, al idi. U y g u r Hakanı da, «*Tacını (didimin) başına vurup; a l k a f t a n ı n ı, giyimini (kedimin) geyip; altınlı tahtının (örgin) üzerine oturdu*» *(TT, II, A. 67)*. *Dede Korkut'ta, al duvak* ve *al şalvar*'dan söz açılıyordu. Hemen şimdi, bunu da ele alalım.

4. KIZ VE GELİNLERİN AL ELBİSELERİ : Kırmızı renkteki elbiseleri incelerken, bu konu üzerinde daha geniş olarak durmuştuk. *Kırmızı kaftanlar*, gerdeğe girecek gelin ile güveyinin, *Dede Korkut*'un dili ile «*ergenlik kaftanları*», yani mutluluk, mürüvvet ve murad geysileri idiler. Bunda bir töre, gelenek ve biraz da, resmiyet vardı. Çünkü eski Türk aile törelerinde de, askerî bir disiplin vardı. Al renk, al geysiler ise, serbesttir. Herkes giyebilir. Aile, mutlu ve güzel görünebilirdi.

147. TÜRK BİRLİKLERİ VE BAYRAK DÜZENİ : (Marsigli'den).

«Al duvağım iyesi», al duvağımın sahibi diye, nişanlısı, Beyrek kaybolduğundan, Banu Çiçek ağlayıp, sızlanıp, duruyordu (DK, 92-3, 94-6, 198-6). Bu bölüm, *Dede Korkut* hikayelerinin en güzel ve en içli sahnelerinden biridir. Gerdek elbisesi kırmızı; fakat gelinin duvağı, al idi. Gelinliğin sembolü olan al duvağın sahibi ise, güveyi, yani evin erkeği oluyordu.

Yine *Dede Korkut*'ta, Trabzon tekfurunun kızı sarı; kızlar ise al giymişlerdi: *«Kızlar al geymişler, kendü sarı geymiş idi» (DK, 178-13).* Sarı elbise, Trabzon tekfurunun kızının adına da uygundur. Burada, Hıristiyan geleneklerine göre bir giyinme mi vardı? Bunu bilemiyoruz.

«Güz almasına benzer al yanaklım» sözü de, *Dede Korkut*'tandır (DK, 12-11, 54-6, 91, 96). Görülüyor ki bu söyleyiş, *Dede Korkut*'ta çok sık geçmektedir. Ancak bu benzetiş, yalnızca kızlar için söyleniyordu. Şimdi de bu sözü, Anadolu'da söylemiyor değiliz.

«Al-Altun», Çingiz Han'ın kızının adı idi. Çingiz Han bu kızını, Uygur hakanı, *Idukut Barçuk*'a verdi (YCPS, 238). *Moğolların Gizli Tarihi*'ni yorumlayan Çin işaretleri, *«al»* sözünü, koyu kırmızı (tiefrot) olarak açıklamaktadırlar. Altın ise, koyu kırmızı değil; açık kırmızıdır. Yorumcular ile gerçek arasında, böylece bir çelişki ortaya çıkmış oluyordu. Ancak bunun üzerine daha fazla gitme de, şimdilik mümkün değildir.

Yüknekî, *«al gül»* demekle, alın tam tonunu, çok eskiden belirlemişti (Yüg., A. 342).

5. AL BAYRAK VE YER İLE GÖK : Al bayrak ile ilgili bölümümüzde de göstereceğimiz gibi *al bayrak*, gök, güneş ve yerdeki toz ile uyuşturulmuş ve böylece, görkemli ve muhteşem bir sahne canlandırılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, *«ağdı, yükseldi, yüceldi kızıl bayrak; doğdu, (yani tozup), yükseldi kara toprak»* sözü, bayrağın açılıp, yükselmesi, yerdeki kara toprağın yükselmesiyle, bir kompozisyon, bir birleşme oluşturuyordu. Bayrak gökleri tutuyor; toprak ise tozarak, yerleri tutuyordu.

«*Dokuz a l t u ğ*» veya bayrak, ayrı bir kaynakta, yukarıdakine benzer bir kompozisyon, anlatış ve inanışla; yine yer, toprak ve gökteki varlıklar ile, yeni bir kompozisyon oluşturuyordu. Bundan da anlaşılıyor ki bu anlayış ve bu inanış, Türk kavimlerinde yaygındı. Kaşgarlı Mahmud, yukarıda sunduğumuz *al bayrak* şiirini başka derliyor; Yusuf Has Hâcib ise, bunu kendi söyleşiyle başka türlü sunuyordu. Ancak her ikisinde de, konu, tema, fikir, görüş ve inanışı aynı idi: *Güneş yükseldi (yaşık örledi) yerde koptu toz (togı); yaklaşmağa başladı, dokuz a l t u ğ» (KB, 4883). «Al bayrak yükseldi yerine, güneş yükseldi»*, deniyordu. Bayrak ile güneş yer değiştirmiş oluyorlardı. Ancak her iki şiirde de, *toz kopuyordu. Yani bayrak yükseldiği zaman, yer ve gök harekete geliyor veya bayrak, yer ile göğün hareketine uyuyordu.* Hiçbir milletin bayrak için yazılmış, 900 yıl önceki, böyle bir vesikası yoktur.

Dede Korkut'ta buna benzer bir anlayışı da, *hanlık otağı* için söylenen bir sözde görüyoruz. «*Kara yerde dikilen ala sayvan, gökyüzüne yükselmiş*» idi. Türklerin bu anlayışla ilgili düşüncelerini, *Türklerde Devlet Anlayışı* adlı eserimizde toplamıştık. *Yani, devlet otağı ile bayrağı, yer ile göğün varlıkları ve güçleri ile birleşmişlerdi.*

«*Alaca kanı yere dökme*» deyişi, *Dede Korkut*'ta sık sık görülen bir söyleştir. Oğuzların akan kanlarıyla, y e r arasında bir ilgi ve birlik kuruluyordu. Kısa olarak kanı aktı veya döküldü de, diyebilirlerdi. Hayır! Alca kan diyor, kanı değerlendiriyordu. Kanı bir kez daha yere dökme yolu ile, bir daha değerlendiriyordu. Şimdi, alca kan ile ilgili görüşlerimizi sunalım:

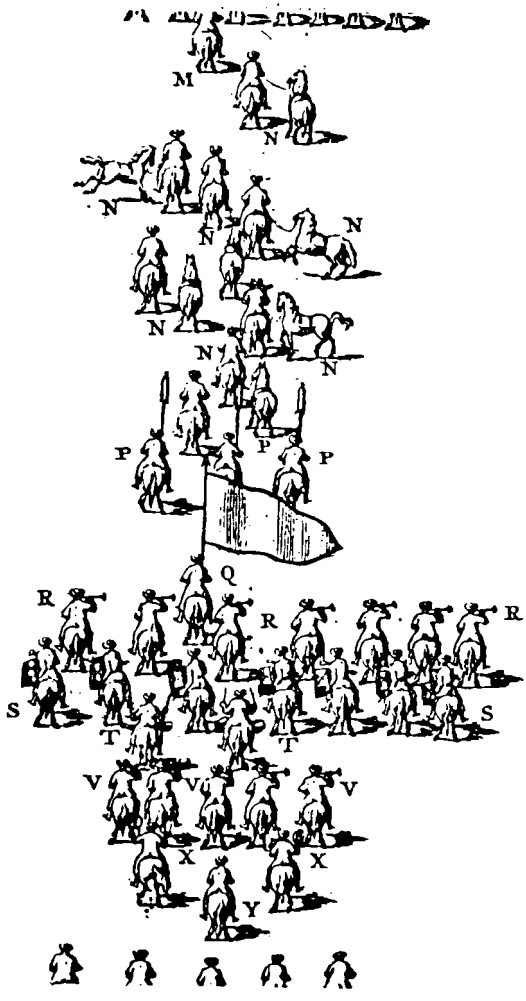
6. ALCA KAN VE ALCA KOPUZ : Al'dan yapılan *alca* sözünü engüzel ifade eden, *Dede Korkut*'tur. *Dede Korkut*'ta *alça* olarak yazılır. Metni baştan sona kadar taradık, alça sözü, yalnızca kan ile birlikte geçiyordu:

Alça kanın yer yüzine dökeyin mi? (DK, 13). — Alça kanın yer yüzine dökti (DK, 64-5). — Alça kanın şorladı (DK, 23-2). — Alça kana bulaşmış, yatur (DK, 27-3). — Yenim ile alça kanım silmeyince (DK, 138-13).

«*Alça kopuz*» deyişi de, yalnızca *Dede Korkut*'ta, o da bir kez görülüyordu: *Alça kopuzun ele alın»... (DK, 183-11)*- Elle tutulan kopuz gibi, buna benzer yorumları burada kabul edebilmek çok zordur. Böyle bir görüşü pekiştirmek için, paralel deyiş ve vesikalar bulmak gereklidir. Bizce, *alça kan* dendiği zaman kan, değerlendirilmiş ve saygılandırılmış oluyordu. *Alça kopuz* deyişini de, bu paralele göre, böyle yorumlamak gereklidir.

7. «*ALAYGIR*» *VE AL ŞARAB:* Mana derinliği ve ağırlık bakımından *al-aygır* deyiş ve anlayışıyla, al şarabın yanyana gelebilmeleri, çok zordur. Ancak burada, yer kazanabilmek için bunu yaptık. Bildiğimize göre Türklerin, 9. yüzyıla kadar, *üzüm şarabı* hakkında bir bilgileri yoktu veya çok azdı. Elbette ki üzüm bölgelerine yakın olan Türkler, üzüm şarabını tanıyorlardı. Ancak bu gibi konuları, devlet ve milletin bütün bilgisiyle birlikte, ele almak gereklidir. Çingiz Han da, hakan oluncaya kadar, üzüm şarabı ile karşılaşmamıştı. Kendilerine sunduklarında, *bir kaç yudum alıp, «bu şarabın azı iyi; çoğu ise kötü»*, diyerek görüşünü bildirmişti. Oğuzlar veya Dede Korkut kültür çevresi, *üzüm* bölgelerinin içinde veya yakınlarında idiler. Dede Korkut şaraba, her yerde «*al şarab*» adını verir. Bu deyişde, bir duygu da vardır. Ondan söz açarken de, hep, «*al şarabın itisi*», diyordu (DK, 20-4, 31-7, 123-4, 160-8).

«*Al-çagır*», dış tesirlerin çok az girdiği bazı Kuzey Türk destanlarında, kişi adı olarak geçiyordu (Pb, 4, metin, 202). Bu kişi adının yanında, Kara-koca, Ak-Bulat gibi diğer güzel kişi adları da vardı. Türkler daha eski çağlarda şaraba, *çagır* veya *süçig* diyorlardı. Uygur Türklerinin, üzüm şarabına,

148, *BİR TÜRK BİRLİĞİNİN ALAY DÜZENİ* : Krşl. Des. 141 - 147.

kızıl-süçig dediklerini, kırmızı renk ile ilgili bölümümüzde göstermeye çalışmıştık. Buradaki *çağır* sözünün, şarab karşılığı olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir. Çünkü renk adı olan *çakır* veya *çegir* sözlerinin, *al* ile birlikte söylendiğini gösteren, diğer bir paralel vesikayı bulamadık.

«*Al-aygır*» deyişi de *Dede Korkut*'tadır. *Bizce mitoloji*, din, sihir ve duygu gibi bir çok manaları, içinde toplamıştır. Aslında al aygırların, iyi atlar oldukları söylenemez. Anadolu'da da dendiği gibi,«*alma alı, satma kırı; illa doru, illa doru*». Bizce *Dede Korkut*'taki şu ifadeler içindeki al sözleri, sembolik ve mana için söylenmişlerdi : *Al aygırı manğa (bana) vergil!* (DK, 244-2, 245-10). *Altında, al aygırı aruk (zayıf) oğlan!* (DK, 247-8). Dikkat edilirse bu deyişlerin hepsi aynı hikâyenin içindedirler ve aynı ozanın söyleyiş ve üslûbunu taşımaktadırlar.

8. AL İLE BİRLİKTE GEÇEN, PARALEL RENK SÖYLEYİŞLERİ : Türklerin diğer renkler üzerindeki anlayışlarını incelerken, renkleri birbirlerine yaklaştıran, «*inanış veya mantık paralelleri*» üzerinde durmuştuk. Söyleşme ve anlatma sırasın da, alışkanlıkla iki renk yanyana söyleniyordu. Aslında bu alışkanlıklar, çok eski çağların gelenek ve inanışlarının bize kadar gelen uzantılarıdır.

1). Al-yeşil : Bu iki rengin karşılığını gösteren en güzel örneklerden biri de, Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda derlediği kızların *al-yeşil elbiseleri* ile ilgili güzel bir şiirdir. *Kılınmak*, yani hizmet, saygı ve ağırbaşlılık göstermek isteyen kızlar, kırmızı giyerlermiş. O çağın anlayışıyla, *yaranmak*, yani bir kadın olarak sevilmek, kırıtmak, cilve yapmak için de, *yeşil elbise* giyinirlermiş (MK, 1, 394; 3, 20). Türklerde kırmızı, her zaman için, resmî ve ciddî bir elbise olurmuş. Al ise, kırmızının açığıdır. Onda da yine bir ciddiyet vardır. Ancak *al duvağın* verdiği, kızlık, incelik, bir murad ve murüvvet vardır ki, insanlık, bunun üzerinde durur. T a b i a t ve b a h a r tasvirlerinde de, eski Türk edebiyatında, *al ile yeşil* yanyana gelirdi. Ancak

«kurumuş ağaçlar donandı yeşil» dedikten sonra, çiçekler arasında al renkliler de sayılıyordu (KB, 2916, 67, 69).

2). A l - k ı z ı l : Birbirlerinin açık ve koyu tonlarıdır. *Al-kızıl* adlı, tek bir renk de vardır (R, 1, 359-60). Tabii olarak bu gibi deyimler, çeşitli Türk ağızlarında, çeşitli renkleri karşılarlar. Bahardaki çiçekler ile renkler anlatılırken, *kızıl* rengin yanında *al* tonunun da adları anılıyorlardı (KB, 67). Bu da bize gösteriyor ki, kırmızıya rağmen ala da gerek duyuluyor ve belirli renkler yanında yerini alıyordu.

3.) A l - g ö k : Şu kadarını belirtelim ki gök sözü, eski Türkçede de, bugün de, yeşil ve ağacın, çayırın rengi karşılığındayalı Çoğu zaman o manada söylenmiş idi, *«Gök çayırın üstüne, kızıl-ala otağın diktürmiş idi.»* Bu, *Dede Korkut*'un muhteşem girişlerinden biridir. *Kutadgu Bilig* de, *«vadiler ile yamaçlar (kolı başı) bezendi (itindi), Kök ve al ile»* sözünde, yalnızca *gök* ve *al* renkleri sayılmaktadır (KB, 69). Halbuki aynı kaynak, yazıların baharda yeşillenmesi ve çiçeklenmesini anlatırken, *yeşil, gök, sarı, al, kara, kızıl, mor (yipün)* renkleri, arka arkaya sıralar. Yazılarda, çiçekler ve renkler çoktur. *Vadiler* ile onların başları olan *yamaçları*, yani bu iki şeyi anarken ise; yalnızca *gök-al* renklerden, yani iki renkten söz açılıyordu. Bizce bu bir rastlantı değildi. Ancak, gerçek yorumunu yapabilmek de, çok güçtür.

4). A l - s a r ı : Bu, sarı kırmızının yan bir paraleli olmalıdır. Biz burada az önce de söz açtığımız, *Dede Korkut*'un bir örneğini vermek istiyoruz: *«Kızlar al geymişler kendi, (yani Tekfur'un kızı Selcan Hatun), sarı geymiş idi» (DK, 178-13).* Kızlar niçin al giymişlerdi; Selcan Hatun niye sarı giymişti? Bunun, kesinlikle bir manası vardı. *«al-sarı karışımı»*, sultan ve nedimeler karışımı, söz konusu ediliyordu. Hepsi de, gerdek görmemiş, genç kızlardan oluşuyorlardı.

5). A l - k a r a ikilisi üzerinde, kesin olarak konuşabilmek çok güçtür. Çünkü mana ve duygu bakımından, birbirinin karşısı ve zıddı olan renklerdir. Ancak mitolojik kaynaklarda

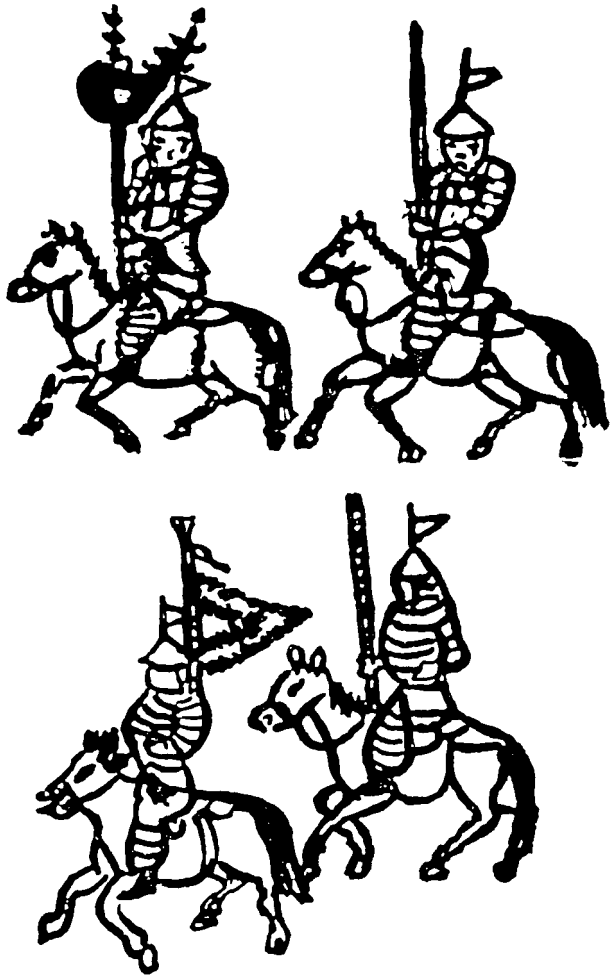
bu iki renk karşı karşıya gelebilirdi. Nitekim Uygur yazılarıyla yazılmış Oğuz destanı içinde, Oğuz Kağan'ın doğuşu anlatılırken, «*gözleri al, kaşları kara*» idi, deniyordu. yani büyük bir atanın başında, iki zıd renk birleşiyordu. Buna benzer örnekler, daha da çoğaltılabilir. Ancak burada konuyu zorlamak istemiyoruz. Hakanın *al tuğu* yaklaştığı zaman, *kara* yerde toz kopuyor ve güneş de yükseliyordu (KB, 4883).

«*Penbe*» sözü, Farsçadan dilimize girmiştir. Penbe, pamuk demektir. Çağatay Türk kültür çevresinde *al* sözü, *koyu penbe* olarak yorumlanmıştır (R, 1, 359 vd.). Penbenin de çeşitli tonları vardır. Bunlar da çoğu zaman al rengin içindedir.

«*Al gül*», *Yügnekî*'nin de anlatmak istediği gibi, penbeye yakın, bir gül olmalıdır (A. 342). Yudahin'e göre Ortaasya'daki Kırgız Türkleri buna, Farsçadan gelmiş, Türkçeleşmiş olan, *külgün* diyorlardı. Bunlar, herhalde hayvancı Kırgızlar değil; şehirli Kırgızlar, olmalıydılar.

Ahmet Vefik Paşa, al rengi parlak kızıl olarak yorumluyor; Radlof ise, koyu kızıl (hochroth) olarak tercüme ediyordu (Rad, 1, 359). Eski Osmanlı kitaplarıyla, yine Kırgızlar, *al-kızıl* diyerek, ya alı veyahut da, kızılın bir tonunu anlatmak istiyorlardı (aynı yer.) Görülüyor ki bu konuda bütün Türk kavimlerinde, al üzerinde bir noktada toplanmak, mümkün değildir. Aslında kitaplara bakarak, bir rengin tonunu bulabilmek, zaten doğru olamaz.

Turuncu, nârencî renkte kumaş veya ipekle yapılmış bayraklara, 11. yüzyıl Türkleri veya çok daha önceki Türkler, «*al*» diyorlarmış. Bu renk uğurlu sayılırmış. (MK, 3, 127). Bu bayrak, hakanların bayrağı imiş. Turuncu, *sarı-kırmızı* karışımı bir renktir. Yani bizim bildiğimiz al değildir. Her ne olursa olsun, hafif açık ve parlak kırmızı, her çağda Türklerin alı olmuştur. Hele bu bayrak ise, kırmızı da olsa, ona *al-bayrak* denmiştir. Manas destanında geçen, *al-calav* adı verilen bayrak da, herhalde kırmızı idi. Bu *calav* sözünü, deyimler ile ilgili bölümümüzde, Anadolu'daki *yalav* veya *yalaz* sözleriyle karşılaştıracağız.

149. İsa'dan önceki çağlarda bir *«Çin bayrak düzeni»* - (Hunların tesirindedir). (B. Laufer'den).

3. «KIZIL», KIRMIZI RENK

Kırımızı rengin Türklerde en yaygın ve tek adı, *kızıl*'dır. *Kırımızı* sözü eski Türkçede yoktur. 11. yüzyıl Türk eserleri ile *Dede Korkut*'ta, *kırmızı* sözünü bulamıyoruz. Osmanlıcada bu sözün ne zaman başlandığını incelemek ise, burada konumuz dışında kalmaktaddır. Anlaşıldığına göre *kırmızı deyimi*, Türkler henüz Batı Türkistan'da iken, onlar tarafından tanınmakta idi. Çünkü Batı Türkistan'ın yerli dili olan S o ğ d ağzında, kırmızı rengin karşılığı olarak, *krm'yr* sözü kullanılıyordu. Dış tesirlerden uzak hayvancı Kırgız Türklerinde ise *kırmızı, âdeta ya*bancı bir söz gibi durur. Bazan bir ipeklinin adı olarak söylenir; bazan da açık al renkler, *kırmızı-kızıl* gibi birleşik bir söz ile, -yine dış tesirlerle-, anlatılmaya çalışılır. Anadolu'da ise, *kırbız*, eskiden daha yaygın idi. Kırmızının çeşitli tonları anlatmak için ise, *bağırca, bağırza, yağal, yanal* gibi, çeşitli sözler kullanılır.

1. TÜRKLERDE KIRMIZI RENGİN SEMBOLÜ VEYA BENZERİ, «KAN» İDİ: G ö k t ü r k yazıtlarından *Tonyukuk* yazıtında bile, *«onun kanını döktü»* anlayışı, *«kızıl kanın tökti»*, sözleriyle karşılanıyordu (Ton. 52). *Dede Korkut*'ta da, kırmızı yanaklı deme yerine, *«kar üzerine kan tammış (damlamış) yanaklım»*, deniyordu (DK, 199-8). 11. yüzyıl kaynaklarında verilen örneklerde, boynundan su gibi *kan* aktı yerine, *kızıl* aktı demek, yeterli geliyordu (MK, 3, 325). Anadolu'da ise *burun kanı* sözü, açık bir kırmızı *(scarlet)* rengi anlatmaya yetiyordu (Red, 424). *Kan-kızıl* anlayış ve söyleyişini, Altayların kuzeyindeki, Teleüt Türklerinde bile görüyoruz (Rad, 2, 826). Yiğitlerin *«topuğuna kadar kızıl kana batmaları»*, bizde olduğu gibi, Kuzey ve Altay Türk masallarında da, söyleniyor ve anlatılıyordu (Pb, 4, met. 197/terc. 242). Bu konuya girmişken, *(Kutadgu Bilig*'i de, atlayarak geçmeyelim. Bu ünlü Türk eseri keklikleri anlatırken, *«kızıl ağzı kan teg»*, yani kan gibi idi, diyordu (KB, 76). Görülüyor ki, eski veya yeni Türk yazıları ile,

Türkçenin bütün dünyada yayılmış ağızlarının hepsinde, bu anlayış ve düşünce aynı idi.

2. TÜRKLERDE KIRMIZININ, «AHLAK VE DUYGULAR» İLE İLGİLİ YANI: Türklerde Al-bastı, Anadolu'nun çoğu yerinde de, *Al-karısı* dediğimiz ruh, kötü bir ruh olarak anılıyor. Bu ruhun kötülüğü, renginin al veya kırmızı olduğundan dolayı mı ileri geliyordu? Hemen bir şey söylenmez. Ancak bir ateş veya alevin kırmızısının, herkeste bir rahatlık doğurduğu da söylenemez. Ancak buna bakarak, bütün kırmızı renklerin, kötü olduğu da söylenemez. Türk Mitolojisinde, bir kırmızı kadın motifi vardır ki, adı bile hoş değildir.

a). H i l e k â r l ı k ve k ı z ı l r e n k: Ortadoğu dillerindeki hile karşılığı olarak söylenen *al* sözü, eski Türk kitap ve yazılarında da görülüyor. Bu sözün Türkçemize ne zaman ve ne yolla girdiğini araştırmak, ayrı bir araştırma konusudur. Eski Türk edebiyatında hilenin sembolü, «*k ı z ı l - t i l k i*» idi. Bunun bir örneğini, *Kutadgu Bilig*'den verelim: «*Alçı bolsa kızıl tilkü teg*»: *Kızıl tilki gibi alçı, yani hileci olsa! (KB, 2312).* Hilecilik, niçin kızıl tilkiye veriliyor da; boz veya beyaz tilki böyle bir hilecilikle anılmıyordu? K u z e y Asya'daki Türk masallarından birinde, bir kişi için şöyle söyleniyordu: «*Sen, tilki gibi, kızıl yüzlü bir kulsun!*» (Pb, 4, 200/246). Burada da, tilkinin kızıl özelliği, kulun yüzünde görülüyordu.

b). K ı z ı l - d i l: (kötü dil): İnsan, uzun ve kötü dilinin belâsını çeker: «*Kızıl dil, kara başın kötü (yavlak) düşmanı, yağısıdır*» (KB, 2692). Yukarıda kara sözüyle ilgili bölümümüzde *karabaş* anlayışı üzerinde durmuştuk. Ölümlü ve kaderine bağlı insanlar, eski Türk kaynaklarında *kara baş* veya *kara başlı* olarak anılıyorlardı. Yine aynı kaynağın başka bir yerinde ise, «*kızıl dil, seni kısa yaşlı, (yani az ömürlü) kılar!*» *(KB, 964).* Yani sen ileri geri konuşur, dil uzatırsan, senin yaşın kısa olur; çabuk öldürürsün, deniliyordu.

c). K ı z ı l-ö z : Bu deyiş ve anlayışa, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında rastlıyoruz (MK, 1, 80). Yine iyi bir mana taşımayan erler, yiğitler ile ilgili ayrı bir kızıllığı da, Türkçe bir Budist kitabında görüyoruz (Suv., 348, 20). Dış tesirlerin pek fazla girmediği Altay efsanelerinde, *«kızıl ince ruh»* diye, insan ruhu ile ilgili, bir motif görüyoruz. Bu ruh, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, incelenmiştir. Örnekleri çoğaltmayacağız. Kırgız Türklerinin s a r h o ş olanlara *kızımtal* oldu demeleri, herhalde yüzün kızarması ile ilgili bir söyleyiştir (Yud., 471).

Ş a r a p ile a t e ş de, herhalde renklerinden dolayı kızılla renklendirilmişlerdir. 11. yüzyıl Türkleri kızıl ateşe, *kızıl-ot* diyorlardı (MK, 2, 133). Yine aynı kaynakta, kırmızı üzüm şarabının adı ise, *kızıl-süçig* olarak derlenmişti (1, 408).

3. «K I Z L A R» VE ERGENLİK, MUTLULUK RENGİ KIRMIZI : Şimdi kırmızının mutluluk ve zafer neş'esi yanına gelelim :

a). K ı r m ı z ı ve k ı z l a r : Dede Korkut'un çok ünlü bir girişi vardır. Bayındır Han, bir toy düzenliyor ve şöyle buyuruyor : *«Oğlu olanı ağ otağa; k ı z ı olanı kızıl otağa; oğlu kızı olmayanı da kara otağa, koyun!...»* Burada ister istemez hatırımıza şu geliyor : Türkçedeki kız sözü ile kızıl sözü arasında bir bağ var mıydı? Biz bu kitabımızda, mümkün olduğu kadar etimoloji yapmamaya çalıştık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yavuklu için, *«kar üzerine kan tanımış (damlamış) yanaklım»*, deniyordu (DK, 199, 8). Başka bir yerde de, *«göksi kızıl dügmeli»* diye, yavuklu öğülüyordu (DK, 36-6). Kırmızı k ı n a da, kızların belirli bir mutluluk işaretleri idi. Nitekim Beyrek Bey kaybolduktan sonra onun yavuklu veya nışanlısı, *«kızıl kına eline yakmaz oldu» (DK, 91-11).*

b). K ı r m ı z ı ve «d ü ğ ü n - g e r d e k» : Asıl kırmızı renk, Türklerde bir düğün ve gerdek rengidir. *Dede Korkut*'ta, evlenecek olan kız veya güveyinin giydiği bu kaftana, *«ergen-*

lik kaftanı» adı da verilir : *«(Beyrek'in) adahlusundan ergenlik bir kırmızı kaftan geldi»*. Bunu görünce, Beyrek Beyin çevresindeki kırk yiğid, bozuluyorlar ve şöyle diyorlar: *Niçin saht olmayalım, sen kırmızı kaftan geyersin, biz ağ kaftan geyerüz, dediler» (DK, 89)*. Bundan da anlaşılıyor ki, kırmızı kaftanı güveyiye, kız gönderiyordu. Ancak nışanlı kızın da, ayrı bir kırmızı kaftanı olması, gerekiyordu. Nitekim yine *Dede Korkut*'ta, *«Banı Çiçek, kırmızı kaftanın geydi»*, deniyordu (DK, 114). *Gerdek otağı da kırmızı idi.* Bu konuya, otağla ilgili notlarımızla gelmiş olacağız. Nitekim kırmızı kaftanlar giyinilirken, *«Kırk yerde, kızıl-ala gerdek diktürdü»*, deniyordu (DK, 189-11).

c). K ı r m ı z ı k ı z e l b i s e s i : Bundan önce, kırmızı düğün veya gerdek elbisesi üzerinde durmuştuk. Ancak kızlar, diğer günlerde de kırmızı elbiseler giyerlerdi. 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk şiirine göre, ağır başlı kızlar, kırmızı elbise giyerlerdi. Burada kırmızı elbiseli kız için söylenen, *«kılnu bilse»* sözü, üzerinde durulmaya ve yorumlamaya değer bir söyleyiştir. Kılınmaz sözü, *hizmet saygı, iyi geçinme, hoş tutma*, anlayışlarını içine alır. Kırmızı giyen kızlar böyle olabilirmiş. Bu eski Türk şiiri, y e ş i l giyen kızları ise, hafif görmektedir. *«yaranu bilse»*, yani bir kız yaranmayı bilirse, yeşil giyinirmiş. Burada *yaranma* sözü, bizim anladığımız manadan, biraz değişik olarak söylenmiştir. Yaranma sözünde, *«kadınlığını bilme, biraz da kırıtma»*, anlayışı yatmaktadır. Türkçe tercümesi, biraz karanlıktır. Biz yukarıdaki yorumu, Brockelmann'a uyarak yaptık. 11. yüzyılda derlenen bu çok güzel şiir, şöyledir: *«Kılnu bilse, kızıl kedher (giyer); yaranu bilse, yeşil kedher (giyer)» (MK, 1, 394; 3, 20)*. Belki Türkmenlerin, kırmızı börk ile sarı çizmelerini de, buna katabiliriz.

4. İNSAN VÜCUDU VE KIZILLIK, KIRMIZILIK : Kızıl dil, yani çok konuşan, uzun dilin, iyi olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bunun dışında, ağzın yüzün, yanağın kızıllığı, yani

kırmızılığı, iyi ve bir güzellik örneği olarak görülmüştür. Ancak bugün, kırmızı sözünü kullandığımız için, kızıl renk biz de, biraz daha manevî anlayışa doğru kaçmıştır. Maddi renk ve güzelikte, onun yerini kırmızı almıştır. Yani bugün artık, kızıl yanaklım diyemiyoruz. Ancak eski Türkçede, o çağda kırmızı sözü yoktu. Metinleri incelerken, bu anlayış ve inanış değişmelerini, göz önünde tutmamız gerekir.

a). K ı r m ı z ı a ğ ı z: Eski kaynaklarda bu konuda, yeterli vesika bulamadık. O ğ u z K a ğ a n doğduğu zaman, *«ağzı ateş gibi»* idi. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanında geçen bu benzetişi, ilâhî güç ve insan güzelliği bakımından değerlendirmeye çalışmıştık. Çünkü, ateşin de bir özü, kızıllıktır. Bunun için eski Türkler ateşe, *kızıl od*, derler (MK, 3, 133). Şimdilik bu kadarcıkla yetinelim. Ancak 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib, bir kekliği anlatırken, *«azı kan teg»*, yani ağzı kan gibiydi, diyordu (KB, 76). Bu da ağzı, kırmızı demektir.

b). «K ı z ı l g ö z» üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde de durmuştuk. İkinci büyük G ö k t ü r k kağanı, Mohan-Kağan'dan söz açan Çin kaynakarı, bu büyük Türk kağanının, *gözlerinin cam gibi kırmızı ve kollarının da, çok uzun olduğundan, söz açıyorlardı.* Bu anlatış, Çin'deki kahramanlık Tanrılarının bir tarifidir. Çin mabedlerindeki silahlı Tanrı heykellerinin hepsinin gözlerinin kırmızıya boyanmış olduğunu gördük. Ancak, 11. yüzyılda yazılmış veya daha sonraki *Dede Korkut* gibi klasik Türk kitaplarında, bu anlayışa rastlamıyoruz. Bununla beraber, *gözü kanlı* deyişimizin, daha öncelerine ve derinlerine inmede de, bir yarar vardır.

c). K ı r m ı z ı y ü z ve y a n a k: Eski Türk kaynaklarında, kırmızılık ve güzellikle açıklanmış yüz veya yanak yorumları kesin olarak birbirinden ayrılamıyor. Eski Türkçede *eng* veya *ang*, yüzün rengi demektir. Bunu yanında yüz karşılığı olarak, *mengiz*, yani *b e n i z* sözü daha çok geçmektedir. 11.

150. Çingiz Han oğulları, bir kale önünde. Kalenin bayrağı için bk. Res. 54.

yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *kızıl ang* sözünü, *kırmızı yanak* olarak yorumluyordu (MK, 1, 40). Ancak herhalde *mengiz* yani *beniz* sözü de, yüzü tam olarak anlatamıyordu ki, «*Kara mengiz, kızıl yüz*» diye bir söz de geçiyordu (MK, I, 60). Başka bir yerde *kızıl benizli* karşılığı olarak söylenen, *kızıl mengizlig* sözü ise, *kırmızı yanaklı* anlayışı ile yorumlanıyordu (MK, 3, 363). Bütün yüzün kırmızılığı, harhalde iyi birşey olmazsa gerektir. Bunun için metinleri, anlayış ve söyleyişe göre yorumlama, daha doğru olur. Herhalde *kara benizli* bir insan, iyi olmasa gerekti.

Yüzün gülmesi: *Kutadgu Bilig*'de yüzün gülmesi, çoğu zaman *kırmızı beniz (kızıl mengiz)* ile, bağlantılı olarak görülmüştür (KB, 4295, 6229). «Yüzün sararması» da, bunun karşılığı ve zıddı olarak, söyleniyordu: «*Kızıl (kırmızı) benzini, sen sarı kılma*» dileği de, aynı ünlü ve köklü kaynakta, sık sık görülmektedir. (KB, 4485, 4959, 5686). Zenginlik ile yüzün allanması, gülmesi arasında da, bir bağ görülüyordu. *(Kutadgu Bilig*'de bu anlayışın bir kaç paralelini, çeşitli yerlerde görüyoruz (KB, 2398, 4499). Ancak bu sözlerin Türkçeleri, nedense çok eski bir karakterdedir: «*Bayutgay seni ol, kızıl bolga eng*», yani o seni zenginleştirir ve yüzünü penbeleştirir. Oğuz Türk kesimindeki «yüzün aklığı» da, Karahanlı Türk kültür çerçevesinde, «*yüzün penbeliği, kızarması*» anlayışıyla, yorumlanmıştır. Devlet işinde başarı elde etme de, yüzün penbeleşmesi ve kırmızılığı ile, anlatılmıştır (KB, 2483).

5. *KIRMIZI «OTAĞ»:* Hakanlık otağı ile ilgili cildimizde, bu konu geniş olarak ele alınacaktır. Padişah otağlarının kırmızılığı, yalnızca Osmanlılar ile başlamamıştı. Abbasoğullarının *çetr*'i siyah idi. Buna karşılık Tuğrul Bey, Türkmengeleneğine uyarak *kırmızı çetr* kullanılmıştır. Yani Türkmenlerin kırmızı renkliği, yalnızca bayraklarında kalmıyor. *kızıl börk* denen, başlıklarına kadar uzanıyordu. Destan üslubu ile kırmızı otağlara, daha çok Dede Korkut kitabının

içinde rastlıyoruz: «*Gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş...*» *(DK, 76-5)*. Bu, yeri ve göğü olan, görkemli bir kırmızı otağdır. Kızları olan konuklar için dikilen, kızıl otağdan az önce söz etmiştik (DK, 10-7). Aslında *kızıl otağ*, bir ergenlik, g e r d e k otağıdır. Bunun içindir ki, *Dede Korkut*'ta zaman zaman otağ yerine, yalnızca, «*g e r d e k*» sözü kullanılmıştır (DK, 189-11).

K ı z ı l - a l a otağ», anlaşıldığına göre aslında kırmızıdır. Ancak bu kırmızıya, kumaşla veya süslerle bazı başka renkler katılmış olabilirdi. Yani *Dede Korkut*'ta, «*kırk yerde kızıl-ala gerdek diktirdi*» dendiğine göre, kırmızıya bazı karıştırmalar, söz konusu olsa gerektir (DK, 199-8). Aslında bu otağlar, *kırk yiğit* için kurulan otağlardı. Belki de, hanların otağlarından, bir ayrılığı vardı.

6. HAYVANLAR VE KIZILLIK, KIRMIZILIK: Hayvanların gerçek renkleri ile ilgisi olmayan, bazı sembolik renklerle de anıldıkları olmuştur. Bunlar daha çok, duygu ve geleneklere dayanan söyleyişlerdir ve kökleri de, çok derinlerde bulunur. Örnek olarak Anadolu'da «*kızıl-kurt düşsün*» diye, bazı hastalık bedduaları yapılır. İnsan vücuduna girip, hastalık yapan, beyaz veya gri kurtlar, belki daha tehlikeli olabilirler. Ancak bize, *kızıl renkli kurtlar*, daha tehlikeli görülüyorlardı. *a).* K ı z ı l t i l k i, çok az görülen bir tilki türüdür. Eski Türk kitaplarında, hileci olarak kızıl tilki, örnek olarak gösteriliyordu (KB, 2312). Beyaz veya boz tilki, daha mı az hileciydi? -b) K ı z ı l d e v e *Dede Korkut*'ta sık sık çok iyi cins ve çok iyi mal sayılan, develer olarak gösteriliyordu. Oğuzların malları ve sürüleri öğülürken, develer hep, *kızıl-deve* tanıtmasıyla tanıtılıyordu (DK, 32, 38, 40, 45, 48, 139). Bazan da, «*kızıl kızıl develer*» *den, söz ediliyordu* (DK, 59-4). Belki de develerin kızıllığı, iyi, bakımlı ve iyi cins olmalarının bir sembolü idi. -c). K ı z ı l - *g e y i k* tanıtması, geyiklerin renklerine uygundur. Bu konu üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, durmuştuk (I, 570).

Destan metinlerinde bu geyikler, daha çok kızılımsı olarak geçer. Halbuki Türk destanlarının ana motifi, ala-geyik idi. -*d*). *K a r a-k ı z ı l b ö r i, (kurt)*, yalnızca 11. yüzyılda derlenen, sözler arasında görülür (MK, 3, 219). Bu hangi kurt cinsi idi. Duygu ve geleneklere göre mi, bu ad verilmişti. Bu konuda kaynaklarımız, bir şey söylemiyorlar. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir.

7. *SAVAŞTA VE ZAFERDE KIRMIZI RENK:* Bu konu üzerinde, daha çok bayrak renkleriyle ilgili bölümümüzde duracağız. Ancak bir gerçek varsa, gerek İslamiyetten önceki çağlarda ve gerekse Osmanlı devletinde, kırmızı renkteki filamaların ordunun içinde, diğer renklerden çok daha üstün sayılmış olmasaydı. Sipahi bayrak ve filamaları, bunun en belirgin örneğidir. Biz burada bu konuya, devlet geleneği olarak değil; halk geleneği olarak girmek istiyoruz. Miralay Ali Bey'in de bir Türk olarak hissettiği gibi, «*efrad-ı eşairi (Osman Gazi) toplayabilmek için, tebaen meclub oldukları mezkûr (kırmızı) renkli bayrağın tesir-i maneviyesini takdir buyurmuşlardı*» (*n. 9 vd*). Bu görüş, çok önceleri yazılmış; fakat çok yerinde bir düşüncedir. Yani Türklerin aşiret veya boy halkı, yaratılış bakımından, kırmızı renkli bayrağa meclûb, yani kalpleriyle vurulmuşlardı. Bunun manevî tesirini, Osman Gazi de takdir etmişti. Aslında Osman Gazi de, o kırmızı bağrağın altında doğmuştu ve kendisi de ona vurgundu. Bazı araştırıcılar, filan padişah, bayrağın rengini şöyle değiştirdi diye, bazı görüşler ileri sürmektedirler. Kendilerinden çok eski olmasına rağmen, Miralay Ali Bey'in bu görüşü, esas alınmalıdır. Büyük halk ve asker kitlelerinin alışmadıkları veya tanımadıkları bir bayrağın peşinden gidebilmeleri, çok zordur.

Ağdı kızıl bayrak,
Toğdı kara toprak!

Yukarıda şiir veya zafer şarkısı, 11. yüzyılın yani Tuğrul Bey ile Alparslan çağlarının, bize kadar gelen bir hatırasıdır.

Belki bu şarkı, çok daha önceleri de söyleniyordu. Buradaki «*ağdı ve toğdı*» fiillerinin, her ikisinin de manasını, *yükselmek* anlayışı karşılar. «*Kızıl bayrağın ağması, yükselmesi*», göğü bir deliş halindedir. «*Kara toprak, yani tozun doğması*, ise, dağınık bir yükselmedir. Bunun içindir ki Brockelmann bunlardan birincisini, *(sich erheben)*, yani kendi kendine yükselme; doğdu sözünü ise yukarı çıkma, *(aufsteigen)* sözleriyle yorumlamıştır (AM Pr. 13, 5)

«*Kırmızı bayrağa, bir kişilik ve bir canlılık verilmiş gibidir*», bu şiirde! Zaten bayrak veya tuğa *kurban* verilmesi de, bunun bir işareti gibidir. Bunları yazarken Mehmed Akif'i hatırlamamak, elimizden gelmiyor. Bu bayrak hakan bayrağı mı; yoksa her askerin mızrağının ucunda bulunan sipahi bayrakları gibi-, filamalar mı idi? Brockelmann'a göre her askere ait, -(einzel kämpfers)-, ile bayrakları idiler. Bu konuya, yeniden döneceğiz. Eski Türk destanlarında da, ak ve kırmızı savaş veya zafer bayraklarının dikilişinden söz açılmaktadır. Bu konuda, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durmuştuk. (Bk. indeks, 614). Ayrıca bk. Pb, 4, met. 42/terc. 52. Savaş ve bayrak ile ilgili bölümümüzde, bu konuya, yeniden döneceğiz.

8. KIRMIZI İLE İLGİLİ RENK EŞLEMELERİ : Diğer renklerinin incelenmesinde de, böyle bir maddenin konmasını yararlı görmüştük. Eski Türk düşüncesinde, iki ayrı renk, bir rastlantı olarak yanyana anılmıyordu. Yer ile göğün renkleri, kainnatın birliğinin bir gereği olarak, yanyana geliyorlardı. İki rengin yanyana söylenişinin, dayandığı bir düşünce ve temeli vardı. Bu temel, günümüze kadar da uzamıştır. Bundan dolayı ve renk paraleliklerine önem verdik. Her zaman sonuç vermese bile, böyle bir denemeye girişmeyi, yararlı bulduk.

a). B a h a r d a d ö r t r e n k : Hele *Kutadgu Bilig*, bahar veya tabiatı anlatırken, «*kızıllı, sarılı, aklı, karalı*» dörtlüsüne çok önem verir (KB, 4632). «*Baharda bir insan genç*

ise; her şeyi kırmızı (kızıl) görse, yeri (toprağı) da yağız görse!» *Kutadgu Bilig*'de, bizdeki gençlere ait *penbe görüşü*, burada kızıl renk ile anmaktadır. Toprağında kendinin öz bir rengi vardır. O da yağızdır. Onu da kara görmeyip, yağız görse, diyordu (KB, 6007). *-b). «A k - k ı z ı l - k a r a»* üçlüsü *Dede Korkut*'ta üç otağın, rengi dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Bu aynı zamanda *aile türleri* ile sosyal bir manayı da, içinde topluyordu. *Oğlu* olan, *kızı* olan ve çocuksuz aileleri sınıflaştırıyor ve sembolleştiriyordu. *-c). «K ı z ı l ve a k»* ikilisi: *Dede Korkut*'ta, *«kar üzerine kan tammış (damlamış) yanaklım»* sözü, bu ikili için, güzel bir örnektir (DK, 199-8). Yine aynı kaynakta Kırk Yiğidi Beyrek Bey'e, *«sen kızıl kaftan giyersin, biz ağ kaftan giyeriz»*, diyorlar (DK, 89-6). Y a v u z Sultan Selim de Mısır'da, ak ve kırmızı olmak üzere, iki sancak kullanmıştı. Bu da, öz Türk geleneklerine uygundur. Ak ve kızıl sözleri, yer bu iki rengin karışımını da anlatır olmuştu. Örnek olarak hayvancı Kırgızlar, *ak-kızıl* dedikleri zaman, nedense saf beyazı anlatmış oluyorlardı (Yud, kızıl). *-ç). Al*, kızılın daha açığıdır. Bazı Türkler gül penbe rengi anlatmak için, *al kızıl* demekle yetinmişlerdir (R, 2, 826). Anadolu'da ise renklerin tonları üzerindeki deyimler, daha genişlemişlerdir. *-d). «K ı z ı l - a l a o t a ğ»* söyleyişini, Dede Korkut'ta görüyoruz. (DK, 189-11). Aslında hakan ve gerdek otağları kırmızıdır. *Dede Korkut, ala* sözüyle, ya otağdaki süsleri; veyahut da otağın şekli ile renginin görkemliliğini, daha da güçlendirmek istiyordu. *-e). «K ı z ı l - y e ş i l»* ikilisini, şimdilik yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, 11. yüzyıl veya daha öncesine ait bir şiirde görüyoruz (MK, 1, 394; 3, 20). Buna göre, kırmızı giyinen kızla, *kılınma*, yani ağırbaşlılığını; yeşil giyen kızlar ise, *yaranma*, yani kadınlığını göstermek isterlermiş. Örnekler, daha da çoğaltılabilir. *-f). «K ı z ı l - d o r u»* veya *«k ı z ı l - b o z»*, eski Anadolu'da daha çok at renkleri için söylenen birleşik sözlerdi. Redhouse'a göre kızıl - doru, «bright bay colour»; «kızıl - boz» ise, «white and red roan» idi (Red, 397, 1255). Yi-

ne aynı eser, bunlara «*kızıl-şab*» diye bir renk daha katıyordu (Red., 1452).

«*K ı z ı l - k a r a*» renk ikilisinin alanı çok geniştir. Bu ikili içine, *yeryüzü* ile *toprak* da girer. Türklerde toprağın asıl rengi, *yağız* idi. Bunun içindir ki, bu maddede, *kızıl-yağız* renk ikilisini de ele aldık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bahar veya tabiat çiçekleri anlatılırken, «*kızıllı, sarılı, aklı, karalı*» diyerek, kara da ihmal edilmiyordu (KB, 4632). Yine belirttiğimiz gibi *kızıl - bayrak* yükselirken, *kara - toprak* da, tozup, yükseliyordu (MK, 3, 183). Nedense bazı kurtlara, «*kızıl - kara böri*» deniyordu (MK, 3, 219). Bizce bu, kurtların gerçek bir rengine göre değil; gelenek ve inanışlara göre, bir adlandırma idi. «*Kara beniz, kızıl yüz*» denirken, bu karşılık ve zıtlığın derinliklerine inip, nedenlerini araştırmak gereklidir (MK, 3, 363).

«*K ı z ı l - y a ğ ı z*», daha çok yer veya toprak rengiyle ilgili bir mantık paralelliği olmalıdır.*Kutadgu Bilig*'in de dediği gibi, «*baharda gençler, her şeyi kızıl veya kırmızı; toprağı da, (-kendi rengiyle)-, yağız görmelidirler*» *(KB, 6007)*. Yerin kızıl olması, bir kıyamet alâmetidir. Dış tesirlerin girmediği bazı Altay Türk destanlarında ise, böyle bir yerin renginin sembolü,*bakır* idi. Bu konu *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, incelenmiştir. Anlaşıldığına göre Karahanlı Türkleri, İslam dinini kabul ettikten sonra da, bu inanışı kaybetmemişlerdi. Yusuf Has Hâcib de, «*yağız yer veya toprak, kızıl - bakır oluncaya kadar*», diyordu. Bu sözün, «*yagız yer, bakır bolmagınca kızıl*» diye söylenen eski Türkçesi, daha derin ve daha manalıdır. (KB, 964). «*A l a - b a y r a k*» ile «*k ı z ı l - t u ğ*»da, dibinden (tübün), yere çakılırdı (Pb, 5, 250/252). Ağa veya «*K ı z ı l - o t a ğ*» lar da, «*kara yerin üzerine dikilir*» idi. Bu da *Dede Korkut*'un bir deyiş ve söyleyişidir. Bunlar, yalnızca bir söz değil; içlerinde, düşünce, inanış ve hatta *kozmogoni* bulunan deyişlerdi. Çünkü yere vurulan kızıl tuğ veya bayrakların başları, göklere yayılıyordu.

«*K ı z ı l - s a r ı*» renk birleşiği, bizce derin bir manadan çok; renklerin sayılmasıyla ortaya çıkıyordu. Çünkü derlediğimiz örneklerde, böyle bir mana derinliğini bulamadık. Belki bizden sonra bulunabilecektir. 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk şiirinde, çiçeklerin arka arkaya çıkması anlatılırken, «*kızıl, sarıg arkaşıp*», deniyordu (MK, 1, 395). Kızıl veya *kırmızı beniz*, bir sağlık görüşüdür. *Sarı beniz* ise, bir sağlıksızlık; bazan da başarısızlık ve utanma sebebidir. Yusuf Has Hâcip, bu tema ve konu üzerinde sık sık durur (KB, 4959, 5686..). «*Gariplik de, yüzü sarartır*» (KB, 477, 498, 6276). Bu sözlerde, elbette ki bir mana ve derinlik vardı. Şimdilik, bu kadarcıkla yetinelim. -«*A k - k ı z ı l - g ö k*», şaman törenlerinde kullanılan üç bayrağın veya tuğun renkleridir. Bunlara, göğün rengi de katılmıştır. Tuğlar ile bayrakların din köklerini incelerken, bu konuya yeniden döneceğiz.

Kırmızının tonları ise, Radlof'un sözlüğünde yer almışlardır (R, 2, 826). Anadolu'da, çok daha geniştir. Anadolu'daki *yanal* kırmızısı, zaman zaman bayrak rengi karşılığında söylenmiştir. Deyimlerde, bu konuya döneceğiz.

4. «KARA», SİYAH RENK

Abbasoğulları'nın sancağı, siyah idi. Bundan dolayı Türkler, Abbasoğulları'na saygı ve biraz da verâset anlayışıyla, zaman zaman ve bazı yerlerde, bu bayrağı kullanmışlardı. Ancak Türk kavimlerinin, duygulandıkları bazı renkler vardır ki, bunu bir kenara bırakmak doğru olamaz. Aşağıda vereceğimiz vesikalar da bize göstereceklerdir ki, Türk kavimlerini kara bir bayrağın ardından akına, şehâdete veya göçe sevkedebilmenin, düşünülmesi bile zordur. Türk kavimlerinin içten birer Müslüman olmalarına rağmen, İslam tarihi ile Abbasoğulları hakkında bilgileri azdı. Bu gerçek üzerinde ilk kez Miralay Ali Bey durmuştu.

151. Hindistan'da dejenere olmuş *TÜRK - BABUROĞULLARI* bayrakları. Filler üzerinde veya fillerle birlikte taşınıyordu.

1. DÜNYANIN YÖNLERİ VE «K A R A»: Kara renk Türklerde, herhalde binlerce yıldan beri, bir k u z e y sembolü idi. *M e t e, Çin imparatorunu Pai-teng adlı dağda kuşattığı zaman, dağın kuzeyini s i y a h veya yağız a t l a r ile çevirmişti».* Bu konu ve o çağdaki renklerin dili, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizde, derin olarak ele alınmıştır.

a). «K a r a», k u z e y i n s e m b o l ü: Çeşitli kavimler ile kültürler, kuzeyin *«karanlıklar ülkesi»* olduğu üzerinde, birleşmişlerdir. Nitekim Müslümanlar da kuzeye, *«Diyar-ı zulmet»* demişlerdir. Bundan dolayı Türkler, kuzeyle ilgili ne varsa, onları *kara* tanıtması ile tanıtmışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, M e t e Çin imparatorunu kuşattığı zaman, yönler ile ilgili inanışlar, ordu teşkilâtı içinde ve kuruluşunda da kendini göstermişti. *Oğuz destanı* içindeki, kuzeyde oturan, *İt-Barak* adlı kavminin, derileri de siyahtı. Bu semboller ile ilgili örnekler, çok geniştir.

b). «K a r a - y e l», k u z e y r ü z g â r ı: Kuzeyden esen rüzgârlar soğuktur. *Kara-kış* deyişimiz de, buradan gelmektedir. *Kara-yel* ve *kara-kış* söyleyişi ve anlayışlı, hemen hemen bütün Türk dünyasında aynıdır. Türkler, batı veya güneyden esen sıcak yellere de, yer yer *ak-yeller* demişlerdir. Soğuk bölgelerdeki Türkler, *«sıcak yelleri Tanrının kendi gezintisi»* gibi, anlamışlardır. Kuzey Türk mitolojisinde düşmanla savaşan bir yiğit, sıcak bir yelin dışarıdan kanının içlerine doğru estiğini duyardı. Böylece güç bulur ve düşmanını yenerdi. Aynı olmasa bile, Anadolu'da da bir dostluk esintisi gibi veya buna benzer, daha bir çok örnekler verilebilir. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu konu da ele alınmıştır.

c). K a r a - g e c e, «K a r a - t ü n»: Zaten bizim bu günkü *karanlık* sözümüz ile, eski Türkçedeki *karanğgu* ve daha buna benzer diğer deyimler de, köklerini *kara* sözünden almışlardır. Anadolu Türk ağızlarında, kara-gece deyişi de yer alır. Ancak eski Türkçedeki *«K a r a - t ü n»* deyişi, çok daha geniş ola-

rak kullanılır. Örnek olarak *Kutadgu Bilig*'in, 39, 52, 4925, 6217 numaralı mısralarında, hem şiir ve hem de mana bakımından çok güzel örnekler bulunabilir. Bunların hepsini burada sunabilmek için, yerimiz yeterli değildir. Bir başka yerde *Kutadgu Bilig* yazarı, T a n r ı y a şöyle sesleniyordu: *K a r a tün yarattung, yaruk küntüzün» (KB, 2250).* Eski Türkçemizde yaruk, «aydın ve ışıklı» demektir. Bundan da anlaşılıyor ki burada *kara* sözü, bir renk olmaktan çok, *karanlık*, yani ışıksız bir dünyayı anlatıyordu. Örnekler daha da çoğaltılabilir.

2. «KARA-YER» VE YERYÜZÜ: G ö k t ü r k yazıtlarında yerin rengi, *yağız yer* olarak tanımlanıyordu. Aslında Türklerde *yağız* tanıtması, toprak tanıtması ve rengidir. Anadolu'da yağız sözlü, zaman zaman at renkleri dolayısıyla, yanlış olarak siyah karşılığında kullanılmıştır. Ayrıca *yağız* sözünde, din ve inanışlar da saklıdır. Ancak *Kutadgu Bilig*'de, yalnızca *«kara yer katın»*, söyleyiş ve anlayışıyla pek çok yerlerde görülmektedir. Kara yer de, kâinatın bir katı olarak kabul edilmiştir. Zaten Göktürk yazıtlarında da, *«üze kök, asra yer»*, yani yukarıda gök, aşağıda da yer olarak, kabul edilmiştir. Ancak *as-ra* deyimiyle, yer altına doğru bir gidiş ve sonsuzluk, söz konusu edilmektedir. Radlof'un sözlüğüne göre, diğer Türk ağızlarında da, *kara-yer* ve *kara- toprak* deyiş ve anlayışı, çoğunluktadır. (R, II, a. yer). *D e d e K o r k u t* da, Bayındır Han dan söz açarken, *«ağ otağın, kara yerin üzerine diktürmiş idi»*, diyordu (DK, 36, 3).

«K a r a - t o p r a k» deyişinde ve bunun içinde yatan anlayış da, Altayların kuzeyinde, Akdeniz'in ortalarına kadar yayılıyordu. Bu anlayışı, *Kutadgu Bilig*'den itibaren görülür (KB, 5425). Yani elimizdeki vesikalara göre. 1000 Temel Eser serisinde çıkmış olan, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu *kara-toprak* anlayışını ve örnekleri üzerinde, geniş bilgi verilmiştir. Bu gün Anadoluda da, *k a r a* denince, denizin dışındaki toprak parçaları hatıra gelir. Bu, Anadolu Türklerinin bir keşfi değil; binlerce yıllık bir geleneğin devamıdır.

«*T o z*» da toprağın bir parçasıdır. Ancak bir kirdir. Bununla beraber, akınlar ile koşan atların ayaklarının bir işaretidir. 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk şiirinde, şöyle deniyordu: «*Ağdı k ı z ı l - b a y r a k, togdı kara-tobrak*» *(MK, 3, 138)*. İçinde yiğitlik, kahramanlık ve savaş duygularını da toplayan bu güzel şiirin, bizce en güzel yorumunu yapan C. Brocelmann olmuştur (AM, Pr. II, 5). «*Kızıl bayrak (göklere) yükseldi, kara toprak da tozup yükseldi*». Bizce Brockelmann'ın Almanca yorumu, daha derin ve manalıdır. Türklerin toz hakkındaki inanış ve anlayışları da, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin 2. cildi ile *Türklerde Ziraat Kültürü* adlı eserimizde, geniş olarak ele alınmıştır.

3. «KARA DONLU», KARA ELBİSELİLER: Türkler, siyah elbiseleri hiç giymiyorlardı da, diyemeyiz. Anadolu'da gezen Bertrandon de Broquière, Anadolu'daki Türkmenlerin, «*k ı z ı l börk, siyah elbise ve sarı çizme*» giydiklerini yazıyordu.

a). «K e ş i ş e l b i s e s i» anlaşıldığına göre bizim Türklere her çağda ters gelmiş ve garip düşmüştü. Hatta Kırım Türkleri bile keşişlere, *kara tonlı*, demişlerdi (Rad, II, a. yer). *Dede Korkut*'ta da keşişlerden söz açıldığı zaman, «*kara tonlı dervişler*» deniyordu (DK, 24-11). Vesikalardan anladığımız kadarı ile, daha eski Türkler ile Uygurlarda da, bu anlayış ve görüş yaygındı.

«*Kara donlu kâfir*» deyişini, sık sık *Dede Korkut*'ta görüyoruz (DK, 241-2). Yine aynı eserde zaman zaman, «*kara donlu, azgın dinli kâfir*», söyleyişi de geçiyordu (DK, 25-4). Elbette ki bu sözlerden, o çağdaki bütün Hıristiyanların siyah elbise ve Türklerin de, başka bir renk elbise giydiği sonucunu çıkaramayız. Buradaki *karalık* veya *kara donlu* tanıtması, Hıristiyanların din ve duygu ayrılığı veya onların küçültülmesi ve kötümsenmesi, sonucunda söylenmiş olmalıdır. Nitekim *Dede Korkut*'ta onlar için, *kara arpa ekmekli, kara domuz*

damlı», yani evli gibi başka sözler de söylenmiştir. *Kara dinli* yakıştırmasını da bunlara katabiliriz. Nitekim aklık ile ilgili bölümümüzde de belirtmeye çalıştığımız gibi, *«ağ donlu»* diye tanıtılan bir kimsenin, elbisesinin beyaz olduğu, düşünülmemelidir.

b). «K a r a, y a s r e n g i»: Türklerde, normal olarak yas rengi, siyah idi. *Dede Korkut*'ta da, yas belgesi olarak, *«ağ çıkarıp kara giyme»* işinden, sık sık söz açılmaktadır. Yine aynı eserde O ğ u z l a r, ölüleri için, *«kara giyip, gök sarındılar»*, deniyordu. Ancak Abdulkadir İnan hocamızın bir buluşuna göre ş e h i t bayrakları *beyaz* idi. *(Şamanizm,* 195 98). Şehit ailelerinin, hangi renkte bir elbise giydiklerini ise, bilmiyoruz.

«Y a s ve m e z a r b a y r a k l a r ı» da, Türk kavimlerinin inanışlarında büyük bir yer tutar. Bugünkü Doğu Türkistan'da mezarlara bezden bir bayrak asılır. Altayların kuzeyindeki Şamanist Türkler ise ,mezara bir paçavra bağlamak yolu ile, yetinirler. Bizim, *«yatırlara bez bağlama»* geleneğinin de, kendi görüşümüze göre, bu inancın bize kadar gelen bir uzantısı idi. Ölü veya yas evine, belki de birden fazla bayrak asılıyordu. Çünkü *Dede Korkut*'ta yas evinden söz edilirken, *«Karalı göklü otağ»* deniyordu. Ancak bunların, bir bayrak olup olmadıklarını da kesin olarak bilmiyoruz.

3 — KARA RENK VE HALK ÇEŞİTLERİ : Biz de zaman zaman yol, nezâket ve tedbir bilmek kimselere *«kara cahil»* deriz. Daha eski Türk kültür çevrelerinde, ç i n g e n e l e r için de *«karacı»* derlerdi. Çünkü bunlar, ne devlet düzeni, ne de töre tanırlardı. Gerçi hayvancı Türkler de konar göçer veya göçebe idiler. Fakat çok kesin ve katı topluluk, ahlak düzenleriyle, köklü töreleri ve askerî disiplinleri vardı. Türklerde tabakalaşma ve sınıf var mıydı? Bu çok önemli bir sorudur Aslında, sınıf ve tabakalaşma bulunmayan, hiçbir topluluk yoktur. Köylü ve çiftçilerde bu, daha çoktur. Hayvancılarda

ise, diğerlerine göre, daha azdır. Büyük Türk devletlerini kuranlar ile yüceltenler, çoğunlukla *hayvancılar* olmuştur. Ayrıca Türk kültürü ile törelerinin özü, «*a t l ı k ü l t ü r*» e dayanıyordu. Hatta kurtuluş savaşı ve takdiğinde bile! Bey ile çoban arasında, ne kadar bir ayrılık vardı. Bunu bilemiyoruz. *Ancak çoban da bir asker idi.* O da bir silahşördü. Bununla beraber, «*idare eden ve edilenler*» tabakası, her zaman bulunmuştur ve bulunacaktır. Bundan dolayı Türklerde de bir «*bey ile halk*» ikilisi, her zaman var olmuştu. Ancak kesin bir gerçek varsa, oda bütün Türk tarihinde ve Osmanlı devletinde, Avrupa'daki *fief*'lerde olduğu gibi, her zaman halkın *serf* veya *köle* olmadığı idi. Beyin oğlu, Avrupa'daki gibi doğuştan itibaren babasının unvanına sahip olamaz ve tevârüs edemezdi. Halkın içinden bir kimse de, yeteneğine göre en yüksek devlet vazifelerini alabilirdi. Avrupa'da ise bu olamazdı.

1). K a r a - h a l k veya k a r a - b u d u n : Yukarıda da belirttiğimiz gibi *kara-budun*, yani *kara-halk* veya millet, Göktürk yazıtlarında da geçmektedir. Ancak bunun karşılığı veya zıddı olan, *ak budun* gibi, ikinci bir tabakanın, adı geçmiyordu. Türk devleti yıkıldığı zaman, «*devletim hani, hakanım hani*», diye, bu halk harekete geçiyordu. İlteriş Kağan'ın çevresinde toplanıp, devleti onlar kuruyorlardı; âsi olanları, baş kaldıranları Tanrı cezalandırıyor; onlara hizmet etmeyen hakanları ise, yine Tanrı hakanlıklarından ediyordu. Bu gelenek ve inanış, *Kutadgu Bilig* içinde de devam etmiştir. Ancak Ç i z g i z H a n devleti ile bu ikili tabaka, halk ve devlet içinde kendisini göstermişti. G ö k t ü r k yazıtlarında, bu halk kitleleri için, zaman zaman «*kara-kamıg*», yani *kara kemik* de deniyordu. Çingiz Han devleti ile birlikte, *ak-süyek* ve *kara-süyek*, yani *ak-kemik* ile *kara-kemik* tabakalaşması ortaya çıktı. Çingiz Han devleti, çok geniş bir cihân imparatorluğu idi. Bu imparatorluğu idare eden, Çingiz Han'ın akrabalarından oluşan «M o ğ o l a r i s t o k r a s i s i» nin sayısı ise çok az ve halk ile de, bir kan ilişiği yoktu. Moğol aristokratlarının sayısı

çoktur. Osmanlı devletinde ise, merkezi otoritenin sağlanması için, elinde güç bulunan ve hanedandan olanların sayısı azdı. Elbette ki hanedan ile halk arasında, her zaman bir basamak ayrılığı vardı.

Kara-kul deyişi ve anlayışı ancak, biraz da İslamî tesirlerle *Kutadgu Bilig* içinde görülür. G ö k t ü r k yazıtlarında da görüldüğü üzere *kullık*, Türk milletinin Çin'e esir düşmesi ile oluşmuştu. Temiz Türk kızları da cariye, yani *küng* olmuşlardı. Bu örneği görüp bildikten sonra, bir millet içinde birbirine kul olma, nasıl ve ne kadar mümkün olabilir di? Bizce *Kutadgu Bilig* bunu, sözün ve şiirin bir gelişi olarak yazmıştı. Bu çok güzel mısrada, şöyle deniyordu: *«Kara kul, karası olur; bey ise beyazı; karalı beyazlı, ayrıntılı, görün!» (KB, 2080).* *Kutadgu Bilig,* beylerin yani, idare edenlerin, çok okumuş, tecrübe sahibi olmuş, adalet ve fazilet kılmak ve kılınmak için, donatılmış kimselerdir, diyordu. Onların oluş amaçları, halka refah ile adâlet dağıtmak ve hizmet etmektir. Halk ise, *«k a r a - c a h i l»* dir. Beyin yardımını ve yol göstermesini bekler. Bey ise bu vazifesini yapmaz ise, beyliği sona erer. *Kutadgu Bilig,* bir *siret-ül mülûk,* yani devlet idare etmek isteyenlere, yol gösteren bir eserdir. Bu eserde *kara kul* gibi deyimlere bakılarak, halk kötüleniyordu gibi, düşüncelere sahip olma doğru değildir. Çünkü bu eser, halka yol göstermek ve hizmet etmek isteyenler için, yazılmış bir kitaptır.

2). Ç o b a n l a r ve d e m i r c i l e r, eski Türk topluluklarının, önde gelen kişileriydiler. *D e d e K o r k u t* kitabındaki *Karaca Çoban,* âdeta bir ilahî güç ve sihirli bir kuvvet gibi görülür. Bu çobana, niçin *Karaca* denmiş? Bir şeyler duyuyoruz; ancak kesin olarak bilmiyoruz. *«Karaca çobanın k a r a k ö p e ğ i»* de, çok iyi, çok duygulu ve güçlüdür (DK, 46-8). Karaca Çoban, sabanı ile bile, düşmanı kovabilir. Bazan bu çoban ad değiştirir, bazı yerde ona, *Karaçuk-Çoban* denir. Karaçuk-Çoban, rüya görür ve rüyası çıkar: *«Karaçuk Çoban,*

kara kaygulu vakı'a gördü» (DK, 39, 41-11). Kötü rüya ise, yine «*k a r a kaygulu*» tanıtması ile tanıtılıyordu.

«*Kara-Demirciler*», Kuzey Asya Türk ve Moğol mitolojisinde görülen ve güya, gökyüzünde yaşayan şamanlardı. Akrenk ile ilgili bölümümüzde, demiri gökten yere indiren ve insanlara öğreten *Ak-Demirciler* üzerinde durmuştuk. *Kara-Demirciler* de, onların karşılarında ve kötü ruhların temsilcileri idiler. Aslında çok kuzeylerdeki bu geri kavimler, doğru dürüst bir demir çağı görmemişlerdi. Onlarda demircilik, bir sihir konusu veya özlenen bir zeneattı. Demirci ustaları, Göktürkler ile Uygur Türkleriydiler. Aslında demirciler, Manas Han'ın demircisi gibi, devlet içinde büyük bir saygı gören kişiler idiler.

3). K a r a v e r g i: İnsanlar her çağda vergilere, hele haksız ve ağır vergilere karşı olmuşlardır. Ailelerinin ekmeğinin ve diğer varlıklarının, vergi yolu ile alınması, insanlar için bir felâket olarak görülmüştür. Hele vergi vermeye alışmamış, büyük devlet içinde yaşamaya alışmamış, geri altay Türkleri vergiyi, *kara-alman* diye adlandırmışlardır. Osmanlı tarihinde de buna benzer örnekler yok değildir. *Kara-humma* gibi bazı kötü hastalıklar da, yine *kara* tanıtmasıyla tanıtılmışlardır. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

4. İNSANIN, ÖZÜ İLE RUHUNUN KARALIĞI: Anadolumuzda da, «*kara ruhlu, içi kara, gönlü kararmış, gözü kara*» gibi ve buna benzer, daha bir çok deyiş ve söyleyişler vardır. Biz bu inanış ve anlayışın, biraz daha eski köklerine inerek bazı örnekler vermeye çalışacağız.

a). K ö t ü i ş, k ö t ü â m e l: Eski Türkler iş, davranış ve *âmel* için, *kılmak* fiili ile *kılınç* sözünü söylerlerdi. Bilindiği üzere büyük dinlerde de iyi davranış ve âmel, Allah yolunda olmanın, başta gelen bir şartıdır. Bütün büyük dinler, iyi davranış ile âmeli ve iyi kılıncı emrederler. Bunun karşılığı ve zıddı, *kötü davranış* ve *kötü âmel* idi. Türkler, Al-

lah ve doğruluk yolunda olmayan işleri, *k a r a* tanıtması ile tanıtmışlardır. Bugünkü *kara-borsa* sözümüz de, bu eski anlayış ve inanışın, günümüze kadar gelen bir uzantısıdır. *Kutadgu Bilig* yazarı Yusuf Has Hâcib, doğru yolda olmayan kişilerden söz açtıktan sonra, «*bu yanglık kişiler, kılıncı kara*»; yani,«*bu yanlı veya böyle hareket eden kişilerin kılıncı, yani iş ve davranışları, k a r a'dır*», diyordu (KB, 4238).

b). K a r a ve k ö t ü y a r a t ı l ı ş: K ı l m a k sözü Türklerde, iş yapma ve davranma demektir. *Namaz kılmak* deyişi, bu anlayışın başka bir uzantısıdır. *K ı l ı n m a k* ise, yaratılma demektir. Türklerde «*k ı l ı k*» ise, insanın yaratılışı, tabiatı *(nature)* karşılığında kullanılmıştır. Biz bugünkü *kılık-kıyafet* sözümüzle, hem karakter ile yaratılışımızı ve hem de, dış görünüşümüzü anlatmaktayız, Eski Türkler, kötü yaratılış, karakter ve tabiat için, «*K a r a - k ı l ı k*» diyorlardı. Bugünkü *kılıksız* sözümüz de,, dış görünüşten çok, iç yapımızı anlatan bir deyiş olmalıdır.*Kutadgu Bilig*'de *kara-kılık* sözü ve anlayışı sık sık geçer (KB, 2323, 5206).

D ı ş g ö r ü n ü ş t e de, ruhun yansıması ve görüntüsü vardır. Biz de bugün, «*içi ve yüzü kara*» söyleyişini kullanırız. 11. yüzyıl Türkleri de, «*Kara zengi kıldı yüzni*», yani yüzünü demekle, için ve yüzün kararmasına, bir açıklık vermek istiyorlardı (KB, 3193). Buradaki *zengi, zenci* demektir. Anadolu'da bu anlayışın yüzlercesi söylenir. «*Adamın yüzü kararmış*», gibi...

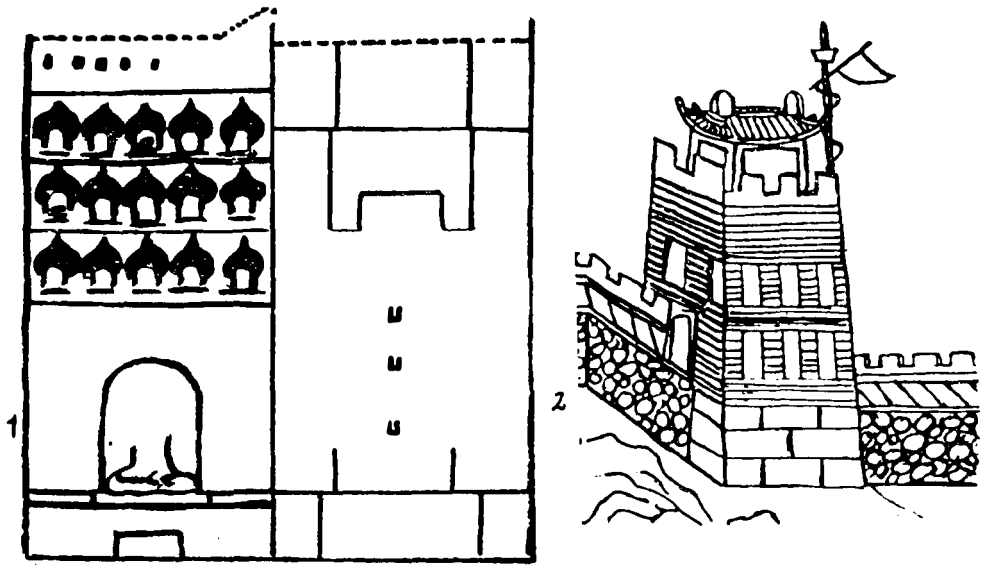
c). R u h u n v e ö z ü n k a r a n l ı ğ ı: Bu konuda da Anadolu Türklerindeki söyleyişler, daha açık ve daha anlayışlıdır. Ancak 11. yüzyıl Türklerinin, «*kara kılma özünü*» deyişleri, daha karanlık ve daha anlaşılmaz değildir. (KB, 4323). Başka bir yerde de, «*karaya yaklaşma, ey yaratılışı (kılık'ı) ak, beyaz*», deniyordu (KB, 4239). Bizim, «*üzüm üzüme bakar sözümüz*» bu Türk düşüncesinin başka ve daha kapalı bir görüntüsüdür. Yine bu 11. yüzyıl eseri, «*kara çabuk bulaşır,*

dikkat et», diyordu (KB, 4239). Bütün bu eski Türk sözlerinde *kara* sözü, kötü ruh ve özün, kısa bir sembolü olarak kullanılıyordu.

d). N a m u s k a r a s ı: Yukarıda, kötü davranış ve âmelin, bir sembolü olarak *kara* sözünün kullanıldığını, söylemiştik. Bilindiği üzere z i n â, İslamiyetten önceki çağlarda da, Türklerin ahlâk ve inanışlarında, çok kötü bir hareket olarak görülürdü. Zinânın cezası da, çoğu zaman ölümdü. Türklerin bu ahlak ve geleneği, İslamiyet ile de çok güzel uyuşmuş ve benzeşmişti. Zaten sağlam aile kuruluşları olan topluluklarda, bu kötü işe pek itibar edilmemiştir. Nitekim 11. yüz yılda, İslamî inanışla benzeşmiş olarak, *«zina kılma fasik, atanma kara»*; yani zina kılma ve fasik olma, *«kara atanma»*, deniyordu (KB, 1334). Buradaki *kara atanma* sözü ile, hem ahlaksızlık ve hem de günâh ifade edilmek isteniyordu.

5). K a r a - k i r v e h a r a m: Kirli işler günümüzün de, çok söylenen konularıdır. Aslında kirlilik ve temizlik, büyük devlet kuran Türklerde, bir önem taşıyordu. Türk düşüncesinde, maddî temizlikle manevî temizlik, birbirlerinin içlerine girmişlerdir. *«Gönlün kara kir tutması»* deyiş ve söyleyişini, *Kutadgu Bilig*'de görüyoruz. Ancak bu sözde İslam düşüncesi ile deyimlerinin de, tesirleri vardır: *«Haram yiyenin (yigli) gönlü, kara-kir tuttu»* (KB, 6457). Bu sözlerdeki Türkçe söyleyiş ve ifade, çok eskidir. Ancak haram ve kir gibi yabancı sözler de, araya girmiş oluyordu. *Ruhu kara, gönlü kara* sözleri de Anadolu'da çok yaygındır.

5. KARA-OTAĞ, KARA-EV: Hayvancı Türklerde *Kara-evliler*, daha çok çadır renklerine göre ad almışlardır. Ancak *Dede Korkut*'da gördüğümüz *Kara otag* deyişi, hem dostluğu ve hem de iyiliği içinde toplamamaktadır (DK, 10-7). Ancak *Dede Korkut*'da, *«karalı-göklü otağ»*ı, yani yaslı, ölüsü olan evi, bundan ayırmak gereklidir. Yine bu kitaptaki, *«kara yerde ağ otağ»*, yani Bayındır Han'ın otağı, güçlülük ve arılık sembolüdür. *Kara-şiven* de, yastır (DK, 140).

152. — 1). Turfan, İdukut Şehri'nde, kale tipi burçlu yüksek binalar. — 2). Eski Çin'de bayraklı burç. (B. Laufer'den).

K a r a t o n g u z d a m ı, yani kara domuz evi *Dede Korkut*'ta, daha çok kâfirlerin evleri için söylenmiştir. (DK, 144). Belki de bu söyleyişle, domuz ahırı ile koyun ağılı arasındaki ayrılık gösterilmek istenmiştir. Oğuzların keçe evleri temiz ve aydındır. O çağdaki Hırıstiyanların evleri nasıldı bilemiyoruz. *Kara tonguz yahnisi* ile *kara-kavurma* da, karalık ile özlendirilmiştir. (DK).

K a r a m u d b a k, yani kara mutfak da *Dede Korkut*'ta geçen ve önem taşıyan bir sözdür (DK, 44-10). Elbette ki mutfaklar, isli ve siyah olur. Ancak Oğuzların çadır ve otağlarının mutfakları neredeydi? Bunu bilemiyoruz. Ayrıca yiğitlere ve erlere, yemek nerede pişirilip, dağıtılıyordu?

6. KARA-ÇELİK, KARA TUĞ, KARA ORDU: Kara-polad sözü, bütün Türk dünyasında çok yaygın olarak söylenen, bir deyimdir. *Çelik*, yani poladın özü, sözü ve rengidir. *Dede Korkut'ta, «kara polad öz kılıcım»* gibi söyleyişler, çok görülür. Zaman zaman da, *«Kara-koç atlar (ile) kara-polad»* silâhlardan söz açılır (DK, 3, 31-3). Ancak buradaki karalık, çeliğin rengiyle iyiliğiyle ilgilidir. Kötülüğü ile değildir.

«K a r a t u ğ l u k â f i r» de, *Dede Korkut*'ta görülen bir deyiş ve anlayıştır. Bu konuya bayrakların rengini incelerken yeniden döneceğiz. *Dede Korkut*'taki bu tuğ, *b a y r a k* da olabilirdi. Çünkü Türklerin dışındaki kavimlerde; hele hırıstiyanlarda, tuğ yoktu. Burada Hiristiyanların bayrakların siyah olduğu değil; kötülenmiş olması, söz konusu olmalıdır: *«Boyı Uzun Burla Hatun, kara tuğın kâfirün, kılıçladı, yere saldı» (DK, 153-1)*. Boyu Uzun Burla Hatun kâfirin bayrağını kılıçlıyor ve yere düşürüyor. Bayrağın, gönderini de kesmiş olabilir.

«K a r a b a ş ı altın tuğu, göklere çıkarıp, yayınız» şiiri, M a n a s destanı içinde görülmektedir. Şiirin ve buyruğun ikinci satırı, *«asmandata cayınar»*, *«âsümânın, göğün derinliklerine kadar çıkarıp, yayınız»*, anlayışını içinde toplar. Çok

manalı bir şiirdir. Çünkü bundan sonra da, tuğa veya bayrağa bir ak boz kısrağın kurban verilmesi emredilir. Ancak burada, niçin tuğun veya bayrağın tepesine, «*kara başlı*» deniyordu; bunu yorumlamak, oldukça güçtür. *Dede Korkut*'ta da baştan söz edildiği zaman, çoğu zaman «*kara başım kurban olsun sana*», deniyordu. (DK, 25-10). Altay Türkleri de, insan ile insanoğluna, «*kara-başlı*» derlerdi. Ancak bunların aralarında, küçük mana ayrılığı vardır.

K a r a - o r d u, yani Çağatay Türk kültür çevresindeki «*kara-çerig*» sözü üzerinde de durmadan geçemiyeceğiz. Bu söz, «*yürüyüş halinde olan ordu*» anlayışında, kullanılmıştır (R, II, kara). Artık bunu, kötü manada anlayamayacağız .Çağatay Türk kültür çevresinde büyük ordu anlayış ve görgüsü vardır. Bu da «*kara yış*», *kara orman* deyişinde olduğu gibi, belki de askerin çokluğundan, kalabalık oluşundan dolayı, böyle denmiştir.

7. «*K A R A*» *SÖZÜ VE TABİAT VARLIKLARI :* Ak veya beyaz ile ilgili bölümümüzde böyle bir başlık açmıştık. Orada da ak ile karanın sembolik manaları üzerinde durmuştuk. Ancak kara anlayışı, aktan çok ayrılır. Burada da bu konuya, bir kaç örnek ve madde ile, biraz aydınlık getirmek istiyoruz :

K a r a - d a ğ l a r, yukarıda da belirttiğimiz gibi, her zaman dağın renginin kara olmasından, ileri gelmiyordu. Kara sözünde dağların özü, ruhu, sağlam tabanı, gökleri delen doruğu vardı. D e d e K o r k u t'ta kara dağlar, kendilerinin en değerli varlıkları yaylaları, hayat veren kaynakları idi : «*Yerlü kara dağların yıkılmasun!*» (DK, 35-3) Bu, bir dua ve alkış idi. Ancak O ğ u z l a r a mahsus, görülmemiş ve duyulmamış bir dilek! «*Yerli kara dağ*», ne demekti? Bir şeyler anlıyoruz ancak içinde; anladığımızdan daha derin bir manada vardı. Bunun Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, «*yerin baskısı dağ*» atasözüyle, bir anlayış ve inanış, ilişkisi mi vardı. Dağlar Oğuz Türklerinindir : «*Karşu yatan kara dağın*» gibi, daha nice güzel söz-

ler vardır. *Kara dağ* sözünde, korku ile saygı, yanyana yaşanmıştır.

K a r a s u l a r, Türklerin yaşadıkları bütün yerlerde adları ve ünleriyle, tarihte ve günümüzde, yerlerini almışlardır. *Kara su* adını taşıyan akarsular, Altayların kuzeyinden Anadolu'ya kadar uzanmışlardır). Niçin yerler, gök kararırken demeyiz de, akşam için «*sular kararırken*», deriz. Bunlar, manaları çok derinlerde olan deyiş ve söyleyişlerimizdi. Bu konuda şimdilik bu kadarcıkla yetiniyoruz.

K a r a o r m a n da, Türk düşüncesi ile Türk mitolojisinin, sihirli ve karanlık bir motifidir. Altaylar ile onların kuzeylerindeki karanlık ormanlar, bu bölge Türklerine korku vermişlerdir. *Kara-yış* dedikleri bu sık ve karanlık ormanlar, her türlü kötü ruhların yaşadıkları yerlerdir. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, örnek olarak Göktürklerde ise, *Ötüken-yış*, yani *Ötüken ormanı*, insanlara refah ve mutluluk veren bir yayla ve *av yeri* idi. Her ne olursa olsun, Anadolu'daki hayvancı ve ekinci köylüler içinde sık ormanlar, karanlık, sihirli ve *kara* idiler. Kuzeydeki Kazan Türkleri bozkırda uzanan posta caddesine de, *K a r a - y o l*» *derler.*

8. YÜZÜN, BAŞIN, İNSAN VÜCUDUNUN DİĞER KARALIKLARI: Türk düşüncesi, nedense baş, bağır için *kara başım, kara bağrım* dedirtir de; ak baş veya ak bağır, dedirtmez. Bu ihtiyat ve dikkati elimizden bırakmayarak, yalnızca vesikalara dayanarak, çok eskiden beri ve şimdi, nerelerimize *kara* dendiğini, bir kaç örnekle göstermeye çalışacağız:

K a r a b a ş ı m: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Dede* Korkut'ta, bir ana oğlu için, «*kara başım kurban olsun sana*», diyordu (DK, 25-10). Ölümlü ve kadere baş eğmiş insanı başı, elbette ki kara idi. Burada, başın dışı değil; başın içi söz konusu ediliyordu. Nitekim dış kültür tesirlerinin çok az girmiş olduğu Altay Türklerinde de, *kara bastıg*, yani *kara-başlı* deni

zaman insan, insanlık ve insanoğlu hatıra geliyordu (R, 2: kara). D i l'in rengi, Türk düşüncesine göre, *kızıl* idi. Yusuf Has Hâcib, «*Kara baş yagısı, kızıl til turur*», diyordu (KB, 966). Bu çok güzel eski Türkçeyi, «*kara başımızın düşmanı, kızıl, kırmızı dilimizdir*», diye yorumlayabiliriz.

«*Kara bağrı sarsıldı*» sözünü de,*Dede Korkut*'ta bulabiliyoruz (DK, 23-11). Gerçi burada, oğlunun ölümünü duyan annenin bağrı, elbette ki karadır. Ancak eski Türk metinlerinde, ak bağır diye, bir söz bulamıyoruz. *Ak-yürek ve kara yürek* vardır.

G ö z l e r , k a ş l a r k a r a d ı r : Eskiden de şimdi de güzellik ve iyilik sembolü, kara gözlerdir: «*Kara kıyma gözlerin*», diye *Dede Korkut*'ta sesleniyordu (DK, 27-7). «*Kara gözlü kızlar*» da, kızların öğülmesi dolayısıyla söyleniyordu. *Kara kıyma gözler*, Beyrek Bey'e aitti. — «*K a ş l a r da kara idi:* Çok eskiden beri böyle gelmiş ve böyle gitmektedir. *Kutadgu Bilig*, bir keklikten söz açarken, «*kızıl ağzı kan teg(gibi), kaşı kap kara*», diyordu KB, 76), Keklik de Türklerin, bir kuş sevgisi ve güzellik sembolüdür. Türkler, *sakalı sevmezler, ancak örgülü uzun saçlar bırakırlardı.* Kara saçın aklanıp, insanın da yaşlanması gibi düşünceler, *Kutadgu Bilig*'de biraz da dış tesirler taşımaktadırlar (KB, 1103, 1105, 2914, 4885). Ancak sözler ve söyleyişler, çok daha eski, Uygur Türkçesinin bir uzantısı gibi görünmektedir.

9. EV HAYVANLARININ «K A R A» LIĞI: Türklerde her çağda olduğu gibi, bugün de ev hayvanları, kendilerinin her şeyi, hatta hayatlarının yarısıdır. Bundan dolayı onlar arı, temiz ve ağdırlar. Ancak onları «*k a r a*» diye adlandırmakla, bu hayvanlara bazı gizli güçler ve sevgi sihirleri de verebiliyorlardı. Genç bir yiğit için, *kara-oğlan* dediğimiz zaman, o gencin kesinlikle kara veya kötü olduğunu belirtmez. «*Kara*» tanıtması ona, yiğitlik ve gözüpeklik kadar; cömertlik ve iyilik severlik, özlerini de verir.

1). A t ı n k a r a l ı ğ ı : Elbette ki kara da, bir at rengidir. Atlar da, kara olabilir. Ancak bir atın, «kara» diye tanıtılması, o atın siyah olduğunu göstermez. Eski Türk atasözleri ile edebiyatını incelerken, bu incelik göz önünde tutulmalıdır. *Dede Korkut*'ta çok iyi bir cins Türk atı, «*kara kazılık at*» diye tanıtılıyordu (DK, 24-1). *Kazılık dağı*, O ğ u z boylarının, ünlü bir yaylasıdır. Böyle bir tanıtmanın yapılması da o atın, Kazılık dağında yetişmiş olduğu hissini vermektedir. Ancak deyiş ve söyleyişten, atın renginin kesin olarak siyah olduğu anlaşılmıyor. Nitekim *Dede Korkut*'ta buna benzer bir «*Kara koç atlar*», deyişi de geçiyordu. (DK, 4713). Türklerdeki at renkleri, çok geniş bir araştırma konusudur. Şimdilik, bu kadarla yetinelim.

2). K a r a - d e v e l e r : Bilindiği üzere deve yetiştirme, Türklerin geniş bir bilgi ve tecrübe alanı idi. Ortaasya'da olsun Anadolu'da olsun, kervanların develerini Türkler temin ederlerdi. Anadolu'daki *deve güreşleri* de, bu eski geleneğin bir uzantısıdır. Bundan dolayı Türkler develeri; atlar kadar olmasa bile, severlerdi. Ancak «*k a r a - d e v e*» sözü ve tanıtması, *Dede Korkut* içinde bir *kötü haber* ve olayın, bir sembolü gibi görünmektedir. Gerçi Türkler devede, sihirli bir güç ve romantizm görmüşlerdi. Kara deve ile ise, bir felâket haberi duygulandırılıyordu. *Dede Korkut*'ta Beyrek, kâfire esir düştüğünde, onun haberi, «*kara deve boynında asılı gitti*», diye geliyordu (DK, 39-9). Yine *Dede Korkut*'ta, Beyrek'in esir düşmesi dolayısıyla görülen rüya, şöyle anlatılıyordu: «*Kara deve ensemden kavrar gördüm!*» *(DK, 43, 3).* Yine aynı kaynağın başka bir yerinde, «*kızıl deve, ağca koyun*», deyişi de geçmiyor değildi. Bizce bu sonuncular, iyi mallar ve sürü hayvanları olsalar gerekti. Bize en yakın olan, *Dede Korkut*'tan aldığımız bu bilgilerle yetineceğiz.

3). K a r a - k o ç l a r, büyük devletler kuran hayvancı Türklerin sevdikleri, sürü hayvanlarının başında gelirler. Türk

mitolojisi ile Türk masalları ve atasözleri içinde, ağırlıklı bir yer tutarlardı. Daha eskiden koçlara, *koçkar* da denirdi. Koçlar üzerinde, geniş olarak duracak değiliz. Ancak bize en yakın olan *Dede Korkut* kitabında, «*kara koç ile kara polad*», yani kara çelik veya çeliğin karalığı, yanyana geçiyordu (DK, 3). Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi, en iyi cins atlar da, kara koçlara benzetiliyordu (DK, 47-13). Niçin *ağ koçlar* söz konusu edilmiyordu da; hep *kara koçlar*, enerji ve güçlülüğün, birer sembolü olarak gösteriliyorlardı? Bu Türk düşüncesi ile duygularının, gizli kalmış noktalarıdır.

3). K a r a - a r s l a n nasıl olur? Türklerde ad olarak görülen bu deyişi de, *kara koç* ile *kara deve* duygu ve düşüncesi içinde yorumlamak gereklidir. Buna benzer örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

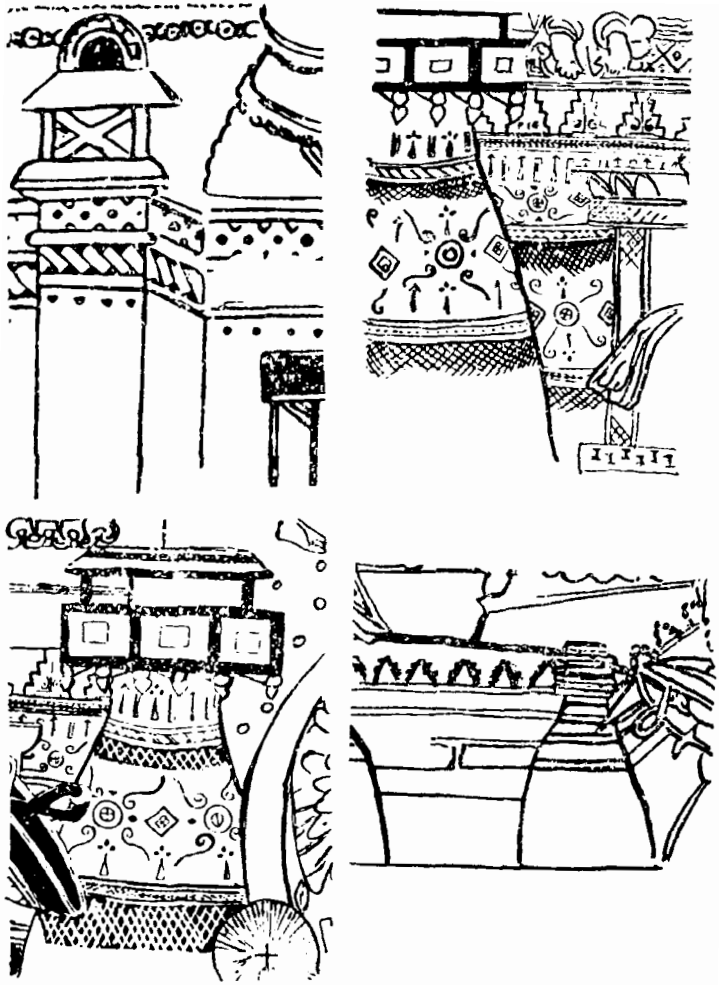
4). K a r a - t o n g u z, yani kara domuz deyişi, Türklerin bütün tarih boyunca nefret ettikleri domuza uygun gelen, bir vasıf ve öz olmuştur. Bize çok yakın olan *Dede Korkut* O ğ u z l a r ı, kâfirlerin domuzlarından huylanmışlardı. «*Kara domuz yalmili kâfir*» sözü ile, onların yaşayışlarını, kötümseyerek kendilerinden ayırmışlardı. *Dede Korkut*'ta, Hıristiyanların evleri ile ahırları da, «*Kara tonguz damı*» sözüyle kötümsenmişti (DK, 144). Gerçekten de karalık, domuza çok yakışan bir özdü.

5). K a r a - e ş e k de, eski Türk dil kaynaklarının, belli başlı motiflerinden biridir. Eşeklerin pek çok renkleri vardır. Ama niçin bunlar içinde *kara-eşek* seçiliyordu. Yine *Dede Korkut* içinde görülen bir atasözünde, şöyle deniyordu: «*Kara eşek başına uyan, (yani dizginli yular) vursan, katır olmaz*» *(DK, 3-2)*. Yine *Dede Korkut* kötü kadınlardan söz açarken, «*bunlar Nuh Peygamber'in eşeğinin soyundandır, bebeleri bitmesin*», diye beddua eder. Oğuzlarda, zinâ diye bir şey yoktur. Bundan dolayı sözünü açtığımız kötü kadınlar, evlerini ihmal eden, komşularına ve kocalarına karşı saygısız olanlardır.

Türkler, bir atlı kavim idiler. Bunun içindir ki, *Manas Destanı* içinde de, köylü Tacikler ile Sartların, eşekleri ile alay edilir. Bu konu, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde yer alır.

10. «KARA» VE KARALIĞIN, DERECELERİ: Siyah renk, siyahtır. Bunun dereceleri olmaz. Ancak *kap-kara sözü*, bütün Türklerde, kapkaradır. Bu bir çeşit güçlendirmedir. Türk dünyasından çok önceleri ayrılmış ve bizim Türkçemize uzak bir Türkçe oluşturan Çuvaş Türkleri bile, *kapkara* yerine, *hep-hera* derler. Aynı Türkler kapkara yerine, Türkçemize de çevrilmiş olan *Çuvaş Sözlüğü*'nde, bazı diğer birleşik sözler de söylemektedirler. Sözlüğün yazarı Paassonen, bu deyişlerin hepsini, Kazan ve Anadolu Türkçesiyle birleştirmiştir.

«*Karaca, karaçuk, karaltı, karalçın, karalı*» gibi, daha bir çok deyişler karanın veya kara rengin derecelerini gösteren sözlerdir. Moğol dilindeki *kara'a*, bizim uzaktan hayal görünen karaltımıza benzer. *Moğolların Gizli Tarihi* içinde görülür. Tuğların şekli ile ilgili bölümlerimizde, bu deyişe yeniden döneceğiz. — «*Karaca ve karaçuk*», gerek kişi ve gerekse dağ adı olarak, *Dede Korkut* kitabı içinde de görülür. (DK, 39, 43). Zaten bu deyişler, bize de yabancı değildir. Ancak bir karaya, biraz başka renkler de, karıştırmış gibi görünüyoruz. — «*Karaltı*» sözümüz, mana bakımından, hem eski bir karakterde; hem de içinde inanışlar ile duyguyu toplamıştır. — «*Karalama*» deyiş ve anlayışımızla, Kırgız Türklerindeki benzer sözlerin manalarını, karşılaştırmada da bir yarar vardır (Yud., 405). — «*Karalçın*» deyişi, yine Kırgız Türklerinde görülen çok güzel ve manalı bir sözdür. Yudahin'e göre, esmer veya siyaha çalan bir renktir (s. 405). — «karalı» sözümüze yakın bir deyiş de, yine Kırgız türkçesinde, *karala* yapısında görülür. Yine Yudahin'e göre anlamı, karalı alaca veya karalı demektir. — «*Çöm-kara*», Radlof'a göre Altay Türk ağızlarında bir at rengidir. Buna benzer söz kuruluşları, Anadolu'da da görülür. Bu konuda şimdilik, bu kadarcıkla yetinelim.

153. T u r f a n ve çevresinde, çeşitli burç resimleri : Bayraklar B u d a dininin sembolleri şeklinde gösterilmiştir.

11. KARA-AK, KARA-KIZIL, KARA-GÖK, KARA-BOZ» GİBİ, KARŞI VE PARALEL RENK KURULUŞLARI : Bir şeyler söylenirken, bu renklerin yanyana gelişleri, bir rastlantı yoluyla olmamaktadır. Bunlar daha çok *«mantık paralellikleri»* veya Z i y a G ö k a l p 'in deyişiyle, *«mantık tenazurları»* idiler. Bu, biraz da renklerin, Türk düşüncesi ile mitolojisinde, yakınlık bulmuş olmalarından ileri gelir. Türk düşüncesinin kökleri ve gelişmeleri, çok derinlerdedir.

«K a r a ve ak» üzerinde, ak ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Burada, o bölümde söylediklerimizi yenileyecek değiliz. — K a l e m bir *kara;* k â ğ ı t ise aktır. Bu ikisi birleşirse, bir şey ve varlık ortaya çıkar. Bu, bizim de bildiğimiz bir örnektir. Ancak *Kutadgu Bilig*, bunu başka bir deyişle anlatıyor: *«Kalemden kara tamsa (damlasa) altun kelir» (KB, 2715),* 11. yüzyıl Türkçesiyle bu deyişin, bizim bugünkü Türkçemizden, belirgin bir ayrılığı yoktur. *«Kalemden kara damlasa bile, kara ile altun gelir»*, denmek isteniyordu. Böylece kalem ile yazının değeri gösteriliyordu. Burada da bir *k a r a - s a r ı* paralelliği var gibidir. Ancak biraz dış tesirli gibi görünmektedir.

«K a r a, a k a b u l a ş ı r» : Ak, yerinde durur. Fakat kara, yani kötülük, akı arar ve ona bulaşır. Bunun için, karaya yaklaşmamak ve uzakta durmak gereklidir: *«Ey yaratılışı ak kişi, karaya yaklaşma!» (KB, 4230).* Çünkü kara, bulaşıktır: *«Beyaza kara çabuk (bulaşır ve onu kendisiyle) yuğurur (yukar)» (KB, 4239).* — *«D o ğ r u ile e ğ r i»* de Türklerde, ak ile karanın ayrılığı gibi gösteriliyordu: *«Doğru-eğri farkı, aklı-karalı (gibidir)» (KB, 6622).* İdare edenlerle edilenler arasındaki, aklı-karalı gibi, sembolik renk ayrılığı üzerinde, yukarıda durmuştuk.

«K a r a - k ı z ı l» karşılığı, *«yükseldi (ağdı) kızıl bayrak; tozdı (toğdı) kara toprak»*, diye başlayan, bu çok güzel

11. yüzyıl Türk şiirinde görülmektedir. (MK, 3, 138). Bu şiiri, diğer bölümlerimizde, daha geniş olarak yorumlamaya çalışacağız. Yine aynı yüzyılın diğer bir Türkçe eserinde ise «*kekliğin kızıl ağzı ve kara kaşı*» dolayısıyla yanyana getirilmiştir (KB, 76). Başka üç yerde de insanın,«*kara başı-kızıl dili*», söz konusu edilmektedir (KB, 966, 2672, 6530). Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir.

«*K a r a - g ö k*» karşılığı, Türk kozmoğonisinin ana sembolü olan renklerdir. Kara, yerin; gök renk ise göğün sembolleridirler. Ancak *Dede Korkut*'taki yas dolayısıyla, «*kara giyinip, gök sarınma*» ile «*karalı göklü*» yas çadır veya evlerinin, hangi inanış veya düşünce ile ortaya çıktıklarını bilemiyoruz. — «*K a r a - b o z*» veya *kara-doru* renkler, daha çok at renkleridirler. Radlof, bunlardan çeşitli örnekler vermiştir (R, 2: kara). — «*K a r a k ı l s i c i m*», *Dede Korkut*'ta Beyrek esir olduğu zaman, Beyreğin baynuna takılarak, götürülmüştü. Bu sicimde karalıkla, lânetleniyordu (DK, 144). Bu konuda, şimdilik bu kadarla yetineceğiz...

5. «ALA» VE «ALACA» RENK

Hepimizin çok sevdiği *ala* ve *alaca* sözleriyle, renkleri üzerinde, bazı vesikalar vermek yoluyla kısa olarak duracağız. Ala, göründüğüne göre, bir veya bir kaç rengin, karışmış ve düz tonları değildi. En iyi bildiğimiz, *ala-geyik* üzerinde duralım. Ala geyik, kahverengi düz renk tonunun üzerinde, beyaz benekleri bulunan bir geyiktir. Yani, bir veya bir kaç renk, birbirine karışmamış olarak dururlar. Ama tabiat ve yaratılışlarında bu renkler, birbirlerine uymuşlardır. *Dede Korkut*'ta hayranlıkla anılan *ala-dağlar* ise, çeşitli renklerin birbirine girip, uyuştuğu, muhteşem varlıklardır.

«*A l a v e a l a k*» sözleri, biri diğerini tamamlayan ve biri eski; diğeri yeni, iki sözdür. Anlaşıldığına göre Türkçe *ala* sözü,

çok eskiden, *alak* idi. Ancak bu söz, Göktürk yazıları ile yazılmış yazılar ve eski Uygur yazılarında, *alak* değil, *ala* diye yazılıp, söyleniyordu. 11. yüzyılın büyük eserlerinde, yani *Kutadgu Bilig* ile *Divan*'da da bu renk adı için hep *ala* denmiştir. Ancak Anadolu ve eski Osmanlı kitaplarında görülen, *alak-bulak* sözü üzerinde de durmak gereklidir (TS, Red, 180b). Bu söz, *allak-bullak* da olmuştur ki, bu ayrı bir konudur.

«*A l a k*» sözü *Moğolların Gizli Tarihi* içinde Çince bütün yorumlarıyla yer almıştır. Belki de *ala* sözümüzün ilk söylenişi, Moğolca ve hatta Korecede kalmış; Türklerde ise *ala* şeklinde gelişmişti. Böyle bir konu, «*a l a b a y r a k*» için yazılan bu girişte, elbette bir sonucu eriştirilemez. R a m s t e d t, *ala* sözümüzü, k o r e dilindeki «*ala, allak*» sözleriyle karşılaştırmıştı. Sonra da bu görüşünü *Kalmuk Sözlüğü* içinde daha da geliştirmişti. Moğol dilinin bir kolu olan kalmukçada da bu söz, «*alag, kara-alak*» deyişleriyle bulunuyordu. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde de, *alak* sözü ile manası üzerinde durmuştuk (I, 225, 233, 309). En iyisi, P. P e l l i o t'nun ihtiyatını kullanıp, Türkçe *ala;* Moğolca *alak* demektir.

1. BAZI HANLIK VE TOPLULUK ADLARI ÜZERİNDE: Ala sözü, kara veya yeşil gibi devlet içinde ve terminolojisinde görülmeyen, renk adlarından değildi. *Ala-yuntlu,* ünlü bir Oğuz boyunun adı idi. *Ala Kuş Tegin,* Uzakdoğu'daki ünlü *Öngüt* Türklerinin, başı idi. Sonradan Çingiz Han ile birleşmiş ve ona damat olarak, bu çağ tarihinde, büyük bir ün kazanmıştı. Onun tam biyografyası, «*Sino-Turcica, Taipei,* 1964» adlı eserimizde yer alır. *Hafız Abru*'nun Farsça O ğ u z d e s t a n ı içindeki «*Ala atlı, kişi donlu, Kayı İnal Bey*» de, bunun başka bir örneğidir (Türk Mitol., I, 233). Türk büyüklerine, atının rengine göre ad verme, yaygın bir gelenektir. Bazı dış tesirlerin bulunmasına rağmen, G ö k t ü r k yazılı Turfan el yazmasında da, bunu görüyoruz: «*Ala atlıg Yol Tengri*» *(Ths, 30, 18).* Buradaki *Yol Tanrı* nedir? Bunlar, incelenmelidir.

2. «İNSANIN ALASI, KARASI»: 11. yüzyılda derlenmiş eski bir atasözünde, söyle deniyordu: *«Kişi alası içten; yılkı (hayvan) alası taştın (dıştan)» (MK, 1, 58).* Hayvanın alası veya alacası, dışından renginden görünür. İnsanoğlunun ise, ruhu vardır. Huyu ve karakteri, içindedir. Ala sözü burada hem renk ve hem de karışıklık ve ruhun dengesizliğini ifade eder. *«Ala kişi»* anlayışı, eski Uygur yazılarında da görülür (TT, VII, 33, 8). İnsanın (homo),*«âdem donu, alası, alacası, alası-karası, iç ve dış kalıbı»* gibi yönleri, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, çok geniş olarak ele alınmıştır. Herhalde ç a k ı r sözünden gelişiyle, Kırgız Türk ağzında ki*«çaar»* sözünde de, bu manayı, bulabiliyoruz. Bu söz benekli elbise veya alaca at donu demektir. Bu Türkler, ketum, kimseye içini açmayan ve sır vermeyen kişilere de, *«içi çaar»* derlerdi (Yud, 240).

3. HAYVANLARIN ALASI VE ALA RENKLİSİ: Yukarıda sunduğumuz çok eski bir atasözünde de görüldüğü gibi, *«hayvan alası, dıştandır»*. Yani Türk düşüncesi, insan ile hayvanı, bu çok basit kriter ve ayrılık ile birbirinden ayırıyordu. Eski Uygur satış vesikalarında da, *ala-öküz*, yani *ala-ud*'dan, söz açılıyordu. Az önce de andığımız, *Öngüt* Türklerinin ünlü başı, *Ala-kuş Tegin*'in adında da, bir *ala-kuş* tanıtması vardı. Hayvancı ve köylü Kırgız Türkleri ise, alacalı karalı bir *kartal* yavrusuna, *kara-ala* diyorlardı (Yud, 17).

A l a - a t l a r ise, eski Türk edebiyatında çok geniş bir yer tutarlar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk büyükleri bindikleri atların renkleriyle tanıtılırlardı. *H u n büyüklerinin, Çingiz Han'ın Alp Arslan* ile *Fatih'in* b e y a z a t l a r ı, çok ünlüdürler. Göktürk, *«Ala Atlığ Yol Tengri»* ile O ğ u z destanındaki, *«Ala atlı, kişi (samur) donlu Kayı İnal Yabgu»* da, ala atlarıyla ün kazanmış olmalıydılar. Kaşgarlı Mahmud da, *ala atlardan* söz açmaktadır. (MK, 1, 53). *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, destanlarda geçen, *ala-baş yorga at* ile *ala-aygır* motifi de incelenmiştir. (I. s. 122. 507), Kırız Türkleri ise benekli at donları-

na, *çakır-gömlek (çaar-köynök,)* derler (Yud., 240), Bu da bir çeşit, ala veya alaca aittir.

4. ALA TUĞ VE ALA-BAYRAK: Ala tuğlar ile ala bayrakları ayrı bir bölümde inceleceğiz. Osmanlı ordusundaki, orta ve aşağı bölüklerin çektiği ve Köprülü'nün söz açtığı, *alaca bayrakların* kesin tarifini, burada yapabilecek durumda değiliz (İA, bayrak, s. 416). Ancak sunduğumuz Osmanlı minyatürlerinde, renkli bandlardan oluşmuş, alacak bayraklar göreceksiniz. Ancak tuğlarda durum biraz daha değişiktir. «*Ak ve kara kıllardan oluşan*» tuğuların altında, biraz boya sürülerek Osmanlılarda bunlara, «*Tuğ-i perçem-i perişânî*» dendiğini biliyoruz.

«*Sarr'ala tuğ dalgalanarak (salbırap)*», gibi sözleri, Orta ve Kuzey Asya Türk destanlarında da görüyoruz (Pb, 3, met. 157; terc. 195). Buradaki *sarr'ala* sözünü Radlof (gelbbunt), yani *sara-alaca* olarak yorumluyordu (Pb, 3, 195).

«*Ala bayrak, kızıl tuğun dibini yere vurdu (tübün yerge saydı)*», şiiri, daha doğrusu savaş veya zafer şarkısı da, çok tanınmıştır (Pb, 5, 250/252). Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, *Manas* destanında çeşitli sözlerle söylenen bu şarkıda, bir Osmanlı tesiri bulunduğu düşüncesindedirler (Mak., 613). Çünkü hemen bundan sonra *Hünker*, yani Osmanlı *hünkâr* sözü geçmektedir. Her ne olursa olsun, daha önce de, *ala bayrak* ile *kızıl bayrak* geleneğinin var olduğu, bir gerçekti.

«*Ala-tuğ*», Çingiz Han boy ve devlet geleneğinde de, çok derinlerden geliyordu. Camuka, *Urugut* ve *Manggut* boylarından söz açarken, «*Onlar çok savaşçıdırlar. Bazan Kara-tuğ; bazan da Ala-tuğları vardır*», diyor (YCPS, 170). Tuğlar veya bu bayraklar, *savaş taktiklerini kuran* ve yürüten işaretlerdir. Belki de bunları iyi kullanabildikleri için, onlara iyi savaşçıdır, diyorlardı. *Moğolların Gizli Tarihi* içindeki *ala tuğ*, o zamanki Moğolca ile, *alak-tuk* olarak yazılıyor-

du. *A l a k* ile ala arasındaki ilişkiler üzerinde duracağız.*Alak* sözünü, satır aralarındaki Çince yorumlar, Çince «*hua*» olarak yorumluyorlardı.*Hua*, «*çiçek ve benekli*», demektir. Bundan dolayı bu sözü, en doğru olarak P. P e l l i o t, «*tacheté*», yani *noktalı ve benekli*, olarak yorumlamıştır (YCPS, 170). Tabii olarak bu vesika içinde, bir çok incelikler de vardır. Niçin *Kara tuğ, ala tuğ*'dan, daha önce anılmıştır?

«*M e z a r ü z e r i n d e k i b a y r a k (?)*» anılırken, «*Ediz sır yıgaç*» deniyor (KB, A, 58, 16). R a d l o f bunu, «*yüksek alaca direk*», olarak yorumluyor (a. yer) : (Die Hohe Bunte Stange). Aslında buradaki *sır* sözü, boyalı demektir. Ancak düz boya deyişi, insanda derin bir duygu bırakmıyordu. Bu okuyuş, şüphelidir. R e n k l i veya a l a c a (?) tuğ için bir örnek daha verelim. Yine, dış tesirlerin çok az girmiş olduğu bir Kırgız Türk destanında, «*Ş ı b a r tuudu şalganıp*», yani «*renkli tuğu çalkalanıp, dalgalanıp*» diye bir söz geçiyordu (Pb, 4, 143). R a d l o f, bunu da ancak, «*renkli, alaca (bunte) tuğ*», olarak yorumlayabiliryordu (a. esr, 3, s. 180).

«*A y c ı k*» veya «*a y ç ı k, hilâl* demektir. Ancak R a d l o f bunu, ısrarla, *renkli veya alacalı (Bunte) Çin ipekli kumaşı* olarak yorumlamaktadır (Wb, 1, 56 vd.). Hiç şüphe yok ki bu konuları, en iyi Radlof bilir. «*Ayçığı altın tuğ*» sözünü de, *altın arabeskli bayrak*, diye yorumluyordu (a. yer). Bizce hilâlli bayrak, Çin ipekli kumaşına dödnüşmüş olmalıydı. Bu konuya, yeniden döneceğiz.

5. «*KIZIL-ALA O T A Ğ*» : Otağ ile ilgili cildimizde de göstereceğimiz gibi, o t a ğ da, tuğ ve bayrak gibi devletin bir sembolüdür. Bize en yakın olan *Dede Korkut*, bir yerde şöyle diyordu : «*Kırk yerde k ı z ı l - a l a gerdek diktürdi*» *(DK, 189-11)*. Burada, kırk yiğidin hep birlikte yapılan, düğünleri söz konusudur. *Gerdek* ise, gerdek çadırı demektir. Farsçada, kubde ile örtülü bir yer manasını taşıyan gerdek sözü, Türklerde yuvanın kurulacağı gecenin otağı veya odası karşılığında kulla-

nılmıştır. *Dede Korkut*'ta *ergenlik*, yani mürüvvet ve kavuşma gecesinin, rengi ve kaftanı, kırmızı idi. *Kızıl-ala* dediğine göre, buna bazı katmalar da vardı. *Göklü karalı otağ*, gibi ...

6. TABİAT VARLIKLARININ ALASI VE ALACASI: Yukarıda da, bir nedenle belirttiğimiz gibi, *ala dağlar*, en güzel olarak *Dede Korkut* içinde, anlatılmıştır. Tabiat tasvirlerinde, *Dede Korkut*'un çapına erişebilmek ikinci bir kaynak yoktur Yüce dağlar üzerinde, çeşitli renklerin, birbirine kavuşup, bir kaynaşması vardır. Dağların alalığı kadar alalık, hiçbir tabiat varlığında yoktur. Hayvancı ve köylü Kırgız Türkleri, *ala-dağ (ala-too)* deyişini, yalnızca *karlı dağlar* için söylüyorlarmış (Yud., 17). Bu da bir görüş ve üslup değişikliğidir. Türk destanları içindeki bazı *ala-dağlar*, bizim *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde incelenmiştir (I, 496). *Ala-ağaç* gibi, yer adları da vardır (a. esr., a. yer).

7. İNSAN VÜCUDU İLE HASTALIKLARIN, ALASI VE ALACASI: H a s t a l ı k l a r d a, tende ve deride görüntüsü olan hastalıklar, morluklar içinde, ala sözü kullanılır. Bu deyimler, U y g u r t ı p kitaplarında da görülür: «*... suyunu alıp, ala etine sürtsün, alası gider*» *(Rahmeti, tıb, I, 49)*. Biz buna daha çok, alacalaşma, morarma deriz. Bunun karşılığı olarak, Kırgız Türkleri, *tendeki morluk veya bere yeri* için, «*K ö k - a l a*» derler (Yud., bk. kök). Bu da, morumsu demektir. Hastalık olmasa bile değişik bir deriye de, eski Anadolu'da, «*ala-tenli*», denirdi (TS). Bunu Arapça karşılığı, ise *el-abras* idi.

V ü c u d u m u z u n renklerinden, ilk önce gözlerimizden başlayalım: Bizce Türklerin *ala gözleri*, zamanla gelişme ve değişme yoluyla, *elâ-gözler*, olmuşlardı. Türklerde *ala* ile *çakır*, mana bakımından, zaman zaman birbirlerinin içlerine girmişlerdir. Örneklerimizi içtenlikle, dış kültür tesirlerinin çok az girdiği Kırgız Türklerinden alıyoruz: *Közü çekir*, bu Türklerde çakır gözlü ve hem de, gözünde misafir dediğimiz, bir leke

bulunanlara denir (Yud., 260) Yine bu Türklerde, çiçek bozuğune ise, *çaar* derler (a. esr, s. 240).

8. DİĞER RENKLERİN, «ALA» İLE YAPILAN EŞLEMELERİ : Bazı renkler vardır ki, yüzlerce ve belki de binlerce yıllık gelenek ve düşüncelere göre, aralarında bazı zıtlıklar veya benzerlikler doğmuştur. Ak ile kara, bunun sadece bir örneğidir. A l a - b a y r a k anlayışına biraz açıklık ve aydınlık vermek için, ala renk üzerinde dururken, bu yakınlık ve zıtlıklar üzerinde bazı örnekler vermek istiyoruz. Elbetteki bu örnekler, kesin bir sonuca gitmek için değil; biraz düşündürmek için, seçilip verilmektedir. *Renkler, görüntülerin duygulaşması; duyguların,* da *görüntüleşmesidir.* Renkleri, taş ve toprak gibi inceleyemeyiz.

A) «A k - a l a» : Dış tesirlerin az girdiği bazı Türk kesimlerinde, *ak-ala,* beyaz benekleri olan şey demektir (Yud., 17). Yine aynı Türk kesimleri, beyaz benekli fonlara, *çaar (çakır?)* da derler (Yud., 20). Osmanlı kitaplarında da *alak* diye bir söz vardır. Redhouse'a göre bu söz, *al-ak,* yani kırmızı beyaz demektir (Red, 18a). Yine R e d h o u s e'a göre, bizim *alak-bulak* sözümüz de, birbirine karışmış, al ile ak demektir (Red, 180b). Ancak bu, eskimiş bir görüştür. *Ala* sözünün aslı *alak* idi Ç i n g i z H a n'ın gençliğinde ve ilk savaşları sıralarında, *Ch'ing-ch'eng-lu*'da geçen yer adları arasında, *alak-bulak* adlı bir yer adı da görülüyordu. P. P e l l i o t, bu kaynağın yorumunu yaparken, bu yer adını, bizim eski Anadolu deyişiyle yorumlamaya çalışır. *Alaca-bulaca* da, bununla ilgili olmalıdır. Ancak bu konunun derinliklerine inebilmek için burada, ne yerimiz ve ne de zamanımız vardır. Kırgız Türkleri, *beyaz benekli* şeylere, *alamık* da, derlerdi (Yud., 20).

B) «K a r a - a l a», veya *«karalı-alalı» :* Bunun örnekleri Anadolu'da da aranırsa, bulunur. Hayvancı Kırgız Türkleri, *doru-benekli* a t l a r a, böyle derler. Yudahin'e göre bu, *kara-alaca,* demektir (s. 17). Bir kartal türünün yavrusuna da, bu adı

verirlerdi. *Kara-alak*, Moğol dilinin bir kolu olan, Ramstedt'in *Kalmuk Sözlüğü*'nde de bulunur. Örnekler, Anadolu'dan da verilebilir. *Kara Tuğ* ile *ala tuğ* da, yanyana görülüyorlardı. (YCPS, 238).

C) «Gök-ala»: Bizde, *ala-gök* de denir. Bazı Türk kesimleri, tendeki morluklar ile bere yerlerine de, böyle derler (Yud., 17). Bu bir çeşit, bizim mor rengimizdir. Gök üzerine, beyaz benekli.

D) «Kızıl-ala»: Aslında kızıl, kırmızı üzerine beyaz benekli demek, olmalıdır. Bu konu, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde ele alınmıştır (I, 300). Yukarıda da belirttiğimiz gibi *Dede Korkut*, «*gerdek otağı*»nı *kızıl-ala* olarak tanıtıyordu (DK, 189-11). Bizce bu söz, bir renk bildirmekten çok, otağların görkem ve ihtişamını bildirmek için söyleniyordu. «*Ala bayrak, Kızıl-tuğ*» da, Manas destanında, yanyana görülüyor ve şarkısı da birlikte söyleniyordu. «*Dibini yere sançınız, başını göklere dalgalandırınız*», deniyordu (PB, 5, 250, terc. 252). Örnekler, daha da çoğaltılabilir. -«*Ala-kula*» gibi at renkleri de, çok görülür (Yud., 18).

6. «GÖK» VE MAVİ RENK

Ak, kırmızı, gök, Türklerin en çok değer verdikleri üç renktir. Ancak gök denice, renk olarak sınırları genişler. *Göğermek, yeşermek*, yani *yeşillik* de, bunun içine girer. Bunun içindir ki, gök ile yeşil renkleri yanyana ve içiçe olarak inceliyeceğiz. Aslında gök, maviliktir. Yani göğün rengi ve maviliğidir. Bundan dolayı, dünyamızı saran maviliği, insanlık duygularıyla ele alacağız. Ancak *gök*, Türklerde *mavi* demek değildir.

1. GÖK, GÖĞÜMÜZÜN RENGİ, DÜNYAMIZIN VE VARLIĞIMIZIN SEMBOLÜDÜR: Konuya böyle girdiğimiz zaman, görüş ve duygularımız değişir. Gök, Tanrının ve bizi sonsuzluklara bağlayan, ululuk ve yüceliğin bir sembolüdür. İnsanla-

ra bolluk, refah ile ölüm ve felâket, yine gökten gelir. Doğarken, göklerden inme; ölürken de göklere çıkma, insanların dileğidir. İnsanlar, gök ile içiçe oldukları kadar; elleri ve gözleri de, yine göktedir. Dünyada, insanlar ile hayvanlara hayat veren, *gök*, yani *yeşil*, yine göktür. *Dede Korkut*'taki, «*gök çayırın üzerine*» veya «*gök alanda*» sözleri kadar, rahatlık ve ferahlık veren bir şey yoktur. Onlar, bunun zevkini ve kutluluğunu, biliyorlardı.

a) Gök ve Gökler: Türkler, İslamiyetteki *semâvât*, g ö k l e r anlayışına doğru gitmişlerdi. İslamiyette gökler, *7 kat* ve bir de *arş* vardı. Türkler ise, *9 kat* gök ve bir de güneş, ay ile yıldızların bulunduğu, Tanrının sonsuzluğuna inanmışlardı. Yoksa üzerimizdeki, içlerinde kuşların uçuştukları ve canlıların yaşadıkları gök, gök değildi. Bu, *gök-kalıg*, yani göğün boşluğu idi. Görülüyor ki konu, geniş ve derindir. Türkler İslamiyete girince, bu eski görüşlerini, kolaylıkla İslamiyet ile birleştirmişlerdi. Bu konuları, 1000 Temel Eser serisinde çıkan *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin, 2. cildinde, geniş olarak ele almıştık. Konuya, böyle girmek gerekiyor.

Türkler, g ö k deyince, bu deyişleri renkler ile mavilik veya yeşillikle, kesin olarak sınırlamamalıdır. Bunu, A n a d o l u'da da görürsünüz. Hem de, bütün görkemi ve haşmetiyle. Koskoca *Dede Korkut* kitabının içinde, bir yerin dışında, yeşil sözünü göremezsiniz. «*Gök-ala görklü çemen*» sözünün yanında, hangi yeşilli bir söz, yer alabilir. Türklere yeşil sözü, çok hafif gelmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nü şöyle bir karıştırmak da, bunun için yeterlidir. Biz her kitabımızda, eskiden yeniye doğru gidiyoruz. Anadolu'da eski Türk geleneklerinin izlerini aramak, bizim yolumuzdur:

b) G ö ğ ü n r e n g i y l e, «G ö k - k u r t»: Anadolu Selçuklularının başında *Süryani Mikâil*, kendi vekayinâmesinde, «*Türklerin Anadolu'ya geliş sebeplerini*» araştırırken, ufukta kurda benzer bir hayvan göründü ve Türklere yol göstererek,

onları Anadolu'ya getirdi, diye bir görüş ileri sürer. *Süryani Mikâil,* ilk Selçuk hakanlarıyla dostluk kurmuş, bir Hıristiyandı. Bundan dolayı bu haberi, yanlış veya uydurma olamazdı. Yani, Çok eski Çin ve Türk kaynaklarına yakındı. Uygur yazısıyla yazılmış *Oğuz destanı* içinde de, «*Ufukta gök bir kurt (böri) görünür, O ğ u z K a ğ a n'ın ordusu kurdu izler. Kurt, bir yerde kaybolur. Oğuz Kağan, Tanrı bizim buraya gelmemizi buyurdu deyip, orada durur*», Bu konu, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, çeşitli yönlerden ele alınarak, çok geniş olarak, incelenmiştir. Nitekim İslamiyetin kılıcını ellerinde tutan Oğuzlar ve *D e d e K o r k u t* kitabında da, «*kurdun yüzü mübarektir*», deniyordu.

Mukaddeslik, Tanrının özüne mahsustur. Kurdun yüzü ise, *mübarek,* idi. *Gök-Böri,* yani Gök kurt, «*Tanrının rengine bürünmüş, bir alâmet, bir işaret bir belge veya belgü idi*». Yoksa Türkler, hayvana tapma veya totemizm çağını, çoktan aşmışlardı. Altaylar ile kuzeylerindeki geri Türk toplulukları içinde de, bu eski inanışlar henüz büsbütün silinmiş değillerdi. «*Altı ağızlı, vadiden gelen on börü, yani on kurt*» inanışı, buna bir örnektir (PB, 3, 19).

«*Gök renk, mübarektir*». Fakat *boz renk,* âdi hayvan renkleridir. Bunun mübareklik ile, hiçbir ilgisi yoktur. Bundan dolayı. *gök böri* veya *gök kurt* yerine; boz-kurt demek, kökten ve esastan yanlıştır. Açıkçası, «r e n k l e r i n d e d i l i v a r d ı r». Bu dili bilme ve yanlış söylememe gereklidir. Bundan dolayıdır ki bu kitabımıza, bu girişi yapmayı gerekli gördük.

2. GÖK RENK TÜRKLERDE, TANRININ RENGİ VE SEMBOLÜDÜR: Bu konu ile ilgili bir kaç maddeyi de yukarıda vermiştik. Zaten bu iki paragraf, birbirlerinin içlerine girmiş gibidirler.

a) «Gerek olsan it, gerek gök börü»: Bu söz, İslamiyetin bütün prensipleriyle girdiği, *Kutadgu Bilig*'de görülüyordu (KB, 6194). *İt* veya *köpek* âdi bir hayvandır. *Gök böri,* yani

gök kurt ise, mübarektir. Ancak, her kurt da, mübarek değildir. *Kılları kırlaşmış, gökleşmiş, yaşlı ve tecrübeli* bir kurt, gök böridir. Tanrının ona verdiği bir duygu ile, kurt sürülerini, şaşmaz bir taktikle idare eder. Bunun içindir ki *Yusuf Has Hâcib*, onu bir itten ayırmıştır (KB, 5378).

b) «Gök sakallı»: (Hızır?): Türk Mitolojisi adlı adlı eserimizde bu konuyu, geniş olarak ele almıştık. Yeni bulduğumuz vesikaları da, ayrıca yayınlayacağız. Yalnızca renk ile ilgili olan bu bölümlerimizde ise, bu meselelere ancak dokunarak geçeceğiz. *Ak sakal*, sonradan Ortaasya Türklerinde, gerek kişi olarak ve gerekse kuruluş ve müessese olarak, büyük bir ağırlık kazanmıştı. Oğuzlarda, örnek olarak *Dede Korkut* içinde, -gerçi bazan «ak sakallı baban» diye geçerse de, ak sakalın bir ağırlığı yoktur. Bir ak-sakallılar kuruluşu, Anadolu'da pek görülmez.

«Kökçin sakal» deyişi ise, Türklerde bir saygı doğurur. Oğuzlarda ise bunun yerini, *gökçe* almıştır. Anadolu'da *gökşin, gövşen, gökçen* de, yok değildir. *Gök - sakallı* insan ve *gök - kurt* gibi. Tanrının rengine bürünmüş, Tanrının bir *alâmeti* ve belki de bir meleği olabilirdi. Henüz dış kültür tesirlerinin girip, sızmadığı bazı Kuzey Türk destanlarında zaman zaman, *gök sakallı bir kişi çıkıyor ve insanlar ile yiğitlere yardım ediyordu.* İslamiyetteki *Hızır'ı*, bu öz ve görünüşüne dayanarak; Türklerin İslam dinine girmeden önce inandıkları, *Gök sakallı bir kocası* ile yakınlaştırmaya çalıştık. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu iki motifi yakınlaştırmak için bazı belgelerimizi kullanmıştık. Şimdi, daha da genişlemiş olan materyalimizi, ayrı bir araştırmamızda sunacağız. Türklerdeki bu *gök sakallı kocalar*, ya kayın ağacından inerek; yahud da su kaynaklarında görülüyorlardı. Müslüman baksıların, *«Suyun ayağı Er-Korkut, medet»*, çağrıları üzerinde de, ayrıca durulmalıdır. Biz burada yalnızca, öz bilgileri sunmakla yetineceğiz.

c) Gökçin sakallı kocalar: Dede Korkut da, Yunus Emre de, Türk dilinde birer kocadırlar. «*Ata-sözü*» de, gerek dil ve gerekse mana bakımından iyi kurulmuş bir sözümüzdür. Ancak 11. yüzyılın sonunda *Yusuf Has Hacib* atasözü yerine, *mesel* sözünü kulanmaktadır. Onun söylediği şu iki satırlık şiir, hem dil ve hem de mana bakımından, burada sunulmaya değer (KB, 667, 1798) :

Negü tir eşit emdi Türkçe mesel,
Başında keçürmiş bu kökçin sakal.
Ne diyor, işid şimdi, (şu) türkçe mesel,
Başından geçirmiş (bunu), bu gökçin sakal.

«*Bu kökçin, sana ne diyor, dinle*» diye, başka bir yerlerde de söyler ve bundan sonra aynı eser, atasözleriyle, öğütleri sıralar (KB, 2818, 3074, 4636). Görülüyor ki Türk düşüncesi, çok eskilere dayanıyor, kendi kültürünün, Bilge atalarının izlerinden gitmeyi yeğliyordu. Dikkat edilirse yazar, zaman zaman sakal sözünü de anmıyor ve yalnızca *gökçin* diyordu. Bazı yerde de, bu kocalara sesleniyor ve «*Uyan ey gökçin*», eski söyleyiş ve deyişiyle, «*udungıl ay kökçin*», diyordu (KB, 376).

«*Kökşin*» deyişi ise Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görülür. Ona kökşin, «*gök rengi*» demektir (MK, 1, 186 vd.). Gök sakallı vezir üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durmuştuk (I, ind. 512). Tecrübe görmüş bilgeler, Türk hakanlarına müşavir veya danışmanlık vazifelerini yaparlardı. Ancak Oğuz geleneğinde bu gök sakal inanış ve deyişi de kalmamıştır. Daha eski Türkler, bu danışman veya vezirler için, *ayguçı*, yani söyleyen, arzeden kişi derlerdi. *Kutadgu Bilig* de, bu gökçe sakallılardan söz açarken onların bu öğütlerini, eski geleneğe uygun olarak, *aymak, ayıtmak* fiileriyle söylüyordu (KB, 3074), Bilge Tonyukuk da, bir *gökçe sakal* idi. *Türkmenlerin Şeceresi*'nde, Korkut-Ata, bu rolde görülür.

3. DİN İNANIŞLARI VE GÖK RENK: Bu bölümde vereceğimiz örneklerin hemen hemen çoğu, din inanışlarıyla ilgilidir. Çeşitli ruh, cin ve nazarlar, gök renk ile tanıtıldığı gibi süs ve hazarlıklar ile süs eşyaları arasında da, bu *gök* deyimini buabiliriz. A n a d o l u folkloru, bu örneklerle doludur. Destanlar ile şaman törenlerinde *ak-gök-kızıl bayrakları* da görebiliyoruz. Ancak devlet ve bayrak olarak gök renge, itibar edilmiyordu. Bu mavi veya *gök bayrakları*, Türk aşiretlerinin çok olduğu, biraz da aşiret geleneği ile idare edilen İ r a n ile Bizans'ta görüyoruz. Bayrak renklerini gözden geçirirken, bu konuya yeniden döneceğiz. *Sadeddin Köpek*, Abbasîlere karşı mı; yoksa aşiretler ile İlhanlılara uyarak mı, Selçuk bayrağını maviye çevirtti? Bunu bilemiyoruz.

a). G ö k, r e f a h ve b o l l u k r e n g i: Bu birazda, gök renk anlayışının, *yeşil* ile değişim yapmasından ileri geliyordu. Her zaman belirttiğimiz gibi, *Derleme Sözlüğü;* hele *Dede Korkut* içinde, yeşil sözüne âdeta rastlanmaz. Özellikle hayvancı Türklerde, gök ve gök tepeler, ayrı bir duygu ve değer taşırlar. Gök-Tepeler, niçin Anadolu ve Ortaasyada bu kadar yoktur? Bu konuda Yudahin de, ilgi çeken bazı örnekler vermiştir (Yud., gök).

4. YASDA VE ÖLÜMDE GÖK RENK: Eski Türk geleneklerinin bütününü A n a d o l u'da bulmak mümkündür. Ancak unutmamalıyız ki, Anadolu'ya gelmiş olan Türkler, sık sık büyük devlet kurmuş, tecrübeli ve bilge topluluklardı. Manas destanı içinde, Manas-Han ölünce, onun m e z a r ı için, *Gök-saray* deniyordu. Bu çok önemli bir gelenek ve vesikadır. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu konu üzerinde biraz durmuştuk (I, 513,).

«Anam benim için, g ö k g e y i p; kara sarınsın», oğlan ölesice yaralanınca, *D e d e K o r k u t*'ta anasına böyle haber salıyordu. (DK, 144-11). Başka bir yerde, Beyrek Bey'in öldüğünü sananlar için de, şöyle deniyordu: *«Karalı g ö k l ü*

o t a ğ ı sorar olsam, gölge kimin; Ağam Beyregündür!» (DK, 103-4). Dede Korkut'ta güçlü Türk aile bağlılığı ve geleneği de, yer yer belirtilir. Yas meclisinde anlaşıldığına göre, k ı z k a r d e ş l e r de, önemli bir yer tutuyorlardı: *«Beyregin kızkardaşları, karalı g ö k l ü otururlar» (DK, 105-4).* Bilindiği üzere Türklerde toplu yas meclisleri ve toplu halde ağlaşmalar, dün de şimdi de, büyük bir ağırlık taşırlar. A l t ı n o r d u devletindeki, *«Gök ordu»* yu da hatırlamanız, gerekir.

«Y i ğ i t l e r i n y a s m e c l i s i» de, ayrı olurdu. Gerçi Türklerde kadınların tesettür ve gizlenme gelenekleri fazla yoktu. Ancak *Dede Korkut'ta, «kara Şiven»* denen bu yas meclislerindeki a ğ ı t l a r, erkekler arasında ayrı; kadınlar arasında ise, ayrı oluyordu. Erkekler arasında, ağlama yoluyla ağıt ve şivan yapıldığını, sanmıyoruz. Nitekim başka bir yerde de şöyle deniyordu: *«Kırk elli y i ğ i d, kara geyip; g ö k sarındılar» (DK, 299-12).* Yukarıda k a d ı n l a r, *«karalı-göklü otururlar»* iken; *e r k e k l e r de, «kara geyip; gök sarınıyorlar»* idi. Eğer vesikalar kısaltılmamışsa ve bizi aldatmıyorlarsa erkekler, kuşak veya boyunbağı gibi bir şey sarınıyorlardı. Kadınlar ise, karalı- göklü giyinmekle yetiniyorlardı. Yaslarda bazı yerlerde, gök bayrak da asılıyordu. (bk. din).

5. ELBİSE VE SÜSLERDE GÖK RENK: Gök denince Türklerde, yeşil ile mavi arasındaki bütün tonlar, gök rengin içine girer. Bununla beraber, tabiatın tasviri ve anlatılması ile yas gibi, resmî ve gelenek törenleri dışında, gök elbise giyildiğine dair, eski bir vesikayı, şimdilik bulamadık. Kızların *yeşil* elbiseleri üzerinde yukarıda durmuştuk. Yeşili incelerken bunun üzerinde, yine duracağız. Fakat gök veya mavi(?) bize, çok ağır ve manalı bir renk gibi görülmektedir.

T a b i a t ı n baharda çiçeklenip, renklenmelerini, *renk dizilerini Kutadgu Bilig* gibi Karahanlı Türk kültür çevresinin eserleri, şöyle anlatıyorlardı: *«Bezendi mor (yipün), al, şarı, g ö k, k ı z ı l» (KB, 67).* Bu renk dizisinde, bir eşleme aradık an-

cak bulamadık. Burada, *gök-kızıl* eşlenmesi görülürken, yine aynı eser, başka bir yerde, tabiat için, «*gök, al geyip*» diye söze başlıyordu (KB, 69). Ancak bu eşlemeler, birer rastlantı değildir. Bu örnekleri daha da arayıp ve çoğaltmak gereklidir. Nitekim, *Dede Korkut*'taki, «*Gök çayırın üzerine, bir kırmızı otağ dikilmiş*» sözündeki Gök-kırmızı, bir eşleme midir; değil midir, bilemiyoruz. (DK, 76-4).

— *Gök çizme*, bazı Kuzey Türk destanlarında görülmektedir. *Türk Mitolojisi* adlı eserimiz de bu motif incelenmiştir. (I, 507). Bizce bu, gerçek ve giyilen bir çizmeden çok; mitolojik bir sembol olmalıydı. — *Gök kaftanda*, yine aynı eserimizde ele alınmıştır, (I, s. 507). Bunların hepsi mitolojik ve kişilere ait, ilâhî bir güç bağışlayan, sembollerdir.

6. HAYVANLARDA GÖKLÜK VE GÖKLEME: Gök-böri veya *Gök-kurt* anlayış ve inanışı üzerinde durmuştuk. Tanrının, yani gök rengine bürünmüş, bir hayvanın, yani kurdun, Tanrının alâmet ve ve habercisi olarak, Türklere yol göstermesi, dağdaki vahşi hayvan anlayışından, bambaşka bir şeydir. Ancak tecrübeli ve koca bir kurdun kılları kırlaşmış ve üstün iç güdüleriyle, böyle bir sembol olmaya hak da kazanmıştı. *Gökçin veya gökçen*, yani sakalları ağarmış, tecrübeli ve bilge bir koca da, bu deyiş ve çağırışa, bundan dolayı layık olmuştur.

«*Gök - Teke*», kayalıklarda ve yüce dağlarda, bir gölge gibi, geyikleri peşine takıp götüren, ulu ve baba geyiklerdir. Türkler, her yerde ve her çağda geyikleri, bir efsane şalı ve mitoloji tülü arasından görmüşlerdir. Bundan dolayı da bu baba geyikler, *gök-teke* adıyla, Türk destanlarında yer almışlardı. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde bu konu, destanlarla birlikte incelenmiştir (I, 42, 135). — *Gök - Serke*, ulu Tanrıdağları üzerinde hayvancılık yapan Kırgız Türklerinin, sürülerin önünde giden ve sürüleri güden teke veya koçlara verdikleri

bir addır. Bu konu da, aynı eserimizde ele alınmıştır (I, s. 42, 135). Anadolu'da ise bu hayvanlara, *kösem* gibi adlar verilir. Bunlar da, tecrübeli ve yaşlı kocalardır. — *G ö k ş a h i n: (Altın yünlü Kök Karçığa):* Bu şahin veya atmaca türündeki yırtıcı kuş da, Kuzey Türk destanlarında, sihir gücüne sahip ve Tanrının habercisi olarak geçer. (Pb, 4, met. 65? terc. 82). Buna benzer şahin türleri ile motiflerini, görebiliriz. Nitekim, *Hacı Bektaş güvercin donuna girip, Anadolu'ya geldiği zaman, yine şahin donuna giren D o ğ r u l B a b a ile karşılaşmıştı.* Buradaki Doğrul, Türklerin yırtıcı büyük av kuşları, *t u ğ r u l'* dan başka bir şey değildi. — *«A k l ı - g ö k l ü g ü v e r c i n: (Akluu köklü kögürçin)* de, Kuzey Türk destanlarında görülür (Pb, 4, 78/99). Anlaşılıyor ki güvercinin, Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden önce de bir geleneği vardı. — *«K ö k - ş u n g k a r»*, yani atmaca, (Falke) de, Türk destanlarında yer alır. Hepsi de ilâhi güce sahip ve Tanrının habercisidirler. Anadolu'da Türkler mitolojiden sıyrılabilmiş ve daha gerçekçi olmuşlardır. Ancak kuş adları, karşılaştırma yolu ile incelenirse, bu eski geleneklerin bir çok eşleri görülebilir. Bunu, başka bir eserimizde ele alacağız.

7. TABİATIN GÖKLÜĞÜ VE GÖK RENKLER: Yukarıda bahar anlatılırken, tabiatın nasıl, al, sarı, gök, kızıl renkler ile benzendiğini anlatan, vesikalar üzerinde durmuştuk (KB, 67, 69). Daha doğrusu eski Türk kaynakları, «tabiat bu renkleri giydi», diyorlardı. Şimdi, Türk dili ile edebiyatının en gerçekçi ve en büyük eseri olan *Dede Korkut*'a *dönelim:*

a). Ç a y ı r Türklerde her çağda ve her yerde, göz alan, sevilen ve görmekle sevinilen bir varlık olmuştur. Çünkü Türkler, Ortaasya'da da; Anadolu'da da hayvancı ve ekinci idiler: *Dede Korkut'ta, «gök çayırın üzerine, bir kırmızı otağ dikilmiş idi»*, dendiği zaman gözümüzün önüne yalnız bir çayır ve otağ gelmiyor; muhteşem ve görkemli bir kompozisyon ve sahne de geliyordu (DK, 76-4).

b). Ç e m e n, hele «*yapağulu gökçe çemen*» sözünde, çemen bir koyun yapağısına benzetiliyordu. *Dede Korkut* Oğuzları, böyle diyorlardı (DK, 3-8). «*Gök ala, görklü çemene çadır dikti*», sözünde ise, çemenin ihtişamı gözler önünde canlanıyordu (DK, 200-11). Çemenin rengi olan *gök*, burada niçin *gök-ala* olmuştu? Acaba ç i ç e k l e r ile onların alacalığı da mı, gök çemenin, görklü rengine katılmıştı. Aynı kaynağın başka iki yerinde de, «*Gök alan, görklü çemene çadır dikti*», deniyordu (DK, 126-11, 303-6). Bunun aslı, «*gök-ala*» mı; yoksa, «*gök-alan*» mıydı? Burada, bu konuya derinliğine inmeyeceğiz.

c). «A k - g ü n e ş, g ö k - g ü n e ş»: Bu anlayış, dış tesirlerin çok az girdiği, bazı kaynaklarda görülür. Kuzey destanlarında, «*ak-kuyaş, gök-kuyaş*» diye anılır. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu konu üzerinde, çok ihtiyatla durduk. (I, 310). Ak-güneşi biraz anlıyoruz. Ancak *gök-güneş*, ne oluyordu? Bu, *Türk mitolojisi* ve *kozmogonisi* bakımından çok değerlidir. Ancak şurada yine ihtiyatla bir inanışa işaret edelim: Güneşin doğduğu *gündoğusunun rengi de g ö k idi.* Bu yönlemeye, Ziya Gökalp bile buna dokunmuştu. Bu görüşler kesin değildir. Ancak bu vesikaları bulabilmek de kolay değildir. A l t ı n o r d u devletindeki, «*Ak-Ordu*» ile «*Gök-Ordu*» yu da, unutmayalım:

d). «G ö k ç e d e n i z, Dede Korkut'ta da geçiyordu (DK, 255-2). Ancak *Dede Korkut* kitabının çerçevesi içinde, bu denizin neresi olduğunu kesin olarak söyleyebilmek, çok güçtür. Aslında Gökçe deniz, H a z a r denizidir. Ziya Gökalp'a göre, Hazar denizi, batıda olduğu için bu adı almıştır. Bugünkü bilgilerimize göre, bu görüşe katılabilme, çok güçtür. *G ö k ç e d a ğ* da, yer adı olarak, *Dede Korkut'ta* geçer (DK, 126-6).

8. GÜZELLİK VE «G Ö K Ç E K» LİK: Gökçe dağda, gökçe çemen de, güzel sözlerdir. Ancak *g ö k ç e k* güzel kız-

lar için söylenen bir tanıtmadır. Hem manası ve hem de kendisi güzeldir. Bunu da, *Dede Korkut*'un üslûbu ve akışı içinde görürüz (Dk, 158-4). Burada bunu, uzun örneklerle verip, konuyu uzatmak istemiyoruz. Ancak *gökçek* ile *gökçe* arasındaki ayrılığı göstermeye, gramer de yeterli değildir. Onları, çeşitli kültür çevrelerinin içinde, satırlar arasında değerlendirmek, gereklidir.

9. EV VE OTAĞLARDA GÖKÇELİK: Gök renkte otağların varlığına, ne tarih kaynaklarında ve ne de Türkçe edebiyat eserlerinde rastlayabiliyoruz. Ancak otağ veya evin gök olarak düşünülmesi söz konusu olabilir ki, bu da gelenek ile duyguların, düşüncelerdeki bir görüntüsüdür. Yani ölen M a n a s H a n'ın *mezarına* destanlarda, *gök-saray* deniyorsa, bu mezarın göklüğünden değil; öyle düşünülebilmesi gerektiğinden söyleniyordu. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, *mezarların* aklığı veya göklüğü üzerinde durmuştuk (I, 513, 518). *Dede Korkut*'taki, *«karalı g ö k l ü o t a ğ ı sorar olsam, gölge kimin? Ağam Beyreğindir»*, sözü ise karanlıktır. Yani y a s gereği olarak otağ üzerine, karalı, göklü birşeyler, örnek olarak *bayraklar* mı asılıydı; yoksa yas evinin, böyle görülmesi gerektiğinden dolayı mı, öyle söyleniyordu. (DK, 103-4). Ancak y a s tutanların, *«kara geyip, gök sarındıklarını»*, kesin olarak biliyoruz (DK, 144-11, 299-12). Ayrıca aynı kaynakta, -bununla ilgisi olmamakla beraber-, *gök -ala görklü çemen* veya *gök çayırın* üzerine kurulan otağlar da, gerek çalıp söyleyenlere ve gerekse bize ayrı ve görklü bir dünya yaşatıyordu. *G ö l g e (kölge)*, bir malın veya bir varlığın, bir sembolüdür. Bunun için Dede Korkut, otağın gölgesinin sahibini soruyordu. Dağların gölgesi de, dağ ve yaylaların sahibinin bir sembolüdür. Elhasılı, neresinden baksanız, ayrı bir güzellik ve ayrı bir yüce duygu! Ancak, *«Gök-Orda»* veya *«Gök-Ordu»* yu da, hatırlayalım.

10. SİLAHLARDA VE ATLARDA GÖKÇELİK: At ile silah, bir yiğidin en yakın varlıklarıdır. Yiğidi, onlar başarıya

götürür; zaman zaman onlar hayatını kurtarır; avlarda duygu ve mutfağına aş verir. Bunun için, atıyla konuşur; destanlarda at uçar; sahibine yardım eder ve onu kurtarır. Bunun için atta, bir kişilik ve kutluluk görünür.

a). «G ö k b i d e v i a t l a r» sözünü, yine *Dede Korkut*'ta görüyoruz Atın gökü, gök renklisi olur mu? *Gök-böri*, yani *Gök Kurt*'u incelerken, boz veya toprak rengindeki kurta, niçin gök dendiği üzerinde, durmuştuk. İlahî göğün rengine, yani Tanrının sembolü olan gök rengine bürünmüş, Tanrının alâmeti veya sembolü olma anlayışlarından söz etmiştik. *Dede Korkut «gök bidevi at»* derken, ne demek istiyordu? Bunlar, *Dede Korkut'un* gözünde normal atlar değildi; öyle olmadıkları söyleniyordu (DK, 37-8). İşte gök tanıtması, atlar için, bu duygu ve mana içinde ele alınmalı idi. M e t e, *Çin imparatorunu* kuşatırken, kuşatmada, batı yönünü, *gök atlar* tutmuştu. *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı eserimizde de belirttiğimiz gibi, bunlar kır atlar olmalıydılar. Yaşlı ve tecrübeli bilge ile kocaların da, saçları kırlaşmış ve aklaşmıştır. Fakat Türkler onlara yalnızca, *kökçin, gökçin* diyorlardı. Meselenin inceliği buradadır.

b). «G ö k p o l a d», yani *gök çelik*, Türklerin, Oğuzların kendi ellerindeki, kendi silahlarıdır. Bundan dolayı *Dede Korkut*, Oğuzların silahlarını, bu ad veya tanıtma ile anar (DK, 149-11). Gerçekten de çeliğin rengi, gögümsüdür; ancak gök değildir. Bundan dolayıdır ki, *gök at* gibi, bunun içinde de mana, duygu ve gelenekler aranmalıdır.

«K ı l ı c ı n r e n g i» de, Kaşgarlı Mahmud'a göre *kök*, yani *gök* idi (MK, I, 362). *«K ö k -t e m ü r»*, yani *gök-demir* deyiş ve anlayışı, 11. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de geçiyordu (MK, 1, 361). Diğer ciltlerimizin Türk silahlarıyla ilgili bölümlerinde, çelikler üzerinde derlediğimiz vesikaları, ayrıca ve ileride sunacağız.

«Gök demürlü kâfir», deyiş ve söyleyişi de, yine *Dede Korkut*'ta görülüylordu.*Dede Korkut* bu Hırıstiyanların silahların, evlerini ve yemeklerini, yeri geçtikçe küçümser. *«Gök demürlü»* deyişinde de, bir küçümseme vardır (DK, 192-1). Kara renk ile ilgili bölümümüzde de belirtmeye çalıştığımız gibi, *Dede Korkut*'ta, *«Kara polad, öz kılıcım»* gibi sözlerin, söylendiğini de, görüyoruz.

11. GÖK RENGİYLE İLGİLİ, BAZI RENK EŞLEMELERİ: Yukarıda da söylediğimiz gibi, gök rengiyle yakınlaştırma yoluyla, yapılan, bu eşlemeler üzerinde vereceğimiz vesikalar, kesin değildir. Buna rağmen bu eşlemeler zaman zaman, yapılmıştır. Dil ve inanış gelenekleri nedenleriyle, bu eşlemeler, bir Türk olarak, bize de yakın gelmektedir:

a). «Gök - ala»: İçinde hafif alacalıklar bulunan, düz gök renklere çok yakışan bir sözdür. *Dede Korkut*'taki *«gök - ala görklü çemen»* ise, şimdiye kadar, bununla ilgili olarak söylenmiş, en güzel sözdür (DK, 200-11). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, yine aynı kaynağın iki yerinde, *«gök alan, görklü çemen»* deniyor ki, -şu doğrudur diye-, söyleyebilmek için, henüz vakit erkendir (DK, 126-11; 303-6). Hayvancı Kırgız Türklerinde ise, *«kök-ala»* yani *gök-ala* sözü, tenimizdeki bere yeri ve *«morluk»* karşılığı olarak söylenir (Yud., bk. *kök).* Onlarca *morarma, gök- ala* idi.

b). «Ak - kırmızı - gök» renkli bayraklar, Doğu Türkistan'daki güya Müslüman *baksılar* tarafından, özellikle hastaların tedavisinde kullanırlardı. Bu baksılar, her ne kadar Müslümanlığı kabul etmişler idiyseler de, tedavilerde ve buna benzer diğer törenlerde, bu üç renkli bayrakları kullanıyorlardı. Bu renklerin seçilişi, elbette ki, rastlantılara göre yapılmıyordu. (Bk. A. İnan, *Şamanizm,* 110).

c). «Gök ve kara» Biz burada yalnızca sözler ile yapılan renk eşlemelerini değil; anlayış ve inanışa dayanan zıt

düşünceleri de göz önünde tutuyoruz. Örnek olarak, *göğün* rengi gök; *yerin* ise kara veya yağızdır. Konuşurken veya yazarken, gelenekler gereği olarak, sık sık gök ile yerin, renkleri anılarak, yanyana söyleniyorlardı: — *1). «K a r a l ı - g ö k l ü otağ», Dede Korkut* kitabında, yas evleri için söylenmiştir (DK, 103-4). Yine yas dolayısıyla, «*kara geyip, gök sarındılar*» veya «*karalı-göklü otururlar*» gibi sözler, bu eşlemeler için güzel örneklerdir. (DK, 299-12; 105-4). Bizce bunlar, rastlantı değildi. — *2). K a r a donlu, g ö k demürlü... kâfir*» sözünde de böyle bir eşleme görülüyor. (DK, 192-1). Eğer bu rastlantı, ise, gerçekten güzel bir rastlantıdır. — *3). «Y a ğ ı z yer, y e ş i l gök*» deyişi, artık *Kutadgu Bilig*'de görülür (KB, 1124, 1800). Yani bu eser, eski gelenekten ayrılmış; göğü, gök renkle değil; yeşil *(yaşıl)* sözüyle renklendirmeye başlamıştır. Yeşil renk ile ilgili bölümümüzde, bu konuya, yeniden döneceğiz.

ç). «G ö k - a l» eşlemesini, yine *Kutadgu Bilig*, tabiatın baharda «*gök al geyip*», görünmesi nedeniyle söyler (KB, 69). Başka bir yerde de bahardaki, «*al, sarı, gök-kızıl*» renklerden söz açar (KB, 67). Ancak bu sonuncu renk dizileri, bir rastlantı olarak da, söylenebilir.

12. GÖK RENGİNİN BAZI DERECELERİ: Anadolu *Derleme Sözlüğü*, içinde gök ile ilgili, şu deyişleri görüyoruz: *Göğeri, göğerti, göğrün, gökdü, göğem, gövem, göğüm, gök görmemiş, göklem (ilkbahar), göklen, göklük, göksemek, göğüs, gökçe, gövşen, gökçen, göğez...* Bunlar gibi daha niceleri. Bu sözler, gök ve maviyi olduğu kadar, yeşil ile kır arasındaki diğer renk tonlarını da, içlerine alırlar. Örnek olarak, *kuzgun mavi* için, *gök-kırağ* denir. Hiç kuşkumuz olmasın ki A n a d o l u, Türk dili ile düşüncesinin, en zengin hazinesi ve kaynağıdır. — «*g ö g ü ş*», Kırgız Türklerinde de, *kögüş* diye söylenir. Manası, «mavimsi, açık maviye çalan» demektir. *Kara-kögüş* ise, koyu mavi karşılığı olarak söylenir (Yudahin, b. bk).

— «*G ö k ç ü l*», Kırgız Türklerinde de, bazan mavimsi; bazan da hafifçe göğe çalan bir kır için söylenir (a. yer). — «*Kögülcüm*», Kırgız Türklerinde görülür. Yaygın olarak, mavi için söylenir. Bizim *kızılcımla*, bir ilgisi var mıydı? Bu konuda şimdilik susacağız. — *Gömgök* sözümüz de, diğer Türk ağızlarında, hemen hemen aynıdır. K o y u mavi, bizde ayrı adlarla anılır. Ancak Ortaasya'da *koyu* tonu anlatan Farsça *mala* sözü çok yayılmıştır. Örnek olarak, *mala-kök* dendiği zaman,, koyu mavi hatıra geliyordu (Yud, b. bk.). Aynı koyu ton tanıtması, başka renkler için de söylenir. — *Kök-berez*, Mısır Türk ağzında, lacivert için söylenmiştir (Tuhfe, 38b). — *Gök-kandil*, Redhouse'a göre, çok koyu mavi demekti (Red, 153). *Gök mavi* ise, koyu mavi idi (a. yer). Anadolu'daki *çakmur* sözü üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. — *kögüldür* gibi, Türkçe gramer bakımından ilgi çekici bir sözdür. Kırgız Türkleri ile diğer Türklerin, başka deyişleri üzerinde ise, daha fazla durmayacağız.

M o r renk üzerinde de biraz durmak istiyoruz. Çünkü A n a d o l u'da mor için, *göğez*, *gülgezi;* m o r a r m a k için, özellikle incinmelerde, *göğermek*, *gövermek*, *berkmek*; m o r u m s u içi, *güvez*, *gövez* gibi, gök ile ilgili, sözler kullanılır. *Derleme Sözlüğü*, şöyle bir göz atmak yeterlidir. Morarma için Kırgız Türkleri ise, *kök-ala*, yani *gök-ala* diyorlardı.

7. YEŞİL VE «YEŞİL» RENK

Yeşil sözünün eski Türkçesi *yaşıl* idi. *Yaş* kökünden gelir. Eski Türklerce *yış* sözü ise, orman demektir. Çin kaynakları, eski Türklerin *yaş* konularından da söz açıyorlardı. Bir kişiye yaşı sorulduğu zaman, «*otuz yeşil gördüm*», yani otuz bahar, göğerme gördüm, dermiş. Diğer Türk ağızlarında ise *yaş*, genç demektir. Biz burada etimoloji yapacak değiliz. Manalar üzerinde, kısa açıklamalar yaparak, yetiniyoruz.

Yeşil sözü nedense, Dede Korkut'ta yok denecek kadar azdır. Yalnızca bir veya iki yerde, *yeşerme* kökü yer almıştır. *Dede Korkut*'ta, *yeşil* sözünün yerini, *gök* almıştır. Anadolu'da da yeşil sözü, belirli yerlerde kullanılır. Bunun dışında *gök* sözüyle ve köküyle yapılan sıfatlar, çoğunluğu oluştururlar. *Göğerme* sözü, elbetteki yeşillenmeden daha güçlü ve manalıdır. *Göğeri, göğerti* sözleri de, mana bakımından güçlüdürler. *Güvez, göklen, göklem, gövem, göksemek* gibi deyişleri, *yeşil* ile yapmak mümkün değildir. Çünkü bu gelişme, binlerce yıldan beri oluşmuştur. *Dede Korkut*'ta olduğu kadar, Anadolu *Derleme Sözlüğü*'nde de, yeşil ile yapılan sözlerin azlığını ve kısırlığını görüyoruz. Bu konuda daha ileri gitmek istemiyoruz. Ancak bir gerçeği de vurgulamak istiyoruz. *Yeşil*, yani *Yaşıl* sözünü, 11. yüzyıl son çeyreğinde yazılmış olan, *Kaşgarlı Mahmud*' un kitabında, ayrı olarak görmüyoruz. Halbuki bu kitap, halk ağzından yapılan derlemelere dayanır. Ancak bunun yanında, aynı Türk kültür çevrelerinden olan, aynı çağda ve birbirlerine yakın yerlerde kaleme alınmış olan, *Yusuf Has Hâcib*'in, *Kutadgu Bilig*'inde *y a ş ı l* sözü, çok sayıda kullanılmıştır. Fazla derinliğine gidip, bunların neden ve sebeplerini aramadan, hemen materyal ve vesikaları sunmay abaşlayacağız.

Y e m - y e ş i l sözümüz, 11.yüzyıl eserlerinde, «*yap-yaşıl*» diye, geçmektedir. *Divan*'a göre bu, en *koyu yeşil* demektir (MK, 1, 19). Bugün Anadolu'da bu söz *yep-yeşil* deyişiyle, geçmiyor, değildir. Yine aynı kaynağımız, yorumunu pek yapmadığı, *yaşıl-yuşul* sözünü de veriyordu (MK, 1, 19). Bu da bizim, *yeşil-meşil* sözümüzü, az veya çok karşılamaktadır. Aynı kaynak, *sarı* rengin tonlarını verirken, «*sarıg-surug*» sözünün de, renk manasını vurgulamıştı. *Yaş-yuş* deyişinin karşılığı da, Anadolu'da biraz aranırsa bulunabilir (MK, 3, 443).

1. DİN VE KOZMOGONİ İNANIŞLARINDA YEŞİL : Yukarıda da belirttiğimiz gibi, çoğu 11. yüzyılda halk ağzından derlenmiş *Divan*'da, ancak yedi yerde, -o da madde ve ton be-

lirten şeylerde-, yeşil sözü geçer. *Dede Korkut*'ta ise, hiç yoktur. Bundan dolayı vereceğimiz örnekler, daha çok *Kutadgu Bilig*ê deki materyale dayanacaktır.

a) Yeşil-gök ve yıldızlar: Yukarıda da belirttiğimizgibi Yusuf Has Hâcib göğü, *«yaşıl kök»*, yani *yeşil gök* tanıtmasıyla söylüyordu. Anadolu'da da zaman zaman böyle söylenmiyor, değildir. *Kutadgu Bilig*'deki şu sözü, biraz yorumlamak gereklidir : *«Yaşıl kök bezedinğ, tümen yulduzun» (KB, C, 13, 2)*. Bu söyleyişi, değişik yazmalara göre veriyoruz : *«Onbinlerce yıldız ile, yeşil göğü bezedin»*. Bunu, *«Onbinlerce yıldızın ile, yeşil gökü bezedin»* diye de, yorumlayabiliriz. Böylece, ay ile güneş de, yıldız mı, olmuş oluyorlardı?

b) Yeşil-gök ve yağız-yer: Kutadgu Bilig'de *yaşıl-kök*, yani *yeşil-gök* deyişi, çok geçer. (KB, 22, 1003, 1518, 2916..). Burada hepsini verip, yorumlayacak değiliz. Bir gerçek varsa, Yusuf Has Hâcib ile onun bağlı olduğu kültür çevresi kâinatı, *«yağız-yer, yaşıl-kök»* ile çevrelemiş olmalarıydı. (KB, 3, 4, 1124, 1800). Burada önce yer; sonra da gök anılmaya başlanmıştı. Bize de bugün *«yer-gök» diyoruz*. Halbuki Göktürk ve daha sonraki Uygur çağında, *«gök-yer»* deniyor ve gök, ilk önce söyleniyordu. Yine Göktürk çağında, *«Kök Tengri-yağız yer»* dizi ve düzeni kullanılıyordu. Yeşil-gök deyişi de, yine ilk kez bu eserle ortaya çıkıyordu.

c) Yeşil-gök ve kara-tün: Böylece *Kutadgu Bilig*, klasik Türk kozmogonisinden ayrılıyordu veya bunun da, anlayamadığımız bazı derinlikleri vardı. *Gök* ile *kara-tün*, yani *kara-gece* arasında, nasıl bir ilgi kurulabiliyordu. (KB, 127). Bu konuya, başka bir eserimizde girebiliriz.

2. YEŞİL RENK İLE ANILAN DİĞER TABİAT VARLIKLARI : Ağaçlar, kayalar, yıldızlar, sular, ırmaklar, yazılar dağlar birer tabiat varlıklarıdır. Bütün bu varlıklar, *Kutadgu Bilig* içinde, yeşil renkle anılmışlardır. Bu örnekleri, şimdilik başka bir kaynakta da göremiyoruz :

A) A ğ a ç l a r, yaprakları ile birlikte, yeşil bir elbise giymiş gibi oluyorlardı. Nitekim Yusuf Has Hâcib'in dediği gibi, *«kurumuş ağaçlar donandı yeşil (tonandı yaşıl)» (KB, 67).* Buradaki *donandı* sözünü, *giyindi* olarak anlamamız, gereklidir. - *B) «Y e ş i l - ı r m a k»* sözü, Türkçemizde ilk kez Kül Tegin yazıtında, *«yaşıl-ögüz»* deyişiyle geçiyordu. Bu ırmak, Çin'in kuzeyinden geçen ve bizim *Sarı ırmak* dediğimiz, büyük sudur. Çinliler bu ırmağa, *«mavi»* veya *«gök-ırmak»* derler. Ancak G ö k t ü r k yazıtları bu ırmağa, Çincsine uygun olarak *gök* demiyordu da, *«yeşil-ırmak», yaşıl-ögüz* diyordu. Bunun sebebi, ne idi? Elimizde yeterli belge olmadığından, bu anlayış ve deyimlerin daha derinlerine inemiyoruz. - *C) «Y eş i l-s u»* (Yaşıl-suv) : Bu deyiş de, *Kutadgu Bilig*'de görülüyor. Bunu az sonra yağız yer ile birlikte değerlendireceğiz. - *Ç) «Y e ş i l-k a y a» (Yaşıl-kaya) :* Göktürk yazılarıyla yazılmış kaynaklarda, *yeşil (yaşıl)* sözü, yalnızca iki yerde geçer. Biri ırmak ve biri de, Yeşil-kaya adlı yer dolayısıyla görülüyordu. Turfan'da bulunan bu Göktürk yazılı vesikada, Türklerin *yayla ve kışlak* hayatları hakkında bilgi verilirken, şöyle denilmektedir : *«Yaşıl kaya yayladım; Kızıl kaya kışladım»* (Th, S, II, 78). Bu kadar eski bir metinde, bu kadar açık ve güzel bir Türkçe, gerçekten bizi hayran ediyor - *D) «Y eşi l-ç i ç e k», :* Çiçeğin yeşili olmaz. Ancak, kıyamet anlatılırken, *«ateşten yeşil çiçek açıncaya kadar»*, diye bir söyleyişte vardır (KB, 120). Herhalde bu deyiş, mecâzdan ileri gelmektedir. Bu konuda da, bu kadarcıkla yetinelim.

3. GÖKTÜRKLERİN «YER-SU» ANLAYIŞI, KUTADGU BİLİG'DE YENİ DEYİŞLERE BÜRÜNÜYOR : Göktürklerde *«y e r ve s u»* prensibi ile inanışı, çok önemli bir yer tutar. Mukaddes yer-su, *bir vatan anlayışı, toprağa bağlılıktır.* Mukaddestir, kişiliği vardır. Yoldan çıkan hakanlar ile halkı cezalandırır. «M u k a d d e s v a t a n t o p r a ğ ı» anlayışının da, tam kendisidir.

«Yağız-yer, yeşil-su», Göktürklerin yer-su anlayışının, *Kutadgu Bilig*'deki bir uzantısı olmaktadır. Bu deyiş, adı geçen eserde, sık sık geçmektedir (KB, 3212, 3717, 3725). Suyun rengi, yeşil miydi? Göktürkler niçin, yalnızca ırmaklara yeşil-ırmak diyorlardı? Bu konuları, yalnızca birer soru olarak bırakıyoruz.

«Yağız yer, yüzüne yeşil ipek (torku) bağladı» (KB, 68) : Burada da, bahar anlatılırken, «yer ve ağaçlar» ikilisi oluşturuluyordu.

4. YEŞİL RENK VE ELBİSELER : Bize 11. yüzyıldan, Türk dili ve Türk kültürü hakkında değerli bilgiler veren Kaşgarlı Mahmud, yeşil elbiseden söz açarken, *«yaşıl önglüg ton»*, diyordu (MK, I, 41). *Öng* sözü burada hem bir renk; hem de benizdi. Eski Türkçe, bugünkü Türkçemiz gibi zayıf değildi. *Ton, don*, elbise, giysi demektir. *«Kurumuş yıgaçlar, tonandı yaşıl», kurumuş ağaçlar, yeşil elbise giydiler.* Buradaki *donandı*, donlandı, elbise giydiler, demektir (KB, 67). Burada, belirli ve çeşitli türden bir kaç örneği sunmayı, yararlı görüyoruz.

A) «B e z e m e k» : Bezemek veya bezenmek de, bir çeşit elbise giyme ve donanmadır. Tanrı için, şöyle deniyordu : *Yaşıl kök bezedinğ, tümen yulduzun»!* Onbinlerce yıldız ile, yeşil göğü bezedin (KB, C, 13, 2). Eski Türk yazılarında, bezemek sözü, çok geçer. Bu örneği, yeşil renk ile ilgisi bulunduğu için, burada sunduk.

-B) «Y ü z t ü l b a ğ l a m a» : Eski Türkler, ipeğe *torku* derlerdi. Yüze bağlanan ipek ise, tül gibi olmalıydı. Bundan dolayı burada, ipekli kumaş yerine; tül yorumunu yaptık. Yine bahar anlatılırken, şöyle deniliyordu : *«Yağız yer, yaşıl torku yüze badı»; yağız yer, yüzüne yeşil ipek tül bağladı (KB, 68).* Şair, çok eski bir inanış ve deyiş olan, yağız-yer sözünü dilinden bırakamıyordu. Aynı zamanda *yağız* ile *yeşil* renkler arasında da bir kontrast ve eşleme oluşturuyordu. Aslında yüze bağlanan bu ipekli, bir d u v a k idi.

C) «Kız elbiseleri» ve yeşil renk: Türklerdeki kırmızı renkler ile ilgili bölümümüzde de bu konu üzerinde durmuştuk. Az önce de üzerinde durduğumuz gibi, *yüze bağlanan yeşil ipekli kumaş (yaşıl torku)*, bir duvak olmalıdır. Çok eski çağlarda Türk gelinlerinin duvak kullanıp. kullanmadıklarını bilmiyoruz. Ancak bu, Çin'de çok yaygın ve köklü bir gelenekti. Fakat Ortadoğu'daki *peçe ve tesettür* geleneğini, bundan ayırmak gereklidir. Duvak, bir murad ve mürüvvet ile murada erme sembolüdür. *Dede Korkut*'taki, *kırmızı ergenlik kaftanı* gibi. Yine aynı kaynağın söz açtığı *«al-duvak»*, bir gün için eriş ve gerdek gününün bir sembolü olmalıydı.

Kızlar, *«kılınu, yani hizmet, iyi geçinme ve saygı kazanmayı bilirlerse, kızıl, kırmızı giyerler; yaranu, yani yaranmayı, kadınlığı ile sevilmeyi, cilveyi bilirlerse, yeşil giyerlermiş» (MK, 1, 394)*. Yani ağır başlı, zârif kızlar kırmızı; kadınlık tarafları ağır basan, kırıtmayı bilen, cilveli kızlar ise, yeşil giyinirlermiş. Brockemann'ın da yorumladığı gibi, bu biraz da kızların yaratılışından ileri geliyordu. Arapça metin, yeşil sözünü, *ercüvâ*, erguvan (?) sözüyle karşılıyordu (MK, 1, 331). Burada, *kızıl-yeşil* renkler gibi; *kılınma-yaranma* sözleri de, kızların yetenek ve karakterleri bakımından, bir kontrast ve zıtlık görüntülemektedir.

Ç) Yeşil boya, elbise ve kumaşların yeşile boyanmasında kullanılıyordu. Eski Türk kaynaklarında, *yaşıl çüvüt*, yani *yeşil çivit, yeşil boya* da görülür (MK, 3, 162). Şimdi ise *çivit* sözünü, yalnızca mavi boya için kullanıyoruz. Yine eski Uygur kaynaklarında, *«aşı yaşıl burçak»*, diye bir yeşil burçak türünden de söz açılıyordu (TT, VII, 14, 49). Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, yeşil Türkçede bir renk adıdır. Çünkü, *yeşil ırmak, yeşil ipek, yeşil don* sözlerinde yeşil, bir şeyin rengini tayin ediyordu.

5. YEŞİL İLE İLGİLİ BAZI RENK EŞLEMELERİ : Yukarıda da belirttiğimiz gibi burada sunduğumuz eşleme ve zıtlıklar, kesin olarak kurulmuş kaide ve gelenekler değildir. Ancak yerin rengi *yağız;* yeşillikleri ise, *yeşil* renktedir. Buradaki, «*yağız-yeşil*» eşlemesi, tabiatın kendi kuruluş ve yaratılışında vardır. Bizce bu eşleme ve zıtlık görünüşü, kendiliğinden belirlenmektedir :

a) Yağız-yer ve yeşil bitki : Burada çok eski Türk inanışlarından, İslamiyete uygulanmış bir 11. yüzyıl şiirini örnek vermek yoluyla konuya başlayalım. «*Yerin bakır gibi kızıl olması*» düşüncesine, dış tesirlerin çok az girdiği, Şamanist Kuzey Türk destanlarında da rastlıyoruz. Ancak *Kutadgu Bilig*'in, şu iki satırı kadar manalı olanına rastlayamadık : «*Yağız-yer, bakır bolmagınça kızıl; ya otta çeçek öngmegınçe yaşıl*» *(KB, 120)*. Burada konumuz renkler olduğundan, bunun Türklerdeki din anlayışı ve kozmogonisi bakımından derinlerine inmeyeceğiz. Bu güzel ve çok manalı satırları öz olarak şöyle yorumlayabiliriz : «*Yağız-yer, kızıl bakır oluncaya kadar; yahut ateşten yeşil çiçek açıncaya kadar;*» Buradaki yeşil, yalnızca çiçeğin değil; bütün yeşilliklerin sembolü olsa gerektir.

b) «Yağız-yer ve yeşil-su» : Yukarıda Çin'in sarı veya mavi ırmağına Türklerin, *Yaşıl-Öğüz* dediklerini belirtmiştik. Göktürk kültür çevresinin inançlarında, büyük bir rol oynayan «*yer-su*» inancı ve anlayışı üzerinde de durmuştuk.. Yani, *Türkler toprağı su ile birlikte düşünüyorlardı.* Susuz toprak, bir işe yaramaz ve hayat veremezdi. Aslında Uygur kültür köklerine dayanan, 11. yüzyıl Karahanlı kültür çevresi, *yağız* ve *yeşil* tanıtmaları ile bu görüşü, daha iyi açıklıyordu. Böylece eski Göktürk anlayışı, «*yağız-yer, yaşıl-suv*», söyleyişiyle anlatılıyordu.'(KB, 3212, 3717, 3725). Bir çok yerlerde, çeşitli nedenlerle geçen bu örneklerin hepsini burada vermeyi, gereksiz görüyoruz. Bu eşleme, «*yağız-yer, yüzüne yeşil ipek (torku) bağladı*» sözünde de görülür (KB, 68).

c) «Yeşil-su ve kızıl-ateş»: Türklerin bu anlayışı belki de «dört unsur» ile yorumlanabilir. Ancak metinler dikkatle okununca, sözler ve deyişler, Ortadoğu inanış ve terminolojisinden çok, eski Uygur dil ve gelenekleriyle ilgili olduğu görülür. Bu sözler, ne Farsça ve ne de Arapça bir söz görülmez. Üstelik, Uygur Budist metinlerinden de, pek büyük ayrılıkları yoktur. Ancak yeni bir Türk üslubu ve kültürü söz konusudur. (KB, 2250). *«Yeşil-kızıl»* eşlemesi, Göktürk yazısıyla yazılmış Turfan el yazmasının, *«Yaşıl-kaya yayladım; Kızıl-kaya kışladım»*, sözlerinde de görülüyordu (Ths, II, 78). Bizce bunlar, belirli yer adları değil; söz gelimi, alışkanlık ve geleneklere göre söylenmiş sözlerdi. Bu söz gelimi, Anadolu'da da vardır.

ç) «Yeşil ve gök renkler», birbirlerinin yerlerini tutan sözlerle anlatılırlar. Yine 11. yüzyılda bahar anlatılırken, *«yazı, dağ, kır, vadilerin (opru), (hepsi), yeşil ve gök benizli (mengiz) oldular, deniyordu» (KB, 68).* Bizce burada, yeşil ve gök sözleri, aynı manada söylenmiş gibidirler.

Sonuç: Göktürk yazıtlarında yeşil sözü, ancak ırmak adlarında görülüyordu. Yeşil 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un halk ağzından derlemelerinde de, az görülüyordu. *Kutadgu Bilig*'de ise çoğalıyor, artık göğe bile yeşil deniyordu. Ancak gök sözü, bu çağda üstünlüğünü henüz koruyor. *Dede Korkut*'ta ise, yeşermek sözünün dışında, yeşil sözü görünmüyordu. Anadolu'da da gök ve göğermek daha önde görülüyordu; daha çok maddî manada, yeşil kullanılıyordu. Ancak bu renk elbiselerde, daha yaygın olarak görülüyordu. 11. yüzyılda olduğu gibi, artık ağır renklerden biri olarak da, sayılmıyordu. Yeşilin, ağırlaşan din, inanç ve saygı yanını da bulamadık. Daha doğrusu halk geleneklerinde gök, binlerce yıllık derin ve manevî manasını koruyordu.

8. SARI RENK

Sarı renk, Türk inanışları ile duygularında, iyi bir yer tutmaz. Yalnızca tabiat ve bahardaki çiçek tasvirlerinde, zevkle ve istenerek kullanılır. *Aslında sarı, bir Çin imparatorluk rengidir.* Yalnızca Çin imparatoru sarı elbise giyinirdi. İmparatorun bir çok armaları ile amblemleri, hatta ünlü *Çin ejderhası* bile sarı idi. Daha doğrusu herhangi bir Çin vatandaşı, sarı bir elbise giyinip, sokağa çıksa idi, o imparatorluğunu ilan etmiş sayılırdı. Bunun da, büyük bir cezası vardı.

Çingiz Han imparatorluğunun genişlemesinden sonra, Türk-İslam devletlerinin amblemlerinde sarı renk çoğaldı ve yaygınlaştı. Bizim, şimdilik bu konudaki görüşümüz budur. Sarı bayraklar, Mısır Memlûk devletinde çok görülüyorlarsa, bu normaldır. Çünkü Memlûk devletini idare edenler, çoğunlukla, Güney Rusya'dan, yani Altın-Ordu devletinin topraklarından veya bu geleneğin uzantısından geliyorlardı. Altın-ordu hakanı ve kurucusu, *Batu Han*'ın başkentinin adı da, *Sarı-Ordu* idi. Çingiz Han devletine, bu sarı rengin üstünlüğü nereden geliyordu? Belki Çingiz Han bu inancı, doğrudan doğruya Çin'den veyahut da eski *Kitan* ve *Tatar* devletinden alıyordu. Ancak, *Çingiz Han'ın sancağı, Türk geleneğine uygun olarak beyazdı.*

Aşağıda da görüleceği üzere kötü ruhlar, hastalıklar, bomboş çöller, uzun kış günleri, yokluklar, hep sarı renkle sembolleştirilmişlerdi. Bunun yanında kişi adlarında; tabiat, bahar ve çiçeklerin tasvirinde sarı renkler eski ve yeni Türk edebiyatında güzel düşmüş ve iyi bir renk olarak, yerini almıştır.

1. YABANCILAR VE SARI ELBİSELİ RAHİPLER : Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *kara-donlu*, yani *kara elbiseli* dendiği zaman Türkler, yabancı din adamlarını anlarlardı. Bu anlayış, İslamiyetten önce de vardı; Müslüman Dede Korkut Oğuzlarında da görülüyordu. Uygurlarda *Sarıg-Toyın* dendiği zaman,

bir Buda rahibi veya başka bir dinin rahiplerinden biri hatıra gelirdi. (USp, 113, 9). G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış ve Turfan'da bulunmuş olan el yazmasında da, «*Sarı atlı Savcı*» dan söz ediliyordu (Th, S, II, 16). *Savçı* sözü, eski Türkçede, yol gösteren, *peygamber* demektir. Burada savcının elbisesinden değil; atının sarılığından söz açılıyordu. Görüşümüze göre, eskiden atın rengi ile elbise aynı renkte olurdu. Beyaz at ve beyaz elbiseli, Alp Arslan veya Çingiz Han gibi. *Sarı at kurbanı*, Kuzey Türk destanlarında da görülüyordu. Bu konu üzerinde *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde durulmuştur (I, 522). Bu geleneğin köklerini bilemiyoruz. Ancak *Ak-boz at* kurbanı Türklerde, daha yaygın ve daha belirgin olarak görülüyordu.

2. SARI RENK, KÖTÜLÜK VE FELÂKETİN SEMBOLÜ: Bu girişle, Türk destanlarında *Sarı* adını taşıyan kişilerin veya sihir gücüne sahip sarı ruhların, iyi olmadıklarını belirtmeye çalışacağız. Bir kaç örnekle olsa bile. Buradaki sarı, bizim sarışın veya kumral dediğimiz sarılık değildir. Burada söz konusu olan sarı, saf ve düz sarıdır. Yoksa *Dede Korkut*'ta ve diğer eski Türk kaynaklarında, *sarı* ile tanıtılmış, pek çok ve güzel kişi adları vardır. Aslında burada söz konusu edeceğimiz, *sarıca* değil: tam *sarı* renktir. Bu da, yaygın olarak Türk geleneklerince sevilmiyor ve tutulmuyordu.

«*Sarı Oğlan*» motifini, *Er Töştük* destanında görüyoruz. *Kökçe*, Sarı Oğlan ile savaşa gider. Onu bir demir evde bulur ve atı ile ezer (Pb, 3, 98/125). Anlaşıldığına göre Sarı Oğlan, *kötü bir ruh* idi. Ancak önemli olan nokta, onun, bir demir evde bulunmasıdır. «*Demir ev*», bilindiği üzere, O ğ u z destanlarının bir motifidir. O ğ u z H a n, akınları sırasında, bir demir eve rastlar *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu demir ev motifi de incelenmiştir.

«*Ak Sarı Bey*», büyük bir sihir gücüne sahip imiş. Kökçe destanında onun bu güçleri, uzun uzun anlatılıyordu. Ancak en büyük hüneri *yağmurcu*, yani yağmur yağdırma gücüne sahip

oluşuymuş (Pb, 4, metin, s. 95). Aslında hayvancı Kırgız Türklerinde, *ak-sarı* başı sarı, kendisi ise beyaz olan bir koyun demektir (Yud. 639). Bunun için yarı cin; yarı da insan sayılabilirdi. Herhalde bundan dolayı da büsbütün kötü bir ruh sayılmazdı. Diş tesirlerin az girdiği bu Türklerde, sarışın insanlar için ise; *ak-sargıl* diyorlardı (Yud. 699). Başının sarı vücudunun ise beyaz olduğundan dolayı mı, böyle deniyordu, bunu bilmiyoruz.

c) Sarı ejder: Bilindiği üzere ejderha bir Çin sembolüdür. Çin kültürünün her noktasında, ejderha kültürü ile karşılaşmak mümkündür. Elbette ki bu ejderler, Çin imparatorunun kendi rengi olan sarı renkte idiler. Türk-İslam dünyasında ejderha motifinin, nerede ve ne zaman göründüğü, F. Köprülü tarafından incelenmiştir. Ayrıca *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde de bu konu, yeni vesikalarla ele alınmıştır (I, bk. indeks). Altayların kuzeyinden, Anadolu'ya kadar uzanan Türk masalları, ejderha motifleri ile doludurlar. Bu ejderler, Türklere korku ve kötü duygular veren motiflerdir. Ayrıca Çin'den ayrı olan bir tarafımız da, *Oğuz destanından* beri yiğitlerin, yiğitliklerini ispat edebilmeleri için, böyle korkunç bir hayvan veya ejder öldürmeleri zorunluğudur.

ç) Büyük çöller de Türklerde, *sarı* renkle anılmışlardır. Sonsuzluğa doğru gidiyormuş gibi uzanan bu uçsuz bucaksız, ölüm çöllerinin sembolü, sarı renkti. Aslında, çölün rengi de sarıdır. Çingiz Han'ın gömüldüğü yerlerden biri olan *Sa'ari Ke'er* çölü de, böyle bir anlayışla ilgili olsa gerektir. Kırgız Türkleri, çöller için olduğu kadar; kurumuş sahralar için d, *Sarı dalaa* diyorlardı (R, 4, 319 vd.; Yud. 639). Bu çöl ve sahraların görünüş ve önemini, ancak Ortaasya'yı gezenler bilirler. Kuzeye gidildikçe çöller azalır. Bunların yerlerini uçsuz, bucaksız bozkırlar alırlardı. Bunlara da *sarıg cazı*, yani *sarı yazı* derlerdi (R, 1, 319). Daha güneydeki hayvancı Kırgızlar ise, taşlık ve otsuz bozkırlara, *sarıgır*, yani *sarı-kır* derlerdi. (Yud. 639).

Kum çöllerine, onlar da *sarı dalaa* diyorlardı (R, 4, 320). *Dalaa* sözü Türkçeye dışarıdan gelmiştir. Bunun dışında, Anadolu ile Türk dünyasının anlayış ve söyleyişinde, bir birlik vardır.

d) Uzun-sarı: (Dondurucu kış ve kara gün): Hayvancı Kırgız Türklerinin bu deyişi, bizim Anadolu'ya biraz yabancı gelmektedir. Ancak biraz aranırsa, bizde de bulunabilir. Bizde *zemheri* ve *kara kış*, daha yaygındır. Yine aynı Türklerde büyük kışlara ve büyük soğuklara, *sarı soyğok* denilir. (Yud, 639). Yani soğuğun en büyüğünün sembolü de, *sarı* renktir.

e) Sarı-yılan, sarı-çıyan: Yılanların bir çok çeşidi Anadolu'da vardır. Ancak sarı yılanın hangi çeşit bir yılan olduğu hakkında, burada bir şey söyleyemeyeceğiz. Bizce *sarı renk*, bu konuda sembolikti ve geleneklere dayanıyordu. Anadolu'da beddua edilirken, de *«sarı çıyan soksun»*, diye beddua edilir. Bizce, bu da semboliktir. Çünkü sarı çıyan hakkında da bir bilgimiz yoktur. *Dede Korkut*'ta ise, şöyle deniliyordu: *«Sarı yılan sokmadan, ağca tenim kalkar şişer» (DK, 249, 137-4)*. Bu söyleyiş, *Dede Korkut*'ta iki yerde geçer. Demek ki bu deyiş, Oğuzlar arasında, epeyce yaygındı. Sarı yılanların çok zehirli ve korkunç olduklarına dair de, herhangi bir bilgimiz yoktur. Bu da, geleneklere dayanan, bir söyleyiş olsa gerektir. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde yer yer *sarı-köpek* üzerinde de durulmuştur (bk. indeks). Türk gelenekleri ile halk edebiyatında, sarı köpekler de iyi sayılmazlardı. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir.

3. SARI RENK, HASTALIK SEMBOLÜ: «Sarılığ» sözü, 11. yüzyılda da, ondan öncesinde de, Türkler arasında bir hastalığın adı idi (MK, 496, 500). Bu hastalığın, bugünkü sarılıkla, bir ilgisi olup olmadığını bilmiyoruz. Önemli olan 1000 yıl geçmiş olmasına ve Türklerin çok dağınık ve birbirlerinden çok uzak olmalarına rağmen, böyle geleneklerin, bugüne kadar uzayıp, gelmiş olmalarıdır. Yine yanı kaynakta, *sarığ-kezik* de, bir hastalıktı. Kaşgarlı Mahmuda göre bu, bizim bugünkü sa-

rılık hastalığımız idi (I, 374). Hayvancı ve deve yetiştiren Kırgız Türkleri ise, bir deve hastalığına *sarı suu*, yani *sarı su*, derler (R, 4, 319-22). Aslında, sarılık ve sarı su gibi hastalık adları, hastaların dış görünüşlerine göre verilmiştir. 11. yüzyılda Hindistan'dan gelen bir ilacın adı da, *sarıg-buga*, yani *sarı boğa (?)* idi (MK, 3, 224). Şimdilik, bu kadarcıkla yetinelim.

«*Yüzün sararması*» da bir hastalık belirtisi olarak görülür. *Kutadgu Bilig*, yüzün sararmasına çok geniş bir yer vermiştir (KB, 477, 498, 627, 1288). *Sarı beniz* de, öyledir. (KB, 4672). Eskiden bir hizmeti yerine getirememekle, utanma ve mahcub olmada, yüzün sararması için bir sebep olarak gösteriliyordu. Böylece kırmızı yüzü, sarartmış oluyorlardı (KB, 4959, 5686). Bu daha doğrusu, Karahanlı ve Doğu Türk kültür çevresinin bir anlayışı idi. Oğuzlarda ise, *yüzün ak ve kara olması*, söz konusu idi. Bunun karşılığı olarak, Doğu Türk kültür çevresinde ise, *yüzün kızıl ve sarı olması*, yürürlükte idi. *Kutadgu Bilig'e göre gariplik* de, insanın *yüzünün sararmasına* yol açardı. Bu görüş ve anlayış, adı geçen eserde sık sık geçiyordu. (KB, 477, 498, 1288). Halbuki Batı Türk kültür cevresi ile Oğuzlarda gariplik, *yüzün solmasına* neden olurdu. Aslında eski Türkçede, «*sararma ile solma*», sık sık mana ve yer değiştirirlerdi.

«*Yüzün sararıp, solması*», bütün ailece uğranılan, bir felâket veya utanç sonunda da olabilirdi. *Kutadgu Bilig*, «*Oğullar ve kızlar, kırmızı (veya sağlıklı, kızarmış) benizlerini, sarı kıldılar*» derken, bir değişiklik yapıyordu. Bu zamana kadar Karahanlılar *kızıl beniz* derler iken burada *kızarmış benizleri* deyişini seçiyorlardı : «*Oğul, kız sarıg kıldı, kızgu mengiz*» (*KB, 1164, 4485, 4544*). Görüldüğü gibi bu söyleyiş, bir çok yerlerde de geçiyordu. «*Solma*», biraz da Batı Türklerine göre bir söyleyiştir. Sararma ve sarı olma ise, bütün Türk dünyasında, her yerde söylenir. *Kutadgu Bilig*'de, azıcık sararma yahut az sarı için söylenen, *sarıgrak* gibi, çok güzel bir de-

yim de vardır (KB, 5686). *Sapsarı* ise, çok eskidenberi ve şimdide, bütün Türk kültür çevrelerinde, söylenen bir sözdür. Ancak eskiden, *sap-sarıg* deniyordu (MK, 27). Örnekleri, daha fazla uzatmayacağız.

4. SARI OTAĞ VE SARI-ORDU : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çingiz Han ile birlikte sarı renk, devlet sembolleri arasında önem kazanmıştı. Bunun sebeplerini yukarıda kısa olarak anlatmaya çalışmıştık. *Sarı Ordu*, yani Moğolca *Sıra Orda*, Çingiz Han'ın torunu Batu Han'ın otağı veya başkenti idi. Ancak bazı Uygur yazılarından öğreniyoruz ki, Uygur-Türk kültür çevresinde de, böyle bir *Sarı Ordu* anlayışı vardı. Hem de, Çingiz Han'dan çok önceleri. Bir Uygur yazısında, «*Sarıg Ordulug*», yani *Sarı ordulu*, yani *otağı sarı*, diye bir söz geçiyordu (TT, VII, 1, 4). Bu anlayışta, yabancı bir tesirin bulunup bulunmadığını öğrenebilmek, çok güçtür.

«*Sarı otağ*» ile «*altın-ordu*» veya «*Altın-Orda*» deyişleri, sık sık yer değiştirmişlerdi. Önceleri Batu'nun başkenti veya otağı için, Sarı ordu denirken sonradan *Altın Ordu* denmiştir. Gerek eski Uygur hakanlarının ve gerekse *Hafız Abru*'nun Oğuz Destanı içindeki Türk hakanlarının, atalarından kalan bir *altın otağları* bulunduğunu kesin olarak biliyoruz. Bu konuyu *altın* ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. Göktürk yazıtları da altından söz açarlarken, yalnızca altın demiyorlar, «*sarıg altın*», yani *sarı altın* diyorlardı (Ton. 48). Daha doğrusu sarı renk ile altın, birbirlerinden, çoğu zaman ayrılmıyorlardı.

5. SARI VE TABİATTAKİ RENKLER : Şimdiye kadar sarı rengin, Türklerin duygularındaki hüzünlü, korku ve keder veren yerini anlatmaya çalıştık. Elbette ki Türklerin duygularında, inanış ve geleneklerin büyük bir ağırlığı vardı. Ancak *Türk düşüncesi*, öz ve yapı bakımından, *realist ve gerçekçi* idi. Zaten sosyal yapı, bunu böyle gerektiriyordu. Bunun içindir ki çok eskilerden beri, bütün Türk yazılarında, tabiatın tasviri ve

anlatılışı söz konusu olduğu zaman, Türkler coşarlar, gördüklerini, olduğu gibi anlatırlardı. 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk şiirinde, «*kırmızı ve sarı çiçeklerin, (baharda) arka arkaya çıkması*», çok manalı; fakat çok kısa olarak, şöyle üç söz ile anlatılıyordu: «*Kızıl sarıg arkaşıp*» *(MK, I, 395)*. Buradaki *arkaşmak sözü*, üzerinde durmaya değer bir deyiştir.

Çöller Ortaasya'da, sadece kumlardan oluşmuş değillerdir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, bunların *lös* birikintileri olduklarını ortaya çıkarmışlardır. Bundan dolayı, çölleşmenin daha da artacağından korkulmaktadır. Ortaasya'da çöller, son derece sarı renktedirler. Ayrıca kum değil; âdeta sarı toprak gibidirler. Bundan dolayı da çöl adları ile sarı renk, adeta birbirinden ayrılmazlar.

«*Sarı-kır*», yukarıda da belirttiğimiz gibi, sararmış otlarla kaplı kırlara verilen bir addır. Anadolu'daki *boz-kır* deyişinin köklerine kadar, inemeyeceğiz. Ancak bunlar, birbirlerine paralel inanışlardır.

«*Renkler dizisinde sarı*», eski Türk kitaplarından, *Kutadgu Bilig*'de anlatılmıştır. Türk halk edebiyatında ise, en güzel örnekleri, Anadolu'da verilmiştir. Yusuf Has Hâcib, baharı anlatırken sık sık, «*yeşil, gök, sarı, al ipekli geysi geydi*» deyip durur (KB, 2916). Bunun diğer örneklerini, diğer renkleri incelerken vermiştik. Burada, yenilemeyeceğiz. Yine aynı eser, «insan tabiatını» anlatırken, onu da renklerle ifade eder. İnsanın yaratılışı, karakteri ile tabiatı *(nature)*, gerçekten de çok renklidir. Şiirde, şöyle deniliyordu: «*Senin tabiatını (özüng tab'ını), ben yorma yoluyla anlatayım (ayayın yora) : kızıllı-sarılı, aklı-karalıdır*» *(KB, 4632)*. Buradaki ikilemeyi, tabiî olarak biz yaptık. *Kızıllı-sarılı*, burada bir eşleme yoluyla yapılmış olmalıdır.

«*Tan atması*», yani ilk güneş ışıklarının belirmesi de sarı ile anlatılmıştır. Anadolu'da da, eski Türklerde de, sarı ile *güneş* eşlemesi, çok yapılmıştır. *Tan yerinin ilk ışıklarının,*

hangi renklerle anlatıldığı ayrıca incelenmelidir. Ancak eski bir Türk şiiri şöyle diyordu : «*Sarıg tan ata keldi*», bu dört sözle, *sarı tanın ata geldiği*, yeterince güzel anlatılıyordu (KB, B, 427). —«*S a r ı - s u*» bütün Türk dünyasında, her yerde, bir çay, bir ırmak adı olarak söylenmiştir. Suyun bulanık olması da bu adın verilmesinde, büyük bir rol oynamıştır. Ancak Türklerce suyun rengi nasıl düşünülmüştü. Kara renk ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde durmuştuk —«*S a r ı - b a y r a k*» : *(Sarıg - urunggu)*, yine Uygur Türk yazılarında, Çin a s t r o l o j i s i içinde, bir burcun adı olarak geçmektedir. Bu çok güzel ve manalı deyimin, Çinceden tercüme yoluyla mı; yoksa Türkçe yakıştırma ile mi söylendiğini, bilemiyoruz. *Urunggu, urmak* veya *vurmak* fiilinden yapılmış bir sözdür. Gönderiyle yere vurularak, dikilebilen bir *vurungu* veya bayraktı. Bu konuya deyimler bölümünde yeniden döneceğiz. Burada, yalnızca bir bilgi olarak sunuyoruz.

6. *SARI RENK VE HAYVANLAR :* Gerek inanışların ve gerek mitolojinin tesirleri altında, bazı dayvanlara sarı rengi yakıştırıp, nasıl kötü ve uğursuz olarak anıldıkların, bu bölüme girerken belirtmeye çalışmıştık. Ancak Türkler, eskiden de şimdi de hayvancı bir millettir. Ev veya dağ hayvanlarının, sarı olanını, sarı olarak tanıtmışlardır. Anadolu'da bunun yüzlerce örneği vardır. Biz burada yalnızca, 11. yüzyıldan, yani Türklerin Anadolu'ya geliş sıralarıyla; dış kültür tesirlerinin çok az girdiği, bazı hayvancı Türklerden, bir kaç örnek vermekle yetineceğiz. Bunlardan, «*sarı-sanduvaç*», yani *sarı bülbül*, üzerinde durulacak bir örnektir (KB, 4963). Çok yüksek yaylalarda yaşayan, hayvancı Kırgız Türkleri, yırtıcı karakuş türünden bir kuşa ise, *sarı-ala* diyorlardı (Yud. 639). *Sarı ala*, yani *sarı alaca*, aynı zamanda, yaygın olarak söylenen bir renktir. Dağ koyunlarının ise, yaygın olarak renkleri sarı veya sarıya yakındır. Yine aynı hayvancı Türklerin, erkek dağ kuzusuna dedikleri, *sarı-celke* sözü de aynı bir örnektir. (Yud. 639). Koyuncular arasında, koyunun her belirtisine göre bir ad verme eğili-

mi, çok yaygın veya zorunludur. Yine aynı koyuncu Türklerde, başı sarı, diğer yanları beyaz olan koyunlara verilen, *ak-sarı başıl koy*, sözü de bunun için güzel bir örnektir (Aynı yer). Bu örneklere bakılarak, Anadolu'daki araştırmalar, daha sağlam temellere dayandırılıp ve araştırılabilir.

7. *DEDE KORKUT'TA SARI KIZ ELBİSELERİ :* Bu konuya hiç dokunmayacaktık. Ancak *Dede Korkut*'ta üç yerde geçen bu sarı elbise konusunda, bir duygu ve mana sezdik. «*Sarı tonlı Selcan Hatun*», yani sarı elbiseli *Selcan Hatun*'un elbisesi, niçin sarı idi (DK, 177-12; 181-10). Başka bir yerde de, «*kızlar al; (Selcan Hatun ise) sarı geymiş idi*», deniyordu (DK, 178). Bilindiği üzere bu söyleyişler, Beyrek Bey'in T r a b z o n tekfuruna, esir düştüğü ve arslan vs. gibi hayvanlarla güreştiği bir sırada söyleniyordu. *Selcen Hatun* da, T r a b z o n tekfurunun kızı idi. Yukarıda sarı elbiselilerin, yabancı olabilecekleri üzerinde durmuştuk. Acaba, Selcan Hatun da, Türk olmadığı için mi *sarı elbise* giyiniyordu? Bunu bilmiyoruz.

8. «*SARILI*», *BAZI KİŞİ ADLARI ÜZERİNDE :* Sarı veya sarıca gibi takma adlar taşıyan pek çok Türk vardır. Bu, biraz da Türk geleneğinin ad verme alışkanlığından ileri geliyordu. Çingiz Han zamanında, *Kereyit* devleti gibi büyük Türk kültür topluluklarında da *sarı* adını taşıyan, bazı kişiler görülür. Buna dayanarak, bu topluluklarda, hiç olmazsa, Türklerin çoğunlukta olduğu görüşünü ileri sürmüştük. Bir Moğol dünyası yaratma eğilimcileri, ise buna karşı gelmişlerdi. Eğer bunlar Moğol idiyse, niçin *sarı yerine* Moğolca *sıra* dememişlerdi. Bu, bir demagojidir.

Dede Korkut'ta görülen ve bizim yorumlayamadığımız, *Soğan-sarı* bizim en çok ilgimizi çeken kişi adlarından biridir (DK, 206-3). Ancak *Dede Korkut*'taki kişi adlarının hepsi, henüz bu aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Örnek olarak, *Elik Koca oğlu Sarı Kulmaş*», ne demektir? Gerek söz ve gerek mana bakımından kurulmamış, uydurulmuştur (DK, 38-12).

«*Konur Koca Sarı ç o b a n*», kendisini bütün haşmetiyle Dede Korkut'ta göstermektedir (DK, 234-11). Ç o b a n l a r, Türk topluluklarında çok ağırlıklı bir yer tutarlardı. Hayvancı veya ekinci yaylacı olan topluluklarda, çobanların önem taşıması, normal görülmelidir. Gerek eskiden ve gerekse Anadolu'ya gelen Türkmenlerin büyük bir kısmı, «*askeri kuruluş halinde hayvancılık*» yapıyorlardı. Bundan dolayı, «*a s k e r-ç o b a n*» anlayışı, Türk topluluklarına göre bir özdür, Temin İbn Bahr'ın *Dokuz Oğuz*'larda gördüğüne göre, «*ordu halinde ç o b a n l ı k*» söz konusuydu. Bunun için, *Dede Korkut*'taki ünlü *Karaca çoban*'dan sonra; yine aynı eserde, bir de Sarı çoban karşımıza çıkıyordu. Hem de, sihirli güce sahip, dümanı taşla, sapanla kovan çobanlar. Buradaki, *Sarı-Kara* ikileşmesi üzerinde durabilir miyiz, bilemiyoruz.

9. «*SARI BAŞLAR*» *VE SARIŞINLIK:* Türkler kumrallara yaygın olarak, ya *sarı;* veyahut da hafifleterek, *sarıca* demişlerdir. At hastalıklarından birine de sarıca denmiştir (Red, 1156). Bunları, birbirine karıştırmamak gereklidir. A n a d o l u'da, *Derleme Sözlüğü*'ne göre, s a r ı ş ı n anlayışı, deyimler bakımından bir birlik göstermemektedir. Örnek olarak çoğu yerde sarışınlara, *gökmen* denmektedir. Sarı renge bazı yerlerde tonlarına göre, *çiğe, gönür;* açık sarıya, *konur;* kahverengine çalan sarıya da, *konğur* derler. Ünlü Türk büyüğü, *Konuralp*'ın adı bir sarışınlık ifadesi değildir. Konur, kara sarının çok koyu tonudur. Eski U y g u r yazılarında, *İkü Sarıg baş* gibi kişi adları görüyoruz. Kökçe destanındaki *Ak-sarı Bey* de bunun başka bir anlayışıdır. *Ak-Sarı Bey* destana göre, sihirli gücüyle yağmur yağdırtabiliyordu (Pb, 4, metin, 95). *Aksarı* ikilemesi de ilgi çekicidir. Koyuncu Kırgız Türkleri, başı sarı, vücudu ak koyunlara, *Ak-sarı başıl koy*, yani *ak sarı başlı koyun*, diyorlardı (Yud. 639). Yine aynı Türkler kızıl saçlı insanlara, *bıştaktay sarı* diyorlardı (Yud. 119). Türk dilinin çok ayrı bir ağzını konuşan Ç a v u ş Türkleri ise, kumral insan-

lara, yalnızca *sare*, yani *sarı* diyorlardı. Örnekler, daha da çoğatılabilir.

10. RENK İKİLEMELERİ VE SARI RENK: Her rengi incelerken, ak-kara gibi renk ikilemeleri üzerinde durmuştuk. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu renk ikilemeleri rastlantı da olabilir. Ancak al-yeşil gibi, ak-sarı gibi renk ikilemelerinin, özellikle eski Türk kitapları ile halk edebiyatın sık sık ve yanyana söylendiği de bir gerçektir. Bundan dolayı biz burada bazı ikileme örneklerini vereceğiz. Bunlardan bazıları doğru olabilir; bazılarında da, biz aldanmış olabiliriz. Buna rağmen böyle bir giriş ve denemenin yararlı olabileceği düşüncesindeyiz.

a) A l - s a r ı ikilemesini, al-sarıg diye, bir Uygur yazısında görmekteyiz (TT, VII, 15, 5). Bu ikileme, al ve sarı renklerin karşımını da gösterebilir.

b) K ı z ı l - s a r ı ikilemesi, baharda çiçeklerin arka arkaya açmaları dolayısıyla, «kızıl, sarıg arkaşıp», deyişiyle söylenir (MK, 1, 395). 11. yüzyılda derlenmiş olan bu şiirdeki renk sırasını, yine aynı yüzyılın sonunda yazılmış, *Kutadgu Bilig*'de de görüyoruz (KB, 4632). Ancak bir şiirin sonunda, «*kızıllı-sarıglı ve aklı (örüngli) - kara*» gibi iki tane renk ikilemesi, görülmektedir. Bizce aynı yıllarda yazılmış, iki ayrı eserde böyle benzer renk ikilemesinin görülmesi, bir rastlantı olmasa gerektir.

c) A k - s a r ı da, Türklerde sık görülen bir renk ikilemesidir. Çoğu zaman bir varlıkta bulunan iki renk için söylenir. Yukarda da söylediğimiz gibi hayvancı Kırgız Türkleri, başı sarı, vücudu beyaz koyunlara *ak-sarı*, diyorlardı (Yud. 639). Böyle bir renkle renkleme, insanlar için de söz konusu idi. «*S a r ı ş ı n, saçı kumral-vücudu beyaz*» bir insandır. Yani kara saçlı da. «*ak-kara*» bir insandır. Bu bir m a n t ı k paralelliğidir. Dış tesirlerden uzak, yine aynı Türklerde, «*sarışın; fakat beyaz yüzlü*» insanlara *ak-sargıl*, diyorlardı (Yud., 699). Aslında

sargıl, tam sarı değil; sarımtırak veya sarıya çalan demektir. Bu ikilemenin, Anadolu'da da örnekleri çoktur. M a n a s destanının bölümlerinde, *Ak-Sarı Bey* adlı bir yiğit de görülür (Pb, 4, m. 95).

d) K a r a - s a r ı, ikilemesi, Anadolu'da da çok söylenir. *Dede Korkut*'ta geçen iki büyük ve sihir gücüne sahip, iki çobadan birinin adı,*Konur-Koca Sarı-Çoban*, diğerinin adı ise, *Karaca-Çoban* idi. Acaba bu ikileme ve paralelik de bir rastlantı mıydı? Konur renkte, bir çeşit sarı-kara karışımı bir renktir. Tabii olarak bu görüş, kesin değil; bir duygudur.

11. SARININ DERECELERİ: Sarımtırak gibi derecelendirmeler vardır ki, bunlar, sarı sözü ile yapılmıştır. Bir de sarı rengin tonların göstermek için söylenen bir çok sözler vardır ki, bunlar konumuzun dışında kalır. Çünkü yeterli yerimiz ve amanımız yoktur. Türkçe, çok zengin bir dildir.

Sapsarı sözümüz, 11. yüzyıl kaynaklarında olduğu gibi; Ç u v a ş. Türkçesi gibi, Türkçemizden çok ayrılmış ve uzaklaşmış ağızlarda bile, sap-sare şeklinde görülür (MK, 329; 324). *Paasonen*'e göre bu, *koyu sarı* demektir. Bu bakımdan, Kaşgarlı Mahmud ile aralarında bir benzerlik vardır. Yine 11. yüzyılda, herhangi bir renk için, geniş bir anlayışla, *sarıg-surug* sözü kullanılıyordu (MK, I, 394). Yine aynı çağda yazılmış diğer bir Türk eserinde ise, bizim *sarımtırak* sözümüzün karşılığı veya yakını olarak, *sarıgrak* gibi güçlü bir söz kullanılıyordu (KB, 5686). *S a r ı g r a k* sözü ile *s a r ı c a* sözlerimiz arasında, bazı ince ayrılıklar vardır. Bu incelikleri bulup, Türkçemizi zenginleştirmemiz gerekir.

Sargıç sözü bazı Türklerde, yüzü sarı veya sarı yüzlü kişiler için söylenir. *Sargıl*, ak sözüyle birlikte, *ak-sargıl* diye söylenir. Sarışın, penbe yüzlü veya yüz rengi, taze ve penbe olan kişilere ait bir renktir (Yud, 699). Sarımtırak için söylenen diğer sözleri de aynı kaynakta görebiliriz.

S o l m a ve *sarılık*, birbirine yakın olan anlayışlardır. Bundan dolayı renkleri incelerken, biraz esnek olmamız gerekir. Yoksa Anadolu'daki, *çiğe, abras, fışlan, müllük* gibi deyişlerin de, açıklamasını yapamayız. Yine Anadolu'da *tetiri, genevir* gibi sarı çeşitleri de, bitkilerin renklerine göre yorumlanmışlardır. Yine *Derleme Sözlüğü* içinde, *konur konğur, gönür* gibi sözler, sarının çeşitli tonları için söylenmiştir. Aslında *konur*, Türkçemizde, ayrı bir renktir. Kırgız Türkleri, *soluk sarı* için, *bışalak sarı kızıl saçlı* insanlar için ise, *bıştaktay sarı* diyorlardı (Yud, 117, 119). Bu çelişkileri de gramer inceliklerine göre yorumlamak gerekir.

12. «SARI IŞIK» VE İLÂHİ HAMİLELİK : Nur ve nur inmesi anlayışı, herhalde başlangıçta Türklerde yoktu 10. yüzyıldan sonra bu inanış, özellikle devlet destanlarında resmi olarak çoğaldı. Daha doğrusu Türklerde, bir *kul olan insanoğlu arasında, bir mesafe vardı.* Hakanla Tanrı arasında doğrudan doğruya bir ilişki yoktur. U y g u r l a r ı n türeyiş destanında, büyük bir devlet anlayışıyla, gökten ağaç üzerine bir ışık iner ve böylece hakan soyu, ağaçtan türemiş olur. Işığın rengi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak geri M o ğ o l ve Çingiz Han kültür çevresinde, bu ışıkla hamilelik ve türeyiş efsanesi veya *myth'i*, bir kabile anlayışına bürünür. *«Çadırın bacasından, kurda benzer s a r ı bir ışığın inmesi ve kadının karnını okşayarak hamile bırakması»*, hem eski T ü r k ve hemde dış tesirlerin birleşmesiyle oluşmuş, karışık bir anlayıştır. *Sarı* rengin Ç i n g i z H a n ile birlikte önem kazandığını, yukarıda belirtmiştik. Bu ünlü Moğol efsanesi, çok iyi tanındığından, burada üzerinde fazla durmayacağız.

I. SÖZ DİZİSİ
(TUĞ VE BAYRAK BÖLÜMÜ İÇİN)

Bu kitabımızın konusu, Türklerde tuğ ile bayraktır. Ancak bayrağı tanıyabilmek için de, Türklerin renkler üzerindeki düşünce ve duygularını incelemek gerekir. Bundan dolayı kitabın sonuna, ana renkler ile ilgili olarak bir bölüm ekledik. Söz dizisi veya indeksi yaparken, okuyucularımızın renkler bölümünden ayrı olarak yararlanmalarını diledik. Çünkü bu konu, geniş bir okuyucu kitlesini ilgilendirir. Bundan dolayı da kitaba, iki söz dizisi koymayı yararlı gördük.

— A —

Ağ-mak, b. ın yükselmesi, 3, 165, 166, 337.

Akkoyunlu b. ı, 13, 33, 56, 62, 177.

AL : Al (tü.), al (mo.), 343; *al-de'el* (mo.), 37.

Al-altun, 38, Çingiz H. ın kızı.

ALA-BAYRAK, 233, 245 vd.; *sarı-ala tuğ,* 244, *boz alalı kızıl tuğ,* 245.

Alaşehir bayrak bezi, 261.

ALEM : Ak a., 33; baş a., 33, 126; *alem başlar er,* 109, bk. Bayraktar; *ağ alemli, kaba alem,* 118.

Alemdar, 121.

AL-BAYRAK, 38, 233, 239; *al-calav,* 38.

Al, büyüklerin eyer örtüsü, 71.

Al, hakanlık rengi, giyimi, (Uyg.), 37.

Alp Urunggu, k. a., bk. *Vur-, urunggu.*

Alparslan, 23, 33, 145, 197, 199, 318.

Altı : A. tuğ, 172.

ALTIN : A. kuşak, 37; ayçığı a. tuğ (tuu), 245; a. hakanlık rengi, 363, sarı a., 359; ALTINLI BAYRAK, 359; *altındı tuu,* ALTINLI TUĞ, 140, 265, 360.

Altınordu b. ları, 31, 44, 117.

Anadolu Selçukluları, tuğ ve b., 31, 337.

AND töreni, t. ve bayrak, 205.

Araba üzerinde, hakanlık b. ı, 151.

ASA : Bk. Bastonlu, çomaklı tuğ ve elçilik belgesi : 70, 189; dervişlerin hayvan başlı a. sı, 295; ŞAMAN tüylü a. sı, 203; tüylü a., 193 (Çin); tuğlu a., 318 vd.

Asaba, bk. *tsabeh,* ak-a., 245.

ASKER B. I, 237, 253; bk. *batrak,* 92.

Asım Efendi, Mütercim, 107.

A T KÜLTÜRÜ VE A T KUYRUĞU : 193, 197, 200, 318; at boyunundaki kuyruk, 197, 199, 200, bk. *monçuk;* ATI DUL-

LAMA, k. nu kesmel 116, 199, bk. *tullama;* SAVAŞTA, 192, 199, 200, bk. mızrak; Mezarda, 192, 200, 213; k. destesi, İbn Haldun, 285; monçuklu at, 230.

ATA RUHU ve b., 2.

Attila ve kuşlu b. ı, 17.

AYCIKLI b., bk. hilâl, *a. mahçe,* 299; *ayçığı altın tuu,* 243; *ayçığı altın kök tuu,* 245; *Ayçık,* kumaş adı, 397.

Ayin-i kadim, b. töreni, 187, 211.

Aylanış, aylançık, 37.

AYLI b., bk. hilâlli, 25; kara aylı, ak b., 161.

AY YILDIZLI b., 47, 272, 274.

— B —

Babür, *Babür-nâme,* 68, 168.

Badruk, kişi adı ve b., 235.

Balak Gazi, 23, 33, 145.

Batrak, batır-, b., 231, 237, 253; Baydak, b., 71; Bayge, b., 71.

Baş ve başlık, b. ın, 308, bk. *baba, tepe, tüpök, tuğ...* Osm., 159, 308; hayvan başlı b., 288; kara başlı b., 215, 245; kızıl başlı, 309; kurt başlı, 309; *reis ül-âlem,* 293; tuğ ucu, 308.

Batrak, batır-mak'dan, 231, 237.

Batruş, b., 231.

Bayge, b., 71.

BAYRAK :

Ak-bayrak : 26. 33. 121. 133. 182, 206; ak teslîm b.ı. 182; bk. *livâ-ı beyza,* 255; ak kumaş, evde, 200; bk. ak alem, sancak.

Al-bayrak : Savaş sembolü ve uğurlu, 3, 34-36; al-çüvüt, 36, 38.

Ala-bayrak : 2, 33, 38, 83, 233, 245, Alaşehir bezi ve b., 261.

Altınlı b., 359; altın çubuklu b., 347.

Arabada. saltanat b. ı. 113 vd.

A t çobanlarında b., 20.

Ata ruhu ve b., 208; *cedd-i alâ ruhu* ve b., 253.

AVLARDA b., 185.

AY YILDIZLI b., 81, 274.

BAYRAĞI DİKME, savaşta 23, 67, 153, 243, 4 renkli b., 80; düşmesi, b. ın, 241; ELBİSE rengi ve b., 257; eli bayraklı, 89, 347; Ejderli b., 282, 312; gök gürlemesei ve b., 7. GÖK-TÜRKLERDE b., 228; gündüz sinyali b., 182; Güneş ve b., 36, 39, 239, 299; HAN İLANINDA b., 23; H i l â l l i b., 26, 138, 162, 163, 299; HUN b. ı, 21; İki dilimli b., 138; İşaret b. ı, 185; Kabile b. ı, 23, bk. boy; Kale b. ı, 70; KAN, b. ı *«KANLAMA»,* kanla boyama, 152; KANUNLAR, yürürlüğü ve b., 25, 243; KARA B., 31, 59, 83, 145, bk. yas b. ı; karargah ve konak b. ı, 24; kavak ve b., 7, 61; b. KILIFI, 18, 98, 102, 178; b. a *«kımız saçısı»,* 18, 102; 40 akıtmalı b., 243 - 49; KIRMIZI veya KIZIL B., 19, 35, 36, 38, 237, 245, 257; *surhî* (kırmızı) b., İbn Bibi, 255; koyunlu b., 179; B. KUMAŞI, 350 vd.; B. a «KURBAN», 90, 113, 151; KURT BAŞLI b., 9; K u ş l u b., 64,

112, 264, 277, 279, 282, 284, 309 : boz-doğanlı, 303; şahinli, 17; *Livâ-i beyza,* 34; MEZAR ve b., 6, 225; Mızraklı b., 17, 41, 88, 125, 127, 130, 251, 290, 292; B. MUHAFIZI, *kebteül,* 19, 65; B., ve nevbet, 32, 86, 348; Ordugâhda b., 93, 113; O T A Ğ ve b., 19, 21, 22, 40, 86; öncü b. ı, 104; b. ve politik statü, 56; Koruyucu ruh ve b., 253; rüzgâr ve b., 297; *SAÇI,* b. a, 72, 102, 149; sarı b., 31, 33; S A V A Ş b. ı, 38, 80, 114, 149; *sipahi b. ı,* 182, 253, 267, 360; SOY sembolü, 62; ŞAMAN b. ı, 203, 227, 297, 357; *«ŞEHİD»* b. ı, 143, 145; *yalav,* b., 261; *«YAS»* b. ı, 145, 226; *yelek, celek,* b., 297, 305; b. ı *«yırtma»,* 180; b. ı *«yükseltme», kötürme,* 237, 241, 244; bk. *«örü tikmek»,* 241; ZAFER TANRISI ve b., 253.

BAYRAKTAR : 77, 105, 110, 111, 113, 118, 120, 160, bk. baş b., *emir-i alem; alem başlar er, kaba alem götüren, tuğcu...*

Beçkem, 59, 127, 147; bk. *perçem,* 260; kurt ve b., 273; *beçkim,* 309, 355.

Belge, *belgü,* 71 vd.

Beş renkli b., (Hun), 350; (Çin), 148.

Beş renkli veya 5 b., 32, 33, 61, 67, 86, 350.

BİRLİK ve ordu b. ı, 35, 69, 93 156, 167, 237,

Bonçuk, 100, 129, 200, 279; bk. *monçuk.*

Bonçuk, b., 279; bk. *monçuk;* bulut ve b., 7; *calav, yalav, yalaz,* 289; ÇİNGİZ HAN'ın b. ı, 25; b. dalgalanması, 244; b. ve davul, 9, 13, 21, 109, 114; derviş b. ı, 105, 108.

Boskaku, tuk (mo.), 23, 161, 165.

BOY, b. ve politik statü, 87; BOY b. ı 83, 249.

BOY ve kabile b. ı, 23, 58, 61, 113, 249.

Boz alalı kızıl b., 245.

Boz-doğan, gök ve b., 303.

Budist b. lar, 207.

— C —

Calaga (mo.), 323.

Calav, b., 289; *al-calav,* 38; *Kıl calavlı,* 289, 305; krşl. *yalav, yalaz.*

CALIŞ, bk. *çalış.*

Celek, bk. *yelek,* 192; ak c., 245.

Celes, 297.

— Ç —

Çalbır, çalbıra-, 244, 301, bk. *yalbır-.*

Ç A L I Ş : Mısır Türk Memluk devletinde, tuğlu b., 107, 121, 124, 275, 283, 287, 328; Ç. m asılması, 140; ç. emiri, 94, 99; Ç. ve *celes,* 297; ç. ve öncü b. ı, 99 vd.; Tuğ ve ç., 284; ç. ve yezek, 173.

Çarkacı, 107.

ÇİNGİZ HAN'ın b. ı, 25, 38, 41, 59, 63, 68, 72, 123, 149, 161, 243, 353.

Çuz, Çin b. kumaşı, 357.

— D —

DAVUL ve b., 32, 40, 51, 92, 109, 151, 182, 190, 287; savaşta d., 154; d. lu türbe, 65; Çin'de türbede, 146.

Devlet sembolü b., 147; b. a devlet kurbanı, 150.

Dibâce, b. kumaşı, 352.

DİKME, b. ı, *bayi-ku* (mo.), 243; *boska-ku* (mo.), 243; *örü tik-*, 176; SAVAŞ b. ı dikme, 158, 160; vurmak, 293; ZAFER b. ı d., 168.

DİN, bk. Şaman; derviş perçemi, 216; b., d. aleti, 189, 203; RUHLAR ve b., 206.

Direfş (f.), 357.

D O K U Z sayısı ve b., 42; d. lu düzen, 36, 43; uğurlu ve mubarek, 42; d. kuyruklu, 23, 25, 85; 9 perçemli, 161; 9 şaman, 205; 9 tuğlu, 27, 172.

Dört tuğ, 54, 307; 4 örmeli, 307.

Dullama, savaşta at kuyruğu kesme, 318; bk. *tullama*, 199.

— E —

Elbise ve b. rengi, üniforma, 33, 227.

El eyleme, 185.

ELÇİLİK belgesi tuğ, 195, 320.

Emir-i âlem, 109, 120, 123 vd., bk. bayraktar ve tuğcu; e. a. Doğan, 121.

EVDE tuğ, kötü ruhlara karşı, 200.

— F —

Filamalar, 182, 291, 293.

— G —

Gaşiya (ar.), 71, 350.

Gej-gav (f.), 263.

GÖKTÜRKLERDE tuğ ve bayrak : 13, 15, 17, 36, 42, 47, 52, 61, 81, 87, 107, 111, 123, 128, 130, 171, 194, 197, 212, 220, 228, 342, 350, 359; kurt başlı b. ve ata ruhu, 208.

GÖNDER, b. ın, 344; mushaflı g., 265; *g.-i şerif*, 133, 169, 343.

Güneş ve b., t., 239.

— H —

HAN b. ı ve t. u, bk. Saltanat sancağı, *tuğ-ı hümayun*, han ilânında b., 163; 7 tuğlu, 9 tuğlu han, 44 vd.

Harp alayı, «resmi geçit» te, 124.

HİTAY devletinde, 87, 90, 111, 151, 175.

HİLÂL, 45, 50, 81, 363, 366; bk. *ayçık*, 249; h.li otağ, 125; Çingiz Han'da h., 26, 162, 299.

Hotoz, 197, 316, bk. *kutuz*.

Hûç, hûçe (f.), 263, 357.

HUNLARDA, 51, 67, 123, 147 vd., 179, 232.

— İ —

İdege bey destanı, 179.

İhrâc-ı tuğ-ı hümayun, 97, 124, 269.

İlhanlılarda, 17, 63, 90, 92, 107, 144, 243, 275.

İnan, Prof. Abdulkadir, 56, 68, 81, 145, 191, 199, 201, 205, 245, 249, 253, 312, 339, 361.

İnsegna, alâmet, işaret, 170, 185.

İsabeh (ar.), bk. saltanat sancağı.

— K —

Kabile, bk. boy; k.ye tuğ verme, 213.

KAN ve b., «*kanlama*», tuğ ve bayrağı kanla boyama, 152, 215.

Kanun-ı kadim, tuğ ve b. için, 169.

K A R A b. ve tuğ, 59; kara aylı b., 161; k. tuğı kılıçlama, 180; *kara başlı t.*, 215, 245; karalı göklü, 226; *kara'atu tuk* (mo.), 206; tuğcu RUH, *Kara-baş*, 206; kara koyunlu b., 13, 62, 173, 177.

Kebteül (mo.), tuğ muhafızı, 19, 23.

KILIF, tuğ ve b.ın, 18, 86, 98, 102, 139, 178, 348, 354.

Kızıl-bayrak, (kırmızı), 233, 237, k. başlı t., 226; sarı k. tuğ, 307; ak-k. tuğ, 179; k. *sipahi b.ı*, 182; *kızıl tüpök*, 337; Yavuz'un ak ve k. b.ı, 150.

KOPUZ yerine tuğ, şamanlarda, 203.

Költü (mo.), 163, 325.

Köprülü, Prof. Fuad, 31, 34, 51, 56, 62, 145, 231, 235, 257, 271, 280, 297, 305, 312, 339, 357.

Kös, hakanlık k.ü ve tuğ, 27, 65, 102, 124, 180, 190, 221.

Kötürme, b.ı yükseltme, 166, 244.

KUMAŞ, b.k.ı, 60, 250; *ayçıklı* k., 35-7; *çuz*, Çin k.ı, 357; *torku*, ipek k., 37; k. şeritli tuğ, 202; bk. *tanğuk*, 291.

K U R B A N, b. ve tuğa, 149, 187; ak-boz kısrak, 146, 213; tuğ çıkışında, 150, 151, 212; (Hıtay); 12 koç, 48, 212; SAVAŞTA, 151, 154, 208, 209, 211, 213, 219.

KURT BAŞLI, tuğlu bayrak, Göktürklerde, 172, 181, 210, 232, 309; k. sembolü, (Hun, Göktürk, Uygur), 184, 191, 196; k. ve *beçkem*, 273, 309; mubarek k., 309; *böri*, hassa muhafızı, 19.

KUŞLU b., 36, 64, 279, 282, 284, 303, 309, 362.

Kutas, bk. *kutuz*, hotoz, 142, 263, 275, 281.

Kutlu tuğ, 302: *(Kut yartag t.)*

— M —

Mabed tuğu, Çin'de, 202.

Mahçe, bk. ay, ayçık, 299, 302.

Maliya-ku (mo.), kurban, 220.

Manas destanı, 38-40, 127, 193, 239.

Mao-t'u (Çin.), kuyruklu tuğ, 193.

Memlûk devletinde, 60, 72, 94, 98, 107, 235, 287.

MEZARDA, tuğ ve b., 145, 199, 200, 213, 223.

M I Z R A K L I BAYRAK, 41, 50, 85, 88, 91, 125-7, 176; (Osm.), 128; (Göktürk), 226, 234, 240, 251, 265, 292; bk. *Niza, nayza, süngü, tarrada (ar.)*.

Monçuk, krşl. *bonçuk*, 63, 127, 197, 279, 281; m. ve *menâçik*, 273; m. lu at, 200, 230.

— P —

Pelliot, Paul, 44, 117, 194, 217, 220.

PROTO-TÜRK KÜLTÜRÜ, 29, 55, 83, 111, 165, 185, 258.

PERÇEM, 60, 63, 64, 127, 142, 169, 197, 263; at kılı ve p.,

215; bk. *beçkem,* 260 vd.; p. ve *calaga* (mo.), 323; *p. -i hümâyun,* 277; 9 p.li, 161; p. örgüsü, 116; költü (mo.), 225; perişan p., 223, 275; *munçuk, menacık, monçuk* ve p., 273; *ZAFER müşkin p.,* 302; y a k öküzü p. i, 147.

— R —

Reis ül-âlem, başlık, 293.

RESMİ GEÇİT ve b., *«harb alayı»,* 8, 124

RUHLAR ve b., *«ata ruhu»* ve b., 206 vd.

Rüzgâr ve yarış b. ları, 296 vd.

— S —

S A Ç I : tuğa ve b. a, 149; *saçu* (mo.), 217; kan s. sı, 215; kımız, 102, 215, 221; yağ s. ları, 152, 215; savaştan önce s., 149 vd.; *tuk saçu'ad* (mo.), 157.

S A L T A N A T S A N C A Ğ I : Osm., 33, 129; Çingiz Hanın, 23, 33, 161; s. ı dikme ve HAN İLANI, 163; arabada, 15, 32; (Çin'de), 113, 122, 148; bk. *isabeh (ar.),* 34. 36, 92, 121, 294; *şatfe,* 287; *s.-ı sultani,* 161; 7 s s. ı, 82.

SANCAĞ-I ŞERİF : 97, 121, 187, 209, 218.

S A N C A K : Krşl. *sanç-,* 36, 233; *sançkak,* 231, 293; *sançgalı urgalı,* 293; *sandâcık,* 287; ak s., baş alem, 150; ak ve kırmızı s., (Yavuz'un), 264; ak-s. lı, *ak-alemli,* 77, 80, 118; s. beyi, 77; çözülmesi, 140; GEÇİT RESMİNDE, 124; büyük s., 53; *s.-i hümayun,* (Selçuk), 337, *s.-ı kebir,* 34, 126; s. KILIFI, 102, 208, 219; s. MUHAFIZI, 123; *topu,* 309; *ucu,* 308; *yedi kıt'a s.,* 211, 311.

Sancaktar, 110; bk. bayraktar, 112, 121; s. bölüğü (Çin), 122.

SARI, *s. ala tuğ,* 244; s. kırmızı tuğ, (Osm.), 179 307; Sarı-ordu, 33; *sarığ urungguluk,* (yıldız adı), 296, 300.

Sarlag, sarlug (mo.), yak öküzü, 334.

S A V A Ş T A, tuğ ve b., S. ALETİ, 83, 209, 287; s. alâmeti, belgesi, 189, 287; mızrakta at kuyruğu, 200; t. çıkması, dikilmesi, 135, 157, 160, 168; savaşta saçı ve kurban, (b. bk.); *atı dullama,* (b. bk.).

Selçuklularda, 273, 280, 337.

Sipahi b. ı, 267, 360

— Ş —

Şaliş, bk. çalış.

Ş A M A N BAYRAĞI : 297, 357; celes, 297; 2 bayraklı ş., 203; ak-gök-kızıl b. lı ş., 206; b. a kurban ve ş., 151; Kopuzlu ve tuğlu ş., 3, 22, 203; at kılından ş. tuğu, 205, 336; ş. baş tuğu, 206; ş. ın tüylü âsâ ve bastonu, 203.

Ş E H İ T BAYRAĞI : 143,145, 227; tuğ ve şehidliğe hazırlık, 142, 145, 197.

— T —

Tanğuk, mızrak kumaşı, armağan, 37, 60, 71, 257, 291, 355, 357.

TANRI ve tuğ, 205, 208.

Tarrada (ar.), 254

Tart - mak, tuğu çekmek, 237.

T U Ğ : *Tu* (Çin), 191; *tuk (mo.),* 23; *tuu* (tuğ), 215; *tuğlamak,* 89, 187, 322, *tukla-cu* (mo.), 192; *tuktu* (tuğlu), 111; yaçang ve t., t. verme, vurulma, yağmalama, 30, 81, 171, 180; tuc, (Marco Polo), 127; *tuğ taşıkır yelme eri,* 172; t. ve ZAFER RUHU, 126, 133, 208, 302. (Diğer maddelere bk.).

TUĞCU : *Tuuçı,* 117; *tuğcu,* 115; *tukçın,* 117; *tukçı başı,* 115; *tuğcu,* 105, 109, 117, 120, 127, 180; *t. başı,* 120; *alem başlar,* 109; *tuğ çeker,* 120; *tuğdâr,* 115; *tuğkeş, tuğkeşân,* 120; *tuğ taşıkır,* 107, 109, 172; *tuğ tutan Kara-baş,* (ruh), 117, 206.

Tuğsavul, 117.

Tullama, bk. *dullama,* atı, 146, 199.

Turfan'da b., 11, 196, 198, 204, 207.

Turra (ar.), 271.

— U —

Urgu, (vurgu), bayrak, 233 - 5, 244.

Urunggu, orunggu, (vurungu), bayrak, 293; *sançgalı urgalı,* 293.

UYGURLARDA : 17, 19, 37, 52, 73, 91, 111, 154, 171, 177, 198, 204, 212, 277, 353.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 34, 46, 63, 95, 107, 127, 131, 134, 137, 211, 227, 287, 299, 339, 341.

— Ü —

Üç tuğ ve bayrak, 46, 141, 169, 172; 3 dilimli, 141, 204; 3 perçemli, 169.

— Y —

YAK ÖKÜZÜ ve tuğ kuyruğu, 162, 192, 195, 197, 200.

Yalagu, yalavu, 289, perçem.

Yalav, calav, 261, 289, 305.

Yalazlanmak, 261, 289.

Yalgın, Ali Rıza, 84, 200, 336.

YARIŞ Bayrağı, 296.

YAS tuğu ve bayrağı, 226; Yas giyimi, 227; evde yas tuğu, 200.

Yavuz Sultan Selim'in, ak ve kırmızı sancağı, 31, 33, 150, 264, 284, 362.

YEDİ tuğ ve b., 42, 43, 44, 159, 172, 301.

Yelek, celek, 192, 260, 297, 305.

Yelme eri, tuğlu öncü, 172.

Yelpir-, celpildegen tuğ, 244.

Yezek, öncü ve klavuz, 101; *yezekiyye,* 103.

Yıldız ve b., 341.

Ying-ch'iang, Çin tuğu, 193.

Yükseltme, b. ı, bk. *ağ-, ağı-, aşan- kötürme, örü tik-,* 165, 237, 241.

Z —

ZAFER bayrağı dikme, 168; b. ve Zafer Tanrısı, 208, 253; zafer tuğu, 302; *«mahçe-i tuğ-i zafer»,* 302; *Tuğ-i zafer müşkin perçem,* 302.

II. SÖZ DİZİSİ
(RENKLER VE TÜRKLER BÖLÜMÜ İÇİN)

— A —

AĞ, *ağ boyun,* 389; boyun, 289; don, 400, 435; el, 389; et, 389; kaftan, 427; OTAĞ, 38, 397, 439; *ağ yelekli ötkün o k,* 390.

Ağaç, ala a., 455.

Ağamdık, (ak-amdık), *ağımtıl,* 396.

Ağban ev, 385.

AĞCA : A. koyun, 445; yay, 389, 395; a. yüz, 389.

AĞIZ : Kan gibi a., 421, 447; kızıl a., 417, 449.

A K : Beyaz ve gri : bk. *ağ,* ürüng; *a. aş,* 393; at, 377, 378; ak-boz at, 480; *ak ATA,* 381; *ak arıg,* 393; ak ay, 385; ak bayrak, 383; ak-boz, 399; ak bulut, 387; ak dağ, 386; ak demirci, 437; ak deniz, 387; ak HAKANLIK GİYİMİ, 277; ak geyik, 391; *aklı göklü güvercin,* 465; ak gün, 381, 397; AK-HAN, 381, 387, 397; Ak kemik *(kamıg),* 381; ak kılıç, 390; ak-kır, 399; ak-kızıl, 427; ak kişi, 149; *ak kişin,* (samur), 378; ak koyun, *aktuu koy,* 390; ak kuş, 391; *ak kuyaş,* (güneş), 385, 397, 466; ak meydan, 390; ak oğlan, 382; AK ORDU, 466; ak sarı, 481; *Ak-sarı Bey,* 480, 488, 489; *ak sargıl,* sarışın, 489; *ak-sarı başıl koyun,* 487; AK-SAKAL, 41, 382; AK-SANCAK, 377; Ak say, çay, 378; ak süd, 382; ak süngü, 390; ak sürü, 390; ak-süyek, 435; *AK-ŞAMAN,* 382; ak, ş e h i d bayrağı, 434; *ak tor,* (ağ), 390; ak taş, 378, 387; *ak terek* (kavak), 379; ak yel, 431; ak yıldız, 385; ak yürek, 444.

AKÇA, bk. ağca, 395; altın a., 367; *akça pakça,* 395; *akçalata, akçalay,* 396; *akçıl,* 396, 399.

Ak-lamak, aka kara bulaşması, 449; aka mayil, 391.

Aklı : a. göklü, 397; a. karalı, 449; *aktu* (aklı) *koy,* 396.

A L : *al* (mo.), 400; *Al-altun,* kız adı, 364, 374, 400, 409; al aygır, 411; *al-bastı,* 404, 418; al bayrak, 400, 410, 415; *al çagır* (şarab), 411; *al-calav* (bayrak), 415; al duvak, 407; al elbise, 413; al-gök giyme, 470; al-sarı giyme, 409; al-gözlü, 404; al gül, 409; al kanatlı Azrail, 405; al-kara, 414; al-kızıl, 414; *al* (kumaş), 400; al kurt *(al-böri),* 406; al orman *(yış),* 406; al-sarı, 409, 414, 489; al şarab, 411; al şal-

var, 407; AL TAMGA, 401; AL TUG, 410, 415; al yanak, 409; al-yeşil, 406; al yüzlü, 404.

ALA : 450; Ala ağaç, 455; *ala-baş yorga at,* 452; *Ala Atlı Kayı İnal Bey,* 451; *Ala Atlıg Yol Tengri,* 451; a. aygır, 452; a. bayrak, 451, 453; a. tuğ, 453; a. dağ, 455; a. etin... alası, 455; a. geyik, 450; ala-gök, 437, 459; ala göz, 455; a. kişi, 452; ala-kızıl, 477; ala-gök, yara, 455; *ala-kula,* 457; *Ala Kuş Tegin,* 451; a. öküz, *(ala-ud),* 450; *a. sayvan,* 410; ala tenli, 455; *ala yuntlu,* 451; kişi alası, 452.

ALACA : A. bulaca, 451; *alak-bulak,* 450.

Ala atlıg, 451; *kara kazılık at,* 445; *kara koç at,* 441; *Ala Atlı Kayı İnal* Bey, 451; Sarı atlı *savcı,* 480.

Alak : (tü.-mo.), *ala,* 450; *alak-bulak,* 450; *alak-tuk* (mo.), *ala tuğ,* 453; *kara-alak* (mo.), 457.

ALCA : (alaca değil) : A. kan, 410; a. kopuz, 410.

Alparslan, 407.

A L T I N : *Altun* (tü.), *altan* (mo.), *altan buse* (mo.), a. kemer, 365; *altun -aba* 363; a. akça, 367; A. *aşuk,* 369; a. ay, 371; a. *ayag* (kadeh), 365; altun-bakır, 375; *a. lı belbağı,* 364 vd.; a. beşik, 373. a. lı keten bezi, 369; *a. tuç boru,* 365; *a. cıda* 369; a.çocuk, 373; *a. ışık cübbe,* 369; a. dağ, 371; a. defter (defter), 367; a. etüg (süs), 367; *a. başlı ev,* 372; a. gümüş, 367; *a. günlük,* 372; a. haç, 375; ALTIN KAĞAN, 363; kızıl a., 375; *altınlıg kur - kuşak,* 364; a. kuşak, 364; a. küpe, 367; ALTIN ORDU, 484; a. ve *insan özü,* 374; sarı altın, 484; a. t a h t, 364, 372; *Altın-tarım,* 363; a. yatak 373; a. yay, 371; a. başlı yılan, 375; a. y ı l d ı z, 371; a. yüzük, 373; som altınlı o k, 371; *altınlıg örg* (taht), 364; *altunluca kamçı,* 371.

Ap - ak, abbak, 385; 395.

A T : Ak at, Hunlarda ve Çingiz Han'da, 377 vd; ak-boz at, 385; ala-baş at, 452; gök bidevi at, 469.

ATA, *ak ata,* 381.

ATEŞ : *Kızıl ot* (k. ateş), 419, 421.

AY : Ak ay, 385; altın ay, 371;

AYAG : Kadeh, altın a., 365.

AYGIR : al a., 411; ala a., 452.

— B —

Baba, ak-b., 393.

Bağırca, bağırza, 417.

Bakır rengi, 428; altun b., 375; kızıl b., 177, 428.

BAŞ : Kara b., 418, 442; kara b., *kızıl dil,* 444, 450; *sarıg* (sarı) *baş,* 488.

BENİZ : *Mengiz, kara* b., 428 kızıl b., 421; sarı b., 429; sarı kıl b., 478; *yaşıl mengiz,* 478.

Bıştaktay-sarı, 480, 488.

BOZ : 459; ak-boz 399, 480; kara-boz, 450; kızıl-boz, 427.

Böri : Kurt : Gök b., al b., 106, 458; *kara kızıl b.,* 425, 428.

— Ç —

ÇAKIR : *Çaar, içi çaar,* 452; *al - çağır,* (şarab), 411; ç. gömlek, 453.

Çekir : çakır, *közü ç.,* 455; *çaar,* (çiçek bozuğu), 455.

Çimen : *«Gök - ala görklü çemen»,* 446; gökçe ç., 466.

Çizme : Gök ç., 464; sarı ç.,

Çoban : *Karaca ç., Karaçuk ç.,* 466; Sarı ç., 488.

Çöm - kara, 447.

— D —

DAĞ : Ak d., 336; Ala d., 450, 455; altın d., 371; gökçe d., 466; kara d., 447.

Demir kırı, 400.

DİN : *Kara dinli,* 435.

DON : Elbise, giyim : Ağ d., 400; ağ d. lu, 439; *kara donlu, gök demürlü,* 433; Sarı donlu *Selcen Hatun,* 487.

DORU : 399; kara - d., 450; kızıl - d., 427.

— E —

ET : Ağ et, 389; ala et, 455.

EV : *Ağban ev,* 385; *altun başlı ev,* 372; kara ev, 439; *kara donguz damı,* 433.

— G —

Gerdek : *Kızıl - ala g.,* (otağ), 419 vd.

GEYİK : Ak g., 391; ala g., 450; kızıl g., 424; *sarı celke* (geyik), 486.

GEYİM VE GİYME : al g., 407; gök g., 462; gök - al g., 464; yeşil., 419

G Ö K : *Kök :* Al - gök, 414; gök - al giyme, 470; gök - ala, 469; *gök bidevi at,* 469; *gök - ala görklü,* 458, 466; Gök bayrak, 462; Gök böri, 406, 458; *Gök çayır, gök alan,* 414, 424, 458, 464; Gök demir, *(kök temür),* 468; *Gök demürlü kâfir,* 463, 470; gök - al giyme, 462, 464, 470; *aklı göklü güvercin,* 465; gök kaftan, 464; Gök kandil, 470; *gök kırağ,* 470; gök kızıl, 464; gök - kızıl çiçek, 470; *gök kuyaş,* (güneş), 466; gök mavi, 471; *GÖK - ORDU,* 463, 466; *Gök polad,* (çelik), 468. Gök sakallı, 363, 460 : (HIZIR); Gök saray, (MEZAR); *gök - serke,* 464; Gök şahin, *(kök karçıga),* 465; Gök teke, 464; Gök tepe, 462; yeşil gök, 470, 478.

GÖKÇE : *G. çemen,* 466; g. dağ, *G. deniz,* (Hazar d. i), 466.

Gökçen : 460, 464, 470.

Gökçin, gökşin, kökçin, 464.

Gökçül, 471.

Gökdü, (göklü), 470.

Göğem, döğeri, 470; *göğerme, göğerti, göğez,* 470 - 472.

Göklem, göklen, köklen, 470 - 2; *g ö k m e n,* sarışın, 488; *göğrün, göksemek,* 470 - 2.

Gögüş, bk. *kögüş,* 470.

Gövem, gövez, gövşen, gövşin, 470 - 2.

GÖZ : al gözlü, 404; ala g., 455; gözü kanlı, 421; gözü kara, 437; *kara kıyma g.*, 444; kızıl g., 421.

— K —

K A R A : K. aka bulaş-, 449; *aklı karalı,* (doğru ve eğri), 426, 449; al kara, 414; *kara-ala,* (kartal yavrusu), 453; *kara-alak,* 451, 457; *kara arpa ekmekli,* 433; kara arslan, 441; *kara atanma* (zina), 439; *kara kazılık at,* 445; *kara koç at,* 445 vd.; kara baş, 410; k. başım, 442; k. başlı *(bastığ),* 443; kara baş, kızıl dil, 450; *kara başı altın tuğ,* 441; kara bayrak, 38; kara bağrım, 443; kara beniz, 428; kara-boz, 428; kara cahil, 436; kara çelik, 441; *ç ö m - k a r a* 447.

KARA DAĞ, *yerlü yatan,* 442; kara-ala d., 457; k. demirci, 437; *k. deve boynu,* 445; *k. dinli,* 435; *k. donguz yahnisi,* 435; *k. donlu kâfir,* 433; *k. donlu gök demürlü,* 470; karadoru, 450; k. gece, *(k. tün),* 431; *karalı-göklü, yas,* 434; gözü kara, 437; *k. kıyma göz,* 437; k. eşek başı, 446; k. ev, 439; k. halk, halk, *k. budun,* 435; içi kara, 437; kalem ve k., 449; k. kemik *(kamığ),* 435.

KARA kavurma, 441; *kara kaygulu vakıa,* 437; *k. kılınçlı,* amelli, 437; k. - kız, 431; kızılkara, 428; *kara kir, haram,* 439; kişi *karası, alası, 452; k. ve karanlık, karanggu,* 431; *kara koç at, 445; k. kögüş,* 470; k. it, köpek, 436; k. ve KUZEY, 431; *k. mudbak,* 441; k. ORDU, 441; K. o r m a n, *(yış),* 406, k. OTAĞ, 439; *k. pulad üç öz kılıç,* 441, 445; *k. ö z,* 438; k. ruhlu, 437; kara-sarı, 449, 488, 490; *k. kıl sicim,* 450; Kara SU, 443; *k. süyek,* kemik, 435; *k. şiven,* (YAS), 435; KARA-TOPRAK, 425, 428; kara - kızıl toprak ve bayrak 449.

KARA TUĞ, 441; kara vergi, *(alman),* 437; k. kara, YAS RENGİ, 434; k. yer, 439; *k. yış,* (orman), 442; k. yol, 443; k. yürek, 444; kara yüz, 438.

Karaca, 447; *k . ç o b a n ,* 436.

Karacı, karaçı, çingene, 434, 447.

Karaçuk ç o b a n, 436, 447.

Karala, karalçın, 447; *karalı-göklü,* yas rengi, 462; *karaltı,* 447.

Karanggu, 431.

Kapkara, hep-hera (çuv.), 447; k. kaşlı, keklik için, 444.

KILIÇ rengi, 468; ak-k., 390; *kara pulad öz kılıç,* 441; bk. *gök demürlü.*

KIR; Ak-kır, 399; demir kırı, 400; *sarığır* (sarı-kır), 481, 486.

Kırbız, 417.

Krm'y (soğdça), kırmızı, 417,

Kırmızı, SAVAŞ RENGİ, 425; bk. kızıl.

K I Z I L : k. ağız, 417, 444; k. kaftan, ergenlik için, 420; ak-kızıl, 414, 427; al-kızıl, 427; *kızıl-ala OTAĞ,* 427, 457; k.

altun, 375; k. ot, ateş, 419, 424; k. bakır, 428; *KIZIL BAYRAK,* 425, 428, 432; *k. mengiz, beniz,* 421; kızıl-boz, 427; *kara-kızıl böri,* kurt, 425, 428; k. b ö r k, 420, 423; *kızıl kızıl develer,* (iyi d.), 445; kızıl dil, 418, 444, 450; Kızıl-doru, 427; k. düğmeli, 419; *kızıl-ala gerdek,* 420; gök-kızıl, 464; k. KAN, 417; k. ve kara, 428, 429.

KIZIL KAYA, 478; k. kına, k. ve kız, 419; kızıl-yeşil ve KIZLAR, 420; *k. kurt,* böcek, 424; *Kızıl-ala ve kızıl OTAĞ,* 419, 423, 428; k. ö z, 419; *kızıllı sarılı ö z,* 485; *k. ince RUH,* k. ve sarhoşluk, 419; *k. süçig,* şarab, 412, 419; k. şab, 428; k. TİLKİ, 418; KIZIL-TUĞ, k.-yağız, 428; *k. eng.,* yanak, 422, vd.; kızıl-yeşil, 427, 476; k. YÜZ, 418, 428.

Kögüldür, 471.

Kögüş, bk. gögüş, 470.

KÖK, G Ö K : kök-ala, yara, 455, 471; *k. berez,* 471; *k. karçıga,* şahin, 461; *kök şungar,* sungur, 465.

Kökçin, k. sakal, 460; bk. *gögçin; kökşin,* gök rengi, 465.

— N —

Narenci, bk. turuncu, al, 400.

— P —

Penbe, 415; p. görüş, 427; yüz p. liği, 423 .

— S —

Sargıç, sarı yüzlü, 490.

Sargıl, sarışın, 489; *ak-sargıl,* 481.

S A R I : bk. *sarıg* (tü.); *sıra şıra* (mo.), 480; sap-sarı, *sap-sarıg, sap-sare* (çuv.), 489; ÇİN milli rengi, 479; al-sarı, 414, 489; *Ak-Sarı Bey,* 488 vd. *ak-sargıl,* sarışın, 489; *sarıala, kuş adı* 486; sarr'ala TUĞ (sarı-ala), s. altın, 484; *Sarıg, Atlıg, Savcı,* 480; *ak-sarı başlı koy,* (başı sarı koyun), 487; *sarıg-baş,* 488; *sarıg urunggu,* s. BAYRAK, 486.

SARI mengiz, beniz, 429; *sarıg buga,* ilaç, 483; *bıştaktay sarıg,* 488; *s. sanduvaç,* bülbül, 481; s. çıyan, 482; s. çizme, 420; s. ç o b a n, 488; s. çöl, *s. dala'a sı ejder,* 481; al - sarı giyim, 409; s. ve GÜNEŞ, *sarıg tan,* 485; s. ve KARA, 488; kara-sarı, 490; *sarıg-kezik,* hastalık, 482; *sarıgır,* sarı kır, 481-5; kızıl ve s. 429; *kızıl, s. arkaş-,* 485; kızıllı sarılı ÖZ, 426, 485; *Sarıg Kulmaş,* k.a., *s. mengiz,* beniz, 483; S. ORDU, *(sıra orda),* 484; *sarıg ordulug,* 484; *SOĞAN-SAR/,* k.a., 487; s. *soygok,* büyük soy, 482; sarı su, ırmak, 486; *sarıg suu,* hastalık, 483; *sarıg surug,* sarı marı, 472, 490; *Sarıg toyın,* ŞAMAN, 479; uzun sarı, soğuk kış, 482.

SARI yazı, *(sarıg cazı),* ova, 481; s. yılan, 482.

Sarıgrak, 483, 490.

Sarılık, *sarıglık,* hastalık, 482.

Scarlet, 417.

— Ş —

Şıbar tuğ, alaca t., 457.

— T —

Turuncu, bk. narencî, al, 400, 407, 414.

— Ü —

ÜRÜNG, bk. ak, beyaz; ak-ü., 381. Ü. Beg, 379; *ü. karak,* ü. kaş, 379; ü. SAKAL, 379, 392.

— Y —

yağal, yanal, 417.

Y A Ğ I Z : Y., toprak rengi, 427; kızıl ve yağız, 428; yağız yer, 428, 432; y. yer, yeşil gök, 470; y. yer. yeşil su, 475.

YAS RENGİ : bk. ak, *şehid bayrağı;* kara, yas rengi, 434; *karalı göklü,* yas, 439, 462; *kara şiven,* 439.

Y A Ş I L, yeşil : bk. yaş, 471; *yaş yuş,* 472; *y. burçak,* 471; *y. çeçek,* 477; *y. çüvüt, boya,* 476; *y. kaya,* 474; *yaşıl-kök,* 473, 475; *y. mengiz, beniz,* 478; *y. ögüz, ırmak,* 474; *y. öng,* 475; *y. suv,* 477; *y. ton,* giyim; *y. tonandı,* donandı; *y. torku,* ipek, 475; *y a ş ı l - y u ş u l,* 472.

Y E Ş İ L : Bk. *yaşıl;* yemyeşil, yepyeşil, 472; al-y., 406, 463; y. duvak, 475; y. GİYME, 476; y. -gök, 470, 478; y. ırmak, 474; y. kaya, 478; kızıl-y., 427, 476; *y e ş i l - m e ş i l,* 472; y. su, kızıl ateş, 478.